

М. І. СТЕПАНЕНКО

НАУКОВА СПАДЩИНА
МОВОЗНАВЦЯ
МИХАЙЛА ЖОВТОБРЮХА

БІБЛІОТЕКА
ПОЛТАВСЬКОГО
ПЕДАГОГІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Полтава-2007

ББК 81д
С79
УДК 811.161.2 (092)

Наукова спадщина мовознавця Михайла Жовтобрюха / Автор і упорядник доктор філологічних наук, професор М. І. Степаненко. – Полтава: ВАТ “Видавництво Полтава”, 2007. – 432 с.

Михайла Андрійовича Жовтобрюха по праву вважають одним із найвидатніших українських мовознавців ХХ століття. У книзі “Наукова спадщина Михайла Жовтобрюха” розкрито нелегкий шлях професора-лінгвіста, подано вибрані праці мовознавця Жовтобрюха, повний перелік досліджень і персоналія вченого, яку супроводжує міні-хрестоматія. До неї увійшли витяги з наукових розвідок, надрукованих у фахових виданнях, із статей, дописів, що були вміщені в різних газетах і журналах (1955-2007 рр.). Про Михайла Андрійовича писали вчені-філологи, педагоги, журналісти, сількори.

Для вчителів-словесників, студентів-філологів, учнів загальноосвітніх шкіл, краєзнавців, усіх, хто небайдужий до історичних і сучасних проблем науки про мову, цікавиться її розвитком.

Автор висловлює щиру подяку усім, хто поділився спогадами про видатного вченого-мовознавця Михайла Андрійовича Жовтобрюха, хто надав світлини зі свого архіву: кандидатам філологічних наук, доцентам Ользі Дмитрівні Бондаревській, Ніні Василівні Жигилій, Наталії Архипівні Вакуленко, колишньому директорові книгозбірні Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка Лідії Іванівні Костенко, колишньому старшому науковому співробітникові Полтавського літературно-меморіального музею І.П. Котляревського Аллі Олександрівні Ротач, відомому українському письменникові Петру Петровичу Ротачеві, педагогічному колективові школи села Ручки Гадяцького району Полтавської області.

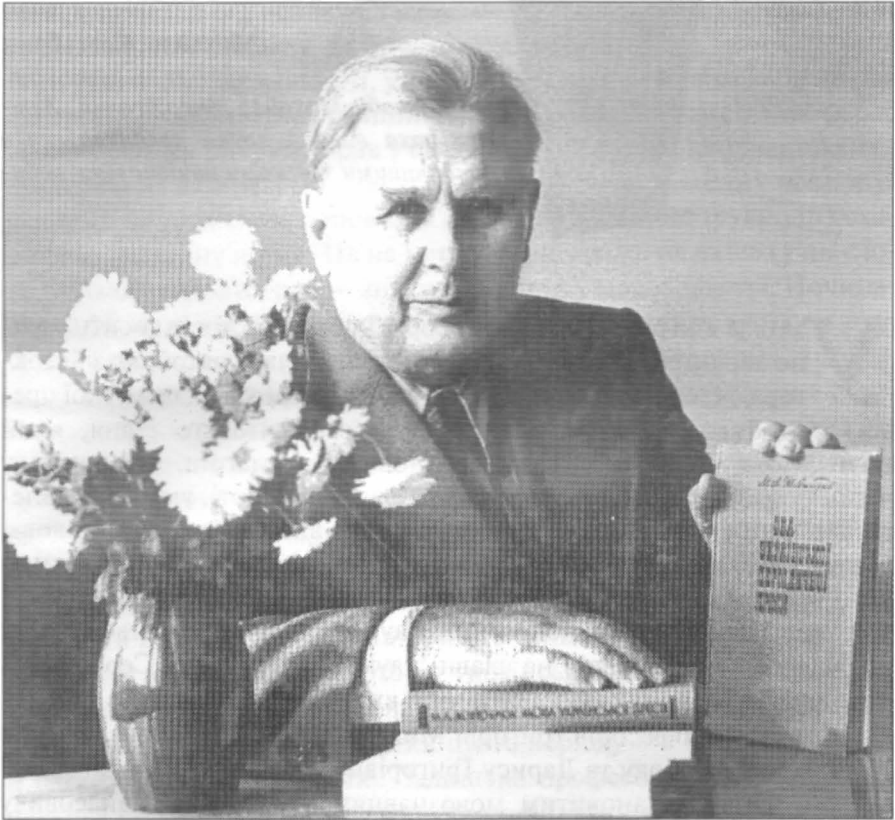
Затверджено до друку вченою радою Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (протокол № 12 від 31 березня 2007 року).

Видано на замовлення Управління у справах преси та інформації
Полтавської обласної державної адміністрації згідно з Планом випуску
соціально-значущих видань.

ISBN 966-7244-43-1

© Степаненко М.І., 2007

*Учителю й Професоре!
Пам'ять про Вас як людину-
трудівника, дбайливого
вчителя і вірного товариша
продовжує земне життя.*

M. A. Zhovtoobryukh

М. А. Жовтообрюх [1905–1995]

“ШЛЯХ ВІД УЧИТЕЛЯ СІЛЬСЬКОЇ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО ВІДОМОГО ВЧЕНОГО-ЛІНГВІСТА”

І в праці, і на відпочинку, і в щасті, і в горі – завжди наше життя пов'язане з мовою.

Михайло Жовтобрюх

В особі Михайла Андрійовича Жовтобрюха висока наука поєднувалася з найкращими зразками національної педагогіки.

Любов Пустовіт

Узяті за епіграф слова професора Любові Пустовіт досить влучно характеризують Михайла Андрійовича Жовтобрюха – доктора філологічних наук, професора, лауреата академічної премії імені Івана Франка, ученого-лінгвіста світового рівня, який опублікував понад 300 праць, талановитого педагога, який велику частину свого життя присвятив викладацькій роботі, уміло і впевнено вів майбутніх учителів-філологів у чарівний світ рідного слова, уселяв у їхні душі любов і пошану до рідної мови, до славного минулого нашої України, вихователя наукової молоді, який підготував 25 докторів і кандидатів філологічних наук, який благословив багатьох дослідників-мовознавців на славні наукові звершення. Серед учнів його можна, наприклад, згадати нині вже покійних докторів філологічних наук, професорів Григорія Михайловича Удовиченка, Василя Васильовича Лободу та Ларису Григорівну Скрипник. Він давав півку в життя талановитим мовознавцям Арнольдіві Панасовичу Гришенку – докторові філологічних наук, професору, академікові АПН України, завідувачу кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Іванові Романовичу Вихованцю – докторові філологічних наук, професору, членові-кореспонденту НАН України, Любові Іванівні Мацько – докторові філологічних наук, професору, академікові АПН України, завідувачу кафедри стилістики Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Ніні Лаврентіївні Іваницькій – докто-

рові філологічних наук, професору, завідувачеві кафедри української мови й загального мовознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Цей список достойно поповнюють учені-мовознавці Фаня Адамівна Непийвода, Галина Петрівна Арполенко, Галина Харитонівна Щербатюк, Іванна Михайлівна Уздиган, Ніна Василівна Жигилій, Галина Яківна Томіліна, Станіслав Борисович Стасевський та ін. Немає в Україні вищого навчального закладу, де б на мовознавчій кафедрі не працювали його учні й послідовники, ті, у кого він або був науковим керівником дисертації, або виступав офіційним опонентом на захисті (професор Жовтобрюх як опонент брав участь у 94-х захистах кандидатських і докторських дисертацій), або кого консультував, або кому пропонував теми дослідження, допомагав долати лінгвістичні труднощі і сходити на вершину науки. Це не метафора-похвала, не якісь гучні слова. Михайло Жовтобрюх – знакова постать у мовознавстві. Починаючи з 30-их років ХХ століття, він брав активну участь майже в усіх, що відбувалися в Україні, республіканських конференціях з мовознавчих проблем. Учений виступав із науковими доповідями в Москві, Ленінграді, Томську, Свердловську, Рязані. Він учасник IV, VII і IX Міжнародних конгресів славистів (Москва, Прага, Варшава, Київ) та VII Міжнародного соціологічного конгресу у Варні (Болгарія), де виголосив доповідь “Пути сближения устной и письменной разновидностей литературной речи (на материале украинского языка)”. Михайлові Андрійовичу “першому випало поставити питання й опрацювати проблему зближення усного й писемного різновидів літературного мовлення”, [4]. Історія української лінгвістики 30–80-их років минулого століття (без перебільшення!) пов’язана передусім із його ім’ям, а мовознавчі набутки цього періоду – з його невтомною й багатогранною діяльністю. Залишена професором Жовтобрюхом наукова спадщина знайшла належне поцінування в особі істориків мови, фонетистів і фонологів, соціолінгвістів, лінгводидактів. Вона має велике майбутнє. До цієї спадщини прилучатиметься не одне покоління вчених і знаходитиме в ній раціональне зерно, вичерпні відповіді на багато питань, ключ до розв’язання складних проблем.

“Мої наукові інтереси, – читаємо в біографії, написаній самим М.А. Жовтобрюхом, – зосереджувалися в основному на дослідженні структури сучасної української літературної мови, головним чином, її фонетики і синтаксису, та на дослідженні історії української літе-

ратурної мови, історичної фонетики української мови, стилістики, соціолінгвістики, історії вітчизняного мовознавства. Досліджував я також зауральські говори російської мови, контакти української мови з іншими східнослов'янськими та західнослов'янськими мовами. Не стояв осторонь і від питань загального мовознавства... Працюючи довгий час викладачем у педагогічних інститутах, я, природно, не міг не цікавитись питаннями методики викладання мови в середній та вищій школі, внаслідок чого з'явилося кілька моїх розвідок і в цій галузі, опублікованих то як окремі брошури, то як статті в різних журналах. Я виступав автором підручників з історичної фонетики української мови та сучасної української літературної мови для студентів філологічних факультетів, а також співавтором підручників з історичної граматики української мови, з сучасної української літературної мови та з порівняльної граматики української і російської мов" [4]. Одна з проблем, над якою плідно працював учений, – зв'язок між старою і новою українською літературною мовою. Особливий інтерес у нього викликали полтавські говори, середньонаддніпрянський мовний масив, південно-східне наріччя, їх роль у формуванні національної літературної мови. Це й зрозуміло, бо на Полтавщині минули його дитинство і юність. Михайлові Жовтобрюху судилося продовжити традиції славетних полтавців-мовознавців Олександра Котляревського [1837-1881], Павла Житецького [1836-1911], Петра Залозного [1865-1921], Євгена Тимченка [1866-1948], пощастило вершити науку разом із відомими полтавцями-лінгвістами Борисом Ларінім [1893-1964], Миколою Наконечним [1890-1981].

Народився майбутній дослідник мови 17 листопада 1905 року в селі Ручки Гадяцького району в селянській родині. Його батько вирощував хліб, шевцював, мати була неграмотною селянкою. Старший брат Дмитро пішов у Червону Армію, а в 1919 році загинув у боях із денікінцями. “Люблю я своє славне село, мої рідні Ручки на Хоролі [річчі. – М.С.], й “оту стежину в ріднім краї, одним одну біля воріт”, – писав він у листі незадовго до смерті [9], а ще раніше – “щороку буваю в рідних місцях. І на тій стежці, що біля Хорола, яка вела і завжди веде мене до села” [7]. А село Ручки й справді славне, позаяк багате на історію. Засноване воно в XVII ст., пов'язане з гетьманом Іваном Мазепою, який подарував село полковому обозному С.Т. Трошинському. Згадаймо ще й те, що поблизу Ручок знайдено посуд черняхівської культури [10, с. 846-847]. “Дорогий для мене й

Гадяч, який відкрив багатством моїм односельцям шлях у життя” [9]. По-особливому гордився Михайло Андрійович, що з його чудовим краєм пов’язана родина Драгоманових, що в селі Рашівці, яке неподалік Ручок, народився Петро Залозний – письменник, відомий мовознавець, автор підручника “Коротка гра-

Батьки М. А. Жовтобрюха

матика української мови”, що вийшов 1906 року в полтавській друкарні Г. Маркевича, а згодом, у 1912, 1917 і 1918 роках, видавався (у двох частинах) як “Початкова граматика української мови”. Про Залозного-лінгвіста мовознавець Жовтобрюх скаже тепле слово в надрукованій у газеті “Радянська освіта” статті “Народові відданий” (1966 рік, 8 січня): “Прогресивна громадськість України вітала появу першого підручника рідної мови. “Коротка граматика української мови” написана в додержанні кращих традицій, що склалися в російській мовознавчій літературі... В ній вдумливо використано надбання лінгвістичної науки у вивченні української мови... П.Ф. Залозний відомий і як поет, прозаїк... був всебічно обдарованою людиною, він цікавився театром, любив малювати, активно втручався в громадські справи... Невтомний поет-трудівник... заслуговує на вдячну пам’ять наших сучасників”. З боєм і тривогою згадує Михайло Андрійович нелегке дитинство, коли опановував усі премудрості селянського побуту. З шести років пас корівку, коли підріс – ходив за плугом, був погоничем: “Застав ще царизм, і коли хто вважає, що тоді жилося добре, то мене дивує. Декому жилося й добре, а селянам, у переважній більшості, дуже важко” [9]. Батьки-селяни, хоч і терпіли нужду та нестатки, усе ж віддали здібного, охочого до читання Михайла в школу. З імперіалістичної війни написав батько листа додому, у якому просив “відправити сина в науку”, бо “малограмотним і неграмотним страшенно важко в солдатах”. Початкову чотирирічну освіту здобув у рідному селі, а потім навчався у вищепочатковій школі в містечку Комишні Миргородського району. Мріяв

стати вчителем, тому вступив до Гадяцького педагогічного технікуму, який закінчив 1923 року. Колишній педагог технікуму О. Грабенко згадує, що Михайло і його ровесники ходили босоніж, носили одяг із батькових плечей чи когось із старших у сім'ї. Але вмовляти вчитися їх не доводилося. Серед кращих був Михайло Жовтобрюх, “формується ще тоді в допитливу, працьовиту, чесну людину, громадянина. З неабияким піднесенням він працював багато і невтомно” [2]. З 18 років почав учителювати. У селі Попівщина Роменського району Сумської області один рік Михайло Андрійович працював учителем початкових класів. У цей час у роменській газеті “Влада праці” з'явилася його перша замітка. Потім перебрався до міста Харцизька Донецької області, де продовжив педагогічну діяльність: спочатку викладав у молодших класах, а згодом навчав рідної мови старшокласників. Юнака не полишало бажання здобути філологічну освіту. І ось 1926 року він стає студентом Дніпропетровського інституту народної освіти (нині – Дніпропетровський національний університет). У 1929 році закінчує мовно-літературне відділення факультету професійної освіти й одержує кваліфікацію викладача української мови та літератури в технікумах, вищих навчальних закладах, вищих технічних навчальних закладах, а в 1930 році – соціально-економічне відділення й отримує фах викладача соціально-економічних дисциплін у навчальних закладах професійної освіти. Синові селянина нелегко було прожити у великому місті, він змушений був у вільний від занять час заробляти собі на шматок хліба. Навчаючись в інституті, Михайло два роки викладав рідну мову на державних курсах української мови, що діяли в Дніпропетровську, і рідну мову та літературу в Дніпропетровській міжокружній партійній школі. Молодий словесник зумів зацікавити своїм предметом навіть тих слухачів, які з примусу відвідували курси та школу, бо мав неабиякі педагогічні здібності, умів виховувати своїм предметом, бездоганно знав матеріал, майстерно володів словом, був до безмежжя захоханий у нього. У Дніпропетровську зустрівся з майбутньою дружиною, яка навчалася на математичному відділенні, поєднав із нею на довгі шістдесят літ свою долю.

В автобіографії Михайло Андрійович зазначає, що педагогічну роботу у вищій школі розпочав як викладач української мови 1 вересня 1930 року в Дніпродзержинському металургійному інституті. Через рік переїхав до Запоріжжя, де з 1931 по 1937 рік у педагогічному університеті обіймав спочатку посаду асистента, а згодом – до-

цента. У цьому закладі він проходить школу наукового гарту. З'явилися друковані праці, присвячені проблемам граматики, історії українського правопису, методики навчання грамоти і формування навичок грамотного письма. Перша його публікація – “За високу грамотність студентів” – була вміщена в періодичному виданні “За більшовицькі кадри” (23 вересня 1935 року). В університеті читав такі курси, як “Основи мовознавства”, “Історія української мови”, “Сучасна українська літературна мова”. Михайло Андрійович сумлінно працював над дисертацією, підготував її, але захистити в 30-ті роки не зміг. Були на те об'єктивні причини. Як і багатьом українознавцям, йому довелося пережити і “добре і гірке, зазнати всякого”. “Я любив педагогічну й наукову роботу, спілкування зі студентами, – зізнається він у листі, – тому викладати мені не важко було, але постійно супроводжував тебе страх, скільки було репресовано без усякої вини викладачів вузів, особливо викладачів мови та літератури” [9].

Окремою сторінкою в життя Михайла Жовтобрюха увійшов Київський державний педагогічний інститут імені О.М. Горького, у якому він пропрацював із 1937 по 1948 рік (крім періоду тимчасової німецької окупації Києва). Старший викладач, доцент, завідувач кафедри української мови, декан мовно-літературного факультету, заступник директора з навчально-виховної роботи – ось сходинок фахового становлення його в цьому столичному вищому навчальному закладі. З Київським педагогічним інститутом Михайло Андрійович не пориватиме й пізніше, навіть тоді, коли працюватиме в Інституті мовознавства імені О.О. Потебні. Протягом 1960-1964 рр. відомий учений найвищої лінгвістичної установи в Україні читав студентам українського відділення курс порівняльної граматики української і російської мов, з 1964 по 1968 рік за сумісництвом завідував кафедрою російської мови і викладав історичну граматику російської мови. Аж до 1985 року він співпрацював з кафедрою української мови, яку з 1981 року очолює один із його найталановитіших учнів – Арнольд Панасович Грищенко – граматист, історик мови, перу котрого належать монографії “Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові” (1969) і “Прикметник в українській мові” (1978), розділ “Складне речення” в монографії “Історія української мови” (1983) [с. 290-482], розділи “Морфологія: категорії імен”, “Форми іменної словозміни”, “Синтаксис” в академічному виданні

“Українська грамати́ка” (1986) [с. 40-85, 126-160, 252-338], розділи “Вступ”, “Лексиколо́гія”, “Фразеоло́гія”, “Лексикографі́я”, “Морфоло́гія: Предмет морфоло́гії. Типи морфоло́гічних форм і засоби їх вираження. Части́ни мови і принци́пи їх класифікації. Іменник. Прикметник. Числі́вник. Дієсло́во” в підручнику “Сучасна украї́нська літературна мо́ва” для студентів філологі́чних спеціальностей ви́сших навчальних закладі́в (1-ше видання – 1993) [с. 3-7, 75-188, 229-292, 300-330], розді́л “Пунктуа́ція при відокремленні́” в довіднику “Складні пита́ння сучасного украї́нського правопису” (1980) [с. 188-221] та багато інших фундамен́тальних наукових розвідок, що, як і дослідження його вчителя та пора́дника, високо поціновані в науковому світі.

Та все, про що мовиться, прийшло до вченого пі́зніше. А перед цим ще був 1945 рік і складні повоєнні лі́та, коли репресивна сталі́нська машина після деякого перепочинку знову активно запрацювала, запопадливо взялася за чистку кадрів, шукала ворогів народу, брала під пильне око тих, хто був на окупованій фашистами території. Рік 1945 особливий для Михайла Андрі́йовича, бо в травні він захистив кандидатську дисертацію. Одержати ступі́нь кандидата філологі́чних наук міг значно раніше, однак доля розпорядилася так, що це сталося в 40 років. Об’єктом дослідження обрав прийменникову систему украї́нської мови. Треба сказати, що Жовтобрюх належить до мовознавців широкого діапазону, для котрих не існує складних наукових проблем. Він знав усі лінгвістичні школи і напрямки, цитував класиків світової лінгвістики, володів іншими мовами, зокрема російською, тривалий час досліджував та викладав її, коли життєва круговерть заносила його в Росію. 1948 року, “щоб уникнути репресій, я навіть виїхав з України, три роки завідував кафедрою російської мови в Тюменському й два роки в Бухарському педінституті”, – пише він в одному зі своїх листів [9]. Там Михайло Андрі́йович читав студентам-словесникам російську діалектологію, сучасну російську мову, історичну граматику, спецкурс “Історія вітчизняного мовознавства”. Як тільки-но трапилася нагода, переїхав в Україну й оселився в Черкасах. З 1953 по 1959 рік він завідував кафедрою украї́нської та російської мов у педагогічному інституті, викладав історичну граматику украї́нської мови та російської мови, сучасну російську літературну мову.

Аж 1959 року Михайло Андрі́йович Жовтобрюх переїздить до Ки-

ева і в Інституті мовознавства імені О.О. Потебні працює старшим науковим співробітником відділу теорії української мови, а з 1963 року очолює цей відділ. Трудиться він самовіддано й захоплено. Вражає наукова широта вченого. З'являється його фундаментальна праця “Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.)” (1963), присвячена “світлій пам'яті незабутнього сина Анатолія”, який передчасно пішов із життя. У ній, зазначає С.П. Самійленко, дана “характеристика процесу формування і основних етапів розвитку мови української преси до другої половини 90-их років XIX ст.; відбиття в мові української преси живого мовлення, взаємозв'язок і взаємозалежність мови української преси з іншими жанрами, стилями тогочасної української літературної мови: процес її лексичного і стилістичного збагачення, фонетико-граматичного і правописного формування, боротьба прогресивних і реакційних тенденцій у створенні мови української преси в

М. А. ЖОВТОВРЮХ

МОВА

УКРАЇНСЬКОЇ

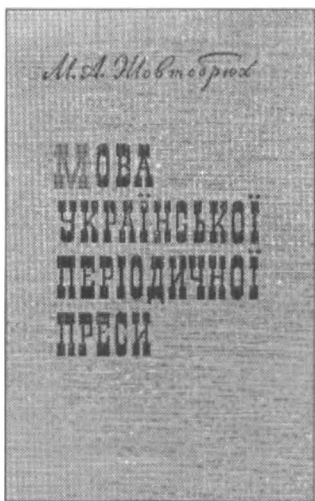
ПРЕСИ

М. Жовтобрюх серед колег
Сидять: А. Грищенко, І. Уздиган, М. Жовтобрюх, О. Харчук, С. Стасевський; стоять: О. Пінчук, Г. Арполенко, Н. Волошина, І. Вихованець, Г. Щербатюк, Н. Сологуб, А. Майборода

її зв'язках з іншими слов'янськими мовами — такі основні проблеми, що їх вперше на великому фактичному матеріалі, старанно призибуваному і систематизованому, ставить і розв'язує М. А. Жовтобрюх... Рецензована розвідка є складовою частиною історії української літературної мови, але спостереження, висновки

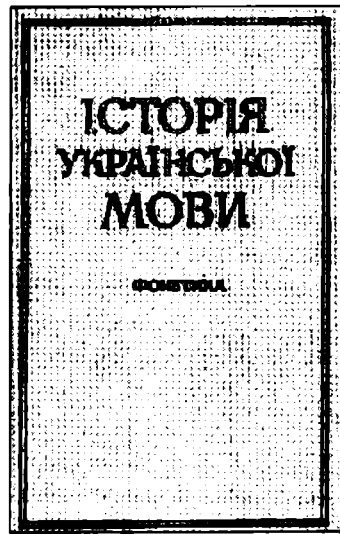
автора можуть мати неабияке значення і для історичної фонетики та граматики, і для історичної лексикології та історичної діалектології, і для історії правописної системи та історичної стилістики української мови” [13, с. 90]. Ця праця належить “до числа праць, без яких не може обійтися жоден серйозний дослідник сучасної української літературної мови”, у ній “багато нового, цікавого знайде для себе і мовознавець, і літературознавець” [13, с. 91]. Знаменними в житті вченого є й роки 1964 та 1965: він став дипломованим доктором філологічних наук (захистив дисертацію на тему “Мова української преси (до середини 90-х років ХХ ст.)”, йому присвоєно вчене звання професора). Ні в кого не викликало сумніву, що цього ступеня і звання Михайло Андрійович Жовтобрюх, як ніхто з-поміж учених-лінгвістів України, заслуговував давно.

Хотілося б сказати ще про одне дуже важливе дослідження Михайла Андрійовича – його монографію “Мова української періодичної преси (кінець ХІХ – початок ХХ століття)” (1970), у якій подано глибоке дослідження історії розвитку української мови, ролі періодичної преси в історії української літературної мови, у становленні її сучасних правописних, фонетичних, граматичних, лексичних норм, а також у стилістичному збагаченні нашої мови. За твердженням відомого вченого Івана Матвіяса, ця праця “дає можливість пояснити деякі словотворчі раритети в сучасній українській літературній мові... На особливу увагу... заслугове розділ про формування

термінологічного словника”. Рецензоване дослідження “істотно поповнює відомості з історії української літературної мови ХІХ і початку ХХ століття”, воно – “помітне надбання сучасної української лінгвістики” [8, с. 85-86]. Книга “Мова української преси”, зазначали свого часу Й. Багмут та О. Дем’яненко, “є великим вкладом у загальну скарбницю духовної культури українського народу, значним здобутком радянського мовознавства” [1]. “Однією з найкращих спроб вивчення історії звукового складу української мови” [3, с. 170] стала “Історія української мови. Фонетика” (1979 рік), співавтором якої був Михайло Жовтобрюх. 1963 року він висунув пропозицію підготу-

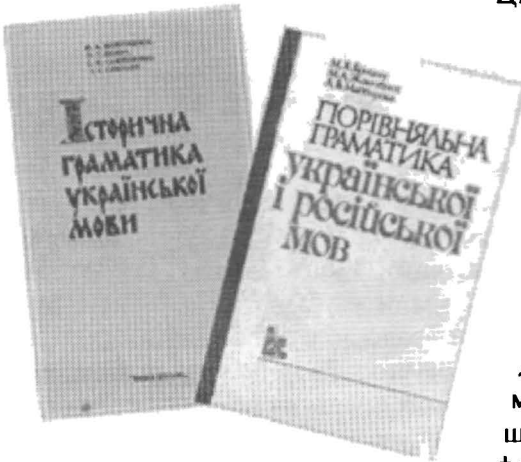
вати кількатомну колективну працю “Сучасна українська літературна мова” і виступив на Пленумі Республіканської наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй” з доповіддю, у якій ознайомив мовознавців зі складеним ним проспектом цієї праці. П’ять томів її вийшли протягом 1969–1973 рр. Михайло Андрійович був співавтором і відповідальним редактором першої книги (“Фонетика”) та четвертої (“Лексика і фразеологія”). Про значення цього видання говорити не доводиться, воно високо оцінене не лише в українській, а й у зарубіжній лінгвістиці.

На особливу увагу заслуговують підручники “Курс сучасної української літературної мови” (4-те вид. – 1972), “Порівняльна граматики української і російської мов” (1978), “Історична граматики української мови” (1980), у підготовці яких брав безпосередню участь М.А. Жовтобрюх. Вони стали настільною книгою кількох поколінь студентів-філологів і сьогодні не втратили актуальності, навпаки, були і залишаються блискучим взірцем лінгводидактичного опису мови. Колишній студент мовліту Київського педагогічного інституту імені О.М. Горького О.Матійко, який став відомим журналістом і автором поетичних книжок, говорить, що в Жовтобрюха-вченого читачів, “певно, не менше, ніж у Стендаля. Якщо мати на увазі студентів, учителів, учнів середніх шкіл” і запитує: “Чи можна уявити, Михайле Андрійовичу, скільки людей брало до рук Ващї книжки?”, на що той відповідає: “Мабуть-таки, багато... Та мене завжди хвилювало те, що людина візьме для себе з моїх праць, як прислужаться вони їй, як вплинуть на її становлення як людини. Наука твориться для людей. Творити її непросто, оволодівати нею також нелегко” [7]. Любив Михайло Андрійович розповідати про такий випадок (його наводить у своєму нарисі-бесіді й О. Матійко, який Михайла Андрійовича вважав “найдорожчим учителем, високим прикладом серйозного ставлення до життя”. “Вчусь усе життя у Вас. Тихо, але вчусь” – залишає він у подарованій своєму наставникові книзі “Поезії” (1989) [7]):

– Якось я поїхав у Запоріжжя, зайшов до педінституту. Читають сільські вчительки в коридорі підручник, бачу – мій. Фонетику штурмують. Питаю: усе зрозуміло? “Якби отому, хто її написав, – одказує одна, – та самому оце скласти екзамен з фонетики. Написав би сторінок десять, а він – сотню. Як ти його втнеш?!” Добре, кажу, я того автора знаю, я передам йому ці ваші слова. А вони: “Та не кажіть, бо ще розсердитесь. Скільки ж людина, певно, ночей не спала, пишучи нам оцю фонетику”.

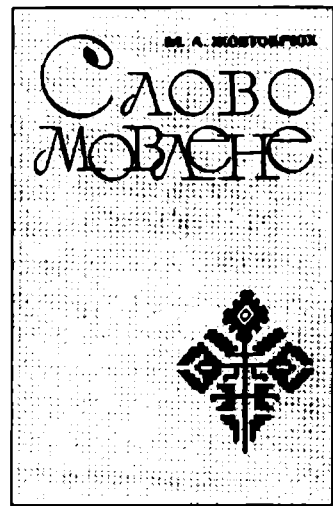
Він “перший написав, хоч і стислий, порівняльний синтаксис східнослов’янських мов у праці “Порівняльна граматика української і російської мов” (1-ше вид. – 1957), яка “одержала схвальну оцінку як у нас, так і за рубезем” [4]. За дорученням Міністерства освіти України Михайло Андрійович склав програми з лінгвістичних дисциплін для філологічних факультетів педагогічних інститутів, був першим автором програми з курсу “Порівняльна граматика української і російської мов”. Він не раз очолював конкурсну комісію Міністерства освіти у справах підручників з української мови для середніх шкіл республіки.

Цікавила вченого і проблема культури української мови. 1969 року він підготував невеличку, але корисну й багату на інформацію брошуру “Слово мовлене”, у якій просто й доходливо розповідається про суспільне значення літературної вимови, про літературну норму й обов’язкове дотримання її всіма носіями мови, про причини порушення норм, про основні орфоепічні норми сучасної украї-

нської літературної мови – вимову голосних і приголосних звуків, особливості вимови слів іншомовного походження, про милозвучність, яка досягається природним чергуванням окремих голосних та приголосних звуків, можливістю вживати деякі слова у різних формах, не змінюючи їх значення, про специфіку українського наголо-су. За цю книгу йому дякували журналісти, працівники радіо, пись-

менники, учителі. “Вельмишановному і дорогому Михайлу Андрійовичу Жовтобрюху, славному доктору наук, з подякою за гарну книгу “Слово мовлене” – з такими словами звертається до нього “з приязню сердечною” відомий майстер красного письменства Терень Масенко, даруючи свою книгу. Будь-який спеціаліст, за глибоким переконанням Михайла Жовтобрюха, повинен володіти трьома найважливішими професійними якостями: по-перше, любити свою професію, по-друге, добре знати свою справу, по-третє, володіти високою культурою мовлення. Ця якість має бути притаманною не лише педагогам, журналістам, а всім без винятку фахівцям: “Це дуже і дуже важливо: як ти розмовляєш. Усі спеціалісти... свого часу покінчили десятирічки, інститути, слухали викладачів, які добре володіють мовою. Отже, вимоги до усного мовлення відомі всім. Скажу, ґрунтуючись на власних спостереженнях: якщо спеціаліст, керівник неправильно говорить, якщо мова в нього засмічена. – його менш цінують як спеціаліста, як керівника. Це треба знати. І пильнувати. Треба, щоб той, до кого ти звертаєшся, не просто зрозумів тебе, а й похвалив у собі тебе за твою гарну, грамотну мову. Не всім дано красиво говорити, але правильно говорити обов’язково мають усі. Нехай би в шухляді голови колгоспу і словничок лежав... Глянув – і згадав, що “мероприятис” це не міроприємство, а таки захід” [7].

З 1 січня 1976 року Михайло Андрійович Жовтобрюх перейшов на посаду старшого наукового співробітника-консультанта, на якій працював до виходу на заслужений відпочинок (1 вересня 1982 року). Перебуваючи на пенсії, він продовжував активну наукову діяльність. Опублікував низку статей, підготував розділ “Фонетика и фонология” до видання “Украинская грамматика” (1986), адресованому широкому колу людей, які вивчають українську мову або бажають систематизувати свої знання з сучасної української мови чи познайомитися з її структурою загалом, філологам-дослідникам, викладачам, студентам, учителям. На особливу похвалу заслуговує лебеди-

Нарис історії українського радянського мовознавства

(1918-1941)

на пісня великого зодчого на ниві українського мовознавства – монографія “Нарис історії українського радянського мовознавства (1918-1941)” (1991). У ній ідеться про становлення мовознавства в 20–40-і рр. минулого століття, висвітлюється історія вивчення лексики української мови і лексикографічної практики, викладаються проблеми орфографії, фонетики і граматики. Автор поділяє історію української лінгвістики періоду 1918-1941 рр. на три підперіоди: 1) 1918-1920 рр.; 2) 1921-1933 рр.; 3) 1933-1941 рр. Можна, зрозуміло, сперечатися з приводу того, чи був цей час періодом

“якнайповнішого задоволення всіх потреб, що висувалися в процесі будівництва в країні нового суспільства”, чи розвивалася й збагачувалася національна культура “в процесі взаємодопомоги поряд з успішною розбудовою економіки в кожній радянській республіці”, чи “радянський уряд надавав важливого значення мовознавчим дослідженням, як і взагалі розвитку радянської науки” і чи були актуальними завдання “безпосередньо чи опосередковано пов’язані з практикою будівництва соціалістичного суспільства”. Це не головне в книзі, воно з’являється як методологічний супровід, від якого не міг відійти не лише Жовтобрюх, а й усі радянські вчені. Головне ж полягає в тому, що про розвій лінгвістичної думки в Україні різнобічно, переконливо, опираючись на багатющий фактичний матеріал, розповіла людина, яка була безпосереднім учасником цього процесу, одним із активних творців його. Вона пише про інших і про себе, причому часто самокритично: “Деся у кінці 30-х рр. до програми з української мови для 10 кл. середньої школи була введена тема “Елементи мовознавства та відомості з історії української мови”. Авторів цих рядків [М.А. Жовтобрюхові. – М.С.] НКО УРСР було доручено написати посібник для вчителів на дану тему. Під названим вище заголовком і була видана така брошура (К., 1941). У першій її частині, де йшлося про походження людської мови, викладені відповідно до вимог програми й погляди на це питання Марра. Тепер вона втрати-

ла, природно, своє значення”. Або: “М.А. Жовтобрюх не закінчена друком праця “До історії українського правопису”. Вона містить чимало на той час нових відомостей про орфографічні системи, що більш-менш повно використовувалися в українській мові протягом ХІХ ст. Однак велике скорочення фактичного матеріалу, здійснене в редакції тексту статті, а також внесений нею зовсім не потрібний і не пов’язаний з викладом матеріалу додаток про зроблені вже в радянський час деякими письменниками пропозиції латинізувати алфавіт дещо примітивізували характер опублікованої частини праці” [пор.: Жовтобрюх М.А. До історії українського правопису // Мовознавство. – 1937. – № 10. – С. 79]. Ця монографія – справжній дарунок патріарха-мовознавця всім, хто розбудовує й розбудовуватиме українську лінгвістичну науку в післяжовтобрюхівську добу (думаю, що маємо право так називати її). Сам автор дуже чекав виходу цієї книги, боявся, що може не потримати її в руках: “Почуваю себе гірше, старість бере своє... У першому кварталі 1991 р. має вийти в “Науковій думці” моя праця. Так хочеться її діждати” [9]. І, хвала Богові, діждався.

Талановитий і широкопопулярний у лінгвістичних колах, Михайло Жовтобрюх упродовж свого творчого життя проводив і велику громадсько-наукову роботу. Ось лише деякі промовисті факти: з 1962 по 1982 рік – член науково-методичної ради для пропаганди літератури і мови при Республіканському правлінні товариства “Знання”; з 1967 по 1987 рік – член секції мовно-літературних та архівно-документальних пам’яток Правління Українського товариства охорони пам’яток історії та культури; з 1965 по 1977 рік – член Комітету наукової термінології при Президії АН УРСР; з 1974 по 1978 рік – член бюро Відділення літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР; з 1958 по 1963 рік – член координаційної комісії з мовознавства Української РСР; з 1959 по 1980 рік – член Науково-методичної комісії з мовознавчих дисциплін Міністерства освіти УРСР, а з 1969 по 1977 рік – заступник голови цієї комісії; з 1972 по 1984 рік – член Науково-методичної ради з вищої філологічної освіти Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР; з 1960 по 1983 рік – член міжнародної лінгвістичної термінологічної комісії при Міжнародному комітеті славистів; з 1969 по 1983 рік – член комісії з фонетики і фонології слов’янських мов; з 1978 по 1983 рік – член транскрипційної комісії Міжнародного комітету славистів; з 1968 по 1977 рік –

член філологічної секції Комітету по Ленінських і Державних преміях СРСР у галузі науки і техніки при Раді Міністрів СРСР; з 1978 по 1982 рік – член ученої ради Відділу наукової інформації з суспільних наук АН УРСР, член міжвідомчої наукової ради “Наука – народній освіті”; з 1967 по 1988 рік – член редколегії журналу “Мовознавство”. А скільки прочитано доповідей і лекцій на різні мовознавчі теми перед учителями, письменниками, працівниками преси, студентами! Скільки написано листів-порад колегам, усім, хто до нього звертався! А таких нараховуються сотні. Він був частим гостем на республіканському радіо і мав свого слухача.

Невимовно тяжко прощався вчений з улюбленою справою: “А сам уже, на жаль, не працюю, останню статтю свою надрукував у минулому році [1993. – М.С.] в ж. Мовознавство, № 3 [ідеться про публікацію “Система частин мови в українській лінгвістичній традиції”. – М.С.]. Тепер не маю сил щось писати, й наукова праця для мене стала недосяжною, перетворююся в ледаря, як важко це відчувати” [9]. Йому “так хотілося спілкуватися з мовознавцями, з мовознавчою молоддю, на яку ми, старі, покладаємо всі свої надії” [9]. У листах Михайло Андрійович пише, що напередодні свого 90-ліття від дня народження йому “на пам’ять приходить минуле, пережите – солодке і гірке”, “що робив правильно і які помилки робив”, бо, “певно, старість усім диктує аналізувати своє минуле” [9]. Радістю й гордістю Жовтобрюха-дідуся були внуки – Леся і Сергійко та правнуки – Марійка і Яся. Внучка, мама Ясі, стала художницею. А внука, тата Марійки, і представляти не треба, бо його знають усі, хто дивився фільми “У бій ідуть лише старики”, “Дні Турбіних”, у яких він зіграв роль Кузнечика та Лариосика. Це талановитий актор і режисер Сергій Петрович Іванов, котрому, на жаль, доля відвела короткий вік – 48 років. Коли говорять про митця Іванова, то наголошують: “Його дід* Михайло Жовтобрюх – той самий знаменитий філолог, який знав 14 мов і подарував Полтавській бібліотеці декілька тисяч томів книг” [6, с. 55]. Гіркого довелося скуштувати немало. Живою, незагоєною раною Михайла Андрійовича була смерть любимого сина Анатолія, який по закінченні політехнічного інституту здобув спеціальність інженера, працював начальником на електростанції в Казахстані й трагічно загинув у ливарному цеху: “Кимось допущена жорстока недбалість, залізний лом опинився там, де його не повинно було бути. Пускалася в роботу станція, хтось кинувся до того ло-

ма. “Стій, ти не встигнеш, я швидше!” Лома Анатолій відкинув, аварії не сталося. Та ось – образ сина в граніті на Байковому.. Не було хлопцеві й двадцяти трьох” [7]. А чекало ж Анатолія щасливе й цікаве життя – одруження з донькою відомого українського письменника, аспірантура, куди його кликали. “Ні, який з мене, тату, інженер буде, який вчений, якщо не пізнаю практичної роботи?” – відповідав він батькові, коли той нагадував про науку, про дисертацію [7]. Доля розпорядилася по-своєму. Поховав він і свою доньку Жанну – кандидата хімічних наук. Зовсім недовго прожив на цьому світі без дорогої дружини Марії Петрівни (учительки математики), яку дуже любив онук Сергій і на її честь назвав свою донечку Марійкою.

Розмисли вченого останніх літ хвилюючі, сповнені бажання піднести українське мовознавство, лінгвометодику на якнайвищий рівень. В одному з листів він свідчить: “Хотілося мені поговорити про якість лекції, бо вона не завжди відповідає вимогам, що ставляться до неї, саме тому маємо багато нарікань на якість підготовки вчителів української мови, на яких наша сучасність покладає великі надії... Головне, щоб учитель міг мислити, мислити науково, мав глибокі знання, був ініціативний, умів збагачувати свої знання, аналізувати мовні факти нашої дійсності й правильно на них реагувати. Такі вчителі в нас є, на жаль, не всі” [9]. Пригадався чомусь такий епізод: заходимо в помешкання Михайла Андрійовича, котрий, як і завжди, радо вітає гостей, розпитує про Полтаву, щоразу повторюючи, що дуже-дуже любить її і прагне ще хоч раз побувати в рідному краї. А потім розповідає якимсь несміливо, по-вчительськи щиро: “А я оце читав кілька лекцій студентам про мій улюблений прийменник. Умовно, зрозуміло. Намагався різнобічно й доступно розв’язати цю проблему. Скільки цікавого, корисного можна запропонувати охочим до знань філологам та...” Якимось болісно посміхнувся, опустил зволожені очі, повернув розмову на інше... На запитання, компліменти (щільно заслужені): “Як виважити, Михайле Андрійовичу все те, що Ви знаєте? Чи є межа тому, що його можна запам’ятати? На лекції Ви приходили без жодного аркушика, усе з голови. Найтрудніша <...> з наук на факультеті – історія мови – і жодного разу викладач не звертається до записника”, учений-педагог відповідав, що це результат великої праці – серйозної, щоденної: “До всього ж я керувався ось чим. Від студентів ми вимагаємо на екзамені чіткої відповіді і не дозволяємо заглядати до підручника. То що вони подума-

19. X. 1992

Вітаний Микола Степаненку,

Віримо багато Ваш за запрошенням Василя Чумача у редакції "Ліній"
своїх методичних матеріалів, що відрізняються у великому ступені

Ваші матеріали на Вашою предметом, вони, як і всі інші, які були написані
і написані, не зважаючи: в цьому випадку саме найкращі матеріали, які писав

на великому рівні, особливо своїм стилем і змістом. Але не хотіли замислитися.

А ми хотіли бачити матеріали з методичною і методичною складовою, на яку

ми, і при цьому бачити матеріали, які писалися не тільки для себе, але і для інших,

бо треба не тільки вчитися, але і писати, щоб писати, щоб писати, щоб писати

матеріали на свій рівень, щоб писати, щоб писати, щоб писати, щоб писати

методично бачити матеріали. У цьому випадку ми бачили, що це були матеріали

і писали. Тільки, щоб писати, щоб писати, щоб писати, щоб писати, щоб писати

і писали, щоб писати, щоб писати, щоб писати, щоб писати, щоб писати

матеріали на свій рівень. Ми бачили, що це були матеріали, які писали

методично бачити матеріали. У цьому випадку ми бачили, що це були матеріали

Вітаний Василь Чумачу!

Ваш Микола Степаненку

Лист М. Жовтоброуха до М. Степаненка

полтавцям, які знали великого вченого, мали щастя спілкуватися з ним.

Лідія Іванівна Костенко — колишній директор бібліотеки **Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка**:

Мені найдужче пам'ятається день, коли в актовому залі інституту зібралися викладачі та студенти, переважно філологи, на зустріч із Михайлом Жовтоброухом. Зал був переповнений. Ректор Іван Андрійович Зязюн у своєму виступі повідомив присутнім, що гість прибув до нас не з порожніми руками. Він передає в дар бібліотеці інституту 5000 наукових видань із власної книгозбірні. Ця література може бути використана викладачами та студентами в наукових дослідженнях. Усі присутні були зворушені й широко дякували за дарунок. Не залишив нікого байдужим виступ Михайла Андрійовича, який розповів про свої давні зв'язки з нашим вузом, про свою оцінку досягнутих ним успіхів, побажав усім полтавцям добра, щастя, успіхів у праці. Як директор бібліотеки я постійно підтримувала дружні взаємини з Михайлом Андрійовичем. Ми листувалися. До кожного свята він присилав листівочки з добрими, щирими побажаннями мені і всьо-

му колективі бібліотеки. Так, вітаючи з 1984 роком, він писав: “То ж здоровенькі тримайтеся! Хай високосний рік несе Вам густі й суцільні радощі, а всім нам – мирні дні!” Я часто була в Києві і щоразу поспішала на бульвар Дружби народів, 21, де мешкав Михайло Андрійович зі своєю родиною. Його дружина, Марія Петрівна, завжди була гостинною. Годинами тривали невимушені, цікаві розмови. Господар розповідав про своє дитинство, про свою творчу, але складну життєву стежину, про зустрічі з цікавими людьми. Мене завжди дивувало, яку феноменальну пам’ять мала ця людина. Одні із відвідин згадую зі сльозами на очах: Михайло Андрійович відчинив мені двері, і я помітила, що він надзвичайно стурбований і дуже сумний: нещодавно померла Марія Петрівна. У той день, згадуючи сімейні роки, він сказав: “Ми прожили з дружиною майже 60 років в мирі та злагоді. Дуже шкода, що вона полишила мене самого”. Останній раз я зустрічалася з Михайлом Андрійовичем у рік його смерті. Він був осиротілим і надломленим, змінилася постава, але розум світлий, мислення ясне, на обличчі, як і завжди, жодної зморщечки. Йому йшов 90-й рік. Пригадую, що під час нашої розмови хтось зателефонував. Дзвонили з Інституту мовознавства, говорили про суперечки, які ведуться навколо українського правопису, радилися, як бути. Михайло Андрійович висловив свої міркування, просив не гарячкувати, бо поспішностей орфографія не любить. Цього разу він уже не проводжав мене до зупинки. Пізніше я почула сумну звістку: великий учений відійшов в інший світ. Я щаслива, що на своєму життєвому шляху зустріла таку неординарну, інтелігентну, мудру Людину [9.03.2005 р.].

Алла Олександрівна Ротач – колишній старший науковий співробітник ~~Інституту~~ Полтавського літературно-меморіального музею Івана Котляревського:

Я познайомилася з Михайлом Андрійовичем десь у середині 60-их років минулого століття. Він відвідав наш музей. Ми з ним, пройшовши залами, дали справедливу оцінку експозиції, її застарілому художньому оформленню, яке вже не відповідало вимогам часу. Я скаржилася йому, він мене розумів – необхідна повна реекспозиція, сучасна, національна за змістом. Сповістила йому, що святкуватимемо 200-річчя від дня народження видатного полтавця – Івана Котляревського. Михайло Андрійович пообіцяв подарувати музеєві цін-

*Святкування 200-річного ювілею Івана Котляревського
в м. Полтаві (6 вересня 1969 р.)
У першому ряду (сьомий зліва) М. А. Жовтобрюх*

ний експонат і свого слова дотримав. Він брав участь у ювілейній науковій конференції, присвяченій 200-річчю від дня народження Івана Котляревського (травень 1969 року). І цього разу ми знову зустрілися з видатним мовознавцем, і знову ж таки у стінах нашого музею. Учений Жовтобрюх побував і на Святі Котляревського восени того ж року, а саме 5 вересня, коли урочисто відкривали садибу письменника. З ним спілкувалася я і працівники музею. Наша остання зустріч з Михайлом Андрійовичем відбулася в Києві 1970 року на шевченківській конференції. Я розповіла йому про терор, учинений до нашої родини, про ганебний пасквіль на мого чоловіка, уміщений в газеті (літературознавця Петра Ротача він добре знав). Михайло Андрійович порадив не підливати масла в огонь і не рекламувати статті. Його аргументи вплинули на мене, порада допомогла. Я часто згадую цю останню нашу розмову й зустріч, дякую незабутньому Михайлові Андрійовичу за добру батьківську пораду. Це була щира українська людина, видатний знавець і захисник нашого слова, про якого пам'ять у музеї (і в мене) залишиться надовго [20-22.03.2005 р.].

Ольга Дмитрівна Бондаревська – кандидат філологічних наук, доцент, колишній декан філологічного факультету Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка:

З науковими працями Михайла Андрійовича Жовтобрюха я познайомилася на студентській лаві в 60-их роках. Особисте ж знайомство відбулося 1968 року на науковій конференції в Сумах, де я вперше виступала зі своїм науковим повідомленням. Я, звичайно, хвилювалася, не вклалася в регламент — хотілося сказати все, що напрацьовано, аудиторія була більш ніж солідна: професори, доценти, автори підручників і посібників для вищих та загальноосвітніх шкіл. Після мого виступу оголосили перерву. Михайло Андрійович з доброю широю посмішкою підійшов до мене і запитав: “Звідки Ви?” — “З Полтави”. — “Я визначив це за Вашим мовленням. А точніше?” Я назвала Лохвиччину, своє рідне село. І яким було моє здивування, коли виявилось, що він знає всю Полтавщину, райони, села! Михайло Андрійович по-батьківськи поклав мені руку на плече і сказав: “Молодець. Це перші кроки на науковій ниві. Але запам’ятайте: що можна попові, те не можна дякові (це він застеріг від наступних порушень регламенту)”. Пройшли роки. Та щоразу перед виступом я згадую його слова, намагаюся не зловживати терпінням слухачів. За це я йому безмірно вдячна, як і за те, що він трапився на моїй життєвій ниві, за підтримку й допомогу в моєму науковому зростанні. Михайло Андрійович був незвичайною людиною: його очі випромінювали тепло, доброту і водночас вивчали тебе, ти почувався ніби перед рентгенівським апаратом. Любив Михайло Андрійович українські пісні — історичні, ліричні, побутові. Дуже подобалася йому пісня “Тихо над річкою в ніченьку темную” на слова Спиридона Черкасенка, сум’яття викликала пісня “Із сиром пироги”: він уважав її знущанням над козаками, які “з переляку не ховалися в терени”, а сміливо, залишаючи всі блага, ішли боронити рідну землю, захищати матір, сестру, дружину, навіть на палях були незламні. Не пам’ятаю випадку, щоб він розгнівався, образився чи сказав про когось щось неприємне: завжди ввічливий, спокійний, широкий, добрий, готовий допомогти кожному чи то в науковій роботі, чи в життєвих проблемах. До нього йшли філологи, земляки, студенти як до життєдайного джерела. Запам’ятався один випадок. Я приїхала до Києва в Інститут мовознавства з шестирічним сином — треба було подати статтю до збірника. Сина залишила внизу біля вахтера, а сама піднялася на сьомий поверх. Мимо хлопчика проходили десятки людей (був початок робочого дня), ніхто на нього не звертав уваги. Та ось ішов Михайло Андрійович. Він зупинився, розпитав дитину про все, узяв

із собою в ліфт і привів за руку до мене: “Ви чому залишили сина? Не хотіли, щоб ми познайомилися із Сергієм Петровичем (це про хлопця)?” Організуючи наукові конференції в різних педінститутах (щоб майбутні вчителі бачили професорів, академіків), беручи в них участь, Михайло Андрійович обов’язково зустрічався зі студентами, спонукав їх до наукових пошуків, до творчої педагогічної діяльності, застерігав від можливих помилок. Пам’ятаю його виступ у Полтаві на ювілейній конференції, присвяченій 200-річчю від дня народження Івана Котляревського. Він закликав студентів берегти національний скарб — мову, донесену до нас минулими поколіннями, відшліфовану національними геніями. Пригадую день, коли ми з мовознавцем Миколою Івановичем Степаненком поїхали вітати Михайла Андрійовича з 90-літтям. Він був хворий, йому було зле, але очі випромінювали любов, доброту, бажання допомогти. Навіть у цій ситуації він сказав: “Може, треба щось прорецензувати, проконсультувати когось? Я хоч і хворий, але така робота мені посильна”. Ми почувалися збентеженими: перед нами була Людина, за підручниками і працями якої підготовлені в Україні десятки тисяч педагогів-словесників, а держава в той час оцінила його розум, заслуги аж у 58 гривень пенсії на місяць. Прикро згадувати про це. Сьогодні Михайла Андрійовича немає серед нас, але своїми справами, думками, працями, своєю непідкупною добротою, любов’ю до людей він із нами. Учений Жовтобрюх буде з нами, допоки є Україна, її мова, народ [15.03.2005 р.].

Ніна Василівна Жигилій — кандидат філологічних наук, доцент, колишній завідувач кафедри української мови Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка:

Доля, справді, була прихильною до мене тоді, коли подарувала зустріч і знайомство з Михайлом Андрійовичем Жовтобрюхом. Це було так. Після кандидатського іспиту з української мови до мене підійшов один із членів екзаменаційної комісії й запитав: “Чи не хотіли б Ви, щоб я був науковим керівником Вашої дисертації?” Звичайно, відповідь була ствердною, хоч я зовсім не знала цього чоловіка. А хіба можна було сказати “ні” людині, очі якої світилися лагідністю та добротою. Коли трохи пізніше я запитала в лаборанта кафедри прізвище відтепер уже мого наукового керівника й у відповідь почула: “Жовтобрюх Михайло Андрійович”, мені стало соромно за те, що не знала цього.

А справа в тому, що багато майбутніх поколінь учителів української мови, в тому числі й моє, вивчали рідну мову та історичну граматику за підручниками Михайла Андрійовича, але в обличчя ми його не знали. Одночасно з ніяковістю відразу ж промайнула думка: “Який із мене може бути науковець поруч із видатним ученим”. Чим частіше ми бачилися з Михайлом Андрійовичем, тим більше я переконувалася в тому, що він має енциклопедичні знання, володіє неабияким умінням захопити співбесідника, а також уважно вислухати його, як кажуть, чути іншу людину, викликати довір’я й відвертість. Доводилося мені спілкуватися із Михайлом Андрійовичем і в його родинному колі, так би мовити, у домашній обстановці. Не могли не приваблювати його такт, привітність, щирість, готовність будь-коли і будь-де допомогти. Ось лише один із епізодів людяності мого наукового керівника, його непідробного зацікавлення долею, здавалось би, чужих людей. Так склалося в мене, що хотіла припинити роботу над дисертацією і вже зовсім опустила руки. Коли ж сказала про це Михайлові Андрійовичу, то він ненав’язливо переконав мене в тому, що цього робити не слід. “Не можна спинятися на півдорозі, треба йти до кінця, як би важко не було”, – зовсім спокійно говорив професор, а погляд видавав занепокоєність. Завдячую моєму Вчителеві всім тим, чого мені вдалося досягти у своєму житті.

Наталія Архипівна Вакуленко – кандидат філологічних наук, доцент Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка:

Спочатку я знала ім’я Михайла Андрійовича Жовтобрюха як автора підручника “Сучасна українська літературна мова”. А в 1969 році мене познайомила з ним мій покійний науковий керівник – Віра Титівна Колбмієць. З першого погляду мене вразили його очі – добрі, уважні, лагідні, поважна манера спілкуватися з людьми різного віку, незалежно від їхньої посади, фаху. У ці очі я дивилася і під час свого виступу на захисті дисертації. Вони мене підтримували, підбадьорювали, робили впевненішою в тому, про що я говорила. Михайло Андрійович з теплотою ставився не тільки до мене, а й до всіх. Він допомагав тим, хто до нього звертався, порадами, думками, ідеями. Полтавці користувалися в Жовтобрюха особливою увагою, бо сам він родом із Полтавщини. Коли Михайло Андрійович передав Полтавському педінституту частину своєї бібліотеки, то з великою гордістю сказав мені: “Тепер вам не доведеться їхати в Москву, у Ленін-

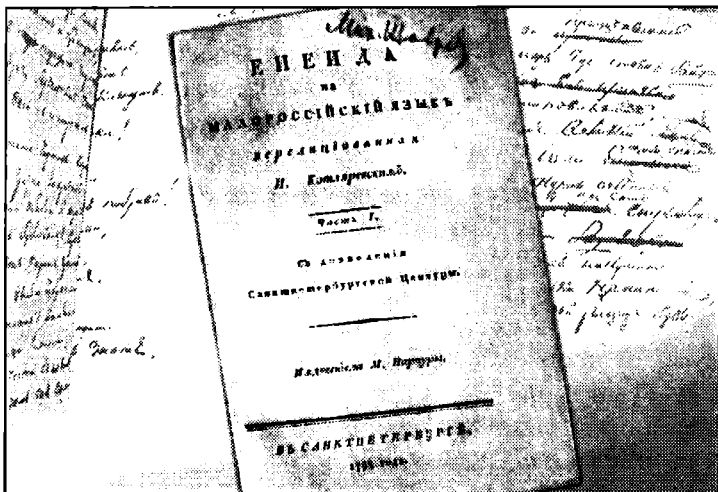
град читати “Синтаксис російської мови” О.О. Шахматова. Маєте у своїй інститутській бібліотеці цю наукову працю”. А вона побачила світ у 1941 році і, зрозуміло, користувалася неабияким попитом. Михайло Андрійович розповів мені, як у нього з’явилася ця книга. Після війни з фронту її привіз, знайшовши десь на воєнних згарищах, доктор географічних наук Діброва, приятель Жовтобрюха. І Михайло Андрійович зробив із ним обмін: за таку цінну книгу учений-географ одержав не менш цінний предмет у післяфронтівому Києві – стілець (єдиний вид меблів, що був у помешканні Жовтобрюхів). Про Михайла Жовтобрюха можна складати легенди. З нього, як і з Довженкового батька, “можна було писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіятелів, – він годивсь на все”. Михайло Андрійович справді був незвичайною Людиною [15.02.2005 р.].

Про щедрість душі Михайла Андрійовича Жовтобрюха свідчить те, що він 1975 року люб’язно передав Полтавському державному педагогічному інституту імені В.Г. Короленка понад 5000 примірників із власної бібліотеки – книг, журналів, авторефератів, підручників, художніх творів, методичних розробок. Своїм полтавським друзям він сказав: “Скрізь, де доводилось працювати, я залишав після себе добру пам’ять. Ось цим і щасливий. Хочу, щоб і земляки згадували мене добрим словом... я... щасливий, що мої книги послужать і викладачам, і студентам вузу... я знаю, що їх тут добре зберігатимуть” [5]. Серед офірованих книг є праці мовознавців О. Потебні, Ф. Бушлаєва, М. Максимовича, А.Кримського, О. Синявського, Л. Булаховського, літературознавців М. Возняка, К. Волинського, історика Д. Багалія (цей список можна продовжувати і продовжувати). Чого вартий рідкісний словник у трьох томах І. Срезневського “Материалы для словаря древнерусского языка”, або такі лексикографічні праці, як “Російсько-український медичний словник” за ред. д-ра М. Галина (К., 1920), “Російсько-український словник” за ред. А.Ю. Кримського (Т.1-2, 1929), “Російсько-український словник правничої термінології”, гол. ред. А.Ю. Кримський (К., 1926), “Російсько-український словник природничої термінології для початкових класів” (Харків; Київ, 1934), “Правописний словник” Г. Голоскевича (Х., 1830), або такі граматики, як “Грамматика русского языка”. Я. Головацкого (Львів, 1849), “Грамматика малоросійского наречья” О. Павловского (С.-Петербург, 1818), “Грамматика древняго церковно-славянскаго языка сравнительно съ русскимъ: курсъ

середніх учебних заведень” Ю. Карського (Варшава, 1911), “Українська грамати́ка” М. Грунського (К., 1918), наукові розвідки Є. Тимченка “Курс історії українського язика. Вступ і фонетика” (К., 1927), “Номінатив і датив в українській мові” (К., 1925), філологів із Польщі, Чехії, Болгарії, Німеччини, книги, видані англійською, німецькою, французькою мовами. Допитливий філолог знайде багато корисного в “Наукових записках” вищих шкіл України, Росії, Білорусі, матеріалах республіканських, всесоюзних наукових конференцій, у збірниках статей, навчальних посібниках. Чимало книг із дарчими надписами: “Дорогому Михайлові Андрійовичу Жовтобрюху – чудовій людині і славному вченому на добру згадку про спільну працю в інституті” – письменник Юрій Збанацький; “Дорогому Михайлові Андрійовичу – Порадникові, Вчителеві, прекрасній Людині, за зустріч з якою на життєвому шляху вдячний долі” – мовознавець Арнольд Грищенко; “Дорогому Михайлові Андрійовичу з глибокою вдячністю за науку творчості, за підтримку, за співавторство у задумі книжки, з побажанням міцного здоров’я і творчих нових звершень” – мовознавець Ніна Клименко; “Дорогому Михайлові Андрійовичу Жовтобрюху з глибокою вдячністю за доброзичливість, розуміння і підтримку. Із сердечною повагою” – мовознавець Ганна Гнатюк; “Вельмишановному учителєві, високоповажаному патріархові українського мовознавства від вдячної учениці” – мовознавець Ольга Федик; “Дорогому Михайлові Андрійовичу Жовтобрюху з побажанням козацького здоров’я на довгі літа” – літературознавець Петро Хропко. Натрапляємо на книги з автографами випускника Полтавського педагогічного інституту В.О. Сухомлинського, письменників О. Гончара, А. Мали́шка, І. Цюпи, багатьох відомих учених-філологів і культурних діячів. Багато переданих у дар видань давно вже стали бібліографічною рідкістю. Михайло Андрійович щороку поповнював книгозбірню педагогічного університету. Нині в ній нараховується понад 6000 примірників книг. Колишній директор бібліотеки Лі́дія Іванівна Костенко твердить, що Михайло Жовтобрюх передав свої книги Полтавському інституті передусім тому, що вважав себе не киянином, а полтавцем, тому що шанував учених-краян, які присвятили своє життя філології, – Дмитра Івановича Ганича (завідувача кафедри російської мови, одного з авторів “Русско-українського словаря”, який перевидавався багато разів і користується величезним попитом і сьогодні, підручника “Русский язык”), Ольгу

Дмитрівну Бондаревську (декана філологічного факультету), Галину Пилипівну Денисовець (завідувачку кафедри української мови), Наталію Архипівну Вакулєнко (доцента кафедри російської мови), Ніну Василівну Жигилій і Марію Тимофіївну Безкишкіну (доцентів кафедри української мови) та ін., хотів, аби викладачі і студенти-філологи мали змогу працювати з науковою літературою. Повірів він, продовжує Лідія Іванівна, й Іванові Андрійовичу Зязюну, енергійному ректорові, якому сповнилося тоді 37 років і якого тільки-но призначили на цю посаду, вірив, що молодий керівник перетворить провінційний навчальний заклад на елітарний, і допоміг йому. Так воно і сталося. Доктор філософських наук, професор, академік АПН України І.А. Зязюн і доктор філологічних наук, професор М.А. Жовтобрюх приятелювали, радо вітали один одного в Полтаві й Києві. “Хочу зайти в Міністерство освіти й зустрітися з І.А. Зязюном. Думаю, що нелегко йому тепер працювати на посаді Міністра освіти”, – це з листа Михайла Андрійовича від 17 листопада 1990 року, коли І.А. Зязюн очолював Міністерство народної освіти України [9]. Ось уже 30 років філологи Полтавщини користуються бібліотекою Михайла Андрійовича Жовтобрюха і теплим словом згадують і згадуватимуть його довго-предовго.

Не забуваймо й того, що в літературно-меморіальному музеї Івана Петровича Котляревського в Полтаві зберігається подароване Михайлом Андрійовичем унікальне (безцінне!) видання 1798 року перших трьох частин “Енеїди”, яке вийшло в Петербурзі. Послухаймо розповідь про це Алли Олександрівни Ротач – музейного фахівця України, понад три десятиліття життя котрого пролетіло “в самовідданій праці, покладеній на олтар утвердження Музею [Івана Котляревського. – М.С.] як визначного культурно-освітнього і наукового осередку” [12, с. 191]: “Коли Михайло Андрійович уперше зайшов до музею, то запитав, чи маємо ми перше видання поеми Івана Котляревського. Гостеві відповіли як було: “Не маємо. У вітринах серед видань різних років “Енеїди” воно представлене фотокопією титульної сторінки”. Михайло Андрійович розповів мені про свою велику домашню бібліотеку, про свої цінні книжкові скарби, серед яких і перше унікальне видання “Енеїди”. Він похвалився, що ця книга була з ним усюди, де доводилося жити і що він дуже дорожить нею. Я добре пам’ятаю, як Михайло Андрійович довго говорив із працівниками музею про цінність художнього доробку Івана Котляревського, про

Перше видання «Енеїди» з автографом М. А. Жовтобрюха, яке зберігається в Полтавському літературно-меморіальному музеї І. П. Котляревського

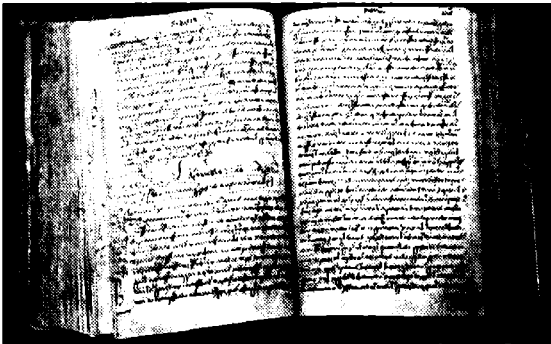
мову його творів, наголошуючи, що цей письменник займає виняткове місце в історії української літератури й культури, а його “Енеїда” – книга буття України, бо в ній українці постають як волелюбний, працьовитий, чесний, дотепний, талановитий, щедрий, мудрий народ. 1966 року Жовтобрюх знову завітав до Полтавського музею І.П. Котляревського, подарував йому оригінал поеми 1798 року видання і сказав, що хотів би бачити книгу в новій експозиції, а не у фондах. Михайло Андрійович широ зізнався, що йому вельми боляче прощатися з книгою”. Зрозуміло, що в цій добрій людині, безсребреникові, перемогло бажання зробити іншим добро.

Подарунок став справжньою перлиною, однією з найцінніших реліквій музею. Уже четвертий десяток років красується під склом парадно оформлене перше видання “Енеїди”, воно радує всіх, хто бачає в цьому храмі культури й перегортає разом з екскурсоводами сторінки безсмертної “Енеїди” Великого Полтавця. Такого експоната не знайти навіть у столичних музеях. Музей книги і друкарства України, що в Києві, просив у полтавців на ювілейну виставку з нагоди 200-ліття виходу у світ “Енеїди” подарунок Михайла Жовтобрюха.

Цінні книги дарував Михайло Андрійович не тільки цьому музею, а й іншим. Завдяки йому в Роменському краєзнавчому музеї зберіга-

ється третій випуск “Литовського статуту”, що відноситься до 1588 року, та “Арифметика” [1703] математика й педагога Леонтія Пилиповича Магницького [1699, ? – 1739], яка “була справжньою математичною енциклопедією” [14, с. 318]. Про це розповідає письменник Петро Ротач у книзі “Рядки за рядками, літа за літами...”:

“Одного дня у повітовому музеї з’явився невідомий юнак, який назвав себе Михайлом Жовтобрюхом, сільським учителем. Було йому тоді 18 років, і він був недавнім випускником Вищих педагогічних курсів у Гадячі, а на той час учителем школи в селі Попівщина. Зачувши це, Михайло Семенчик [засновник музею. – М.С.] заговорив з відвідувачем про попівшанського панка Полуніна і його велику бібліотеку. Революцію Полунін не прийняв і негайно виїхав за кордон, звичайно ж, покинувши свій будинок і бібліотеку. Чимало його книжок розійшлося поміж людьми.

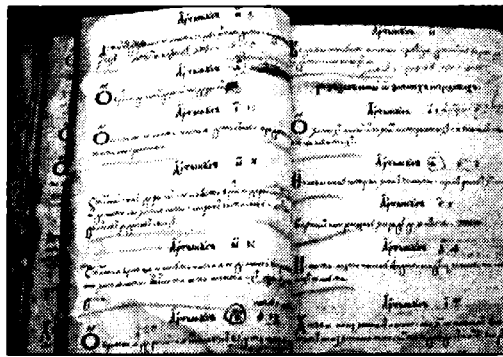
«Литовський статут» XVI ст., який зберігається в Роменському краєзнавчому музеї

Молодий учитель розгорнув принесений пакунок – там були дві старовинні книжки з полунінської бібліотеки: “Литовський статут” та “Арифметика” Магницького, одна з тих небагатьох книжок, які стали “вратами учености” для Михайла Ломоносова.

– Цим книжкам місце у музеї, – сказав молодий учитель і передав їх у руки Семенчика. Михайло Максимович радісно потис руку вчителю, сам показав музеї і просив заходити з новими речами” [11, с. 397-398].

1966 року Михайло Андрійович відвідав Ромен і зайшов до музею спеціально довідатись про ті книги, які колись передав. “До нього в музеї поставились доброзичливо, – пише Петро Ротач, – і на його прохання показали ті дві книжки, які він врятував від загибелі в Попівщині і приніс до музею. Він пам’ятав про них як про свою рожеву молодість. “Як я їх побачив, то від радості аж сльози на очах виступили...” [11, с. 398]. І сьогодні “в Ромні, у музеї... під склом поблискує тьмяно і загадково... великий старовинний фоліант – “Литов-

ський статут” XVI сторіччя, до якого колись дотикалися долі наших далеких предків. З 1923-го року ця книга — один з найцінніших експонатів Роменського музею, врятована колись молодим учителем з Попівщини, що згодом сам прийшов від шанування книги до її творення”, — завершує свою цікаву розповідь письменник-дослідник [11, с. 399].

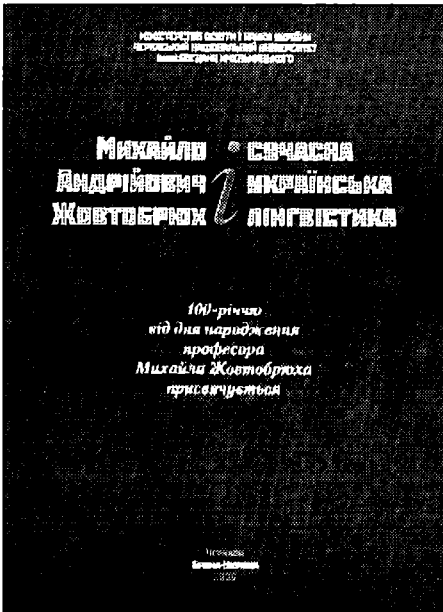
**Фотокопія сторінки
«Литовський статут XVI ст.»**

У бібліотеці Ручанської школи також є чимало цінних книг, які передав юним читачам Михайло Жовтобрюх із дарчими надписами: “Рідній школі з добрими побажаннями від колишнього учня” (6.X.1967). “Моїй рідній школі” (27.V.1970) — у надії, що вони ревно **плекатимуть рідне українське слово** і прагнуть пізнати секрети **фєлєтогєї**. зростатимуть добрими й чесними людьми. Він завжди вітав учителів і учнів зі святами, листувався з ними, переймався освітянськими справами, життям односельців, надсилав їм відомості про історію села, людей, доля яких пов’язана з Гадяччиною, з Ручками. “З святом жінки-трудівниці, Днем 8-го березня, від щирого серця вітаю всіх Вас, працівників і учнів школи, й від душі бажаю всім Вам міцного здоров’я, успіхів у праці і навчанні, великого людського щастя, — читаємо в одному з привітань. — Дорогі мої молоді земляки, завжди пам’ятайте, що ніколи не має щастя той, хто не шанує старших, хто не добре ставиться до своїх батьків, які піклуються про Вас, до своїх наставників-вчителів, що віддають Вам дорожче в житті — знання! — Ваш Михайло Жовтобрюх”. Свою любов до маленької батьківщини він висловив у вірші “Мої Ручки”, який зберігається в шкільному музеї. Земляки часто цитують цю поезію:

*Тихо плине вода у Хоролі,
Не вгавають в садах солов’ї,
У розкішнім зеленім роздоллі
Село ріднее, Ручки мої.*

*Пшеницями й житами вирують
Врожайми багаті лани,
Хліборобові радість дарують,
Веселять його очі вони.
В працю й землю закоханий здавна,
Творить він небуденні діла,
Щоб Вітчизна, могутня і славна,
У достатках та щасті жила.
Яка радість вертатися в юність
Й по знайомих стежинах ходить...
Мої Ручки, село моє рідне,
Хіба можна тебе не любить.*

У цьому музеї містяться й інші передані педагогами-ветеранами й зібрані учнями – членами пошукового загону “Відродження” – ма-

теріали про М.А. Жовтобрюха. З родичів Михайла Андрійовича в селі залишився тільки племінник Анатолій Федорович Дрок – син нині вже покійної двоюрідної сестри Олександри Іванівни Жовтобрюх. Він з теплою згадує про дядька, пам’ятає про розмови з ним у селі й Києві. Їх не забуває не тільки небіж, а й багато ручан, які були близько знайомі із земляком-мовознавцем. Односельці шанують пам’ять про вченого, гордяться ним. Вулиця, на якій колись стояло обійстя Жовтобрюхів, носить ім’я Михайла Андрійовича Жовтобрюха. Багатьох ручан професор Жовтобрюх вивів

у люди, побачив у них іскорку таланту, допоміг, щоб вона не згасла. Ці земляки особливо вдячні йому, горді з того, що мали честь спілкуватися з таким видатним мовознавцем.

Дожив Михайло Андрійович до того часу, коли Україна здобула незалежність. Радів, що дочекався цього і водночас уболівав за май-

бутне молодій державі, переживав “за все те, що діється в нашій рідній Україні”, хотів, аби “швидше настав у нас громадський лад, злагода в суспільстві, нормальне економічне життя народу”, аби “розквітла наша культура й наука”. Вірив великий українець, що “прийдуть до влади талановиті люди й виведуть наш народ з того становища, в якому він зараз перебуває, і наша держава стане на рівень справді цивілізованих держав, і в ній запанує мир та соціальна справедливість” [9]. Переступив учений поріг свого 90-ліття, відсвяткував його. Сумно тільки, що не збулися ширі побажання колег, учнів. 17 грудня 1995 року невтомний і сумлінний трудівник на ниві української мови відійшов у вічність. Поховали його на Байковому кладовищі поруч із найріднішими людьми. Вагомий лінгвістичний ужинок Михайла Андрійовича Жовтобрюха приніс і приносить велику користь нашій науці, не одному поколінню лінгвістів. Пророчими стали слова його вихованців, які вони закарбували на подарованій своєму дорогому й мудрому Вчителеві книзі: “Ваші ширі труди дали шедрі плоди. Вони зійдуть усі до зернини. Довго буде у нас ясний спомин про Вас”. Безсумнівно, що Михайло Андрійович зайняв гідне місце в історії українського, слов'янського і світового мовознавства. Сказані колись ученим Жовтобрюхом слова про дослідника-мовознавця Петра Залозного: “Невтомний педагог-трудівник, який усі свої сили і свій яскравий талант віддав народові, розвиткові його мови й культури, заслуговує на вдячну пам'ять наших нащадків” – безпосередньо стосуються і його самого. Добре було б, якби побачило світ повне зібрання наукових праць (чи бодай видання вибраних розвідок) професора Жовтобрюха, якби була затверджена премія імені мовознавця Жовтобрюха, яка присвоювалася б найталановитішим ученим-лінгвістам. Це стало б найбільшою шансою до видатного лінгвіста ХХ століття, блискучого педагога, немеркнучою пам'яттю про нього.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багмут Й., Дем'яненко О. Дослідник слова // Радянська освіта, 1965, 17 листопада.
2. Грабенко О.П. Шана ювіляру-земляку: (До 70-річчя з дня народження видатного представника мовознавчої науки М.А. Жовтобрюха) // Будівник комунізму, 1975, 15 листопада [Гадяч].

3. Грищенко А.П. Жовтобрюх Михайло Андрійович // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М.Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К.: Укр.енцикл., 2000. – С. 170-171.
4. Жовтобрюх М.А. Автобіографія: Рукопис (зберігається в НБ Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка).
5. Кулик О. Дарунок, якому немає ціни: Наші славні земляки // Зоря Полтавщини, 1982, 18 липня.
6. Любимые герои... без Кузнечика // Технології виховання: досвід, проблеми, перспективи: Науково-методичний вісник відділу виховної роботи та захисту прав дитини. – 2004. – Вип. 8. – С. 55-58.
7. Матійко О. Тією стежкою, що над Хоролом // Сільські вісті, 1985, 13 грудня.
8. Матвіяк І. М.А. Жовтобрюх: Мова української періодичної преси (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К., “Наукова думка”, 1970, 304 стор. // Мовознавство. – 1970. – № 6. – С. 83-86.
9. Особистий архів Миколи Степаненка.
10. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: Укр. енцикл., 1992. – 1024 с.
11. Ротач П. Дві книги з Попівщини // Рядки за рядками, літа за літами...: Статті. Дослідження. Спогади. – Полтава: Верстка, 2005. – С. 396-399.
12. Ротач П. Поклик через століття: Іван Котляревський і Полтава. Збірник статей і досліджень. – Полтава: Дивосвіт, 2003. – 200 с.
13. Самійленко С.П. М.А. Жовтобрюх. Мова української преси, Вид-во АН УРСР, К., 1963 // Українська мова і література в школі. – 1964. – № 5. – С. 88-91.
14. Український Радянський Енциклопедичний Словник: У 3-х т. / Редкол.: ...А.В. Кудрицький (відп. ред.) та ін. – 2-ге вид. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986-1987. – Т.2. – 1987. – С. 318.

ДАВНІ ТРАДИЦІЇ В НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

У науковій літературі висловлювалися різні погляди на зв'язок нової української літературної мови, початок формування якої пов'язується з виходом у світ “Енеїди” І.П. Котляревського (1798), з старою українською літературною мовою, що нараховує, як відомо, понад п'ять століть свого існування й розвитку. Дехто з сучасних мовознавців вважає, що між старою й новою українською літературною мовою немає наступності. На думку цих учених, основою старої української літературної мови були південно-західні говори; в кінці XVIII ст. її традиції у Східній Україні втрачаються й замість неї формується нова українська літературна мова на іншій – південно-східній – діалектній основі; на західноукраїнських землях староукраїнська мова в XIX ст. вироджується в мертве “язичіє”, поряд з яким у 30-х роках виникає місцевий варіант нової української літературної мови (Див.: І. Дятко. Некоторые особенности развития украинского литературного языка, у зб.: “Вопросы образования восточнославянских национальных языков”, М., Изд-во АН СССР, 1962, стор. 106-107). Повну втрату спадкоємності між старою і новою українською літературною мовою вбачає, певно, і М.І. Толстой, який не включає української мови до слов'янських мов з давньою писемно-літературною традицією (Див.: Н.И. Толстой, Славянские региональные литературные языки и их функции в современном и донациональный период, у зб.: “Славянские литературные языки в донациональный период (тезисы докладов)”, М., 1969, стор. 16). Аналогічні погляди популяризуються іноді й на сторінках масових видань (Див., наприклад: П. Мовчан, Гордость народа. К 200-летию со дня рождения И.П. Котляревского, “Огонек”, 1969, 36, стор. 12). Заперечення спадкоємності, органічного зв'язку між старою і новою українською літературною мовою ґрунтується, очевидно, на односторонньому висвітленні тих процесів, що відбувалися в літературно-мовному житті України свого часу. Розглянемо це питання трохи докладніше.

Як відомо, українська літературна мова найдавнішого періоду її існування збереглася насамперед у ділових документах. Українська

ділова мова XIV–XV ст. формувалася на основі давньоруської мови відповідного жанру, що зазнавала фонетичного й граматичного впливу місцевих говорів, поповнювалася місцевою лексикою (переважно побутовою, виробничою й суспільно-політичною) та поступово втрачала окремі застарілі давньоруські риси. Ранні пам'ятки староукраїнської літературної мови значною мірою, залежно від місця їх написання та мовної орієнтації писаря, відбивають різні діалектні особливості. Тому вже в мові українських грамот XIV–XV ст. виразно помітні риси як південно-західного, так і північного, а частково й південно-східного наріччя.

Ще В. Курашкевич, аналізуючи мову галицько-волинських грамот цього періоду, відзначає в них наявність південно-західних і північних діалектних особливостей. Серед південно-західних рис, власних галицьким грамотам, він вбачає ширше, ніж у грамотах з північної української території, вживання літери **и** на місці колишнього **ѣ** (Див.: W. Kuraszkiwicz, *Gramoty Halicko-Wołyńskie XIV-XV wieku*, Kraków, 1934, стор. 49-50), закінчень **-ови**, **-єви** (Див.: там же, стор. 108) в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду, закінчення **-мы** в 1-й особі множини дієслів теперішнього часу (Див.: там же, стор. 125) тощо. У луцьких, холмських та інших північних грамотах, навпаки, відповідно частіше вживаються закінчення **-є**, **-у**, **-ю**, **-ми**, характерні для північного наріччя.

В українській актовій мові XIV–XV ст. Л.Л. Гумецька знаходить не тільки галицькі, а й волинські говіркові особливості, насамперед, у вживанні дієслівних суфіксів недоконаності та придієслівної частки **ся**, що дозволяє їй зробити висновок про існування вже в той час галицьких і волинських діалектних комплексів, “які в значній мірі відповідають своїми рисами сьгоднішнім діалектним групам цієї території” (Л.Л. Гумецька, *Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст.*, К., 1958, стор. 291–292).

Дослідник українських грамот XV ст. В.М. Русанівський відзначає їх орфографічну й морфологічну диференціацію залежно від територіальної приналежності. Так, у київських, житомирських і західно-поліських грамотах іменники чоловічого роду в давальному відмінку однини послідовно вживаються у формі на **-у**, а в галицьких і молдавських — часто також на **-ови**, **-єви** (*ивашкови*, *монастыреви*); у

перших поширених питально-відносний займенник *хто*, а в других – тільки *кто* тощо. Тому цілком обгрунтовано є думка В.М. Русанівського, що “політична, економічна і культурна роз’єднаність українських земель викликала розвиток місцевих рис у писемній мові, перешкоджаючи мовній консолідації, що, звичайно, не могло не позначитися і на мові ділових документів тих часів” (“Українські грамоти XV ст.”, підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В.М. Русанівського, К., 1965, стор. 9).

У діловій мові пізніших століть значною мірою виявляються не тільки південно-західні та північні, а й південно-східні лексичні, граматичні і фонетичні елементи. Досить виразні південно-східні ознаки спостерігаються вже в люстрації Київської землі близько 1471 р., зокрема такі, як пом’якшений [р'] на кінці слова (*Солодирь*), голосний [о] на місці етимологічного [е] перед споконвічно твердим приголосним (*ничого, чотыри, але шести*), паралельне вживання інфінітивних суфіксів *-ть* і *-ти* (на війну *ходить* і *ходити*) тощо. Разом з тим ця пам’ятка відбиває й окремі північноукраїнські особливості, як. наприклад, секундарний [е] на місці давнього [є] в ненаголошеній позиції (*деветь, десеть*) (Див.: “Архив Юго-западной России”, ч. VII, т. II, К., 1890, стор. 1-9.). Ще повніше південно-східні мовні елементи (*лутують, зимують, Чоботарь, шостая, чоловіка, стороживъ* та ін.) відбиті в описах Канівського та Черкаського замків 1552 р. (Див.: там же, т. I, К., 1886, стор. 77-105).

Місцеві фонетичні, граматичні й лексичні риси простежуються також у мові всіх актових книг міських урядів. В актових книгах таких східноукраїнських міст, як Полтава, Лохвиця, Миргород тощо, якнайповніше зафіксовані насамперед, звичайно, південно-східні народно-розмовні елементи. Так, наприклад, живомовні риси Лохвицької ратушної книги XVII ст. “дають можливість, – як зазначає їх дослідник О.М. Маштабей, – чітко відокремити тогочасні говори Полтавщини від південно-західних українських говорів, що зафіксовані в документах західних районів України... У мові Лохвицьких актових книг неважко виявити істотні риси, що відповідають діалектній системі середньонадніпрянських говорів” (О.М. Маштабей, Лохвицькі ратушні книги як джерело для історичної діалектології української мови, у зб.: “Питання історичного розвитку української мови. Тези доповідей”, Х., 1959, стор. 68). Полтавські актові книги того ж століття містять, як твердить на підставі аналізу великого

фактичного матеріалу С.П. Самійленко, “записи живої народно-розмовної мови, насамперед тогочасних жителів м. Полтави і навколишніх населених пунктів” (С.П. Самійленко, До характеристики полтавсько-київського діалекту за пам’ятками XVII ст., у зб.: “Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови”, К., 1954, стор. 21).

Зрозуміло, що в мові актових книг, написаних на території поширення південно-західного наріччя, найповніше фіксуються місцеві особливості південно-західних говорів української мови, а актові книги північноукраїнських міст послідовніше засвідчують її північні діалектні риси. Так, наприклад, А.С. Колодяжний, дослідивши актову книгу Володимирського міського суду другої половини XVI ст., робить обґрунтований висновок, що її мова, “в основі своїй книжна староукраїнська, виразно відбиває своєрідні риси північноукраїнських говорів Волині”, які він ілюструє відповідними фактами (*тисяча, огледевши, господара, генвара* тощо) (А.С. Колодяжний, До характеристики мови актової книги Володимирського (на Волині) міського суду другої половини XVI ст., у зб.: “Питання історичного розвитку української мови. Тези доповідей”, Х., 1959, стор. 63-64).

На думку Ф.Т. Жилка, “розмовна мова Запорізької Січі за своїм типом була південно-східною, напевно, дуже близькою до середньонаддніпрянських говорів” (Ф.Т. Жилко, зазнач. праця, стор. 104). А якщо це так, то в документах козацьких канцелярій – гетьманської і, особливо, полкових та сотенних – із живомовних струменів переважав, природно, південно-східний. Це легко простежується і в лексиці, і в фонетиці, і в граматиці. Для згаданих документів природні такі слова, як *нехай* (лист гадяцького сотника від 10.XII 1650 р.), *которий, шкода* (“а наши товариши, *которому шкода*, поѣдут къ вамъ до Олешнѣ” – лист зінківського сотника від 13.XII 1650 р.), *бачили* (лист миргородського наказного полковника від 20.VI 1651 р.), *лікарство (лѣкарства)*, *добре* лист гетьмана Д. Апостола від 28.XI 1726 р.) і под. У них засвідчуються синтетичні дієслівні форми майбутнього часу на *-иму*: *даватиму* (лист миргородського наказного полковника від 20.VI 1651 р.); частка *-ся* звичайно не відділяється від дієслова: *не важилися* (там же), *приближатися* (лист Б. Хмельницького від 23.III 1653 р.), *подписуюся* (лист роменського сотника від 15.VI 1653 р.); поширені інфінітивні форми на *-ти* і *-ть*: *чинити*, “въ лутчей згодѣ хочемъ *жити й служитъ*” (універсал Б. Хмельницького від 14.VII 1653 р.), “не велимъ того имъ *чинитъ*” (лист Б. Хмельниць-

кого від 14.VII 1653 р.), *давать* (лист Б. Хмельницького від 23.III 1653 р.), *учинити* (лист гадяцького сотника від 10.XII 1650 р.), *випити* (лист гетьмана Д. Апостола від 28.XI 1726 р.). У переважній більшості документів козацьких канцелярій відсутні дієслівні форми з залишками давнього перфекта, властиві південно-західним говорам, хоч в окремих документах вони й трапляються, відбиваючи південно-західну літературно-мовну традицію або смаки та уподобання писаря, наприклад: *приказалисмо, розказалисмо* (лист Б. Хмельницького від 25.VIII 1649 р.). Іменники чоловічого роду в давальному відмінку однини зафіксовані із закінченням *-ови, -єви*: *Прокопови* (лист ніжинського полковника від 7.VIII 1650 р.), *полковникови* (лист миргородського полковника від 15.XII 1650 р.), *приятелеви* (лист Б. Хмельницького від 31.XII 1649 р.); іменники на приголосний у родовому відмінку закінчуються на *-ей*, а не на *-ий*: *людей* (лист гадяцького сотника від 10.XII 1650 р.), *вѣстей* (лист полтавського наказного полковника від 29.VI 1651 р.). Займенникові форми вживаються **лише** ті, що властиві південно-східному наріччю: *мене* (лист полтавського полковника від 5.VI 1650 р.), *тебе, тобѣ* (лист полтавського наказного полковника від 29.VI 1651 р.), *себе, собѣ* (лист Б. Хмельницького від 8.VI 1648 р.). Західноукраїнські енклітики зустрічаються дуже рідко: “самы въ ню ся обвалили” (там же).

Григорієне в документах козацьких канцелярій о з е після шиплячої *ж* (універсал Б. Хмельницького від 24.XI 1651 р.), *межю* (лист роменського полковника від 15.VII 1653 р.); секундарний [i] на місці етимологічних [ѣ], [e], [o] здебільшого за традицією передавався літерами **ѣ, е, о**: *собѣ, добродѣю, в своей земли, войско* (лист Б. Хмельницького від 8.VI 1648 р.). Проте зрідка в такій позиції вживається й літера **и**: *всімь* (лист роменського полковника від 15.VII 1653 р.), *тільки* (лист полтавського наказного полковника від 29.VI 1651 р.), а для позначення [i] з [o] за давньою традицією – також і літера **у**: *свуй, твуй, посланцувъ, до милостивыхъ нуъ* (лист Б. Хмельницького від 8.VI 1648 р.). *Вуйскомъ* Запорозким (лист Б. Хмельницького від 17.VII 1650 р.), *въ нашумъ мѣстѣ* (лист зінківського сотника від 13.XII 1650 р.). У документах козацьких канцелярій з північної території України написання у для позначення [i] з [o], можливо, якоюсь мірою відбивало й особливості північноукраїнського вокалізму: *вуйска, своєвулец* (лист чернігівського наказного полковника від 18. IV 1651 р.); *о Вуйску* Запорозкимъ, *въ его царскуй*

земли (лист чернігівського наказного полковника від 26.V 1651 р.). Твердість і м'якість приголосного [p] здебільшого розрізняється відповідно до його якості в південно-східних говорах: *господаря* (лист миргородського наказного полковника від 15. XII 1650 р.), *государя*, *царя* (лист полтавського наказного полковника від 29.VI 1651 р.).

Досить сильний південно-східний живомовний струмінь був у багатьох художніх творах староукраїнської літератури XVII–XVIII ст., зокрема написаних на території Центральної і Слобідської України. Відомо, що в драмах та інтермедіях М. Довгалевського й Г. Кониського, в “Казанні руському” невідомого автора (1697), у віршах І. Некрашевича рясно відбиті риси північних говорів української мови, а в інтермедіях Я. Гаватовича, віршах К. Зіновієва, П. Беринди, С. Яворського, В. Пашковського і деяких інших – риси південно-західного наріччя. Але, наприклад, мова віршів із відомої гадацької збірки З. Дзюбаревича (1728-1730) широко засвідчує особливості південно-східного наріччя. Для ілюстрації наведемо її зразки: *Любивъ-кохавъ я тебе, приходивъ я часто до тебе; бѣдна моя головонька, я на свѣтѣ сиротонька; зайшовъ въ чужую краину, знайшовъ бувъ я хлѣба шматокъ...* (В.Н. Перетц, Историко-литературные исследования и материалы, т. I, ч. I, СПб., 1900, стор. 219-220).

Заперечуючи висловлену окремими дослідниками думку про “мовний хаос”, “мовну мішанину” (Є.М. Кудрицький, Латинська мова в поетичній спадщині Г.С. Сковороди, у зб.: “З історії української та інших слов'янських мов”, К., 1965, стор. 209) у віршах і байках Г.С. Сковороди, Є.М. Кудрицький справедливо підкреслює, що в цих творах, не пов'язаних “безпосередньо з латинськими оригіналами, помітні дві виразні тенденції. Перша – це ускладнення мови вірша, тобто старої української мови, словами і зворотами мови біблій – церковнослов'янської мови. І друга – це поширення в ній (іноді дуже помітне) елементів української народної мови. Перевагу якоїсь із них вирішує зміст, художня спрямованість твору” (Є.М. Кудрицький, Латинська мова в поетичній спадщині Г.С. Сковороди, стор. 208). Джерелом народної мови в творах Г.С. Сковороди були, безсумнівно, українські південно-східні діалекти.

Південно-східна мовна стихія, часто в поєднанні з елементами східно-поліських говорів, відбита в багатьох бурлескних віршах, зокрема в різдвяних, великодніх: *Чого, Марусе, такъ ты плачешъ? Я воскресъ – сама ты бачышь; а Хрыстосъ бувъ на работи, – поपालывъ со-*

би чоботы... (“Киевская старина”, 1888, вересень, стор. 279); *Чесный Адамь! Ты всимъ людямъ праотець зовесся, постый не плачь, ось, ось, якъ бачь, одъ пекла спасесся; ворота одперты; да и сказавъ, щобъ льсть пославъ...* (Там же, 1889, січень, стор. 234–235). Ця ж стихія простежується в гумористичних, жартівливих і сатиричних віршах, у великій кількості розповсюджуваних тоді в списках, наприклад у відомій “Сатирі на слобожан”, вірші “Пекельний Марко” і под. Південно-східні фонетичні й граматичні особливості легко виділяються в окремих списках вертепної драми, зокрема в сокирянському й хорольському, а мова пісні “Ой під вишенькою, під черешенькою”, що входить до тексту драми, взагалі нічим не відрізняється від говорів середнього Лівобережжя.

Риси південно-східного наріччя виразно відбиває мова багатьох історичних віршів, присвячених минулому України та оспівуванню таких важливих тогочасних подій у житті українського народу, як закріпачення селян, гайдамацькі рухи, зруйнування Січі тощо. Це насамперед такі вірші, як “Захотіла Смілянщина віру утвердити”, “В славнім місті до Уманя з’їхали народи”, “Ой під городом Єлисаветом” та ін. Східноукраїнські за своєю мовою дві відомі пісні А.А. Головатого, написані на початку 90-х років XVIII ст., тобто майже напередодні виходу в світ “Енеїди” І.П. Котляревського. Друга з них під назвою “Пѣсня Черноморского войска” була навіть надрукована 1792 р. у петербурзькому журналі “Новые ежемесячные сочинения”. Наведені далі рядки з неї свідчать, що ця пісня, як і перша, написана майже чистою українською мовою і відбиває південно-східну говіркову основу:

Эй годѣ нам журитися, пора перестати;
Дождалися отъ царицѣ за службу заплати.
Дала хлибѣ, соль и грамоти за вирныя службы,
Отъ теперь ми, миле братья, забудемъ вси нужды.
Рыбу ловить, горилку пить, шей будемъ богати.

Да вже треба женитися и хлиба робити... (“Новые ежемесячные сочинения”, СПб., 1792, листопад, стор. 23–24).

Серед традиційно книжних легко простежуються діалектні елементи південно-східного походження й у літописах першої половини XVIII ст., зокрема у літописі С. Величка (*угоддѣ, свѣтанню, Запорожжѣ, зъбожжѣ, мѣсяць* та ін.).

Отже, немає ніяких підстав стверджувати, ніби в процесі переміщення центру історичних подій у XVII–XVIII ст. із західних територій України на східні відбулося віддалення староукраїнської літературної мови в її діалектній основі від місцевої розмовної мови Східної України. Навпаки, розвиток староукраїнської мови цілком закономірно йшов у напрямі все більшого зближення з останньою.

На ранньому етапі розвитку старої української літературної мови (XIV–XV ст.), коли ще на Україні були дуже сильні традиції літературної мови Київської Русі, місцевий говірковий елемент пробивався до неї стихійно і надзвичайно повільно. У першу чергу забарвлювалася мова документів ділового характеру. І природно, що до неї проникали саме такі місцеві говіркові риси, які були властиві діалектам тієї території, на якій створювався відповідний документ. Це насамперед галицькі, південно- і північно-волинські та київські говіркові риси. Розширюється сфера впливу територіальних діалектів на мову ділових, або актових, документів після того, як офіційно було запроваджено обов'язкове ведення в українських містах т. зв. актових книг: у Галичині – з 1435 р., на Правобережжі – з 1529 р. і на Лівобережжі – з 1566 р.

Місцеві елементи засвідчують, хоч і не так активно, й інші писемні пам'ятки староукраїнської мови (див.: Д. Абрамович, Києво-Печерський патерик, К., 1931, стор. XIV). Якщо зважити, що книгописання в Києві не припинялося до заснування в ньому на початку XVII ст. друкарні і що воно велося також у монастирях сучасної Чернігівщини й Полтавщини (І.К. Білодід, Києво-Могилянська академія в мовній ситуації на Україні XVI–XVII ст., “Мовознавство”, 1969, 6, стор. 23), то стане зрозуміло, чому тексти різних тогочасних рукописних книг відбивають як південно-західні, північні, так і південно-східні елементи.

У другій половині XVI – першій половині XVII ст. у зв'язку з посиленням національно-визвольної боротьби українського народу проти шляхетсько-католицької агресії великого розмаху набуває на Україні культурно-освітній рух, розвивається релігійно-полемічна література, видаються граматики, словники, з'являються твори художньої і наукової літератури, переклади і переробки церковних книг. У староукраїнській мові значно посилюється живий народний струмінь, робляться спроби перекладу на народну мову творів релігійного змісту, прикладом чого є відоме “Пересопницьке євангеліє”

(1556–1561) на Волині, “Крехівський апостол” (1560) у Галичині, “Нягівські повчання” (друга половина XVI ст.) на Закарпатті. Це був період, про який І.Я. Франко писав, що тоді “у нас народилася і почала розвиватися перша всеукраїнська, дійсно національна література” і що писали тоді “мовою, зрозумілою на всіх усюдах Русі-України” (І. Франко, *Говорімо на вовка – скажімо і за вовка*, Твори, т. 16, К., 1955, стор. 176). Центром культурно-освітнього життя на Україні у другій половині XVI – на початку XVII ст. був Львів. Львівське ставропігійське братство, засноване ще в XV ст., відкрило 1586 р. першу братську школу на Україні, організувало власну друкарню й розпочало видання книг. Деякий час у другій половині XVI ст. помітну роль у розвитку освіти на Україні відіграло й місто Острог. Природно, що в народних компонентах мови староукраїнських писемних пам’яток другої половини XVI – перших десятиріч XVII ст. переважали, хоч і не були єдиними, галицькі й південноволинські риси (див.: Ф.П. Медведєв, П.А. Моргун, М.Ф. Наконечний, *Про основні етапи історичного розвитку української літературної мови*, у зб.: “Питання історичного розвитку української мови”, Х., 1962, стор. 45). Деякі з них (зокрема, сполучник *же*) затримались у староукраїнській літературній мові й уживалися у ній навіть значно пізніше.

У середині XVII ст. відбуваються, як відомо, історичні події, що значно змінюють умови розвитку української літературної мови. Ще в 1615 р. було засновано школу при київському братстві, а в 1631 р. – лаврську школу, які 1632 р. об’єднуються в один навчальний заклад під назвою Києво-братської, чи Києво-Могилянської, колегії, що стала визначним осередком вищої освіти на Україні й об’єднала навколо себе найвидатніших українських культурних діячів того часу. Згодом Києво-братська колегія, а з 1701 р. академія, перетворилася на центр вищої освіти для всього східного слов’янства. Поряд з латинською та польською, викладання в ній багатьох наукових дисциплін здійснювалося у XVII ст. й мовою церковнослов’янською, в її староруській редакції. Використовувалась у колегії й староукраїнська літературна мова. Нею виголошували проповіді, писали і друкувати поетичні й драматичні твори, наукову й церковно-повчальну літературу. А це не могло не вплинути на розвиток староукраїнської мови, на її нормування (див.: І.К. Білодід, *ззнач. праця*, стор. 28).

Серед українського студентства академії було, природно, багато *звхдців* із східної й центральної території України (наприклад, піз-

ніше видатні діячі Ф. Прокопович, Г. Кониський, С. Величко, І. Некрашевич, Г. Сковорода та ін.). Постійний взаємозв'язок академії та мовного оточення спричинився до того, що літературна мова, яка використовувалася в ній і в творах її вихованців, поступово набирала східноукраїнського забарвлення.

Ще важливіше значення для розвитку й подальшого нормування старої української літературної мови мала національно-визвольна війна українського народу й возз'єднання України з Росією. Піднесення авторитету церковнослов'янської, послаблення впливу польської і посилення ролі російської мови на Україні, збільшення старокнижних у певних жанрах літературних творів і народних елементів у інших – ось головні риси розвитку староукраїнської літературної мови другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Тоді розпочинається вже формування української національної мови, і природно, що коли центр історичного життя українського народу перемістився на широкі простори його південно-східної території, то й діалекти цієї території, до всього ще й найбільш знівельовані й однорідні за своїм складом порівняно з іншими українськими говорами, виявилися найактивнішими в цьому процесі. Вони значно повніше, ніж у попередні часи, вплинули й на живомовну стихію у літературних творах, власне, їх вплив у ній стає тепер переважаючим (див.: Ф.П. Медведєв, П.А. Моргун, М.Ф. Наконечний, зазнач. праця, стор. 48-50).

Але справа не тільки в тому, які саме діалектні впливи на староукраїнську літературну мову переважали в той чи той період її розвитку, хоч питання про це й заслуговує на увагу дослідників. Важливіше є те, що живомовні впливи на староукраїнську мову в усіх її типологічних, жанрових і стилєвих виявах не надавали їй, за дуже незначним винятком, локального характеру і значення. Староукраїнська літературна мова в процесі більшого чи меншого освоєння живої народної лексики, фонетичного й граматичного зближення з живими народними говорами не втрачала завдяки цьому свого загальноукраїнського характеру, оскільки серед її живих народних компонентів майже завжди переважали не вузькі говіркові, раритетні, а інтердіалектні й наддіалектні (загальномовні) елементи.

Вже українські грамоти XIV–XV ст. “виразно засвідчують український мовний тип, відбивають у великій мірі особливості загальнонародної української мови того часу” (Там же, стор. 53), мова цих гра-

мот “являє собою в цілому відносно стійку систему мови української народності” (Ф.П. Медведєв, Українські грамоти XIV–XV ст. як пам’ятки мови української народності, у зб.: “Питання історичного розвитку української мови”, Х., 1962, стор. 178). Загальноукраїнський характер лексики західноукраїнських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст., хоч і з певним діалектним забарвленням, засвідчує М.Л. Худаш (“В основі лексичного складу аналізованої групи пам’яток лежить яскраво виражена загальнонародна українська лексика, що в абсолютній своїй більшості без помітних змін у семантиці збереглася в сучасній українській загальнонародній мові і частково в її територіальних діалектах (зокрема, південно-західних говорах)” (М.Л. Худаш, Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст., К., 1961, стор. 153), мови листів Б. Хмельницького – Ф.Є. Ткач (“Таким чином, мова ділових документів канцелярії Богдана Хмельницького, які були об’єктом нашого дослідження, є українська і має загальнонародний характер” (Ф.Є. Ткач, До питання про характер української літературної мови XIV–XVIII століть, у зб.: “Питання історичного розвитку української мови”, Х., 1962, стор. 73) і У.Я. Єдлінська (“Синтаксис досліджуваних листів – це в основному синтаксис нової української мови... Треба з усією чіткістю підкреслити, що всі ці моменти, які становлять своєрідність синтаксису досліджуваного періоду в порівнянні з сучасним, виступають у листах Хмельницького лише як окремі острівці на загальному синтаксичному фоні, який в своїй основі не відрізняється від сучасного... Аналізовані листи побудовані на народній основі” (У.Я. Єдлінська, Питання історичного синтаксису української мови. На матеріалі листів Богдана Хмельницького, К., 1961, стор. 101-102), актових книг Полтавського міського уряду XVII ст. – С.П. Самійленко (“В полтавських актах другої половини XVII ст. відбуваються і звукові процеси, властиві всім діалектним групам української мови, загальнонародній українській мові. Фонетичну систему полтавських актів, властиві їй звукові зміни характеризують не ці вузькодіалектні риси, навіть не діалектні риси ширших говіркових угруповань” (С.П. Самійленко, зазнач. праця, стор. 40) тощо.

Вимагає перегляду й теза про цілковитий занепад у другій половині XVIII ст. традицій староукраїнської літературної мови, яка, на наш погляд, зовсім не обґрунтована.

В останнє півстоліття, що передувало творчості І.П. Котляревського, в староукраїнській літературній мові відбувалися важливі

стильові і структурні зміни. Деякі її структурно-функціональні стилі у зв'язку з тогочасними історичними умовами не виявили життєвості й занепали, інші втратили своє суспільне значення, і сфера їх використання набагато звузилась. Зате окремі стилі, незважаючи на несприятливі обставини для розвитку української літературної мови, не тільки не занепадають, а, навпаки, набувають все більшої актуальності.

Насамперед занепадають структурно-функціональні стилі, пов'язані з існуванням літератури, що відбивала розвиток релігійної боротьби на Україні, тобто стилі, які використовувались у творах полемічної та житійної літератури і взагалі літератури, перейнятої релігійною ідеологією. Це пояснюється кількома причинами. По-перше, у зв'язку з ослабленням польської шляхетської держави на кінець XVII ст. і возз'єднання більшості українських земель з Росією зникають умови, які викликали на Україні гостру антикатолицьку боротьбу, що особливо активно велася в другій половині XVI – першій половині XVII ст., відображаючи, звичайно, загострення класових суперечностей в тодішньому суспільстві, і що зумовила виникнення значної полемічної літератури. “У кінці XVII ст. колись могутня полемічна література, – як зазначає Л.Є. Махновець, – набирає все більше богословсько-схоластичного, абстрактного характеру, і, нарешті, сходить нанівець” (“Історія української літератури”, т. II, К., 1967, стор. 23). По-друге, розвиток позитивних знань, успіхи науки, філософії, інтенсивне формування буржуазних суспільних відносин, зростання суспільної свідомості пригноблених мас послаблюють вплив релігійної ідеології, що був надзвичайно сильний за доби феодалізму, а разом з тим послаблюють і значення релігійної літератури. Цей загальноєвропейський процес не оминув і Росії та України. Одним із важливіших наслідків його на Україні є, наприклад, занепад житійної літератури. Відомо, що після твору Дм. Туптала “Четьи-минеи” (кінець XVII – початок XVIII ст.), який є видатною пам'яткою староукраїнської літератури, у сфері житійної літератури нічого цінного на Україні вже не з'явилося.

Поступово втрачається і значення ораторсько-проповідницької прози, занепадає ораторський стиль старої-української літературної мови. Основною причиною занепаду цього літературного жанру була втрата церквою її суспільного значення. Власне, ораторський

стиль не вийшов з ужитку, але перетворився на чисто релігійно-дидактичний різновид літератури без будь-якого серйозного суспільного звучання, а в зв'язку з поступовим включенням церкви в загальну бюрократичну систему царської Росії цей літературний різновид відійшов і від української мови.

З тих же причин втратили своє значення стилі духовного віршування. Духовні вірші в староукраїнській літературі, як відомо, посідали досить значне місце, й до нашого часу збереглася їх величезна кількість. Але під кінець XVIII ст. цей літературний жанр, переживши себе ідейно, занепадає. Відомий український збірник духовних пісень, що вийшов у Почаєві в кінці століття (1790–1791), виявився останньою помітною пам'яткою цього жанру, та й у ньому переважали вірші, написані далеко раніше.

До дуже поширеного різновиду староукраїнської літератури належало і панегірико-одописне віршування. Але в другій половині XVIII ст. воно теж починає помітно занепадати. Правда, різного роду оди з'являлися на Україні і пізніше. Проте, за дуже незначним винятком, складала їх російською, а не староукраїнською мовою, бо й призначення їх полягало в прославленні не місцевих, чимось видатних, діячів, а царської особи та близьких до неї представників вищої бюрократичної ієрархії.

Занепадає драматургійний різновид художнього стилю староукраїнської літературної мови, що культивувався в розповсюджених раніше шкільних драмах. Причину цього треба шукати і в загальному занепаді літератури, що відбивала релігійну ідеологію (а шкільна драма саме й розквітла на релігійному ґрунті), і в тому, що українська мова була усунена із школи, насамперед з Київської академії, яка під кінець XVIII ст. зовсім втратила своє значення в розвитку української культури.

З поступовою втратою Гетьманщиною автономії виходив з ужитку офіційно-діловий стиль староукраїнської літературної мови. Ділове листування, різного типу діловодство на Україні починає здійснюватися російською мовою. Правда, у другій половині XVIII ст. у місцевих установах, як свідчать архівні документи, канцелярський стиль староукраїнської літературної мови тримався ще досить міцно, пор.: "... позволяю ему Сачавѣ тимъ огородомъ самому, а по немъ женѣ и посесорамъ его якъ хотя вѣчне владѣти, дати, продати, за-

мѣняти или к какому хотя оному своєму пожитку употребиты; буди бѣ же хто его Сачаву самого, а по немѣ жену и посесоров его за оной доброволно мною проданій огород могль турбовати и во владѣнїи онимѣ перепониты, то за нег[о] я сама, а по мнѣ дѣти мои всякого суда и права ответствоват должни” (купчий запис від 30 березня 1761 р. на огород, проданий Мотрею Лотошнівною Олексієві Сачаві) (Смілянська сотенна канцелярія лубенського полку. Книга запису купчих жителів сотні, ЦДА, ф. 64, оп. 1, зб. 345, арк. 21). Дуже ймовірно, що елементи староукраїнського канцелярського стилю, відображені в мові Возного з “Наталки Полтавки”, засвідчують його реально існування ще й за часів І.П. Котляревського, принаймні за молодих років життя письменника.

Оскільки в XVIII ст. українська мова була усунена із сфери освіти, зокрема вищої, то, природно, занепадає тоді й науковий стиль старої української літературної мови. Перестають також уживати староукраїнську літературну мову в літописах, історичних хроніках та мемуарах. Правда, науково-популярні видання, покликані до життя практичними потребами господарювання й побуту, ще й у кінці XVIII ст. з'являлися українською мовою, наприклад “Полѣтика свѣцкая” (1770), “Книжиця для господарства” (1788), що вийшли друком у Почаєві.

Однак, незважаючи на занепад у другій половині XVIII ст. важливих для староукраїнської літературної мови структурно-функціональних стилів, перелічених нами, сама ця мова не припинила тоді свого існування, не вийшла з ужитку, не перестала обслуговувати суспільне життя українського народу, задовольняти його, хай і обмежені, суспільні потреби. Адже її структурно-функціональні стилі, пов'язані з розвитком світської літератури, не тільки не занепали, не звузили сфери свого використання, а, навпаки, активізувались. Це стосується мови таких стилів художньої літератури, як стиль ліричної та історичної поезії, травестійного й гумористично-сатиричного віршування, а також мови байки. Більш того, деякі жанри художньої літератури виникли саме в останній період існування староукраїнської літературної мови, зокрема вірші-травестії, які складали здебільшого українські мандровані дяки. Цей жанр в українській літературі є “в основному породження середини XVIII ст., коли все глибшою ставала криза старої феодально-релігійної ідеології” (“Історія української літератури”, т. II, стор. 53).

Українських віршів-трагедій дійшло до нас трохи більше десяти. Але якщо зважити, що в час, коли вони творилися, зовсім не було можливостей для їх друкування й вони розповсюджувались лише в рукописній формі, то можна небезпідставно припустити, що віршів-трагедій було тоді написано набагато більше.

Десь у середині 90-х років XVIII ст. трагедійно-бурлескним стилем перекладав українською мовою окремі розділи “Буколік” Вергілія український поет О.К. Лобисевич, вихованець Київської академії (див.: Н. Петров, Один из предшественников Ивана Петровича Котляревского в украинской литературе XVIII века Афанасий Кириллович Лобисевич, СПб., 1904, стор. 5–7). На жаль, його переклад не зберігся.

Багатою була в останньому півстолітті перед виходом у світ “Енеїди” І.П. Котляревського українська сатирична поезія. Досить назвати тут “Сатиричну коляду” (написана вона десь, приблизно, в 1764 р.), “Сон напередодні великоддя” (1786), “Плачъ киевскихъ монаховъ” (1786) “Пѣснь Пастеллія”, “Замисль на попа”, згадувану вже “Сатиру на слобожан” та ін. Сатирично-гумористичні вірші писав І.Г. Некрашенич (“Ярмарок”, “Ісповідь” тощо). Звичайно, до нас дійшли не всі твори сатиричного жанру.

Від того часу збереглося також чимало історичних віршів, написаних українською мовою, наприклад про закріпачення селян Катериною II (“Що настало тепер в світі, трудно спогадати”), про події в Умані 1768 р. тощо. Ще більше дійшло до нас творів ліричних, серед них вірші І. Пашковського, В. Пашковського. Я. Семержинського, Ю. Добриловського і, нарешті, Г.С. Сковороди. Крім того, збереглося багато ліричних віршів, авторство яких залишилось нам невідомим.

Отже, стара українська літературна мова в другій половині XVIII ст. не припинила свого функціонування, хоч обсяг її стилістичної диференціації на той час і значно звузився у порівнянні з попереднім періодом; вона продовжувала жити й розвиватися переважно в малих формах художньої літератури аж до появи “Енеїди” І.П. Котляревського. Посилання на те, що ці твори тоді (за поодинокими винятками) не з’являлися в друку, а розповсюджувались лише в рукописних списках, ніяк не може, зважаючи на обмеження щодо українського друкованого слова, применшити їх значення.

Щоб правильно визначити реальні зв'язки нової української літературної мови з старою, треба ще зважити й на ті зміни, що відбулися у співвідношенні між структурно-типологічними різновидами останньої в другій половині XVIII ст. Майже зовсім виходить з ужитку її слов'яноруський тип. У жанрах культово-релігійної літератури його заступає звичайна церковнослов'янська мова, як вона склалася в Росії. На східноруських землях звучується функціонування старої української книжної мови, чи т. зв. “простої”, “руської мови”, або “руського діалекту”. Польський елемент у ній обмежується або й зовсім витісняється російським.

Зате значно розширює сферу свого функціонування той структурно-типологічний різновид української літературної мови, в основі якого лежить жива народна мова і який відомий ще з першої чверті XVII ст. Живою українською народною мовою, з деяким південно-західним діалектним забарвленням, написана, наприклад, почаївська “Книжиця для господарства”. Подаємо зразок цієї мови: *А корми тежъ такъ зимою воли, разъ коли кури першіи спѣвають, другій разъ коло свѣтаня и на той часъ имъ пити даси, а решту живности даси имъ позаходѣ слонца предѣ вечеромъ.*

А лѣтною порою яко то въ лѣтѣ перше ѣсти воламъ давай на свѣтанѣ, другій разъ о самомъ полуднѣ и въ той часъ ихъ напоишь, третій разъ о годинѣ девятой даси имъ ѣсти въ вечерѣ и тогда ихъ зновъ напоишь и въ лѣтѣ давати имъ пити воду тилко що лѣтною, а зимою тежъ теплѣйшую давай воду пити (“Книжиця для господарства”, Почаїв, 1788, стор. 50. Мову цього видання докладно описав М.С. Возняк у статті “Український господарчий поради́к з 1788 р.”, ЗНТШ, 1915, СХХІІ. Там же передруковано й текст книги).

Живою народною мовою написав ряд віршів І. Некрашевич. Цією мовою склалися всі українські травестійні й чимало гумористичних та сатиричних віршів, а також більшість історичних і ліричних пісень. Пор.:

Сидайте-жъ, хлопци, вси гуртомъ,
А вы, дивчата, геть въ оддили,
Щобъ не було мижъ вами якои веремі!

А якъ-же буде хто жартувати,
Того въ потилицю будемъ гнати!
Мовчить та слухайте,

Яку я вамъ буду казку казати... (“Пекельний Марко”, “Киевская старина”, 1885, серпень, стор. 684. Див. також тексти у праці П. Житецького “Энеида” Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века”, К., 1900, стор. 109–121).

З другої половини XVIII ст. структурно-типологічний різновид староукраїнської мови, в основі якого лежить жива народна мова, стає, власне, основним, провідним. Проте значення його в лінгвістичній літературі й досі недооцінюється (див.: А.А. Москаленко, До походження української книжної і писемно-літературної мови, “Праці Одеського державного університету”, т. 152, 1962, стор. 98).

Новий етап в історії української літературної мови, започаткований творчістю І.П. Котляревського, розпочинається у межах стилів художньої літератури, тобто саме в тих, у яких жива народна мова вже в попередньому півстолітті стала визначальною, хоч остаточно ще й не витіснила з ужитку старокнижного різновиду літературної мови. Це дуже важливо для правильного розуміння зв'язку між новим і старим періодом у розвитку української літературної мови. Історична роль І.П. Котляревського полягає в тому, що він своїми талановитими, великих форм і високого суспільного звучання, творами остаточно закріпив народну основу української літературної мови, функціонування якої в його час обмежувалося лише сферою художньої літератури. Інші структурно-функціональні стилі сучасної української мови сформувалися, як відомо, пізніше на основі традицій та норм, що склалися в межах її художньо-белетристичних стилів.

Отже, між старою українською літературною мовою в тих її стилях, що виявилися життєздатними в останні десятиріччя XVIII ст. і стали розвиватися на живій народній основі, та мовою, яку започаткував І.П. Котляревський, немає будь-якого розриву, а існує безпосередній зв'язок, органічна спадкоємність. Якщо зважити на те, що східноукраїнська діалектна стихія (принаймні в останнє століття іс-

торії староукраїнської літературної мови) в її засвоєних з народних говорів компонентах стала переважати, то така спадкоємність вимальовується ще виразніше. Тому думка про повний розрив традицій між старою й новою українською літературною мовою в Східній Україні (див.: Ф.Т.Жилко, зазнач. праця, стор. 107), власне, там, де остання сформувалася, не має під собою будь-яких підстав (див.: Є.М. Кудрицький, зазнач. праця, стор. 209).

У свій час О.Н. Синявський справедливо писав, що “мова Котляревського назавжди залишається в історії української літературної мови епохальним явищем”, але тоді ж він не менш обґрунтовано застерігав і проти повторення “не дуже вмотивованих примітивів про початок нашої мови з Котляревського” (О. Синявський, З верховин нової літературної української мови, “Збірник історико-філологічного відділу УАН”, № 766, К., 1928, стор. 698).

В українському літературознавстві вже давно є незаперечною думка про безперервність традицій у розвитку старої й нової української літератури, зокрема про те, що “Енеїда” продовжує, хоч і на значно вищому рівні, бурлескно-трагедійні та сатирично-гумористичні, а в окремих місцях і літописно-пафосні традиції своїх попередників. Ще М.О. Максимович відзначав, що “нова словесність малоросійська виникла з попередньої прямо й безпосередньо” (“Киевская старина”, 1888, листопад, стор. 381); О.І. Білецький підкреслював, що поетика бурлескних віршів XVIII ст. “багатьма рисами споріднена з “Енеїдою” Котляревського й близькими до неї явищами української літератури XIX ст.” (“Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.)”, вид. 3-є, упорядкував акад. О.І. Білецький, К., 1967, стор. 533), а також, що тогочасні ліричні вірші “пов’язують старовинну українську літературу з літературою XIX ст., анонімну творчість з творчістю діячів нової української літератури” (Там же, стор. 520). Хоч п’єси Котляревського за їх художньо-естетичними особливостями й мовним оформленням стоять набагато вище драматичних творів староукраїнської літератури, хоч їх автор творчо використав надбання тогочасної російської прогресивної драматургії, але й у них легко помітити, як влучно зазначає Є.С. Шабліовський, “художній досвід старих українських народних

видовиськ (інтермедій, вертепної драми)” (“Історія української літератури”, т. II, стор. 220).

Нова літературна мова глибоко засвоїла й далі розвивала та вдосконалювала важливіші давні традиції, що виявилось насамперед у продовженні тенденції до зближення книжної й живої народної мови. У фонетиці – це остаточне закріплення таких найістотніших ознак живої української мови (вони становлять її національну специфіку), як голосний [i] на місці етимологічного [ѣ] а також [o] та [e] в новому закритому складі (у Котляревського – *свить, винь, жинка*; у О. Павловського – *літо, гомінъ, сімъ*), голосний [и] відповідно до [i] та [ы] давньоруської мови; секундарний [o] після [j] і шиплячих перед складом із споконвічно твердим приголосним (у Котляревського – *чого, іого*); [в] на місці давнього [л] у певних позиціях (у Котляревського – *изъѣвъ, повно*); твердість приголосних перед [e] (пор. у О. Павловського – *немаѣ і насінньѣ*) тощо. У морфології – це закінчення **-ові, -еві** в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду (*народові, Енеєві*) при паралельному, хоч і менш поширеному -у (у Котляревського – *пану Тарасу*); **-ою, -ею** в орудному однини жіночого роду (*го.ловою, черешнею*); клична форма (*Олексію, Тетяно, паничу*) і т.д. У синтаксисі – це структура простих і складних речень, властива народній українській мові, переважно в її південно-східному вияві: вживання сполучників підрядності, звичайних для народної мови, й усунення книжних та вузьколокальних, зокрема *же*; широке використання конструкцій на означення присвійності, вираженої з допомогою прикметникових форм (у Котляревського – *Уздрів Енеєвих гульвіс*) і т.д. Закріплюється в літературному вжитку українська загальнонародна лексика.

Поряд з цим у перші десятиліття розвитку в новій українській літературній мові зберігалися й такі традиційні форми, які згодом витіснилися іншими. Наприклад, І.П. Котляревський традиційно продовжував вживати в деяких словах [o] та [e] (*бой, своєї, вечерь*), хоч середньонаддніпрянські говори знають там [i], що пізніше стало й літературною нормою; цим, певно, пояснюється й використання в його творах непом'якшеного [ц] поряд з пом'якшеним (*молодица, лисиця*) та пом'якшеного шиплячого паралельно з непом'якшеним (*причь – причь*); поряд з **-ою, -ею** у Котляревського ще досить поши-

рене традиційне, не властиве народній мові, закінчення **-ой**, **-ей** в орудному відмінку іменників і прикметників жіночого роду (*гадюкою, зь Лависей*); за дуже незначними винятками, письменник, додержуючись давнішої практики, не подвоював пом'якшених приголосних у словах типу *весілля (весильемъ, безталанье)*, хоч уже в XVII ст. спостерігались окремі спроби писати подібні слова відповідно до їх народної вимови; традиційним, що засвоївся з південно-західного діалектного ареалу, був у Котляревського прикметниковий суфікс **-ійш-** (*завзятійша, красивійша*), який пізніше в літературній мові поступився місцем перед суфіксом південно-східного походження **-іш-**. За традицією, без будь-якого стилістичного забарвлення, досить часто вживалося в складеному присудку допоміжне дієслово *єсть* (а все то *хитрость єсть* жіноча; Паллант мій ваш *єсть атаман*; мужича правда *єсть колюча*), а також нечленна форма прикметника у функції означення (Поблизь *Троянська* кочовиння), конструкції применника **к** з давальним відмінком (*к царю*) і т. д.

Творчістю І.П. Котляревського закріплюється південно-східна, найбільш монолітна, основа нової української літературної мови, чим відкривається сприятлива перспектива її нормування. Однак і в нього зустрічається ряд вузьких діалектизмів, що не витримали випробування часу й поступились перед більш поширеними в українській народній мові, як, наприклад: твердий [т] у дієсловному закінченні (*вють, щемлять*) – риса ця відома народним говорам на схід від Полтави: прикметникові форми у називному відмінку на [и], властиві північним говорам (*добры, розумны*), при значно рідшому [і] (О. Синявський висловлює припущення, що такі форми в той час могли бути властиві й “говорам навколо Полтави” (О. Синявський, *зазнач. праця*, стор. 702). Таке припущення тим більш імовірне, що присвійні прикметники й тепер у полтавських говорах здебільшого закінчуються на [и] (*Ольжини, батькови, Василеви діти*); східноукраїнські діалектні іменникові форми на **-ам** з прийменником **по** (*по усам, по разним сотням, по полкам*), уживані паралельно з формами на **-ах** (*по улицах*), що згодом стали літературною нормою; діалектні або засвоєні з російської мови слова (*вещ, отвіт, до того году, оп'ять, врем'я*).

У творах І.П. Котляревського та його сучасників використову-

ються і староукраїнські книжні елементи широкого плану, здебільшого стилістично вмотивовані, переважно для характеристики соціально-негативних персонажів та для змалювання окремих комічних сцен; пор. в “Енеїді”:

Но “горе грішникові сушу, –
Так київський скубент сказав, –
Благих діл вовся не їмуцу”!

Більше того, в новій українській літературній мові творчо засвоєні також окремі конструктивні складники тих стилів, що до середини XVIII ст. уже вийшли з ужитку, зокрема з мови полемічної та літописної літератури. Вони виступають і в “Енеїді”, а ще яскравіше – в творах Т.Г. Шевченка, який “з’єднав усе краще, все життєздатне, насамперед ті живомовні, історичні, а найбільше народні, високі елементи, що були в старій літературній мові, – з живим бурхливим і сяючим океаном народної мови, на основі якої витворювалась і зміцнювалась нова літературна українська мова” (І.К. Білодід, Т.Г. Шевченко в історії української літературної мови, К., 1964, стор. 19).

Таким чином, безперервність традицій якнайповніше відбивається у тих стилях української літературної мови, з яких розпочинався новий етап у її історії, тобто в стилях художньої літератури. У розвитку інших її структурно-функціональних стилів – публіцистичного, наукового, офіційно-ділового, що в старій українській літературній мові в останнє століття її існування втратили своє суспільне значення й вийшли з ужитку, а в новій – почали складатися пізніше, звичайно, не було повної й безпосередньої наступності, хоч життєздатні елементи цих стилів, особливо історико-літописного жанру, теж органічно трансформувались і в новій українській літературній мові.

Збереження і продовження староукраїнських мовних традицій у творах І.П. Котляревського зовсім не виключає і не заперечує великого мовного новаторства їх автора, не применшує його ролі і значення у створенні нової української літературної мови на народній основі. І.П. Котляревський набагато повніше, ніж будь-хто до нього, використав у творах великого суспільного звучання виразові засоби, зокрема лексичні і фразеологічні (синоніми, епітети, порівняння, ідіоматику) багатства народно-розмовної мови в їх органічному синтезі з мовою фольклору та з конструктивними елементами книжного походження, чим остаточно усунув розрив між мовою народною і

літературною. У цьому і полягає найбільша його заслуга. Разом з тим мова творів І.П. Котляревського, що в своїх провідних тенденціях зорієнтована не на натуралістичне копіювання вузьколокальних рис, а на реалістичне використання широких діалектних масивів, стала основою для формування і подальшого усталення системи літературних норм сучасної української мови.

М. А. ЖОВТОБРЮХ

СТАРОУКРАЇНСЬКІ ГРАМОТИ ЯК ПАМ'ЯТКИ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Питання про те, що мова грамот, написаних на території України в XIV—XVI ст., належить до літературної, тепер уже, здається, ні в кого з дослідників не викликає сумніву. Останнім часом переконливо доведена необґрунтованість погляду, що в недалекому минулому обстоювався у працях окремих радянських літературознавців і мовознавців¹, за яким ототожнювалися поняття „мова літературна” і „мова національна”, а отже, й вилучалася з історії літературної мови вся донаціональна писемність.

Літературна мова становить, як відомо, опрацьовану й упорядковану форму загальнонародної мови. Її обов'язковими ознаками на будь-якому етапі розвитку виступають більша чи менша фонетична, граматична й лексична унормованість; відносна стабільність, а значить, і певна традиційність її загальної структури; наддіалектний характер, незважаючи на те що вона формується здебільшого на основі якогось діалекту чи групи споріднених говорів, і, нарешті, функціональна полівалентність, тобто здатність обслуговувати всі сфери суспільного життя народу. Названі ознаки в різні історичні періоди розвитку літературної мови і в різних суспільних умовах виявляються і взаємодіють, звичайно, неоднаково.

Процес нормування літературної мови повніше, глибше й послідовніше, з охопленням системно вмотивованих варіантів, здійснюється в період її національної, ніж донаціональної історії. Набагато ширший обсяг суспільних функцій виконує вона теж у національний період, а не в донаціональний. На розширенні функціонального діа-

¹ Див.: Ф. П. Филин. О свойствах и границах литературного языка. — ВЯ, 1975, 6, с. 6—8.

пазону літературної мови неодмінно позначається піднесення загальної культури народу. А обсяг виконуваних літературною мовою суспільних функцій зумовлює рівень її стильової диференціації та рівень відпрацьованості наявних у ній структурно-функціональних стилів. В історії мов серед інших екстралінгвістичних факторів, що впливають на характер і обсяг їх суспільних функцій, а отже, і на ступінь їх унормованості, стильової диференційованості, стабільності не останнє місце належить фактору політичному, переконливим доказом чого можуть бути літературні мови народів СРСР, у тому числі й українська, в дожовтневий і післяжовтневий періоди їх розвитку.

Із визнання того, що літературна мова може формуватись і розвиватись ще в донаціональний період, аж ніяк не впливає висновок про її повне ототожнення з мовою писемною. Слушною, безперечно, є думка тих учених, які вважають, що не все написане належить до літературної мови. Неграмотні написи, листи, оголошення стоять поза нею. Не можна не погодитись також з тим, що „письмо не є єдиною ознакою літературної мови”², а в наш час, треба додати, і не обов’язковою, оскільки сучасна літературна мова функціонує у двох різновидах — писемному та усному.

Позалітературними залишаються не тільки неграмотні мовні виступи. За допомогою письма фіксується й не належне до літературного діалектне мовлення, причому не тільки в його територіальному, але й у соціально-професійному вияві; для потреб науки засвідчується в писемній формі дитяча мова й різнотипне аргю; здавна поширені записи багатой і різноманітної усної народної творчості. Інакше кажучи, письмо може використовуватися для фіксації будь-якого вияву мовної діяльності суспільства.

Виходячи із сказаного, ми не маємо підстав зараховувати до пам’яток давньоруської літературної мови, наприклад, написи Софії Київської XI—XIV ст., бо їх мова ще не була унормована, часто неграмотна, іноді з вузькими діалектизмами, як-от: *утолѣнь* (близько 1093 р.)³, *погрѣбень* (кінець XI — початок XII ст.)⁴,

² Ф. П. Филин. Знач. праця, с. 7.

³ С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., вып. 1. К., 1966, с. 47.

⁴ Там же, с. 48.

иванъви (XII ст.)⁵, грехы (XII ст.) — грѣшѣну (XIII—XIV ст.) при грѣшнику (XII ст.)⁶, ѣсъть (XII ст.)⁷, свѣсму (XIII—XIVст.), при сво-
сму (XII ст.)⁸, роусъкыи (XI ст.) при руськыи (кінець XI—початок
XII ст.)⁹, полоцанинъ (XII ст.)¹⁰ та ін., хоч ці написи становлять дуже
цінне джерело для дослідження фонетики і граматики давньоруської
мови. А в історії української літературної мови не можемо розгляда-
ти, скажімо, запис латинськими літерами в їх чеському варіанті ук-
раїнської народної пісні про Стефана-воеводу в граматиці Яна Бла-
гослава 1571 р., оскільки мова пісні не відповідає специфічним озна-
кам літературної. Зате ця пісня добре відбиває особливості гуцуль-
ського діалекту південно-західного наріччя української мови, і тому
вона містить багатий матеріал з української історичної діалектології
та історичної фонетики й історичної граматики української мови.

Але зовсім інший характер має мова староукраїнських грамот
XIV—XVIст. Лінгвістичний аналіз переконує, що їй більшою чи
меншою мірою властиві всі специфічні ознаки саме літературної мо-
ви. Вона не являє собою простого копіювання діалектного мовлен-
ня, в ній у певній системі поєднані старокнижні й народні елементи,
отже, це мова унормована, хоч, природно для тієї доби, не всі її нор-
ми були сталі й послідовні. Більше того, в ній досить широко вико-
ристовуються мовні штампи, характерні для ділового стилю тогочас-
ної літературної мови, причому таке використання становить майже
витриману систему. Так, зачин названих грамот має кілька усталених
зворотів, найпоширеніші серед них починаються, як і в давньорусь-
кій мові, з особового займенника *я* (*язь*) або *мы*, перед яким може
стояти вказівний займенник *се*, а за ним іде найменування в назив-
ному відмінку особи, від імені якої грамота видається, наприклад: *А
се ѿ панъ бенко староста галицькыи и снѣтиньскыи свѣдчю то своимъ
листомъ* (1398); *за панъ ванько чжусичъ с kwasилова панъ холмскыи чи-
нимъ знаменито симъ нашимъ листомъ* (1478); *я панъ Дмитръ Ивашен-
цов дал есми...* (1515); *Мы дмитрии инѣмъ именемъ корибутъ князь ли-
товскыи чинимъ* (1388) та ін. Перед цією формулою іноді ставиться

⁵ Там же, с. 82.

⁶ Там же, с. 85, 105, 87.

⁷ Там же, с. 87.

⁸ Там же, с. 102, 85.

⁹ Там же, с. 18, 78.

¹⁰ Там же, с. 59.

во има отца и сына и свѣтого духа (див. гр. 1370, 1445 рр. і багато інших) або милостью божью (гр. 1452, 1472 рр. і т. д.). Часто в зачині, іноді з деякими варіантами, вживалася фраза *ознаменуємо сим нашим листом хто бы на него посмотритъ либо чтучи его слухати будѣт кому бы то вѣдати потреба* (1459). Закінчувалися грамоти теж здебільшого однотипно. Найпоширеніші в їх кінцевій позиції були такі усталені звороти, як *а при томъ были свѣдѣци* (1422), після чого йде їх перелік: *а писалъ грамоту писарь* (1359); *а на то дали єсмо свои листъ и печать завѣсили* (1375); *и печат нашу привѣсити к сему листу нашему* (1460) і подібні. Характерно, що вживання фразеологічних зворотів, притаманних мові грамот, набувало великої традиції, переходячи з десятиліття в десятиліття і навіть із століття в століття.

У другій половині XIV—XVI ст. через відомі історичні причини українські землі були роз'єднані. Київщина, Переяславщина, Чернігівщина, Волинь і північно-східна частина Поділля входили, як і білоруські землі, до складу Литовського князівства, Галичина перебувала під владою Польщі, Буковина і південне Поділля захопило Молдавське князівство, а Закарпаття ще з XI ст. загарбала феодальна Угорщина. І незважаючи на це, загальний характер мови тодішніх грамот, писаних на Україні, мало чим відрізняється в залежності від місця їх походження. Політична, економічна і певною мірою культурна роз'єднаність українського народу гальмувала, звичайно, процес його мовної інтеграції, сприяла розвитку локальних рис у його мові. Проникали локальні елементи, переважно лексичні, й у мову грамот, однак вони не настільки були сильні, не настільки деструктивні, щоб зруйнувати загальний фон мовної єдності українських ділових документів тієї епохи.

Складачі грамот у всіх українських землях користувались тим самим правописом. Вони вживали літери *ъ та ъ*, хоч і непослідовно (*листъ, печать, оусим* — київ. гр. 1468 р.; *годъ, год, панъ, печать, панъ Семень Чижевичь* — київ. гр. 1499 р.; *мѣщанинъ, мѣщанинъ* — острозька гр. 1458 р.; *пилецький, соцкий* — львів. гр. 1368 р.; *панъ ванько, пану ванку, чжусичъ, петрашевичь* — львів. гр. 1478 р.; *господарь* — молд. гр. 1427 р.; *господарь* — молд. гр. 1423р.); літеру *ѣ* на місці етимологічного *ѣ*, а іноді й на місці етимологічного *е* (*дѣдицтво, печѣрескии* — перем. гр. 1389 р.; *дѣсѣтью, зѣмли* — гал. гр. 1394 р.; *сѣножатими, патрикѣи*—острозька гр. 1458 р.; у *Сигѣту* в *лѣто* —

закарп. гр. 1404 р., *зѣмль* — молд. гр. 1433 р.; *вѣлѣли* — молд. гр. 1490 р.); у молдавських грамотах **ѣ** часто зустрічається також на місці **ѣ** (*болѣры* — гр. 1471 р.; *въ имѣ* — гр. 1488 р.); в усіх староукраїнських грамотах поширене вживання літери **є** на місці **ѣ**, наприклад: *розездѣ* (київ. гр. 1499 р.), *дединоу* (острозька гр. 1458 р.), *вернии, с лесомъ* (гал. гр. 1344 р.), *рекою, сеножатми, з лесами* (прилуцька гр. 1459 р.), *белогорода* (молд. гр. 1460). Знають грамоти й літеру **ѣ**, хоч у документах з різних територій інтенсивність її використання неоднакова. Так, у грамотах з центральної України вона засвідчується поодинокими прикладами (*земляною, въ поляхъ* — прилуцька гр. 1459), в інших — трапляється значно частіше: *князь, неприятелѣ* (волин. гр. 1366 р.), *неприятель, докола* (луцька гр. 1388 р.), *има, дядко, лицко* (острозька гр. 1458 р.), *оузаль* (гал. гр. 1421 р.). Найактивніше використовувалась літера **ѣ** в молдавських грамотах, складачі яких послуговувались, крім того, й літерою **ж**, правда, значно рідше: *тагалъса, боары* (1423), *има, вѣчныѣ* (1427), *исъ всеж нашеж доброю волею, Маринож* (1429).

Мова українських грамот XIV—XVI ст. характеризується також певною спільністю фонетичної системи й морфологічної та синтаксичної будови. Така спільність, що не виключає, зрозуміло, окремих місцевих відмінностей, забезпечувалась, з одного боку, стабільністю традицій ділового стилю, що сформувався в староукраїнській мові того періоду, і, з другого — тим, що складачі грамот, місцеві писарі, прагнули до використання в них живого мовлення, зрозумілого ширшим верствам населення, а тому чинили певний опір стихійному проникненню до ділового письма вузьких фонетичних, граматичних і навіть лексичних локалізмів, надаючи перевагу інтердіалектним і загальнонародним мовленнєвим компонентам.

Велике значення мав і той факт, що в Литовському князівстві „руська” мова стала офіційною мовою державного управління; у великокнязівській та місцевих канцеляріях створилися порівняно сприятливі умови для розвитку староукраїнського, як і старобілоруського, ділового письма, вони стали своєрідними осередками його нормалізації і стандартизації. Ділова мова Литовського князівства, як слушно зазначає В. М. Русанівський, більшою чи меншою мірою впливала на дальший розвиток ділового стилю в інших українських

землях¹¹, де умови для його функціонування були менш сприятливі, а це теж був один із факторів, що сприяв нормалізації цього стилю.

Основою ділового письма в Литовському князівстві, як і в інших українських землях, була давньоруська книжна мова, зокрема актова, проте вона „в застосуванні до практичних потреб державного життя не тільки не лишалася непорушною, а, навпаки, дедалі більше поступалась і своїм лексичним складом, і морфологією, і тим більше фонетикою перед живою розмовною”¹². Отже, на українському та білоруському ґрунті ця мова зазнала значної трансформації, з неї поступово усувалися застарілі, незрозумілі чи мало зрозумілі для користувачів ділового письма слова й граматичні форми, вона збагачувалася новою лексикою, запозиченою з живого мовлення, її орфографія відбивала, хоч і непослідовно, фонетичний вплив української і білоруської мов. За таких умов витворювались деякі спільні українсько-білоруські риси ділового письма XIV—XV ст., відбиті й у мові староукраїнських грамот. Проте одночасно ділова мова засвоювала і такі живомовні українські чи білоруські елементи, які надавали їй специфічних рис, що дає підставу кваліфікувати її як належну до історії тієї чи іншої — української чи білоруської — літературної мови.

Ділове письмо в Литовській державі на початковому етапі його формування зазнавало певного впливу актової мови, що склалася в Галицько-Волинському князівстві у другій половині XIII — першій половині XIV ст. і ввібрала в себе, поряд з великим прошарком живомовних елементів, також окремі слова західного походження — латинські, німецькі, польські¹³. Проте це не дає будь-яких підстав для висновку, до якого у свій час прийшов І. С. Свенціцький, що на Україні „між мовою книжною XI—XIV ст. та мовою грамот XIV—XV ст. немає родового (генетивного) зв'язку, єсть тільки природний зв'язок місця та послідовний — часу”, хоч його кваліфікація останньої як такої, що в ній народна українська фонетика, словозміна і лексичне багатство досить виразні¹⁴, не викликає заперечень і стала вже традиційною в українському мовознавстві.

¹¹ Див.: Українські грамоти XV ст. К., 1965, с. 9.

¹² Л. А. Булаховський. Питання походження української мови. К., 1956, с. 31.

¹³ Див.: там же, с. 31.

¹⁴ І. Свенціцький. Нариси з історії української мови. Львів, 1920, с. 64—65.

Мова українських грамот XIV—XVI ст. привертала пізніше увагу багатьох дослідників, як вітчизняних (В. Дем'янчук, В. Ярошенко, Л. Булаховський, Л. Гумецька, М. Антошин, В. Русанівський, М. Пешак та ін.), так і зарубіжних (В. Курашкевич, Хр. С. Станг, Л. Деже та ін.). Одні з них залучали до вивчення лише грамоти з окремих українських районів, інші — з усієї української території. На підставі уже здійснених досліджень можна зробити висновки про характер взаємозв'язків у староукраїнських грамотах мови народно-розмовної і старослов'янської, про ступінь інтенсивності засвоєння в них українських і білоруських мовних рис, про іномовні впливи на мову грамот, про елементи своєрідності мови грамот з різних територій, про школи ділового письма, що існували тоді на українських і білоруських землях, та їх вплив на мову українських грамот, нарешті, про періодизацію розвитку актової мови на Україні, в тому числі й мови українських грамот. Але до останнього часу ніхто не висловлював сумніву щодо приналежності мови, якою писалися в XIV—XVI ст. грамоти на Україні, до української літературної, що ця мова не просто продовжувала на Україні, як відповідно й у Білорусії, традиції давньоруського актового письма, а одночасно, виконуючи комунікативні функції в інших суспільних умовах, які вимагали значного поновлення виражальних засобів на всіх її рівнях, піддавалась корінним змінам, засвоюючи такі засоби насамперед з місцевого мовного матеріалу, а іноді, набагато, звичайно, рідше, запозичаючи їх і з інших мов, причому взаємозв'язки української та білоруської мов з іншими слов'янськими й неслов'янськими в XIV—XVI ст. були далеко не ті ж самі, що давньоруської, отже, й іномовні запозичення до них входили відмінними шляхами й на позначення нових реалій. А все це надавало актовій мові місцевого — українського чи білоруського — характеру, змінювало її склад, її структуру, хоч і не позбавляло її генетичного зв'язку з давньоруською.

Л. А. Булаховський писав, що „вже в другій половині XIV ст. з значною виразністю в актовому письменстві виступають риси української мови. Але разом з ними певною мірою заявляють про себе і західноруські риси, в більшості — менш окреслені”¹⁵. А „з кінця XV ст.

¹⁵ Л.А. Булаховський. Зазнач. праця, с. 37.

вирисовується розпад спільного білорусько-українського актового письменства, ... факт, справді знаменний для історії писемної мови”¹⁶. Такої ж думки про характер українських грамот XIV—XV ст. додержується В. Курашкевич, додаючи при цьому, що в мові галицько-волинських грамот того часу, зібраних і опублікованих В. Розовим, розрізняється вплив двох українських наріч — північного й південного¹⁷. Дослідник мови молдавських грамот XIV—XV ст. В. Ярошенко теж, слідом за А. Кримським, визначає її як українську, хоч деякі її риси затемнює середньоболгарська орфографія¹⁸. На підставі вивчення графічного відтворення вокалізму в цих грамотах М. С. Антошин дійшов до висновку, що в них „відбита система голосних, яка склалася в українських говорах Буковини XIV—XV ст.”¹⁹, чим він ніскільки не суперечить поглядам В. Ярошенка, який ще раніше висловлював аналогічну думку, і не лише з приводу фонетики, а взагалі щодо мови молдавських грамот²⁰. Л. Деже, аналізуючи синтаксис українських грамот XIV—XV ст., зазначав, що в основі мови тогочасних українських канцелярій „лежить українська народна мова, головним чином її південно-західне наріччя”²¹. П.П. Плющ наголошував на тому, що мова українських грамот XIV—XV ст. являє собою зразок найбільшого зближення „з тогочасною живою розмовною українською мовою”; типові риси мови української народності в ній „становлять уже звичайне явище”²².

Дослідники мови українських грамот XIV—XVI ст. вже досить добре обґрунтували погляд на неї як на староукраїнську ділову мову, аргументувавши це численними фактами, здобутими на підставі аналізу конкретного матеріалу. Однак у праці Б.О. Ларіна „Лекции по истории русского литературного языка” цей погляд взятий під сумнів.

¹⁶ Там же, с. 41.

¹⁷ W. Kuraszkiewicz, Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku. Studium językowe. Kraków, 1934, s. 127 та ін.

¹⁸ Див.: В. Ярошенко. Українська мова в молдавських грамотах. — 36. комісії для дослідження історії укр. мови, т. 1. К., 1931, с. 261.

¹⁹ Н.С. Антошин. Система гласных фонем в языке молдавских грамот XIV—XV вв. — Наук. зап. Ужгород. ун-ту, т. 25. Філол. зб. (мовознавство), 1958, с. 134.

²⁰ В. Ярошенко. Зазнач. праця, с. 261.

²¹ Л. Д э ж э. О синтаксисе украинских грамот. — „Slavica”, VII, 1967 (Debrecen), с. 3.

²² П.П. Плющ. Історія української літературної мови. К., 1971, с. 142.

У ній читаємо: „Грамоти Великого Князівства Литовського, починаючи з кінця XIII ст. і аж до кінця XVI ст., довго становили предмет суперечок і незгод серед лінгвістів”. А. Кримський і В. Розов вважали „ці грамоти відображенням середньовічного періоду розвитку української мови. Історики української мови до недавнього часу визнавали й пам’ятки київської доби, написані на Київщині, Волині, Чернігівщині і т. д., українськими, і грамоти Литовсько-Руської держави — теж українськими.

Як відомо, тепер такий погляд визнаний помилковим. Як давні київські пам’ятки ми вважаємо спільним надбанням усіх трьох східнослов’янських мов, відображенням становлення і російської, і білоруської, і української мов, так і південноруські середньовічні грамоти ми не можемо вважати надбанням тільки української мови. Правда, більшість із них написані в південних містах (Києві, Кам’яніці-Подільському, на Волині, частково в Білорусії і сучасній Литві), але вже те, що деяка частина з них написана в містах, що містилися на території сучасної Білорусії, було достатньою підставою назвати грамоти давньбілоруськими. Однак у цих грамотах ні українська, ні білоруська мови не відбилися скільки-небудь широко. Можна в лексиці і фразеології знайти нечисленні елементи українські й білоруські, але поряд з ними — і російські. Значить, і тут треба говорити про ділову мову Давньої Русі, яка культивувалася в канцеляріях Великого Князівства Литовського і яка зберегла граматичну основу ділової мови київської доби. У цьому розумінні можна говорити про спільноруську основу мови і цих документів. У лексиці й фразеології ми маємо нашарування, які виявляються особливо виразно тільки з XVI—XVII ст., причому йдуть вони і від живої української, і від живої білоруської мови”²³.

Важко сказати, чи точно тут передані думки самого Б.О. Ларіна, чи до них внесені окремі нюанси тим з його учнів, хто опрацьовував лекції більш як через двадцять років після їх конспективного запису, але вони викликають серйозні заперечення. По-перше, радянські вчені, історики української мови, давньокиївські пам’ятки, написані на території сучасної України, ніколи не вважали виключно українськими, а завжди розглядали і розглядають їх як давньоруські, однаково належні всім східнослов’янським мовам, як важливе джерело

²³ Б.А. Л а р и н. Лекции по истории русского литературного языка (X — середина XVIII в.). М., 1975, с.101.

вивчення саме давньоруської мови — основи сучасних мов східних слов'ян. У дожовтневому мовознавстві, причому не тільки українському, були, як відомо, спроби розглядати походження східнослов'янських мов або зовсім ігноруючи спільний східнослов'янський, давньоруський, період, або відсуваючи його розпад на дуже ранню добу, до XI ст. Справді, вчені, що додержувались таких поглядів, давньокиївські пам'ятки зараховували до українських. Але подібні погляди давно відкинуті радянськими мовознавцями як методологічно помилкові, як не відповідні історичному процесові розвитку східнослов'янських мов. Інша справа, коли йдеться про грамоти Литовсько-Руської держави. Погляд на них як на українські чи білоруські, а на деякі як спільні українсько-білоруські є звичайним у радянському мовознавстві. Безпідставно у згаданій праці українським мовознавцям приписується, ніби всі грамоти Литовсько-Руської держави, в тому числі й написані на території сучасної Білорусії та Литви, вони зараховують до українських, а твердження про належність до українських ще й грамот, написаних у Великому Князівстві Литовському в XIII ст., викликає звичайний подив, оскільки у той час українські землі до складу цього князівства не входили; їх загарбання феодалною Литвою відбулося, як відомо, в другій половині XIV ст.

По-друге, автор помиляється, коли вважає, що в грамотах XIV—XVI ст., написаних у Литовсько-Руській державі, „ні українська, ні білоруська мови не відбилися скільки-небудь широко”. Звернімось до мови самих грамот. Так, їх лексика, поряд із словами, успадкованими від давньоруської доби й відомими всім трьом східнослов'янським мовам, або традиційними давньорусизмами й церковнослов'янізмами, дуже багата також на слова, поширені лише в українській та білоруській мовах або лише в одній з них. Прикладом специфічно української лексики можуть бути слова: *полонина* (черніг. гр. кн. Свидригайла 1424 р.), *верховина* (київ. гр. кн. Семена Олельковича 1459 р.), *лань* (дали єсмо и записали землю церьковную и лань вольный... — гр. кн. Свидригайла 1443 р.), *ловиско* (з гаи з доубровами з лѣсы с пастѣками з ловы з ловиски. — луцьк. гр. 1451 р.), *мѣсце* (держжати маеть по самую сухую каменицю с подойминами тамъ того мѣсца — прилуцька гр. 1459), *мати* (имѣнья маеть — луцьк. гр. 1434), *певный* (*певныи* приателѣ — 1433), *понедѣлокъ* (1428), *рокъ* (по два гроша широкая оу княжю комору давати на каждый рокъ — 1377), *селище* (хотѣли любо сами взати в него то селище его —

острозька гр. 1427 р.), *тыждень* (1398), *зъеднати* (1433), *брунатный* (сукномъ *брунатънымъ* пошита — 1378), *нехай* (1495) та ін. Вживаються в цих грамотах слова спільного східнослов'янського походження, але з відмінними, властивими саме українській мові префіксами та суфіксами, наприклад: *вызнавати*, *вызнати* (*вызнаваемъ* то тым нашим листом — луцьк. гр. 1445 р.; пор. рос. *признавать*, *признать*), *почати* (и *почали* коромолити на мене — 1393 р.), *слухати* (*слухають* — 1352), *рубати* (дрыва *рубати* — 1424), *записуемъ* (1434) та ін. За українською будовою і вимовою оформлено чимало власних імен, зокрема *Хома* (1388), *Охрѣмъ*, *Терешко* (1392), *Грицко*, *Яцко* (1428), *Стецко* (1463) тощо. У грамотах, писаних на Україні, широко представлена українська топонімічна лексика.

Характерна для них і лексика, спільна для української й білоруської мов, як-от: *або* (заплативши триста копъ широких грошей пану чусе *або* потомъ будучимъ — луцьк. гр. 1434), *абы* (*абы* то крѣпко было — 1393), *але* (ни в чемъ его не хочемъ послушни быти, але короля польского володислава — 1388), *выгонъ* (сучасне укр. *вигін*, білор. *выган*), *гай*, *гоны* (укр. *гони*, білор. *гоні*), *крыниця*, *млинъ*, *потокъ* (укр. *потік*, білор. *паток*), *ставъ* (білор. *стаў*) — пор. *с крыницями*, *с потоки*, *со млины*, *съ ставы*, *съ гаи* и з *бобровыми гоны*, *съ выгоны* и со всеми оуходы и приходы (житом. гр. 1433 р.), *здавне* (1424), *доводити* (відповідно до рос. *доказывать*, білор. *даводзіць*— 1413), *згадати* (білор. *згадаць*; староста *згадаць* землны — 1401), *казати* (білор. *казаць*; *казали* есмо нашу печать привѣсити — 1394), *коштъ* (и *коштом* немалим отдаем — прилуцьк. гр. 1459 р.), *гроши* (укр. *гроші*, білор. *грошы*), *могорычъ* (білор. *магарыч*; а пить *могоричъ* оу быбицкого оу дому за копу *гроший*— 1359), *личба* (*личбе* — 1427), *непорушно* (холмськ. гр. 1376 р.), *ніколи* (укр. *ніколи*, білор. *ніколі* — 1388), *озимина* (білор. *азіміна*, десятиною *озимины* — 1440), *ишыи*, *оповѣдати* (укр. *оповіда-ти*, білор. *апавядаць*; зыншою, Сендюшко *оповѣдаль* — 1438), *потреба* (білор. *патрэба* — 1459), *пригода* (білор. *прыгода* — 1454), *пытати* (*пытали* есмо старыхъ боярь — луцьк. гр. 1445 р.), *рада*, *радити* (білор. *радіць* — 1388), *справа*, *тривати*, *тубылецъ* (укр. *тривати*, *тубілецъ*, білор. *трываць* — 1438), *уживати* (білор. *ужыць* — 1407), *ужитокъ* (1409), *урядъ*, *ховати* (білор. *урад*, *ховаць*; *уряды*; боронити держати непорушно на вѣки *ховати*—1433), *чинити* (білор. *чыніць*—

1386), наръ (1459) і багато інших. Чимало слів із складу цієї лексики є спільними також з західнослов'янськими, насамперед польськими: пор. п. *gaj* „гай”, *z dawna*, *mołogycz*, *ozimina*, *opowiadać*, *gada*, *trwać* та ін. Мова розгляданих грамот містить і окремі запозичення з польської мови або через польську з інших західних мов, зокрема чеської, вплив якої на старопольську актову мову був дуже помітний, наприклад: *волање* „поселенці на пільгових землях” (1386—1418), *голдавати* „здійснювати васальну присягу” (1388), *дѣдицтво* (1359), *канцлеръ* (1445), *кухмистръ* (1399), *маршалокъ* (1433), *мешкане* (1454), *повѣтъ* (1433), *слюбовати* (1388) та ін. (пор. п. *wolanie*, *hołdować*, *dziędzictwo*, *kanclerz*, *kuchmistrz*, *marszałek*, *mieszkanie* та ін.).

У тогочасних молдавських і закарпатських грамотах трапляються, крім того, запозичення з молдавської й угорської мов: *друмъ* “дорога” (1446), *мунчель* “горб” (1488), *руптуря* “обрив, схил” (1422), *хотарь* “межа” (1463), *вицашпань* “заступник правителя округи”, *мещерь* “магістр”, *немишь* “дворянин” (1404), *терхъ* “тягар” (1408), *оурикъ* “спадщина” (1471) та ін., пор. молд. *друм*, *мунчел*, *руптурэ*, *хотар*; уг. *vice-ispán*, *méstér*, *némes*, *terh*, *ötök*.

Грамоти Литовсько-Руської держави, написані на українській території, як і інші тодішні актові документи, відбивають всі головніші фонетичні явища української мови. В них, наприклад, під впливом живої вимови відносно широко представлені написання *и*, або зрідка *ї*, на місці *ѣ*. Так, у грамотах, опублікованих В. Розовим, знаходимо: при нашєї *вѣри* (1388), *всихъ* (1393), *никоторою*, *розьїхал*, *розьиздъ*, *розьиздови*, *розьизду*, *ввихали* (1404), на *рици*, *лисы*, *синожати*, *крипость*, *печать* *привисит*, *всимъ* (1407), *всімъ*, *невисты* (1411), *видивъ*, *всімъ*, *велили* (1434), *мисаца*, *синожатми* (1440), *дити*, *дитками*, *всьими*, *оусхотил* (1454), *дидизнѣ* (1459) та ін. У молдавських грамотах написання типу *вира*, *дило*, *лисъ*, *сино*, *мисто*, *паска*, *цина*, *крипость*, *двѣ*, *соби* фіксується численними прикладами. У ряді грамот на місці *ѣ* вживається літера *е*, причому в одних із них лише в ненаголошеній позиції (лесáми, реко́ю, але лѣ́сомъ, рѣ́ками — 1459), що відбиває фонетичні особливості північного наріччя української мови, а в інших — незалежно від наголосу (на веки, ре́ками, пасеками — 1452). Писарі останніх грамот, на думку

Л. А. Булаховського, „без жодних сумнівів — предки північних білорусів”²⁴.

Відоме українським грамотам Великого Князівства Литовського і Галичини вживання літери *и* також для позначення звука *і* на місці етимологічного *е* в новому закритому складі: *шистьдесѣть* (1359), *шисть* (1393), *потрибно* (1421). На місці етимологічного *о* в новому закритому складі та *е*, після якого в наступному складі занепав *ъ*, поширене в грамотах написання літери *у* або *ю*, що відбивало дифтонгічну природу цих голосних у живій мові українського населення того часу: *добровулно*, *ларивун*, *василювъ* (1366), *Федуть*, *Нестюрь*, *грошювъ* (1378), *Кундрать* (1400), *штобы* и *унь* тоє отчизни и дидизьни своє заживаль (1459).

Дуже багатьма орфограмами передається в українських грамотах властива українській мові зміна *е* в *о* незалежно від наголосу після шиплячих у позиції перед твердими приголосними: *чотыри* (1400), *жоны*, *жону* (1434), *чоловѣкъ*, *чоловѣка* (1435), *жонѣ* (1459). Ще повніше відбивають цю фонетичну рису молдавські грамоти. Написання типу *ничого*, *вашого*, *вашому*, *нашого*, *нашому*, *жоны* і подібні трапляються на кожному кроці. Писарі грамот численними прикладами засвідчили й таку специфічно українську рису, як збіг в одному голосному *и* двох давньоруських звуків *ы* та *і*, наприклад: *тисѣча* (1368), *тримати* (1411), *чынимъ*, *нашым*, *нашымы*, *оуслышыть*, *чтучы*, *очыноу*, *выслужыль*, *дворищы*, *старищычевъ*, *старищынъ* (луцьк. гр. 1452 р.), *мужыло*, *хотячы*, *оучынити* (1454), *нинешнимъ*, *чынымы* (1468), *своимъ синомъ* (1499) і багато інших. Українську фонетичну структуру відбивають такі написання, як *перехрестье* (1411), *хто*, *уживанѣ* (1459), *мешканѣ* (1451), *оугорському* і *въгорськимъ* (1352), *оунукумъ* (1359), *упадаеть* і *впадаеть*, *у Києвѣ* (1459) і багато інших.

Український характер морфологічної будови мови грамот, писаних у Литовсько-Руській державі на землях центральної України, Київщини і Волині, а також галицьких грамот добре доведено В. Дем'януком²⁵. А дослідник молдавських грамот М. С. Антошин зазначає, що „українське населення Молдови зробило сильний вплив не тільки на звукові явища слов'янської мови в Молдові, але й на граматичну систему цієї мови, який знайшов відбиття в молдавських грамотах. У морфології молдавських грамот елементи україн-

²⁴ Л. А. Булаховський. Зазнач. праця, с. 39.

²⁵ Див.: В. Дем'януку. Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV віку. — Зап. іст.-філол. від. ВУАН, кн. 16, 1928, с. 73—109.

ської граматики мають більш виразне, яскравіше, рельєфніше відбиття”, ніж в інших „українських грамотах XIV—XV ст. і взагалі в українській писемності того часу”²⁶. Українські морфологічні риси відбиває і система відмінювання іменників (*до берегу, такого миру, присного меду, до того часу, цареві, Яцкови, запись, записи, тыхъ всѣхъ записовъ*), і особові форми дієслів (*маємо, просимо, хочѣмо, пошлемо, мыслимо*, діал. *маємы, хочєми, даємы, узримє*), і структура інших частин мови (*наймилійшіи, тобі, собі, тобѣ, собѣ, що, обомъ, двомъ, двома*, діал. *дванайцять, чесно, коуды, коли*). Відбиває українські риси й синтаксична структура грамот (пор. *по обохъ сторонахъ*), хоч, може, вони й менш виразні, ніж лексичні, фонетичні й морфологічні.

Ф. П. Філін пише, що давньоруська ділова мова пізніше „стає офіційною мовою державних канцелярій Великого Князівства Литовського і Молдавії, тобто функціонує не тільки у східнослов'янській, а й в іншій сфері”²⁷. Це правильно, але слід зазначити, що на час функціонування цієї мови поза східнослов'янською сферою її можна вважати давньоруською тільки за походженням. У державних канцеляріях Великого Князівства Литовського і Молдавії вона зазнала таких суттєвих змін, що втратила свій первинний характер, набувши важливих українських і білоруських мовних рис, які вже не дозволяють вважати її давньоруською у справжньому розумінні цього терміна.

Таким чином, немає будь-яких підстав відмовлятися від традиційного погляду на мову староукраїнських грамот, за яким ця мова сформувалася на основі давньоруського актового письма, але, зазнавши сильного місцевого впливу, що цілком природний для ділових документів, вона набрала нових фонетичних, граматичних і лексичних рис. Все це якісно позначилось на її загальній структурі, вона втратила важливіші, притаманні давньоруській мові риси, або ж не зберегла системності в їх функціонуванні. А тому і вважаємо мову українських грамот XIV—XVI ст. першим етапом формування староукраїнської літературної мови в її діловому стилі.

²⁶ Н. С. Антошин. Язык молдавских грамот XIV—XV веков. Автореф. докт. дис. Л., 1961, с. 32.

²⁷ Ф. П. Філін. Знач. праця, с. 10.

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИЙМЕННИКОВИХ КОНСТРУКЦІЙ

Східнослов'янські мови — російська, українська і білоруська — походять з одного джерела, всі вони сформувалися на основі територіальних діалектів єдиної давньоруської мови, а тому, природно, зберігають велику спільність як у своєму лексичному складі, так і в граматичній організації, зокрема синтаксичній. Типи речень, внутрішній зв'язок та взаємозалежність їх компонентів, засоби вираження синтаксичних відношень і значень здебільшого в них тотожні. Успадкована від давньоруської мови синтаксична спільність історично підтримувалась у східнослов'янських мовах їх постійними контактами, що ніколи, на жодному етапі розвитку цих мов не припинялись, а в післяжовтневий період значно посилились, особливо на рівні літературного мовлення. Все це, звичайно, сприяло виникненню в них окремих нових спільних процесів, явищ, синтаксичних структур уже тоді, коли вони розвивалися самостійно.

Водночас кожна із східнослов'янських мов характеризується також наявністю в ній і синтаксичних особливостей, що властиві лише їй, становлять її синтаксичну специфіку, синтаксичну індивідуальність. Деякі з них дуже давні, пов'язані ще з діалектним членуванням давньоруської мови й від неї успадковані, а інші виникли внаслідок впливу різних причин уже в час самостійного розвитку кожної східнослов'янської мови. Синтаксичні особливості їх спостерігаються в структурі і речення, і словосполучення, причому в останньому вони виявляються значно активніше.

Поряд із спільними ознаками має чимало специфічного, індивідуального в структурі словосполучення і українська мова, насамперед у структурі словосполучень двочленних, компоненти яких пов'язані між собою способом безприйменникового і прийменникового керування. В безприйменникових словосполученнях може відрізнитися в ній від інших східнослов'янських мов відмінкова форма залежного компонента при спільному за значенням головному (пор. рос. *благодарю вас, извините меня* — укр. *дякую вам, вибачте мені*), а в спільних за значенням прийменникових часто вживається інший прийменник або й інша відмінкова форма залежного слова (пор. рос. *приехал к нам, говорила об экзаменах* — укр. *приїхав до нас, говорила про екзамени*).

Сучасна українська літературна мова у структурі прийменникових словосполучень зберігає успадковану ще від давньоруської спільність з російською та білоруською, наприклад, у конструкціях з прийменником *без*, що вживається в усіх мовах з формою родового відмінка й виражає об'єктні відношення, вказуючи на відсутність особи чи предмета, позначуваного залежним словом („*Без тебе так тяжко*”, — О. Коломієць; рос. *без тебя так тяжело*; блр. *без цябе так цяжка*), а також відношення означальні („*І зорі дивляться на місто без огнів*”. — В. Сосюра; рос. *и звезды смотрят на город без огней*) та обставинні: „*Жити ж без улюбленої праці, без трудового ритму він не міг, не вмів, не хотів*” (В. Козаченко); рос. *жить без любимой работы, без трудового ритма он не мог, не умел, не хотел*; блр. *жыць без любімай працы, без звычайнага рытму ён не мог, не умеў, не хацеў*).

Здебільшого зберігає спільні синтаксичні функції в усіх східнослов'янських мовах сполучник *для*, що вживається в них теж з родовим відмінком залежного слова і виражає об'єктні відношення, означаючи в поєднанні із залежним словом особу або предмет, для яких щось здійснюється, призначається (*це все для мене*—рос. *это все для меня*; блр. *гэта усё для мяне*. „*Ах, як дивно було в тій кімнаті для дітей*”. — А. Головка; рос. *в комнате для детей*; блр. *ў комнаце для дзяцей*), або відношення мети (*ходжу на стадіон для заняття спортом* — рос. *хожу на стадион для занятия спортом*; блр. *хаджу на стадыён для (дзеля) заняцця спортам*). Проте відповідно до конструкції *для чого* (*Для чого ти це робиш?*) в російській мові вживані паралельно *для чого* і *зачем* (*Для чого ты это делаешь?* і *Зачем ты это делаешь?*) та в деяких термінологічних словосполученнях пізнішого походження відповідно до української конструкції „*прийменник для + родовий відмінок*” у російській мові виступає „*по+місцевий відмінок*”: *комісія для підрахунку голосів* — рос. *комиссия по подсчету голосов*.

Українська мова, як і російська та білоруська, в більшості прийменникових конструкцій тією або іншою мірою виявляє успадковану від давньоруської спільність їх структури для всіх східнослов'янських мов і набуті в час її індивідуального розвитку специфічні ознаки. Так, синтаксичні особливості сучасної української мови досить виразно простежуються в конструкціях з прийменником *в*, що паралельно виступає із своїм фонетичним варіантом *у*, а рідше також з *ув*, *ві*, *уві*, *вві*. Відомо, що в давньоруській мові вживалися два окремі прийменники — *въ* і *у*, кожен з яких виконував властиві йо-

му синтаксичні функції. Перший з них поєднувався із знахідним та місцевим відмінками залежного слова, а другий — з родовим. Ці два окремі прийменники, з характерними для кожного з них синтаксичними, функціями, збереглися в російській мові, з розширенням ними, звичайно, діапазону вираження синтаксичних відношень.

А в українській мові внаслідок того, що приголосний /в/ після за-непаду зредукованого ь, який стояв після нього, змінився в нескладовий /ў/, а далі в деяких позиціях і в складовий /у/, прийменники *в* та *у* перестали розрізнятися, обидва вони почали виконувати ті самі синтаксичні функції, таким чином перетворившись у два однаково поширені фонетичні варіанти одного прийменника, їх вживання в ній зумовлюється не характером вираження ними синтаксичних відношень, а звуковим оточенням, у якому вони виступають (був у школі — *була в школі*), у мові поетичній — також її ритмікою: „Добре, що у тебе життя не лукаве” (М. Стельмах); „Прокинувшись удосвіта, струмок *В* долину поспіша, як на роботу” (Б. Степанюк). Аналогічними причинами пізніше викликані до життя й фонетичні варіанти цього прийменника *ув* („Пробираються вгору до сонця. *Ув* асфальті твердучому Проривають манюні віконця...” — І. Драч), *ві, уві* („Засяяла зірка *уві* млі”. — П. Воронько), *вві* („*Вві* сні здригнулася липа мовчазна” — П. Перебийніс). В стилізованому значенні іноді ще вживається успадкований від давньоруської мови його варіант *во*: „Межи людьми *во* притчу стане Самодержавний той палач” (Т. Шевченко).

Прийменник *в* — у *в* сучасній українській мові обіймає всі синтаксичні функції, що були властиві давньоруському *въ*, у процесі історичного розвитку їх, набувши, природно, нових значеннєвих нюансів. Він виражає просторові, об’єктні, часові, кількісні та означально-обставинні відношення й у поєднанні із залежним словом у формі знахідного або місцевого відмінка означає: а) місце, предмет, середовище, в середину чи в бік якого спрямована дія, проходить через нього, в якому щось відбувається або щось міститься: „*У серце* йдуть пісні привітні” (М. Стельмах); „Все, що дише й горить *у полі, в майстерні, в слові*, Має служить робітникові” (М. Рильський); „*Лише в труді* дорослішають душі” (В. Коротич);

б) дію, в яку щось включається або в якій хтось бере участь; сферу діяльності, професійне або соціальне становище, вікову групу, організацію, установу тощо, до яких хтось вступає, переходить; пред-

мет, особу, в яку хтось або щось перетворюється; річ, що її хтось одягає, в ній перебуває; сферу політичної діяльності; галузь вияву дії, ознаки, якості або об'єкт вияву ставлення до нього, його оцінки; організацію, установу і под., до якої хтось звертається; предмет, з допомогою якого відбувається дія: „Ми часто їздили, точніше, ходили в бойові *відрядження* разом” (С. Крижанівський); „Його [Петрицького] творчість достойно входить в *історію* світового малярства” (М. Бажан); „Підрозділи на ходу шикувались в похідну *колону*” (О. Гончар); „Він прийшов із дитбудинку *У комуну* нашу” (П. Усенко); „Приязнь переростала в хорошу міцну *дружбу*, якої не розбили ніякі випробування” (О. Донченко); „Артюха в *шинелі* бачу, в шапці-бирці, чуб козачий” (П. Усенко); „В суворій *задумі* стояли бійці навколо могили, слухаючи прощальне слово гвардії майора Воронцова” (О. Гончар); „Ми витримали іспит в боях” (А. Хорунжий); „Хай же сонце вічно в *труби* грає в *царстві* тих околиць” (П. Усенко); „Мати подзвонила в *школу*”;

в) час, у який щось відбувається: „Ви знаєте, як липа шелестить У місячні весняні *ночі*?” (П. Тичина); „Дош у *цю хвилину* перестав” (В. Шевчук);

г) міру, вагу, розмір, віддаль та інші кількісні ознаки когось або чогось: *Сьогодні зорав у два рази більше, ніж учора; дуб у три обхвати; ми пройшли вже шлях у п'ять кілометрів; стояв у повний зріст;*

д) фізичний чи психічний стан, обставини, умови в яких хтось перебуває або щось відбувається; зовнішні ознаки когось або чогось, подібність, схожість; спосіб дії: „В промінні сонячнім блакитні простори. Сади в *цвіту*” (А. Головка); „Вона жила у вічному *напруженні*” (М. Коцюбинський); „Молода людина в *окулярах* щось голосно говорила”; „Павло був увесь у *батька*”; „Солдати йшли в *ногу*”.

Прийменник *в* — у українській мові в усіх таких і подібних їм функціях закономірно співвідноситься з російським *в*. Проте в процесі історичного розвитку виникли й деякі інші співвідношення синтаксичних конструкцій з ним в українській та російській мовах. Так, наприклад, словосполученням типу *в цьому питанні, ходив у справах, у порівнянні з чим* відповідають у російській мові конструкції з прийменником *по* (*по цьому вопросу, ходил по делам, по сравнению с чем* і т. д.).

Прийменник у в давньоруській мові, як і в сучасній російській, вживався з родовим відмінком залежного слова і виражав просторові та об'єктні відношення. Сучасна українська мова повністю успадкувала лише ті з ним конструкції, в яких він виражає об'єктні відношення, тобто конструкції, що означають особу (чи особи), якій (чи яким) щось належить, щось її стосується, у якої щось просять, започинають, вимагають, а також предмет чи особу з якимись ознаками; він, звичайно, передається в ній, як і давній *в*, у двох фонетичних варіантах— *в* і *у*: „Іще *в нас* музики не досить” (П. Тичина); „Голова *в Тетяни* стала схожа на великий сніпок польових червоних маків” (Є. Гуцало); „У нього очі наче волошки *в житі*” (А. Головка); „Просив поради *в старшого брата*”; пор. рос. *Еще музыки у нас мало; голова у Татьяны; у него глаза; просил совета у брата.*

З давніх конструкцій, в яких прийменник у виражав просторові відношення, сучасна українська мова зберегла тільки ті, що означають особу, в межах проживання, перебування чи діяльності якої відбувається дія або щось виявляється: „Ти знов зашебетала *У мене* під вікном” (Б. Грінченко); „Сьогодні збираємось у *Василя Григоровича*, в нього ми часто буваємо”. Ті ж конструкції з давнім прийменником у, що означають предмет, біля якого щось перебуває чи виявляється, вона не зберегла; прийменник у витіснився в них прийменниками *біля*, *коло*: „Стою під кленом, *біля джерела*” (М. Стельмах); „Чого стоїш *біля порога*? Ти не в гостях, ти вдома” (О. Корнійчук); „Лежав *коло його ніг*”; пор. рос. *стою под кленом, у источника; чего стоишь у порога; лежал у его ног.* Однак ще в минулому столітті конструкції з прийменником у на означення предмета, що біля нього хтось або щось близько перебуває, зрідка вживалися і в українській мові, наприклад: „Ввійшов Марко в малу хату і став *у порога*” (Т. Шевченко).

Якщо в давньоруській мові прийменник *в* поєднувався із залежним словом лише у формі знахідного та місцевого відмінків, а *у* — лише у формі родового, то в сучасній українській мові прийменник *в* — у вільно поєднується з усіма цими відмінками — родовим, знахідним і місцевим.

Виразну синтаксичну специфіку українська мова виявляє також у структурі словосполучень з прийменником *з*. Відомо, що в давньоруській мові існувало два окремих прийменники — *изъ* і *съ*, кожен з яких виконував властиві саме йому синтаксичні функції. Їх повністю успадкувала від давньоруської мови російська, звичайно, в процесі

свого розвитку збагативши функціональні можливості кожного з них. А в українській мові (внаслідок асимілятивної зміни після занепаду зредукованих звука /с/ у /з/ в позиції перед давнішим приголосним та в одних випадках утрати початкового /і/ перед приголосним, після якого занепає зредукований, а в інших його виникнення в аналогічній позиції) два давньоруські прийменники — *изъ* і *съ* злилися в один прийменник з з його фонетичними варіантами *із* і *зі* (*ішов з ним, із знайомим, зі мною*), вживання яких у ній регулюються, як і варіантів *в* — *у*, не синтаксичними функціями, а звуковим оточенням.

Синтаксичні конструкції, в українській мові утворені прийменником з, співвідносяться, таким чином, у російській і з тими, що утворені прийменником *из*, і з тими, що утворені прийменником *с*: *вийшов з класу, з даху школи злетів горобець* — рос. *вышел из класса, с крыши школы слетел воробей*. Російський прийменник *из* вимагає після себе форми родового відмінка залежного слова, а *с* — родового, знахідного і орудного. Отже, прийменник з української мови співвідносний з обома цими прийменниками тільки в конструкціях із залежним словом у формі родового відмінка. З прийменником *из* він співвідносний, наприклад, коли виражає просторові відношення, означаючи в поєднанні із залежним словом джерело руху чи дії, що відбувається із середини того або іншого предмета, місця, простору, а з прийменником *с* — з його поверхні: „З мого вікна видніється гора” (Л. Скирда); „Ми всі випірнули, впливли з Дніпра, щоб стати твердою ногою на його обох берегах” (Б. Харчук) і „З горба було видно придеснянські луги” (Ю. Мушкетик); пор. рос. *из моего окна виднеется гора; мы все вынырнули, выплыли из Днепра... і с холма были видны придеснянские луга*.

Український прийменник з співвідноситься з російським *из* у конструкціях, що означають назви населених пунктів, а також назви адміністративно-територіальних одиниць, республік, держав, з яких спрямована дія: *приїхав з Москви, прилетів з Одеси, одержав листа з Ленінграда, з міста, прибув з Харківської області, з Білорусії, з Молдавії, з Польщі* і т. д. — рос. *приехал из Москвы, прилетел из Ленинграда, из города, из Харьковской области, из Белоруссии, из Молдавии, из Польши*. Виняток становить з України — рос. *с Украины* і топонімічні назви на *-щина, -чина* (з *Полтавщини, з Харківщини, з Дніпропетровщини*, рос. *с Полтавщины, с Харьковщины, с Днепропетровщины*, але *из*

Полтавської області, із Харківської області, із Дніпропетровської області). В географічних назвах, що не є адміністративними або назвами населених пунктів, прийменник *з* може бути співвідносний у російській мові з прийменником як *из*, так і *с*: *прибув із Закарпаття, із Сибіру, з Криму, з херсонських степів і прибув з Карпат, з Кавказу, з Уралу, з Волги і т. ін.* – рос. *из Закарпатья, из Сибири, из Крыма, из херсонских степей і с Карпат, с Кавказа, с Урала, с Волги*. У російській мові існує співвідношення протиставлюваних конструкцій з просторовим значенням, утворюваних прийменниками *в* – *із і на* – *с*: *в школу – із школи, в Закарпатье – із Закарпаття, в Москву – із Москви, в Молдавию – із Молдави, в Киевскую область – із Киевской області і на крышу – с крыши, на Карпаты – с Карпат, на Украину – с Украины, на Киевщину – с Киевщины*. Українська мова такого протиставлення не знає.

У синтаксичних конструкціях з об'єктним значенням прийменник *з* співвідноситься у російській мові з *из* лише тоді, коли іменне слово в їх складі означає матеріал, з якого щось зроблено чи робиться, середовище або сукупність осіб, предметів, звідки хтось чи щось виділяється, особу чи предмет, з яким відбуваються ті або інші зміни, та становище, яке чимось порушується, припиняється: „Тут я *із калини* вирізав сопілку” (П. Перебийніс); „Та знали ми поклик, вперед тільки знали, Бо кожен *із нас* комуніст” (П. Усенко); „А *з трави* буде сіно, але сіно вже не стане травою” (С. Пушик); „*З честю* вийшов *зі складного становища*” – рос. *из калины вырезал; каждый из нас; из травы будет сено; вышел из сложного положения*. У конструкціях із значенням сукупності або середовища, звідки щось чи хтось виділяється, російському прийменникові *из* може відповідати також український *з-поміж*, рідше *з-проміж*, *з-посеред*: *один з-поміж вас, один з-проміж багатьох, один з-посеред багатьох*.

Прийменник *з*, виражаючи об'єктні відношення в сполученнях іншого значення (особа, предмет, явище, від яких починається дія, і особа, з якої щось береться, належить; об'єкт перекладу), співвідносний з російським прийменником *с*: „Критика почалася *з бригадира*”; „*З Василя Івановича* належить один карбованець”; „Переклад *з французької мови*” – рос. *началось с бригадира; с Василя Ивановича; перевод с французского языка*.

У конструкціях з часовим значенням він з російським сполучником *из* співвідноситься лише в поєднанні з прийменником *в* – у при тому ж іменникові у формі знахідного відмінка: *з дня у день, з року в рік, з місяця в місяць* – рос. *изо дня в день, из года в год, из месяца в месяц*. В інших сполученнях з часовим значенням з співвідноситься з російським прийменником *с*: *з понеділка на вівторок, з години на годину, з цієї хвилини і под.* – рос. *с понедельника на вторник, с часу на час, с этой минуты*.

Спостерігаються в українській мові певні особливості в конструкціях, у яких прийменник з виражає причинові відношення. Залежне слово у формі родового відмінка в них може виступати паралельно із сполучником з і *від*: *з горя – від горя, з нудьги – від нудьги, з сорому – від сорому*. У російській мові їм відповідають конструкції з прийменником *из*, якщо дія, стан, викликані названою причиною, здійснюються щодо іншої особи, предмета („*З любові до доньки мати простила їй все*”; „*З жалю до дівчинки вона взяла її на руки*” – рос. *из любви к дочери, из жалости к девочке*), і з прийменником *с*, якщо така причина викликає дію чи стан, зосереджені в самій діючій особі: „*З (від) горя* батько заплакав”; „*З (від) нудьги* не знав, куди себе діти”; „*З (від) сорому* почервонів” – рос. *с горя, с тоски, со стыда*.

Прийменник з із залежним словом у родовому відмінку співвідноситься з російським *из* також в конструкціях з кількісним значенням, що позначають сукупність осіб, предметів („*Група з десяти осіб*”; „*З двадцяти тракторів* у полі дев’ятнадцять” – рос. *из десяти, из двадцати*).

В інших конструкціях з родовим відмінком залежного слова прийменник з співвідноситься з російським *с*: *сподобався з першої зустрічі, ударив з розмаху* і т. ін. – *с первой встречи, с размаха*. Із залежним словом у знахідному та орудному відмінку прийменник з з російським *из* не співвідноситься: *розмовляв з товаришем, пройшли з кілометр, глечик з молоком* і т. ін. – рос. *с километр, с товарищем, с молоком*.

У процесі історичного розвитку виникли й деякі інші співвідношення українського прийменника з у відповідних конструкціях російської мови, найчастіше – з прийменником *по*, а саме: а) в конструкціях на означення галузі науки, спеціальності: *підручник з фізики, екзамен з української мови, спеціаліст з електроніки* – рос. *учебник по физике, экзамен по украинскому языку, специалист по электронике*;

б) у конструкціях на означення основи, іноді причини якоїсь дії, стану: *з вашого наказу, з вашої провини, з лінощів, з чуток* – рос. *по вашему приказу, по вашей вине, по лени, по слухам*.

При дієсловах *сміятися, глузувати* й подібних українському сполученню „прийменник з+родовий відмінок залежного слова” в російській мові відповідає „прийменник над+орудний відмінок”: *сміялися з нього – сміялись над ним; знущалися з них – издевались над ними*.

Широкі синтаксичні функції виконує в українській мові прийменник *до*, вживаний з родовим відмінком залежного слова. Особливістю конструкцій з ним є те, що вони, успадковані від давньоруської мови, на українському ґрунті значно розширили сферу свого функціонування в порівнянні з конструкціями з іншими прийменниками (насамперед з прийменником *к*), що в російській мові збереглися.

Конструкції з прийменником *до* відповідно до давньоруських і сучасних російських з *к*, який поєднується з давальним відмінком залежного слова, виступають в українській мові в багатьох значеннях. Вони можуть вказувати на особу, предмет, у бік яких спрямована дія, означати кінцевий пункт чогось („Орест підійшов *до* високого довгого *паркану*”.— Ю. Мушкетик. „Далі підвелась і одійшла *до дівчат*, що хором співали”.— А. Головка. „Дві берези біля двору *Поклонилися до ніг*”.— А. Малишко. *стежка до річки* — рос. *к забору, к девушкам, к ногам, к речке*), називати те, до чого щось додається (*до п'яти додати два; до зарплати додається ще премія* — рос. *к пяти, к зарплате*), особу, предмет, що до них виражається те або інше ставлення (*любов до батьків, до праці, прислухався до порад старших, обов'язкове до виконання* — рос. *к родителям, к труду, к советам, к исполнению*), вираження часу, до якого спрямовується виконання тієї або іншої дії (*підготовка до весни, до жнив, план виконати до Жовтневих свят* — рос. *к весне, к жатве, к Октябрьским праздникам*), групу осіб, діяльність, професію, до яких хтось чи щось належить або приєднується (*Віктор приєднався до гурту мисливців. Його батько належав до робітників, до металургів*— рос. *к группе охотников, к рабочим, к металлургам*), заклик до чогось („Грізна музика кликала *до перемоги*”. — О. Довженко — рос. *к победе*) і т. ін.

Унаслідок розширення синтаксичних функцій прийменника *до* вживання конструкцій з *к* в сучасній українській мові значно звузилося. Вони лише зрідка трапляються із значенням предмета, до якого спрямована дія („Ще ж як руку притулив *к серцю* ік своєму”.— П. Тичина), або часу, з яким пов’язана та або інша дія, і то тільки в художній літературі та розмовному мовленні („*К святу випав невеликий сніжок*”.— Панас Мирний. „Есть плоди червоношоки, що *к зимі* достоять”.— П. Тичина). Українські конструкції з прийменником *до* співвідносяться, хоч і рідше, з російськими того ж значення, утвореними прийменником *в* у поєднанні із знахідним відмінком, зокрема ті, що означають місце чи предмет, у межі або в середину якого спрямована дія (*поїхав до Москви, ходив до музею, зайшов до хати* — рос. *в Москву, в музей, в избу*), ще рідше з прийменниками *с* (*розмовляв сам до себе* — рос. *сам с собой*), *за* (*взятися до роботи* — рос. *взяться за работу*), *на* (*подібний до батька* — рос. *похож на отца*).

Співвідношення українських конструкцій з *до* і російських з цим же прийменником зберігається в словосполученнях з обставинним значенням способу дії („Аж *до болю* розтирає руки мені”.— О. Гончар; *працював до сьомого поту* — рос. *до боли, до седьмого пота*), приблизної кількості (*було там до десяти чоловік* — рос. *до десяти человек*), повноти охоплення („*До сотні* душ в організації було”.— А. Головка.— рос. *до сотни*) та часової межі (*будемо тут до кінця місяця; працював до кінця днів своїх*.— рос. *до конца месяца, до конца дней своих*), а також послідовно в тих словосполученнях, у яких першим виступає протилежний йому за значенням прийменник *від* (*од*) — рос. *от*: „*Від берегів Волги до пагорбів над Дніпром* не так уже далеко” (М. Бажан); „*І встає дд Києва до Збруча* Наша слава в зорях весняних” (А. Малишко) —пор. рос. *От Москвы до самых до окраин...; от Волги до Днепра*.

Конструкції ж з прийменником *від* (*од*) української мови в усіх своїх значеннях майже повністю зберігають структурну спільність з російськими, утвореними спорідненим з ним за походженням прийменником *от*: „*Матері лист напишу* — *Кожне слово від самого серця*” (Г. Чубач); „*Там від поля* стелиться даль широка” (А. Малишко) ; „*Од тієї миті* ми відчуватимем присутність у цій хаті людського щастя” (О. Гончар) і т. ін. Лише в конструкціях із значенням причини та початку дії українському *від* може відповідати російський прийменник *с* (*від горя* — *с горя, від ранку до вечора* — *с утра до вечера*), а спо-

лученням з прикметником вищого ступеня звичайній в українській мові конструкції з *від* („Він був набагато старший *від Маланки*“.— Б. Харчук) відповідає в російській мові безприйменниковий зворот: *Он был намного старше Маланки*.

Велику функціональну активність в українській мові виявляють конструкції з прийменником *про*, що поєднується з формою знахідного відмінка залежного слова. У російській мові їм звичайно відповідають конструкції з *о* (*об, обо*), зокрема коли означають об'єкт мовлення, думки, мрії, почуття, турботи тощо: „І в пісні зозуля кувала *про щастя* майбутнє солдату” (А. Малишко); „Жити не тільки спогадами *про* минулу *велич*, а й вірою *про* ще більше *майбуття*” (П. Загребельний); *переговорили про все* — рос. *о будущем счастье; о минувшем величии; об еще лучшем будущем; переговорили обо всем*. Конструкції з прийменником *про* їм відповідають у ній значно рідше, переважно з розмовним забарвленням: „Написано здесь, в книжке, *про маму* Олега Кошевого” (С. Михалков); укр. *тримав про запас, про чорний день; щось бурмотів про себе; ні за що, ні про що*,— рос. *держал про запас, про черный день; что-то бормотал про себя; ни за что, ни про что* тощо. Одиничними прикладами засвідчується співвідносність українських конструкцій з прийменником *про* і російських з *для, на, по*: *це про людське око, про всяк випадок; про мене — робіть, як хоче* — рос. *это для вида, на всякий случай; по мне—делайте, как хотите*.

Вживання конструкцій з прийменником *о* (*об*) у сучасній українській мові, навпаки, обмежене. Вони виступають для позначення часу в годинах (*о першій годині, об одинадцятій годині*), зрідка з іншими часовими ознаками („Гарний був лан *о тій порі*“.— Ю. Мушкетик) і співвідносяться з російськими, утвореними прийменником *в*: *в первом часу, в одинадцать часов, в ту пору*. Відомі вони ще в значенні об'єкта, з яким хтось чи щось стикається: „А перед очима хліба зелені хвилями котились — котились, аж *об ноги* хлюпались” (А. Головка); *вдарився головою об стіл, стукнувся об стовп*. Вживання їх для означення об'єкта мовлення, думки, турботи і т. д., що зрідка трапляється в розмовній мові (*дбати о здоров'ї, говорити об дітях своїх*), застаріло, в такій функції вони витіснилися конструкціями з прийменником *про* (*дбати про здоров'я*).

Чимало особливостей має українська мова в структурі конструкцій з прийменником *за*, вживаним з родовим, знахідним та орудним відмінками залежного слова. Їх структура може бути в ній спільною з іншими східнослов'янськими мовами, наприклад, тоді, коли вони означають межі, за якими відбувається дія чи за які вона спрямована, предмет, що за нього хтось тримається або коло нього перебуває, особу чи предмет, за якими хтось або щось стежить („*За рулем* сидів маленький боєць”. — О. Гончар; „*За горами* гори хмарами повиті”. — Т. Шевченко; „*Шумить весна за весною*”. — П. Усенко; „*Донька йшла за мамою і трималась за її одяг*”; *сиділи за столом* — рос. *за рулем, за горами горы, весна за весной, за мамой, держалась за ее одежду, за столом*), вказують на перевищення якихось меж („*Бригадирів було вже за тридцять*”; „*Колгоспні прибутки дійшли вже за мільйон*”; „*Додому прийшов уже за північ*” — рос. *за тридцать, за миллион, за полночь*), на ціну придбання чогось (*купив за карбованця* — рос. *за рубль*), на проміжок часу, в який щось відбувається, здійснюється („*Він написав листа за чверть години*”. — Ю. Мушкетик — рос. *за четверть часа*), на об'єкт турбот, діяльності: „*Ходила за пораненими, прала бійцям сорочки*” (О. Довженко); *взялися за роботу, боролися за волю, відповідав за діяльність школи, засів за навчання* і т. ін. — рос. *за работу, за волю, за деятельность, за ученье*; також *за підписом голови ради* — рос. *за подписью председателя совета*.

Разом з тим структура конструкцій з прийменником *за* може й відрізнитись від відповідних конструкцій інших східнослов'янських мов, зокрема російської, у якій з ними співвідносні синтаксичні сполучення з іншими прийменниками, а часом і з іншою відмінковою формою залежного слова, а саме: конструкції з прийменником *при* (*Будемо орати за всякої погоди. За таких умов доводиться нам маневрувати. Це було ще за Богдана Хмельницького* — рос. *при любой погоде; при таких условиях; при Богдане Хмельницком*), *в* (*за нашого часу* — рос. *в наше время*), *на* (*Це було не за моєї пам'яті* — рос. *Это было не на моей памяти*), *по* (*оцінювати роботу за її наслідками, працювати за спеціальністю, за власним бажанням, за моїми спостереженнями, за прикладом інших* — рос. *по результатам, по специальности, по собственному желанию, по моим наблюдениям, по примеру других*), *через* („*За хвилину* вона з'явилася в приймальні”. — О. Сизоненко; „*Години за дві розвидніє*”. — М. Олійник; *за три тижні повернуся* — рос. *через минуту, часа через два, через три недели*), *о* (*що ви знаєте за нього, що*

чули за них? — рос. *о нем, о них*), *под* (книжка вийшла за його редакцією — рос. *под его редакцией*), *из-за* (у класі за шумом не було чути вчителя — рос. *из-за шума*). Досить поширені в українській мові і конструкції з прийменником *за*, що з ними в російській співвідносні безприйменникові: *наша продукція тепер краща за попередню; визнали за потрібне це зробити; він у нас за начальника* та ін. — рос. *продукция теперь лучше прежней; признали нужным; он у нас начальником*.

Подібні властивості характерні й для дуже продуктивних синтаксичних конструкцій української мови, утворених прийменником *на*, поєднаних із знахідним та місцевим відмінками залежного слова. Вони зберігають спільність з іншими східнослов'янськими мовами, успадковану від давньоруської, зокрема означаючи об'єкт, на який спрямована дія, та місце, предмет, на якому вона здійснюється, або час її здійснення, іноді ознаки об'єкта тощо: „Шляхом гнали худобу *на пашу*” (А. Головка); „Сад вишневий, роси *на межі* І дніпровські сині верболози” (А. Малишко); „Мовчки стояли ми *на палубі* пароплава” (О. Левада); „Вірю в людські трудові руки, Що землю квітчають *на довгі віки*” (А. Малишко); „Переді мною авторський відбиток гравюри *на мисливську тему*” (О. Левада) — рос. *гнали на пастбище; роса на меже; на палубе; на долгие века; гравюры на охотничью тему*.

І разом з тим ці конструкції виявляють також значні особливості в своїй структурі, набуті вже на українському мовному ґрунті. З ними можуть в інших східнослов'янських мовах співвідноситися такі ж за своїм значенням конструкції вже з іншими прийменниками та відмінковими формами, як-от з прийменником *в*: *зарплата 200 карбованців на місяць; на той час йому було двадцять років; на старості часто згадував про свою роботу* — рос. *в месяц, в то время, в старости*; з *для*: *на свої роки Іван має добрий вигляд; на свій час це було великою подією; на перший раз цього досить; подарували дитині на втіху; посуд на молоко* — рос. *для своих лет, для своего времени, для первого раза, ребенку для удовольствия, посуда для молока*; з *к*: „Вони дівчатам *на весілля* Поєми в придане несуть” (А. Малишко); *бути на десяту годину; приготувати на ранок; на кінець року; вставні слова на жаль* (на жаль, вас тоді тут не було), *на щастя* (на щастя, все добре скінчилося) — рос. *к свадьбе, к десяти часам, к утру, к концу года, к сожалению, к счастью*; з *по*: *на моє вийшло; на нашу думку; Голуб на прізвище*

— рос. *вышло по-моему, по нашему мнению, Голуб по фамилии*; а також конструкція безприйменникова: *хворий на грип* — рос. *больной гриппом* тощо.

Окремо хотілося ще звернути увагу на конструкції, утворені складними, пізнішого походження, прийменниками, що властиві не всім східнослов'янським мовам, як-от українські *поза, понад, поміж, з-поза, з-над, з-понад, з-поміж, з-посеред* і под. Деякі з них у російській мові, наприклад, мають відповідники з тим самим простим прийменником, від якого утворений складний; пор. укр. „Любили ми весняний шум осик В краю своїм *над Россю, над Оріллю*” (П. Усенко) і „*Понад берегом* зеленіють верби” — рос. *над Росью, над Орелью і над берегом*; укр. „Як хороше, як легко *поміж них, Між* цих людей, в труді людей живих, *Між* ними жить і поклоняться літу” (А. Малишко) — рос. *легко между ними, между этими людьми, между ними жить*.

Іншим же українським конструкціям зі складним прийменником в російській мові відповідають кілька конструкцій, утворених залежно від їх значеннєвих нюансів різними прийменниками, наприклад: *з-над* — рос. *из-за*, якщо дія спрямована зверху (*з-над хмар* *выглянуло солнце* — рос. *из-за туч*), і *с, от*, якщо дія спрямована з якогось боку (*з-над моря* *повівав вітерець* — рос. *с моря дул ветерок*, рідше — *от моря*). Конструкції з прийменником *з-поміж* мають у російській мові синтаксичні відповідники аж з чотирма різними прийменниками — *из, из-за, между, среди*: *один з-поміж нас*; „Телеграфіст вийшов *з-поміж* гіллястих білих *дерев*” (О. Гончар); *з-поміж спортсменів він виділявся своєю грою* — рос. *один из нас; вышел из-за ветвистых белых деревьев; между спортсменами і среди спортсменов он выделялся* і т. ін.

При вивченні синтаксису української мови в школі, середній і вищій, потрібно приділяти в певних межах належну увагу як спільним у ній з іншими східнослов'янськими мовами, насамперед з російською, побудовам прийменникових словосполучень, так і властивим їй особливостям. Це сприятиме глибшому проникненню тих, хто вивчає мову, в її синтаксичну структуру, що в умовах білінгвізму має неабияке значення для піднесення культури мовлення її носіїв.

УНІФІКАЦІЯ НОРМ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ І ДІАЛЕКТИ

Уніфікація мовних норм, тобто приведення їх до єдиної системи і до однакової реалізації незалежно від соціальних і територіальних умов, за яких відбувається конкретне мовлення, а також встановлення єдиних принципів їх подальшого удосконалення, є невід'ємною властивістю будь-якої літературної мови. Уже з часу свого виникнення літературна мова є нормалізованою: без наявності більш чи менш упорядкованих і сталих граматичних, фонетичних та лексичних норм неможливе виконання навіть найелементарніших належних їй суспільних функцій. Однак процес уніфікації норм у кожній літературній мові виявляє певну своєрідність, що визначається її системою і конкретними умовами історичного розвитку. Не позбавлений такої своєрідності і процес уніфікації норм української літературної мови.

Мовна норма – це історично зумовлений, відібраний суспільством і закріплений у процесі спілкування найкращий у конкретному мовленні варіант із співвідносних елементів загальнонародної мови, або такий її елемент, який, не маючи співвідносних варіантів, є єдиним можливим у мовленні. Мовна норма характеризується відносною стабільністю й органічно пов'язана з мовною системою, ґрунтується на ній [див.: Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. – К., 1976, с. 94].

Для кожного, хто користується літературною мовою, додержання її норм становить обов'язкову вимогу. “Семантична правильність висловлення, – як слушно підкреслює Г.В.Колшанський, – має співвідноситися з його граматичною правильністю в межах мовних норм” [Колшанский Г.Б. Соотношение субъектных и объектных фактов в языке. – М., 1975, с. 163]. Цього вимагає суспільне значення літературної мови, кодифікованої за самою своєю природою, значення, що разом з економічним і культурним розвитком народу неухильно і динамічно зростає.

Нормування літературної мови на різних етапах її історії має свою специфіку, яка визначається багатьма внутрішніми і зовнішніми факторами – діалектною основою, на якій сформувалася літературна мова, її контактами з іншими мовами, соціально-політичними умовами її функціонування і т. д. Літературна мова, як відомо, заро-

джується і формується звичайно на основі одного якогось діалекту загальнонародної мови, проте вона ніколи не являє собою його копії, ніколи не ідентична з ним в усіх своїх структурних елементах. Тому ніяк не відповідає дійсному стану речей, наприклад, думка про те, що в староукраїнських творах, писаних народною мовою, не існувало будь-яких загальних для них фонетичних, граматичних чи лексичних норм, а в кожному детально відтворювався якийсь територіальний діалект з усіма його особливостями [див.: Плющ П.П. Історія української мови. — К., 1971, с.243]. Як справедливо підкреслює дослідник мови староукраїнських інтермедій Є.М.Марковський, у них, “незважаючи на ряд яскравих діалектизмів, є вже певною мірою унормована літературна мова, яка складалася на живій народній основі і відзначалася рядом рис, властивих справжній художній мові” [Марковський Є.М. До характеристики мови українських інтермедій XVII—XVIII століть. — В кн.: Питання історичного розвитку української мови. Харків, 1962, с.99]. Спостереження над процесом формування староукраїнської літературної мови і закріпленням у її певних стилях живомовної основи дають безсумнівну підставу стверджувати, що вона, спершу відбиваючи південно-західну й деякою мірою північну говіркову стихію, а пізніше й південно-східну, відбирала й засвоювала у вжитку не вузькі говіркові, а інтердіалектні й наддіалектні, або загальнонародні, компоненти. Як слушно зауважує В.М.Русанівський, “літературні мови донаціонального періоду і національні розрізняються не відсутністю норми в першому випадку і наявністю її в другому, а відношенням до джерел становлення і розвитку варіантів” [Русановський В.М. Вопросы нормы на разных этапах в истории литературного языка. — Вопр. языкознания, 1970, № 4, с. 57]. Отже, староукраїнська літературна мова, маючи свої фонетичні, граматичні й лексичні норми, хоч і з набагато активнішою їх варіативністю, ніж у норм сучасної української літературної мови, в процесі більшого чи меншого її зближення з живими народними говорами не набувала місцевого характеру, а являла собою спільну літературну мову української народності.

Сучасна українська літературна мова є єдиною національною мовою українського народу. В ній, як і в будь-якій іншій сучасній літературній мові, на всіх рівнях її системи переважають загальнонародні структурні елементи, спільні для всіх українських говорів, територіально й соціально не диференційовані, але найважливіші струк-

турні компоненти в процесі становлення вона сприйняла й засвоїла з південно-східного наріччя.

Основою національної літературної мови виступає звичайно те наріччя загальнонародної мови, яке характеризується найбільшою монолітністю, уніфікованістю, наявністю в ньому значного прошарку інтердіалектних явищ, а отже, говори якого “починають втрачати свою територіальну обмеженість” [Филин Ф.П. К вопросу о так называемой диалектной основе русского национального языка. — В кн.: Вопр. образования восточнослав. нац. яз. М., 1962, с.29]. Таким наріччям в українській мові було південно-східне, що мало значний прошарок інтердіалектних елементів, поширених у говорах південно-західних і північних, крім того, ще й займало досить велику територію. Тому саме воно виявилось найбільш придатним для виконання загальнонародних комунікативних функцій [докладніше про це див.: Жовтобрюх М.А. Проблеми взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. — Мовознавство, 1973, № 1].

Нова українська літературна мова навіть на початковому етапі своєї історії теж не становила прямого, натуралістичного наслідування тих місцевих говорів, що лягли в її основу. У виявленні і фіксації загальнонародних мовних норм і найперспективніших для української літературної мови діалектних безперечно заслуга належить І.П.Котляревському, Г.Ф.Квітці-Основ'яненку, П.П.Гулаку-Артемовському, Є.П.Гребінці та іншим письменникам дошевченківської доби. Ні І.П.Котляревський не вносив до своїх творів усього, чим багаті були рідні йому полтавські говори, ні Г.Ф.Квітка-Основ'яненко не прагнув беззастережно відтворити в мові своїх творів слобожанські говори з усіма їх особливостями. У цей період нормалізація української літературної мови характеризувалася насамперед виявленням загальнонародних мовних елементів та найбільш придатних для суспільної комунікації діалектних, їх фіксацією й піднесенням до літературного вжитку [див.: Пилинський М.М. Зазнач. праця, с. 15]. В цей період у становленні мовних норм певну роль відіграла й давня традиція, успадкована від староукраїнської літературної мови, в якій після возз'єднання України з Росією активно “зміцнювався і збагачувався народно-розмовний елемент. Збагачувалися і вкорінювалися стилі, що безпосередньо ґрунтувалися на народно-розмовній мовній основі” [Білодід І.К., Чепіга І.П. Возз'єднання України з Росією і розвиток української літературної мови. — Мовознавство,

1979, № I, с.11]. Так, наприклад, у мові творів І.П.Котляревського, Г.Ф.Квітки-Основ'яненка та інших тогочасних українських письменників за усталеною традицією вживається в ненаголошеній позиції, за дуже незначними винятками, закінчення *-ть* у 3-ій ос. одн. дієслів II дієвідміни: *бачить, говорить, давить, злупить, любить* [Бурячок А.А., Залашко А.Т., Ротач А.О., Северин М. Д. Лексика п'єс та од І.П.Котляревського. — К., 1974, с.6, 11, 12, 17, 19]; *бачить, будить, возить, гонить, говорить* і под. [Словник мови творів Г.Квітки-Основ'яненка : В 3-х т. Харків, 1978. Т. 1, с.22, 71, 218, 267, 281]; хоч у рідних для них говорах відповідно поширене закінчення *-е* (*баче, буде, возе, гоне, даве, любе*). За цією традицією відбиває вона й чергування зубних *д, т, з, с* з шиплячими в кінці дієслівної основи у 1-ій ос. одн.: *лечу, прошу* [Бурячок А.А., Залашко А.Т., Ротач А.О., Северин М. Д. Лексика п'єс та од І.П.Котляревського. — К., 1974, с.19, 30], *закручу, запримічу* [Словник мови творів Г.Квітки-Основ'яненка, с.493, 510], хоч у значній частині південно-східних говорів, зокрема й у південній частині полтавських та слобожанських, таке чергування втратилось (*летю, просю, закрутю, запримітю*).

У закріпленні норм у першій половині XIX ст. певне значення мала й граматики української мови О.П.Павловського (1818), зокрема у сфері словозміни. В ній, наприклад, уперше використано літеру *і* для позначення звука *і* будь-якого походження, що сприяло усуненню з фонетики літературної мови різних його діалектних відповідників.

Визначальна роль у створенні й уніфікації норм сучасної української літературної мови належить Т.Г.Шевченкові, який у своїй творчості використав усе позитивне з писемно-мовних надбань своїх попередників, відкинувши застаріле, архаїчне, діалектно обмежене, відібрав з живої народної мови все найжиттєдайніше, “найтипівіше для широкого загального вжитку” [Ільїн В.С. Мова Т.Г.Шевченка і розвиток сучасної української літературної мови. — В кн.: Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови. К., 1954, с.197]. Немає сумніву, що основним народним джерелом, яке живило мову поета, були говори середньої Наддніпрянщини, в середовищі яких він виріс. Проте він свідомо усував з мови своїх творів вузькі діалектизми, властиві його рідній говірці.

Мова творів Т.Г.Шевченка, в якій органічно злилися скарби, зібрані з народних джерел, прогресивні надбання минулого й умотивовані життєвими потребами лексичні запозичення з інших мов, стала

близькою й зрозумілою для всього українського населення всіх діалектних масивів. Саме тому вона набула загального визнання, а її норми стали вважатись взірцевими в українській літературній мові, відхилення від них кваліфікувалось як порушення її норм.

Несприятливі суспільно-політичні умови функціонування української літературної мови в дожовтневий період гальмували розвиток її структурно-функціональних стилів, досягнення нею стильової довершеності і стилістичної досконалості. Обласні тенденції в її нормуванні на всіх структурних рівнях у той час ще не були подолані. Та процес уніфікації норм української літературної мови у різних сферах ужитку не припинявся. При відсутності авторитетних наукових і спеціальних державних установ, до обов'язку яких належало б вивчення питань кодифікації української літературної мови і її практичної реалізації, основним, а часто і єдиним критерієм її норм продовжував залишатися критерій зразка, вживаності в творах авторитетних письменників, у наукових та інших виданнях. З цього погляду велику роль відіграла творчість таких письменників, як Панас Мирний, І.С.Нечуй-Левицький, М.П.Старицький, І.К.Тобілевич, М.М.Коцюбинський, Леся Українка, І.Я.Франко та ін., а також тогочасні лексикографічні праці, серед них насамперед “Словарь української мови”, що вийшов за редакцією Б.Д.Грінченка. Певний вплив на уніфікацію норм української літературної мови мали і тогочасні граматичні праці, з А.Ю.Кримського, К.П.Михальчука, П.Ф.Залозного тощо, та найавторитетніші органи преси.

Процес уніфікації норм української літературної мови довгий час, як відомо, гальмувало державне роз'єднання українського народу. У західноукраїнських землях, що перебували в складі Австро-Угорської держави, літературна мова на народній основі почала поширюватися значно пізніше, ніж на східноукраїнських, що перебували в складі Російської держави, лише з 30-х років ХІХ ст., з часу виходу в світ “Русалки Дністрової” (1837). Якщо прогресивні письменники і публіцисти Галичини та Буковини [див.: Карпенко Ю.О. Становлення української літературної мови на Буковині. – Мовознавство, 1978, № 1] свідомо орієнтувались на ті норми, що формувалися в літературній мові на Східній Україні, то інші, теж не менш свідомо, відштовхувались від них, чи то додержуючись у своїй практиці штучного “язичія”, різносистемного за своєю структурою, чи орієнтуючись на норми якогось місцевого діалекту – бойківського, буковин-

ського, лемківського тощо. Були спроби навіть створити окремих, галицький різновид української літературної мови, з його власними нормами, витвореними на вузькій південно-західній говірковій основі, великою мірою диференційованій і не уніфікованій за своєю структурою, отже, не сприятливій для вироблення єдиних норм навіть у межах його обласного поширення. За таких умов виникли територіальні паралелізми, різного типу регіоналізми в фонетиці, граматиці, лексиці, орфоєпії та орфографії в українській літературній мові. Наприклад, у західноукраїнській мовній практиці додержувались написання літери **ї** не тільки на позначення звукосполучення **їі**, а й звука **і** < **ѣ** та **е** після зубних **д, т, з, с, ц, н** (*діло, тіло, зіле, він ніс*), не м'якшили **з, с, ц** у суфіксах **-ський, -зкий, -цкий**, вимовляли палатальний приголосний **л** у словах іншомовного походження перед **а, о, у** (це відбивалося й орфографічно: *кляса, бльокада, клюб*); вживали в давальному відмінку іменників закінчення **-ови**, а не **-ові** (*братови*), дієслівна частка **-ся** писалася окремо (*здаєть ся* або *здає ся*), були поширені дієслівні форми типу *ходив єм, писав єм*, присудкова зв'язка *суть* та ряд інших локалізмів.

Однак з кінця XIX – початку XX ст. загальноукраїнські норми літературної мови поступово поширюються й на західноукраїнських землях. Особливо цей процес активізувався після перемоги в Росії Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні, а остаточне подолання територіальних відмінностей у нормуванні української літературної мови, властивих західноукраїнській практиці, настало лише після возз'єднання всіх українських земель у складі єдиної Української Радянської Соціалістичної Республіки.

За радянських умов українська літературна мова здобула повну можливість функціонувати в усіх сферах державного, політичного, виробничого й культурного життя та діяльності українського народу [Філін Ф.П. Про самобутність національних літературних мов. – Мовознавство, 1978, № 1, с.33]. Найвищим її досягненням у повоєнну добу є завершення довготривалого процесу створення розгалуженої системи структурно-функціональних стилів, властивих розвиненим літературним мовам, й інтенсивне лексичне та стилістичне збагачення. Вона здатна “передати всі знання, нагромаджені людством” [Філін Ф.П. О структуре современного русского литературного языка. – Вопр. языкознания, 1978, № 2, с.3] за всю багатотисячолітню історію.

Універсальні суспільні функції, стильова розгалуженість, розширення лексичного фонду, стилістичне удосконалення висувають перед літературною мовою нові, вищі вимоги до упорядкування, кодифікації і стабілізації її норм. Чим розвиненіша мова, чим ширші суспільні функції вона виконує, тим більше вона нормалізована, а її норми набувають більшої стабільності. “Нормативність, – як слушно підкреслює акад. І.К.Білодід, – не збіднює мови, а, навпаки, відшліфовує її для виконання багатограних суспільних функцій” [Білодід І.К. Літературна мова і стандартність. – Мовознавство, 1974, № 2, с.5]. Саме тому уніфікація і кодифікація норм української літературної мови в радянський період набули великої, навіть державної ваги й активно та цілеспрямовано реалізувалися.

Насамперед була здійснена виняткового значення робота над упорядкуванням орфографічних норм. Уже в перші повоєнні роки був створений на наукових засадах державний правопис української літературної мови, обов’язковий для кожного, хто нею користується, чим були усунені численні розбіжності регіонального та індивідуально-суб’єктивістського характеру. В наступні роки український правопис постійно удосконалювався й охоплював нові явища, що вимагали орфографічної кодифікації.

Орфографія являє собою, так би мовити, зовнішню сторону літературної мови, проте вона значною мірою впливає на нормалізацію її фонетичної системи. Вона може сприяти внесенню до фонетичної системи або усуненню елементів, які перебувають поза цією системою (різного типу локалізми, штучно впроваджені іномовні фонетичні явища), допомагати також впливати на процес розвитку спонтанних фонетичних перетворень у літературній мові. Сучасна українська орфографія, наприклад, сприяла активному усуненню з фонетичної системи літературної мови таких, не властивих їй, регіоналізмів, як проривний приголосний *г* у багатьох словах іншомовного походження (*гігант, агрегат, грам, гравюра* тощо), палаталізований *л* у цій же лексичній групі (*фльо́та, металю́ргія, ба́лькон*), які довгий час культивувалися в західноукраїнській орфографічній практиці, а іноді штучно переносились і до правопису єдиної української літературної мови, прикладом чого був недовговічний “Український правопис” 1928 р., замінений у 1933 р. новим правописним кодексом, у якому всі подібні антисистемні для української літературної мови явища не знайшли місця.

В українській мові розрізнялися три звуки л – твердий, м'який і напівм'який, або так званий середній. Засвоїла їх і літературна мова, в 20-і та на початку 30-х років за тодішніми орфоепічними нормами така вимова була звичайною (*стіл, мел'ник, л'ожка, л'он*), дехто з лінгвістів тверду вимову л вважав навіть діалектною [див.: Йогансен М.Т. Фонетичні етюди. – Наук. зап. харків. н.-д. кафедри мовознавства, 1927, с.43; Наконечний М. Ф. Українська мова. – Харків, 1928, с.26; Синявський О.Н. Спроба звукової характеристики літературної української мови. – Наук. зап. харків. н.-д. кафедри мовознавства, 1929, вип. 2, с.8]. Однак в українській мові помітна досить виразна внутрішня тенденція до посилення фонологічного протиставлення приголосних за ознакою палатальності – непалатальності й утрати невиразних з цього погляду їх диференційних рис. Українська орфографія радянського часу напівпалатальної вимови л не передавала, що сприяло посиленню дії цієї тенденції і поступовому занепаду, насамперед у літературній мові, напівпалатального л. Обмеження його вживання констатували дослідники української літературної мови вже в другій половині 30-х років [див.: Бойко В. Проблема орфоєпії української літературної мови. – Мовознавство, 1937, № 11, с.117], а за сучасними орфоепічними нормами на кінці слова та перед голосними **а, о, у** та перед будь-яким приголосним розрізняється лише твердий і м'який л: *орел – сіл', мала – мал'а, молоко – л'он, луг – л'убити, голка – мел'ник*.

Однією з помітних спонтанних закономірностей, що діють у фонетичній системі сучасної української літературної мови, як і в багатьох її діалектах, є процес нейтралізації протиставлення твердих і м'яких зубних приголосних **з, с, д, т, ц, л, н** перед і різного походження, що підтримується і сучасною орфографією, яка не розрізняє в такій позиції твердої чи м'якої вимови названих приголосних. Унаслідок цього стає нормою літературної мови уніфікована єдина м'яка вимова зубного перед і. Раніше вона була лише перед і з **ѣ** та **е**, а тверда, яка була поширена перед і з **о** та у прикметниковому закінченні **-ьѣ**, втрачається (*с'т'іна, с'іно, с'іл'с'кий і т'ік, с'іл', молод' і т. д.*).

Сучасні орфографічні норми сприяли занепаду в літературній мові м'якого звука **р'** в абсолютному кінці слова і заміні його твердим звуком (*лікар, косар, секретар*), а це усунуло локальні паралелізми, властиві і орфографії, і фонетичній системі дожовтневого періоду (*лікар – лікарь*).

У радянський період великого значення набуло усне літературне мовлення, що вплинуло на прискорення пронесу вироблення єдиних орфоепічних і акцентологічних норм, які тепер фіксуються у навчальній літературі з української літературної мови, в спеціальних дослідженнях і словниках [див., зокрема: Погрібний М.І. Словник наголосів української літературної мови. – 2-е вид. – К., 1964; Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник. – К., 1973].

На цей час також припадає уніфікація граматичних норм української літературної мови. Так, у процесі їх кодифікації усунені паралельні форми на **-у** в місцевому відмінку ряду іменників II відміни, що співіснували з формами на **-і** та **-еві**: *в лісу, на школяру, на косарю, на серцю, в питанню* тощо (тепер *у лісі, на серці, на школяреві*); з двох паралельних форм **-ей** та **-ів** у родовому відмінку множини іменників III відміни (*повістей – повістів, доповідей – доповідів*) нормативною визнана лише перша; у родовому відмінку однини цих же іменників стала єдиною нормою форма на **-і** (*міді, крові, радості, скатерті*) [див.: Український правопис. – Харків, 1933, с.29] незалежно від кількості консонантних звуків у кінці їх основи та інших причин, за якими до того розрізнялися форми на **-і** та **-и** (*міді – крові, радості, скатерти*) [див.: Український правопис. – Харків, 1928, с.35]. Вийшли з ужитку в літературній мові іменникові форми двоїни, які ще були досить поширеними у дожовтневій часи й у перше пожовтнєве десятиріччя, як-от: *дві руки, три версті, чотири норі* тощо [див.: Український правопис. – Харків, 1928, с.39].

У дожовтневий період чимало іменників іншомовного походження в українській літературній мові характеризувалися паралельним оформленням категорії роду – в західноукраїнській практиці вони вживалися переважно у формі жіночого роду (*аналіза, синтеза, метода, прогноза, оркестра*), а в східноукраїнській – у формі чоловічого роду, як і в мові російській (*аналіз, метод, прогноз, оркестр*). Іноді обидві форми були поширені в тих самих текстах без будь-якої значенневої чи стилістичної диференціації, що відбивали й ранні лексикографічні праці радянської доби (*клас – класа*). Але вже з другої половини 30-х років такі іменники узвичаюються у формі чоловічого роду, яка стає їх морфологічною нормою. Відповідно змінилася і їх відмінкова парадигма. Паралельні форми були можливі і в іменах одного роду (*роль – роля*); внаслідок уніфікації їх морфологічних норм одна із форм, а саме та, що відбивала регіональні спроби нормалізації літературної мови, виходить з ужитку.

На синтаксичному рівні зникають деякі архаїчні конструкції, які штучно підтримувались окремими мовознавцями ще в перші радянські десятиріччя ніби з тих міркувань, що вони становлять граматичну специфіку української мови. Це звороти з родовим відмінком і з прийменником *від* при пасивних дієприкметниках на означення діючої особи: *рекомендований від нього, надісланий від товариша* і под., хоч паралельно і набагато активніше в тому ж синтаксичному значенні виступали звороти з орудним відмінком діючої особи: *рекомендований ним, надісланий товаришем*. Вони усталились як норма сучасної української літературної мови, чому сприяла й їх однозначність.

Вийшли з ужитку в літературній мові архаїчні конструкції з підметом у складі дієприкметникового звороту (*Залишивши син свої мандри, повернувся до батькової хати*), регіональні синтаксичні звороти західноукраїнського діалектного походження на означення об'єкта, від якого спрямована дія (*взяв мені книгу*), і закріпились у цьому значенні як літературна норма звороти з родовим відмінком у сполученні з прийменником **у(в)** (*взяв у мене книгу*) та деякі інші.

Уже в перші повоєнні десятиліття велика робота здійснена у справі уніфікації норм української літературної мови в сфері словотвору. В кінці XIX на початку XX ст., коли почала інтенсивно складатися в ній термінологічна лексика, виникло чимало розбіжностей у використанні словотворчих засобів у тій самій деривативній функції, поширилися в похідних словах конкуруючі морфеми, як наприклад, суфікси **-ач**, **-ник**, **-чик**, уживані з ідентичним значенням (*перекладач, перекладник, перекладчик*), **-ник**, **-чик**, **-ець** (*винахідник, винахідчик, винахідець*), **-ар**, **-ят** (*ювіляр, ювілят*) та ряд інших; префікси **зі-**, **спів-** (*зіставляти, співставляти*) тощо. У сучасній українській літературній мові визначилися словотвірні моделі таких і подібних їм слів, стабілізувалася їх морфемна структура як єдина і загально визнана норма.

Велика робота здійснена в радянській період у лексичному нормуванні української літературної мови. Поступово вийшли з ужитку вузькодіалектні слова, що не несли ніякого додаткового стилістичного чи семантичного навантаження (типу *допіру, нараз, пігулки, пуделько, мапа, партика, філіжанка*), позбавилась вона штучно створених лексичних дублетів до загальноживаних слів (*міроприємство, співпадання, опрєдєлення, лікувальник* та ін. — літ. *захід, збіг, визначен-*

ня, лікар) [див: Ермоленко С.Я., Русанівський В.М. Літературна норма і художній переклад. — Мовознавство, 1970, № 3, с.73]. Чіткіше окреслилися семантичні і стилістичні нюанси слів, що сприяло визначенню меж лексичних варіантів мовної норми та ефективному використанню досить розвиненої лексичної варіативності норм сучасної української літературної мови. Крім спеціальних наукових розвідок, надзвичайно велику роль у нормалізації і стабілізації лексичних норм української літературної мови відіграли лексикографічні праці з виробленою системою семантичної і стилістичної кваліфікації слів, здійснюваною за допомогою спеціальних ремарок, серед них такі праці, як “Українсько-російський словник” (1953–1963), тритомний “Російсько-український словник” (1968), одинадцятитомний тлумачного типу “Словник української мови”, перші дев’ять томів якого побачили світ у 1970–1978рр., та ін.

Літературна мова, наддіалектна за своєю структурою, виконуваними функціями і закономірностями розвитку, протиставляється всім діалектам, включаючи і той, що став її основою. Проте територіальні діалекти завжди залишаються одним із важливих джерел поповнення й збагачення літературної мови, насамперед збагачення лексичного. Діалектну лексику досить часто використовують “для найменування місцевих реалій, для характеристики особливостей мовлення осіб, епохи і з іншою стилістичною метою” [Филин Ф.П. О структуре современного русского литературного языка. — Вопр. языкознания, 1973, № 2, с.5, 28]. У такій функції діалектизми вживаються, головним чином, у мові художньої літератури й здебільшого не стають надбанням загального лексичного фонду літературної мови. Засвоюються літературною мовою переважно такі діалектні слова, які належать до “широкого діалектного ареалу” [Князькова Г.П. К взаимоотношению словарного состава литературного языка и диалектов. — В кн.: Диалектная лексика. 1975. Л., 1978, с.19], вносять додаткові семантичні та емоційно-оцінні відтінки, збагачують стилістичні можливості висловлення, отже, і можливості “розширити палітру виражальних засобів” [Белова Л.И. О вхождении областных слов в русский литературный язык. — В кн.: Диалектная лексика. 1975, с.192]. Саме такі слова здатні швидше, ніж інші діалектизми, втрачати свою локальну обмеженість і включатись у лексичну систему літературної мови.

Сучасна українська літературна мова засвоїла в різний час чимало

лексичних елементів південно-західного походження (*тримати, чекати, качка, полонина, ватра* та ін.), деякі словотвірні засоби, як наприклад, іменниковий суфікс *-иськ-*, слова з яким набули в літературному вжитку зневажливого або фамільярного значення (*збіговисько, вовчисько, хлопчисько*), префікс *за-* у прикметниках і прислівниках, що надає їм додаткового значення, вказує на надмірний вияв ознаки, якості (*завеликий, задовгий, заважкий, забагато, запізно* та ін.) тощо; з північних говорів зайшли до літературної мови іменники *мавка, перелесник*; з південно-східних степових не так давно — *тронка* і т. д.

Відомо, що писемній формі літературної мови властива більша впорядкованість норм, вона виявляє сильнішу протидію різним впливам, що порушують їх. Усне літературне мовлення більше зазнає впливу антисистемних, у тому числі й діалектних, елементів, таких, що перебувають поза усталеними нормами. Так, в усному літературному мовленні деяких носіїв можна легко помітити прояви північного акання (*асобливо, таму*), надзвичайно палаталізованої, властивої деяким південно-західним говорам, вимови зубних *з, с, ц*, що певною мірою зближується з артикуляцією шиплячих, північної і поширеної у багатьох південно-західних говорах вимови депалаталізованого *р* перед голосними заднього ряду (*расно, боруться, чотирах*), відомої окремим південно-східним і деяким південно-західним говорам палаталізації шиплячих перед *а>є* (*лош'а, курч'а, суш'ат', біж'ат', крич'ат'*), західноукраїнської артикуляції наголошеного *и* з більш або менш сильним наближенням до *е* (*те^нхо, се^нтаксис, хате^н*) і деякі, інші, що виступають як регіональна ознака тих осіб, яким така вимова властива. Названі тут і їм подібні риси перебувають поза системою літературного мовлення і ні з якого погляду не виступають як “варіанти відповідних літературних норм”, а, навпаки, порушують їх, і тому вони, говорячи словами Ф.П.Філіна, сказаними про аналогічні факти російського літературного мовлення, “приречені, як правило, на повне зникнення” [Филин Ф.П. О структуре современного русского литературного языка. — Вопр. языкознания, 1973, № 2, с.5].

Орфоепічні норми, відбиваючи фонетичну систему літературної мови і ґрунтуючись на ній, характеризуються, як і орфографічні, більшою стійкістю, послідовнішою кодифікованістю, ніж норми лексичні і навіть граматичні, їм невластиві не тільки локальні пара-

лелізи, а й взагалі широка варіативність. На фонетичному рівні ненормативні варіанти в усіх стилях літературної мови не допускаються.

Морфологічні норми сучасної української літературної мови теж характеризуються досить великою стійкістю, хоч вони й не позбавлені більшої варіативності, ніж норми фонетичні, наприклад, у давальному і місцевому відмінках однини іменників чоловічого роду (*синові – сину, на літакові – на літаку, в гаю – в гаї*), у місцевому відмінку прикметників чоловічого і середнього роду (*у новому клубі – у новім клубі, у рідному селі – у ріднім селі*), в інфінітиві (*носити – носіть*), у майбутньому часі дієслів недоконаного виду (*робитиму – буду робити*), у 1-ій ос. мн. дієслів теперішнього часу і наказового способу (*робимо – робим, ходімо – ходім*) і т. д. Деякі з них співвіднесені з певними функціональними стилями, як наприклад, дієслівна форма на **-м** та інфінітивна на **-ть** лише із стилем художньої літератури і розмовно-побутовим, у той час як форми на **-мо** і **-ти**, що виступають як їх нормативні варіанти, з погляду вживання в різних стилях не обмежені. Особливістю морфологічних норм літературної мови є те, що вони строго системні і суворо кодифіковані і тому майже не поповнюються різного типу регіоналізмами. Саме тому вийшли з ужитку в літературній мові іменникові і прикметникові форми на **-ам** у місцевому відмінку множини (*по селам і хуторам*), інфінітиви на **-чи** (*можчи, печи*), діалектні форми теперішнього часу в 3-ій ос. дієслів II дієвідміни на **-е** (*нопросе, приносе*) і деякі інші, що траплялися у мові письменників XIX і ще навіть на початку XX ст. у звичайній нейтральній функції.

І тому, певно, не має підстав для того, щоб послуговуватись у наш час діалектною відмінковою формою *в очу* (літ. *в очах*) або в авторському тексті дієслівними формами на **-е**, як це іноді трапляється навіть у відомих поетів. (Пор. “І на очах роса. Помовчавши, з огнем в очу: – Петефі! – Я сказав” (В. Коломієць); “Тільки часом дивна і незвідна Туга в їхнім серці *заговоре*” (Б. Олійник), оскільки такі і подібні їм форми перебувають поза морфологічними нормами сучасної української літературної мови, а в даному випадку не виконують і жодної стилістичної функції.

Більше властива варіативність синтаксичній нормі. У її межах з тією ж загальною синтаксичною семантикою співіснують, наприклад, пасивні й активні звороти (*написаний ним – написав він*), безосо-

бові й особові звороти (*будинок збудовано цього року – будинок збудований цього року*), присудкове іменне слово може виступати у формі називного й орудного відмінка (*він був хороший хлібороб – він був хорошим хліборобом*), у функції підрядних сполучників і сполучних слів, що поєднують у складному реченні атрибутивну залежну частину з головною, виступають паралельно *що* і *який*, залежну частину мети – *щоб* і *аби*, умови – *якщо*, *якби*, *аби*, *коли* б і т. д. Але літературна мова, яка володіє надзвичайно багатими виражальними ресурсами на синтаксичному рівні, теж не допускає їх порушення і розширення за рахунок некодифікованих, іносистемних, зокрема діалектних, зворотів та засобів поєднання синтаксичних одиниць. І тому в сучасній поезії, що не має будь-якої західноукраїнської локалізації, видається невинуватим уживання, наприклад, вузькодіалектного сполучника *коб*, південно-західного походження, для поєднання в складному реченні підрядної умовної частини з головною: “Ви б давно мене медовістю убили, *Коб* я вчасно від отрути не воскрес” (Б.Олійник).

Кодифіковані варіанти досить широко знані також у сфері словотвору, наприклад: *могутність – можуть, застереження – засторога, зрадник – зрадливець, плеск – плескіт, орлиний – орлій* і т. д. Одні з них стилістично нейтральні, а інші – марковані, як-от: “Така *можуть* лише в казках буває” (С.Реп’ях); “Тривожна *засторога* вчителя мимоволі торкнулася душі кожного” (О.Гончар). Вибір варіантів словотвірної норми, як і граматичної, досить широкий, але лише в кодифікованих межах. Діалектних варіантів, якщо мовлення не потребує спеціальної локалізації, і в галузі деривації літературна мова не сприймає. Тому видається, наприклад, штучним у наведеному далі контексті прислівниковий словотвірний варіант *внезабарі*: “*Внезабарі* в коридорі пролунали енергійні кроки” (Р.Андріяшик). До речі, він не фіксується жодним словником сучасної української літературної мови. Варіантні ряди словотвірної норми досить активно розширюються за рахунок новотворів, що не порушують закономірностей мовної системи, а не за допомогою діалектних варіантів.

Найбільша варіативність властива, звичайно, лексичній нормі, причому вона може бути як кодифікованою (*дзвінкий – лункий, мама – ненька, господар – хазяїн, цап – козел, розмовляти – базікати – галакати, тримати – держати* і т. д.), так і некодифікованою (*хата – хижа – колиба, бешкетник – галабурдник, господарство – газдівство* та ін.) Варіантні ряди лексичної норми поповнюються найактивні-

ше, в тому числі й за рахунок діалектної лексики, внаслідок чого виникають нові семантичні й стилістичні синоніми (Пор. “Батько з сином тихо *розмовляли*” – “Язиком *галакать* всі навчилися” (О.Довженко)). Однак не всі варіанти лексичної норми однаково властиві різним функціональним стилям літературної мови. Варіанти діалектні, як і просторічні, можливі лише в мові художньої літератури і зрідка в публіцистичному стилі, в інших стилях, зокрема науковому, професійно-виробничому, діловому, вони не вживані.

До використання діалектних, як і взагалі некодифікованих, варіантів лексичної норми ставиться насамперед вимога, щоб вони не суперечили “існуючим нормам слово- і формовживання [Русановський В.М. Значч. праця, с.66], а це означає, що лексичний діалектизм, ужитий у певному тексті, по-перше, не повинен порушувати граматичної системи мови, а по-друге, має бути вмотивований або змістом тексту, або стилістично. Цілком природно, наприклад, вписується у текст вірша, в якому йдеться про матір-гуцулку, іменник *колиба*: “Привів ти матір з вранішнього лану І подих з вітром братаних *колиб*” (В.Бровченко). Носями сучасної української літературної мови не сприймається в говірково нелокалізованому висловленні, наприклад, архаїчний для загальнонародної мови іменник *слуп* (літ. *стовп*), уживання якого давно набуло діалектного характеру, пор. “Хлівці розбрелись мерзло *слупами*” (С.Зінчук).

Діалектний іменник *мерва* означає назву потертої чи зопрілої соломи. У реченні “Жбурляють строфи, мов на вилах *мерву*, поети з-за чужого рубежу” з вірша В.Вихруща “Чужі поети” він виступає в художньому порівнянні з емоційно-оцінним значенням негативного забарвлення, і з цього погляду його вживання цілком умотивоване. Проте обмеженість говіркового ареалу поширеності цього діалектизму знижує інформативність тексту, в якому він ужитий, оскільки сам текст не розкриває його семантики. Подібне використання в літературному мовленні некодифікованих варіантів небажане.

Отже, взаємовідношення літературної мови з діалектами в аспекті уніфікації її норм досить складні й історично зумовлені. В сучасній українській літературній мові, норми якої набули значної стабільності, некодифіковані діалектні елементи на рівні фонетичному, орфоепічному, граматичному й словотвірному, перебуваючи поза її системою, не виступають у ній як варіанти норми; їх використання доцільне і вмотивоване лише в художній літературі і тільки в системі діалектного мовлення окремих осіб з метою їх художньої характерис-

тики шляхом мовленнєвої локалізації. На лексичному рівні діалектні елементи можуть поповнювати виражальні ресурси літературної мови й виступати у ній як некодифіковані варіанти норми, їх уживання, звичайно, лише в межах стилів художньої літератури й зрідка публіцистичного, мотивується експресивно-стилістичними завданнями, а також потребами уточнення номінації та надання мовленню потрібного місцевого забарвлення.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ, ПОСТІЙНИМ АВТОРОМ ЯКИХ БУВ МИХАЙЛО ЖОВТОБРЮХ

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ І ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ДІАЛЕКТІВ

Питання, поставлене в заголовку цієї статті, не нове. Воно цікавило багатьох учених і письменників ще в дожовтневі часи; чимало уваги приділяють йому і радянські дослідники. Однак досі порушувалися лише окремі, хоч і дуже важливі, проблеми української літературної мови у її відношенні до територіальних діалектів. Але тепер, коли вже завершується укладання Атласу української мови і коли виконано нові значні дослідження діалектної лексики, фонетики, морфологічної та синтаксичної будови в їх системних зв'язках, створилися реальні можливості для того, щоб приступити до широкого комплексного обстеження всіх проблем, пов'язаних з цією темою. Глибоке і всебічне розуміння структури сучасної літературної мови не можливе, звичайно, без досліджень з проекцією на діалектні джерела, що лягли в основу літературної мови і живлять її у процесі історичного розвитку. Теоретична важливість і практична цінність подібних досліджень безсумнівна. Без них, власне, важко виробити об'єктивні наукові критерії свідомого впливу на становлення орфоепічних, акцентуаційних, граматичних і лексичних норм літературної мови, впливу, від якого практично жодне суспільство ніколи не відмовлялося і не відмовляється.

Широке комплексне вивчення взаємодії сучасної української літературної мови і територіальних діалектів передбачає, на нашу думку, визначення в ній, по-перше, загальнонаціонального лексичного фонду та слів з походження інтердіалектних і таких, що їх літературна мова засвоїла з окремих конкретних місцевих говорів. Важливим видається також виділення і характеристика семантичних груп лексики, генетично пов'язаних з певним діалектним середовищем, визначення ролі й ступеня активності різних територіальних діалектів у збагаченні словникового складу сучасної української літературної мови.

Метою аналізу взаємодії сучасної української літературної мови з територіальними діалектами є, по-друге, виявлення в ній загальнонаціональних, інтердіалектних і засвоєних з окремих конкретних говорів фонетичних і граматичних компонентів структури. Думається,

велике теоретичне і практичне значення в цьому плані становить вивчення інтонації, ритмомелодики сучасної української літературної мови у широкому зіставленні з інтонаційним оформленням діалектного мовлення.

Зважаючи на те, що на різних етапах історичного розвитку літературної мови вона може виявляти відмінності щодо територіальних діалектів взагалі чи на якомусь певному структурному рівні, при дослідженні поставлених проблем конче потрібно приділяти належну увагу розкриттю цих відмінностей, їх зумовленості, з одного боку, внутрішніми закономірностями мовної системи і, з другого — різними екстралінгвістичними факторами, виявленню провідних тенденцій у взаємодії літературної мови з територіальними діалектами.

З відомих історичних причин формування єдиної української літературної мови як загальнонаціонального засобу суспільної комунікації відбувалося в надзвичайно складних умовах, що породжували на західноукраїнських землях різні її локальні вияви, які характеризувалися специфічними взаєминами з територіальними діалектами. Всебічне дослідження еволюції цих локальних виявів у напрямі до єдиної літературної мови, еволюції, що була вже досить помітною з другої половини минулого століття й особливо інтенсивно відбувалася з 20-х років нашого століття і остаточно завершилася після возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі, включається, природно, в розробку даної теми. При цьому важливо не лише простежити поступову зміну взаємодії локальних виявів літературної мови з місцевими діалектами, а й розкрити в цьому аспекті природу їх історичних взаємозв'язків з літературною мовою, що утворилася на Східній Україні, тобто з тією мовою, що набула функцій загальнонаціональної.

Вивчення структури сучасної української літературної мови в її взаємодії з територіальними діалектами, як і всякої іншої мовної структури, передбачає, звичайно, не тільки якісний опис її компонентів різного рівня, а й встановлення кількісних співвідношень між ними, що більш надійно забезпечує об'єктивність наукових висновків.

Проблеми, пов'язані з досліджуваною темою, досить складні й непосильні для одного вченого. Але їх можна розв'язати спільними зусиллями великого й кваліфікованого колективу українських лінгвістів. Добрий початок у цьому напрямі вже поклала Республікан-

ська наукова конференція з проблем взаємодії української літературної мови й територіальних діалектів, що відбулася 18—20 жовтня 1972 р. в Одеському державному університеті.

Спираючись на новіші діалектологічні дослідження і фактичні дані Атласу української мови, в своїй статті ми обмежимося розглядом лише одного питання, що стосується цієї широкої теми, спробуємо переглянути погляди мовознавців на діалектну основу сучасної української літературної мови, висловлювані в спеціальній літературі.

Відомо, що мова становить дуже складну систему, багатогранну з погляду структурного і різнопланову з погляду функціонального. Кожна мова, крім безписемної, існує в двох виявах — літературному і діалектному, які протиставляються один одному й разом з тим органічно пов'язані один з одним, постійно, хоч і неоднаково в різні періоди суспільного розвитку, взаємодіють між собою, завжди виступаючи як нерозривне ціле, як діалектична єдність.

Виникнення літературної мови викликається й зумовлюється відповідними соціальними факторами, визначальними в житті народу на певному етапі його історії. Національна літературна мова формується звичайно в процесі переростання народності в націю. Кожна національна літературна мова складається й розвивається на основі якогось конкретного територіального діалекту чи на основі групи близьких, споріднених між собою діалектів. Те, який саме територіальний діалект обирається основою національної літературної мови, зумовлюється і соціальними, і суто лінгвістичними причинами. Таким діалектом виступає саме той, територія якого в час формування нації відіграє найважливішу політичну, економічну й культурну роль у житті народу і який за своєю структурою найбільш повно виявляє важливіші загальнонародні особливості мови. Саме такий діалект, а він, як правило, пізнішого походження, й утворився внаслідок схрещення кількох давніших діалектних груп, має найсприятливіші умови для того, щоб вийти за вузькі територіальні межі й взяти на себе загальнонаціональні комунікативні функції. Здебільшого в основу національної літературної мови лягає схрещений діалект міста, що на той час є державним, а отже, і політичним, економічним та культурним центром, як, наприклад, московський

діалект — в основу російської літературної мови, паризький — в основу французької мови і т. д. У період формування української національної літературної мови такого єдиного центрального діалекту не існувало. Тому вона складалася на основі не одного, а групи споріднених діалектів тієї території, що в історії українського народу тоді набула провідного значення.

Про основу української національної літературної мови висловлювались різні думки. Ще в 1818 р. відомий збирач українських історичних пісень М. А. Цертелєв у рецензії на „Граматику малоросійського наречія” О. Павловського (ж. „Сын отечества”, 1818, 4), критикуючи окремі питання вимови, представлені в „Граматиці”, зазначав, що авторові треба було орієнтуватись на полтавську говірку, яка є кращою серед інших українських. Цим самим він вперше висловив думку, що полтавські говори найбільш придатні для розвитку на їх основі української літературної мови¹.

Проф. М. О. Максимович головними зразками вважав київсько-переяславські говори української мови, поширені „по всьому Запорозькому і Чорноморському краю”, й протиставляв їх північним, слобожанським і волинсько-подільським діалектам².

Для автора „Словаря малоросійських идиомов” М. В. Закревського зразковим було полтавсько-чигиринське наріччя, поширене в південній частині Київщини, на Полтавщині і теж по всій Запорозькій і Чорноморській землі³. Але рецензент цього „Словаря” О. Гатцук не підтримав погляду його автора, підкресливши, що досі письменники користувалися переважно наддніпрянським наріччям, але ще не відомо, чи воно зможе „взяти гору й лягти в основу літературної мови”⁴.

Пізніше, уже на початку ХХ ст., І. Я. Франко, критикуючи мову галицької інтелігенції, писав, що „основа того тифу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців”, лежить у книжній традиції східноукраїнських письменників, які користуються тією мовою, що нею говорить людність „на величезному просторі від

¹ Див. про це у статті П. Д. Тимошенка „Грамматика малоросійського наречія” О. П. Павловського в оцінці його сучасників і пізніших дослідників”, у зб.: „З історії української мови”, К., 1972, стор. 22—24.

² М. А. Максимович, Собрание сочинений, т. III, К., 1880, стор. 401.

³ Див.: М. Закревский, Словарь малоросійських идиомов, М., 1861, стор. 249.

⁴ „Основа”, 1862, кн. I, стор. 77.

Харкова до Кам'янця-Подільського”, бо саме вона виявляє „таку одностайність, такий брак різкіших відмін, який вповні відповідав українському національному типові, також „вимішаному” і вирівняному в цілій масі, як мало котрий подібний тип у світі”⁵.

На думку К. П. Михальчука, в українській літературній мові, починаючи від Котляревського, закріплюється орієнтація на живі говірки „сердини південно-східного наріччя”⁶.

Радянські мовознавці досить часто висловлювали погляд, що в основу сучасної української національної літературної мови ліг полтавсько-київський діалект⁷. Однак дослідження останніх десятиліть похитали впевненість у правомірності такого погляду. Невизначеність типових фонетичних, граматичних і лексичних особливостей полтавсько-київського діалекту, неможливість установити його територіальні межі викликали сумнів взагалі в його існуванні в південно-східній групі українських говорів. Тоді ж виникають компромісні погляди на діалектну основу української літературної мови. Так, уже в 1954 р. Ф. Т. Жилко писав, що в її основі лежить „полтавсько-київський діалект або ширше — говірки середньої Наддніпрянщини та прилеглих земель”⁸, хоч у деяких пізніших своїх працях він і відійшов від цього погляду⁹.

Останнім часом більшість українських лінгвістів поділяє думку, що основою сучасної української літературної мови є середньонад-

⁵ І. Я. Франко, Твори в двадцяти томах, т. 16, К., 1955, стор. 337.

⁶ К. П. М и х а л ь ч у к, До питання про українську літературну мову, „Український діалектологічний збірник”, кн. II, К., 1929, стор. 7.

⁷ Див.: Л. А. Булаховський, Питання виникнення української літературної мови, „Мовознавство”, т. XI, К., 1953, стор. 5, 16; його ж, Вопросы происхождения украинского языка, ВЯ, 1953, 2, стор. 101; П. Й. Г о р е ц ь к и й, Про полтавсько-київський діалект як основу української національної мови, „Українська мова в школі”, 1953, 1, стор. 12; В. С. І л ь ї н, Мова Т. Г. Шевченка і розвиток сучасної української літературної мови, у зб.: „Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови”, К., 1954, стор. 195; Ф. П. Медведєв, Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови, у зб.: „Харків”, кн. 4, Х., 1953, стор. 173 та ін.

⁸ Ф.Т. Жилко, Про умови формування полтавсько-київського діалекту — основи української національної мови, у зб.: „Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови”, стор. 13.

⁹ Ф.Т. Жилко, Говори української мови, К., 1958, стор. 15; його ж, Нариси з діалектології української мови, К., 1966, стор. 23.

дніпрянські говори. Це твердження перейшло й до підручників з української мови для вищої школи¹⁰.

Літературна мова на всіх рівнях своєї структури включає, звичайно, значний загальнонародний шар, тобто спільний для всіх діалектів, який не диференціюється територіально і переважає в кожній літературній мові. Але помітне місце в ній належить і діалектному з походження елементові. Саме він і визначає ту основу, на якій формувалася літературна мова.

Звернімося тепер до аналізу конкретного діалектного матеріалу, що ввійшов до сучасної української мови як її складовий компонент, при цьому скористаємося даними Атласу української мови. Тільки такий аналіз може поставити на об'єктивно-науковий ґрунт розв'язання розгляданого нами питання.

З цього погляду цікаві відомості в розпорядженні дослідника дає фонетика. Так, наприклад, у сучасній літературній мові наголошений вокалізм включає шість фонем — /i/, /и/, /e/, /a/, /o/, /y/. Такий склад фонем наголошеного вокалізму і на всій території південно-східної групи українських діалектів. Він властивий і говорам південно-західної діалектної групи, але поширений уже не на всій її території. Інший склад наголошених фонем у говорах Закарпаття, невеликої смуги на заході Львівщини, частково на південному сході Івано-Франківської та в окремих говорах Чернівецької областей. Зовсім відмінний наголошений вокалізм у північних говорах, хоч частина їх, зокрема тих, що межують з південно-східними, теж має шестифонемну систему наголошених голосних, як і літературна мова. Приблизно така ж картина і з ненаголошеним вокалізмом. У всіх говорах південно-східної групи діалектів він, як і в літературній мові, складається з тих же фонем, що й наголошений, але /и/ та /e/ звичайно реалізуються у звукові [и^є]. Такий склад ненаголошених фонем притаманний і більшості південно-західних говорів, хоч територія його поширення в цій діалектній групі вужча, ніж територія поширення спільного з південно-східним наголошеного вокалізму. Де-що відсувається на південь і його північна межа, проте на сході вона не виходить за лінію північної групи говорів. Ці факти красномовні самі по собі. Але в аспекті взаємозв'язку літературної мови й територіальних діалектів головним є те, як саме реалізуються фонемні оди-

¹⁰ Див.: М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик, Курс сучасної української літературної мови, ч. I, К., 1965, стор. 6.

ниці в різних позиційних умовах, причому не тільки в синхронічному, а й у діахронічному плані.

Важливим показником з цього погляду є рефlekсація звука [ɤ]. У всіх південних говорах — східних і західних — він як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції послідовно відповідає звукові [i]: *ліс* — *ліси*. У північних говорах рефлекси [ɤ] інші, проте в полісько-волинських під наголосом відповідно до давнього [ɤ] теж виступає голосний [i]. Варте уваги й те, що північна межа рефlekсації [ɤ]→[i] в ненаголошеній позиції проходить дещо південніше, ніж у наголошеній.

З територією поширення [i] з [ɤ] збігається в основному й територія рефlekсації [i] з етимологічних [e] та [o] в закритому складі: *осінь*, *попіл*, *віз*, *хвіст*, *тік*, *піч*, *стіл*. За цією рисою південно-східному діалектному масивові різко протиставляються північні говори, а в південно-західній групі — закарпатські. Всі вони характеризуються вживанням відповідно до етимологічних [e], [o] в закритому складі дифтонгічних утворень або монофтонгів [и], [и¹], [у], [ў], [о]. До речі, в говорах південно-західної діалектної групи зміна [e], [o] на [i] відбулася послідовніше, ніж у південно-східних: *нарід*, *свобідний*. Слово *мед* на захід від лінії Сокаль — Тернопіль — Кам'янець-Подільський послідовно вимовляється як *мід*. Літературна мова засвоїла подібні слова у їх південно-східному звуковому складі.

Діалектні відмінності властиві й рефlekсам давніх [ы] та [і]. На всьому просторі південно-східних говорів їм відповідає, як і в літературній мові, голосний [и]. Це ж спостерігається й у більшості південно-західних говорів, але на Закарпатті, на великій смузі західної Львівщини, частково на Покутті, а також на північній території північної діалектної групи повного злиття давніх [ы] та [і] в одному передньому голосному високого підняття зниженої артикуляції [и] не відбулося. Якщо ж брати позицію після [г], [к], [х], то після цих приголосних смуга з [і] відповідно до літературного [и] посувається дещо на південь, а на південно-західній території — на схід. У говорах північної діалектної групи й значної частини південно-західної, зокрема на південний захід від лінії Дрогобич — Галич — Івано-Франківськ — Хотин, звужений голосний [и¹], [и^и] вимовляється й у префіксі *ви-*.

Варто звернути увагу й на рефлекси [e], які в північному діалектному ареалі залежать від акцентної позиції, а в південному, як і в літературній мові, такої залежності не виявляють. Поширеною фонетичною особливістю значної частини південно-західних говорів є не

засвоєна літературною мовою зміна [а] на [е] або [и] після м'яких приголосних. На захід від лінії Сокаль — Золочів — Терєбовля — Чернівці така зміна майже послідовна. Ще далі на схід проходить лінія, обіймаючи її частину Хмельниччини, яка розмежовує говірки з [е] після шиплячих у позиції перед твердими приголосними (*шестий, чело, вечери, черніти*) відповідно до південно-східного й літературного [о]: *шостий, чоло, вечори, чорніти*.

Південно-східним говорам, частині південно-західних, що межують з ними, та східно-поліським і центрально-поліським властива гармонійна асиміляція [о] перед наголошеним [а], засвоєна й літературною мовою: *багатий, гарячий, качан*. Полісько-волинські й південно-західні говори приблизно від лінії Ковель — Броди — Тернопіль — Хмельницький її зовсім не знають: *богатий, горячий (горачий), качан*.

Багато говорів південно-західної діалектної групи характеризуються іншими, ніж у південно-східних, рефlekсами, пов'язаними з занепадом [ъ], [ь]. Наприклад, на захід від лінії Рава-Руська — Золочів — Тернопіль — Хмельницький — Кам'янець-Подільський вимовляють *лишка* (літ. *ложка*); навіть далеко на схід від неї, але в межах цієї групи — *кирниця*, а також з різним поширенням — *крававий, кирвавий, слыза, слиза, слеза, яблико* (так само і в полісько-волинських говорах), *огень, огинь* та ін.

Для північних і південно-східних говорів властиве послідовне розрізнення, як і в літературній мові, голосних [о] та [у]. В окремих із них помітне деяке наближення [о] до [у] в позиції перед наголошеним [у], рідше — [і]: [коўжу'х], [поўр'і'г]. На південно-західній діалектній території наближення ненаголошеного [о] до [у] виявляється ширше, а в окремих говорах, зокрема на Львівщині; острівцями — на Поділлі й південній Волині, ці звуки повністю збігаються в будь-якій позиції.

У південно-східних говорах звичайне різного ступеня зближення ненаголошених [е] та [и], що характеризує й сучасну українську літературну вимову. Поширене це явище й у південно-західній діалектній групі, хоч і не на всій території.

Система діалектного консонантизму теж включає чимало явищ, які виявляють різне відношення до літературної мови. Так, наприклад, у південно-східних говорах фонеми /р/ і /р'/ розрізняються (*ра-*

нок, косарь, порядок), а в північних і в південно-західних говорах такого розрізнення звичайно немає (*ранок, косар, порадок*). На Правобережжі лінія, що відокремлює ці два діалектних явища, проходить трохи на захід від Києва і через Білу Церкву. Правда, буковинським і закарпатським говорам [r'] також відомий (*буря, зоря, звірь*). У багатьох південно-західних говорах після депалаталізованого [r] у середині слова вимовляється [j]: [rjasn'ij], [porjádok], [zorjáj], [búrja]. На кінці складу літературна мова сприйняла вимову [r], властиву північним і південно-західним говорам (*косар, димар*), а на початку чи в середині складу — південно-східним (*косаря, димаря, зоря, крюк, дрюк*).

На північ від лінії Коростень — с. Вахівка на Дніпрі — Ніжин — Глухів приголосний [ц] на кінці слова вимовляється твердо (*хлопец, удовец*). Подібна вимова відома й окремим південно-західним говорам, зокрема на Поділлі, Покутті тощо. Південно-східна діалектна група, як і літературна мова, в цій позиції знає тільки [ц'] (*хлопець, удовець, місяць*).

У південно-східній і північній діалектній групі зубний приголосний [з] на початку слова вимовляється як дзвінкий фрикативний приголосний (*звірь, змій*). У південно-західних говорах, починаючи від Сквирського р-ну на Київщині, Маньківського і Жашківського р-нів на Черкащині, Гайсинського, Тростянецького і Крижопільського р-нів на Вінниччині, цей звук змінився, хоч і не всюди послідовно, на африкату [ʒ]: [ʒe'ле'ний], [ʒмій], [ʒвір]. Літературній мові така зміна не відома.

Приблизно на тій же південно-західній території та в полісько-волинських говорах зберігається африката [ʒ] із [*dj] в іменниках типу *саджа* [сажа].

Поза літературною мовою залишилися й такі фонетичні риси, як зміна [л] на [ў] у кінці складу: [гоўка], [стіў], [по́піў] — літ. *голка, стіл, попіл*, поширена на захід приблизно від лінії Рава-Руська — Львів — Тернопіль—Хотин, хоч не відома на Закарпатті; вставний [j] у словах типу *піду, підеш, підемо* — [п'і́дú], [п'і́деш], [п'і́демо], [п'у́іду], [п'у́ідеш], властивий північним говорам, крім полісько-волинських; ствердіння [в] і виникнення після нього [j] у словах *святий, свято* — [св'ятій], [св'я́то], характерне для деяких південно-західних говорів тощо.

Отже, основні діалектні фонетичні риси, що їх засвоїла сучасна українська літературна мова з часу її становлення, а розглянуті вище саме до них належать, поширені на всій території південно-східних говорів, а не тільки середньоаддніпрянських. Разом з тим важливим є те, що ці риси, як правило, територіально не обмежуються лише південно-східним діалектним ареалом, вони відомі також північним або південно-західним говорам, хоч здебільшого не всім, а тільки якійсь їх частині.

Розглянемо територіальне поширення головніших морфологічних рис, насамперед тих, на які спираються дослідники, розв'язуючи питання про діалектну основу сучасної української літературної мови.

Однією з характерних морфологічних властивостей сучасної української літературної мови є, як відомо, іменникове закінчення **-ові, -еві** в дав. відм. однини (*братові, товаришеві, гаєві*). Його діалектний ареал — всі говори південно-східної групи. У північних говорах, крім полісько-волинських, йому відповідає закінчення **-у** (*брату, товаришу, гаю*), а в полісько-волинських та південно-західних — **-ови** (*братови, коньови, товаришови*). Закінчення **-ови**, починаючи з Вінницької області (без її східних районів), уживається й у дав. відм. іменників IV відміни (*тельови, ягньови, гусьови, поросьови*), а в ор. відм. цих же іменників тут поширена форма з **-ом** (*тельом, ягньом, гусьом, поросьом*). Літературна мова, як і південно-східні говори, іменники цієї відміни знає у дав. відм. лише з закінченням **-і** при збереженні суфікса **-ат-** (*теляті, ягняті*), а в орудному **-ам** (*телям, ягням*).

У говорах південно-східної та північної діалектної групи в ор. відм. однини іменники й прикметники жіночого роду закінчуються, як і в літературній мові, на **-ою, -єю** (*сестрою, землею, долонею, новою*). Такі форми властиві й частині південно-західних діалектів, що межують з південно-східними. Але на захід від лінії Рава-Руська — Львів — Золочів — Терехівля — Кам'янець-Подільський — Хотин — Чернівці вживаються відповідно закінчення **-оў**: [сестроў], [головоў], [земл'оў], [долон'оў], [новоў]. На цій же території, хоч трохи далі на схід, поширене й закінчення **-и** в місц. відм. однини іменників м'якої групи (*на земли, у кінци, на кони*). У всіх інших південних говорах, як і в літературній мові, відповідає йому закінчення **-і** (*на земли, у кінці, на коні*).

Іменники середнього роду типу *життя, зілля, насіння* у наз. відм. однини літературна мова засвоїла з закінченням *-а*, яке властиве й усім південно-східним говорам та суміжним з ними південно-західним. Але більшість південно-західних і всі північні говори відповідно мають форми на *-е*, причому в північних з подовженням м'якого приголосного перед закінченням (*життє, зіллє, насіннє*), а в південно-західних від лінії Володимир-Волинський — Рівне — Шепетівка — без подовження (*житє, зілє, насінє*).

У наз. відм. множини іменники чоловічого роду II відміни типу *селянин, громадянин* на всій південній території, крім Закарпаття й окремих острівців її західної частини, поширені з закінченням *-и* (*селяни, громадяни*), як і в літературній мові, а на північній і частково південно-західній — з *-е* (*селяне, громадяне*).

Нормою сучасної української літературної мови є членні стягнені прикметники жіночого й середнього роду в наз. відм. однини (*вишнева, вишневе, добра, добре*) та множини (*добрі*) і нестягнені з кінцевим [й] — у чоловічому роді однини (*вишневий, добрий*). Такі прикметникові форми властиві й усім південно-східним говорам. Поширені вони також на південно-західній території, хоч на захід від Львова трапляються форми й без [й] (*вишневи сад, добри товариш, нови будинок*). У північній групі діалектів форми чоловічого роду без [й] звичайні, як і нестягнені в жіночому й середньому роді та у множині (*вишневи, добри, добрая, добреє, рідше добре, добрії, синії*). Для південно-західних говорів характерний депалаталізований кінцевий приголосний основи в прикметниках м'якої групи (*синий, осінний*) відповідно до палаталізованого в південно-східних і північних говорах, як і в літературній мові (*синій*). У південно-східних говорах, а також у східно- та центральнополіських род. відм. однини прикметників жіночого роду закінчується на *-ої* (*доброї, синьої*), як і в літературній мові. Але для полісько-волинських говорів і деяких південно-західних, розташованих на Івано-Франківщині, у такій функції характерне закінчення *-еї* (*добреї, новеї*).

На південно-східні говори орієнтувалась українська літературна мова при формуванні її займенникових і числівникових форм. Так, наприклад, на всій південно-східній діалектній території поширені форми *мені* (*міні, міні*), *тобі*, які обіймають частину й південно-західних говорів, що межують з ними. Форми *мені, тобі* звичайні також і для північних діалектів, але там вони мають здебільшого інше

фонетичне оформлення (дифтонгічну вимову кінцевого звука, акання). Проте на захід від лінії Рава-Руська — Золочів — Терехівля — Кам'янець-Подільський у дав. відм. однини вживаються форми особових займенників *ми (мі), ти (ті)*, зовсім не відомі загальнонаціональній українській літературній мові. Не сприйняла літературна мова і подвоєних вказівних займенників типу *сесе, сисе, сеся, сися, тото, тота, сесеї, сесею, тотої, тотою*, відомих переважній більшості південно-західних говорів, починаючи на сході з подільських; вона засвоїла їх у формах *це (се), те*, характерних для південно-східних діалектів. Майже на всій території південно-західної діалектної групи (на північ аж за Ковель і Новоград-Волинський), відповідно до літературного і південно-східного *один*, поширений цей числівник у звуковому оформленні *једен, једин, јіден*, рідше *оден* (на Покутті). Не знає літературна мова і форми *штири* (рідше *штирі*), вживаної майже на всьому південно-західному діалектному просторі, а частково й у західній смузі полісько-волинських говорів; вона засвоїла з південно-східних діалектів форму *чотири*, властиву їй переважній більшості північних говорів.

Інфінітиви на **-ть** і **-ти** відомі на всій українській території, хоч на її заході переважає **-ти**, а на сході — **-ть**. Літературна мова засвоїла обидві ці форми, пізніше диференціювавши їх стилістично. Але форми на **-чи** (із **-kti, *-gti*) типу *печи, стричи, мочи*, що залишились поза літературним ужитком, поширені тільки в частині південно-західних говорів (на захід від лінії Кам'янець-Подільський — Хмельницький — Тернопіль — Броди — Володимир-Волинський). Відомі інфінітивні форми на **-чи** й окремим північним волинсько-поліським говорами.

У всіх південно-східних говорах і частині південно-західних та північних дієслівні форми 1-ї особи однини і 3-ї особи множини теперішнього часу послідовно вживаються з епентетичним [л] після губних (*люблю, ловлю, ломлю; люблять, ловлять, ломлять*). Це стало і літературною нормою. Але відповідно до неї на великій смузі південно-західної діалектної території поширені дієслівні форми з [ј] після губних: [лубју], [л'убјат'], [ловју], [л'овјат'], [ломју], [л'омјат']. Знають такі ж форми і в говорах північної діалектної групи, причому тут внаслідок прогресивної асиміляції [ј] після носового [м] змінився на

[н]: [ломн'у́], [л'омн'ат']. У деяких лівобережних північних говорах поширені також дієслівні форми 3-ї особи множини без [j] після губного й з [e] на місці давнішого [e]: вони [л'у́бет'], [л'о́вет'].

Переважає більшість південно-західних говорів не палаталізує [т] в особових закінченнях дієслова: *ходить, робит, носить, просит, печут, дают*. А частина їх, зокрема подільські і буковинські, взагалі втратила цей приголосний у формах однини: *він носи, ходи, проси*. Літературна мова таких форм не знає, вона в особових дієслівних закінченнях засвоїла палаталізований [т'], який у множині поширений, за дуже незначними винятками, в усіх південно-східних говорах і більшості північних, а в однині теж відомий значній частині цих говорів. З південно-східного діалектного ареалу набули певного поширення в художніх стилях літературної мови форми теперішнього часу без кінцевого [je] у 3-й особі однини типу *зна, дума, слуха, співа, гра*, не властиві північним і південно-західним говорам. Але поза літературною мовою залишились форми з перфектними реліктами в минулому часі типу *ходилисма, ходилисме, ходилисте*, знані майже на всій території південно-західних говорів, за винятком крайніх східних; форми майбутнього часу типу *буду знав* і умовного способу типу *знав бим, знав бись*, поширені приблизно на тій же території, а на Закарпатті й Буковині також *знав бих*; дієслівні форми на *-ме* у закінченні 1-ї особи множини (*робиш, ходиме, несеме*) вживані в карпатських і закарпатських говорах південно-західної діалектної групи. Південно-східним і північним говорам всі такі форми не відомі. Не засвоїла сучасна літературна мова і наказової частки *най* (*най знає*), поширеної на всій території південно-західних говорів і не відомої іншим.

Аналогічний стан спостерігається у взаємодії української літературної мови з територіальними діалектами й у синтаксичній сфері. І в ній вона орієнтується на широкі південно-східні діалектні масиви. Синтаксичні конструкції, властиві лише південно-західним або лише північним говорам, літературна мова, за незначними винятками, не сприйняла. Не засвоїлись у ній, наприклад, південно-західні конструкції з додатком у формі дав. відм. (*мені* заслабла дружина; *мені* взяли олівець; сльози *їй* на очах) або з додатком у формі родового безприменникового (*мене* болить голова), а відповідно поширились південно-східні звороти з додатком у формі род. відм. з применником у (*у мене* заслабла дружина; *у мене* взяли олівець; сльози *у неї* на очах), знані також і в північно-лівобережних говорах. Не поширили-

ся в літературній мові локальні південно-західні синтаксичні структури типу *нас було трох*, відповідні південно-східним *нас було троє*. Не стала її надбанням властива багатьом північним говорам конструкція з прямим об'єктом у формі наз. відм. при предикативних словах: *йому треба книга; за лісом видно хата* та ін. Не сприйняла вона південно-західних сполучників і сполучних слів, відмінних від південно-східних, таких, наприклад, як *коби, же, жеби, проз, альбо, май* тощо. Окремі локальні синтаксичні конструкції літературна мова засвоїла лише як стилістично обмежені паралелізми, використувані в художній літературі, прикладом чого може бути північно-правобережний з походження зворот типу *мені болить голова*, що співіснує із стилістично нейтральним *у мене болить голова*.

Таким чином, основні діалектні граматичні особливості, засвоєні літературною мовою, теж походять з південно-східного наріччя, хоч поширення частини їх виходить за його межі.

Не становить винятку й лексична та словотворча система. Сучасна українська літературна мова з часу її формування, крім загальнонародних слів, сприймала насамперед ту лексику, яка поширена на південно-східній діалектній території. Свідченням цього можуть бути такі слова, як *дядько*, поширене у північних говорах і співвідносне з *вуйко* та *стрий* у південно-західних; *півень*, якому в більшості південно-західних говорів відповідає *когут*; *білка*, що в тих же говорах співвідносне з *вевірка*; *дятел*, якому на південно-західній діалектній території відповідає кілька іменників — *довбач, жоўна*, локалізованих у певних говорах; *кажан*, що теж має там диференційовані за говорами назви — *лі́лик, шкурáт*, а в полісько-волинських, крім *кажан*, також *ночнійця нічвїд*; *торба*, що в значній частині південно-західних говорів (закарпатських, гуцульських, буковинських) має назву *тайстра*; *двір, дворище, подвір'я* відповідно до південно-західного *обійстя, ґрунт*; *ґарно* відповідно до *файно*, поширеного в переважній більшості південно-західних говорів, включаючи й частину волинських; *хмиз*, що співвідносне з південно-західним *рішча* і північним *гілле, гіллячче; скатерть*, якому в деяких південно-західних говорах відповідає *настільник*, як і в північноправобережних, або *портовина* — в полісько-волинських; *рядно*, співвідносне з *верета* на південно-західній діалектній території, зрідка *плахта* (на західній Львівщині); *батіг, рогач, вівця*, яким у північних говорах відповідають *пуга, вилки, овечка*; *бачити* відповідно до *видіти* на захід від лінії Сокаль — Броди — Тернопіль — Могилів-Подільський і багато інших.

Із двох чи кількох діалектних словотворчих варіантів у літературній мові, як правило, здобув визнання саме вживаний у південно-східних говорах, наприклад, іменники з суфіксом *-ище* (*житнище, картопище, просище*) при південно-західному *-сько* (*житнисько, картоплисько, просисько*), дієслова з суфіксом *-ува-* (*мандрувати, цілувати, шанувати, дякувати*) при північному *-ова-* (*мандрувати, ціловати, шанувати, дякувати*) та ін. В основній своїй частині засвоєна нею і південно-східна акцентна система, як, наприклад, *твогб, могб, тогб, одногб, ношу, кошу, булб, піднести, підвезти* і т. д. при переважному південно-західному *твбго, мбго, тбго, нбшу, кбшу, хбджу, бубло, піднести, підвезти; вузький, тисний* і под. при північному *вубзький, тібний*.

Отже, фонетичний, граматичний і лексичний матеріал, зокрема зафіксований на картах Атласу української мови, переконливо підтверджує вже традиційний погляд, що сучасна українська літературна мова сформувалася на південно-східній діалектній основі. Правда, ця основа значно ширша, ніж середньонаддніпрянські говори, якими її досить часто обмежують. Безсумнівним є той факт, що всі найважливіші структурні компоненти діалектного походження, які засвоїла сучасна українська літературна мова в процесі її формування, поширені не тільки в середньонаддніпрянських говорах, а на всій території південно-східної групи українських діалектів і часто відомі також іншим діалектним групам. Звичайно, між окремими південно-східними говорами існують деякі фонетичні, граматичні чи лексичні відмінності, є вкраплення інодіалектних елементів, зокрема в говорах степових, але вони не змінюють загальної монолітності південно-східної діалектної єдності. За дуже незначними винятками, такі відмінності перебувають поза межами тієї сфери, яка обіймає формування літературних норм. Л.А. Булаховський в одній з пізніших праць, заперечуючи свій попередній погляд про полтавсько-київський діалект як основу сучасної української літературної мови, писав: „Поступове створення на широких просторах Київщини, Полтавщини, Слобожанщини та земель на південь від них того порівняно одноманітного наріччя — південно-східного, яке, поєднавши в собі риси двох попередніх — більш розвиненого південно-західного і архаїчно-північного, а ще більшою мірою — поширившись

і серед народних мас, стає прекрасним і натуральним загальноукраїнським знаряддям мовних зносин. Отже, все написане на його говірковій основі не набувало через це говіркової ж обмеженості”, воно „мало в собі все важливе для того, щоб стати дохідливим для переважної більшості українців”¹¹. Поминувши спірне питання про шляхи створення південно-східної діалектної групи, хоч безсумнівним є те, що в її формуванні провідну роль відіграли правобережні й лівобережні середньонаддніпрянські та східнополтавські говори, не можемо не визнати справедливості її загальної оцінки, а саме підкреслення того, що за своїм складом — максимальна уніфікованість, монолітність, великий територіальний обшир, наявність значного прошарку інтердіалектних елементів, поширених і в південно-західних та північних говорах, — південно-східна діалектна група була найбільш придатною, натуральною, для виконання загальнонаціональних комунікативних функцій; саме це й визначило її роль у формуванні нової української літературної мови. В тому, що південно-східна група діалектів лягла в її основу, мали, звичайно, дуже важливе значення суспільно-політичні й економічні умови, а також те, що саме носії цих діалектів — І. П. Котляревський, Т. Г. Шевченко, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко та ін. — стояли біля джерел сучасної української літературної мови. Та все ж визначальним у тому, що її основою виявилися південно-східні діалекти, були фактори не тільки екстралінгвістичні, а й інтралінгвістичні, внутрішня структура цих діалектів, хоч вона теж становила наслідок довготривалого історичного розвитку, зумовленого, кінець кінцем, соціальними причинами.

Літературна мова, що почала з 30-х років минулого століття розвиватися на західноукраїнських землях, була зорієнтована на південно-західні діалектні особливості. Суспільно-політичні умови, в яких перебували ці землі у складі цісарської Австро-Угорщини, не дозволяли їй вийти за вузькі межі обласного функціонування¹². Та не тільки політичні умови, але й внутрішні структурні можливості діалектної основи, на якій вона сформувалася, виключали будь-які пер-

¹¹ Л.А. Булаховський, Українська літературна мова, у кн.: „Матеріали для вивчення історії української літератури”, т. I, К., 1959, стор. 79—80.

¹² Пор.: Л.А. Булаховський, Питання походження української мови, ВЯ, 1953, 2, стор. 101.

спективи переростання її в загальнонаціональну літературну мову. Говіркова строкатість, роздрібненість, неуніфікованість південно-західної діалектної групи не створювали умов для вироблення єдиних літературних норм навіть у межах обласного їх поширення. Всі видатні західноукраїнські письменники якоюсь мірою в своїй мові відбивали риси рідного їм говору і разом з тим, як справедливо підкреслює І.Г. Матвіяс, прагнули і проклали шляхи до створення „єдиної української літературної мови на східноукраїнській діалектній основі”¹³.

Стало уже майже традицією твердити, що сучасна українська літературна мова, сформувавшись на південно-східній діалектній основі, потім розширює або звужує свою діалектну базу, добираючи ті чи інші елементи з різних народних говорів¹⁴ або синтезуючи структурні елементи різних рівнів літературної мови, що сформувалася на південно-східній діалектній основі, і тієї, в основу якої лягли південно-західні діалекти, при провідній ролі першої¹⁵. У цьому твердженні виявляється певна недооцінка специфічних особливостей літературної мови, яка, „сформувавшись на певній діалектній основі, завжди функціонує як утворення наддіалектне, що протиставляється рівною мірою всім діалектам і місцевим говорам”, протиставляється навіть тим територіальним діалектам, що стали її основою¹⁶, інакше кажучи, відбувається функціональний відрив літературної мови від діалектного мовлення. Літературна мова розвивається за своїми власними закономірностями, зумовлюваними її внутрішньою структурою й суспільними факторами, що впливають на неї. Вироблення норм, протидіяння всьому тому, що порушує ці норми, є однією з важливих закономірностей у розвитку літературної мови; саме вона, ця закономірність, пов’язана із збереженням структурної цілісності літературної мови. З другого боку, літературна мова весь час розши-

¹³ І.Г. Матвіяс, Взаємодія між українською літературною мовою і народними говорами на різних історичних етапах, у зб.: „Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів”, К., 1972, стор. 6.

¹⁴ Див.: Ф.Т. Жилко, Нариси з діалектології української мови, стор. 25.

¹⁵ Див.: С.П. Бевзенко, Діалектні й інтердіалектні з походження морфологічні явища в сучасній українській літературній мові, у зб.: „Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів”, стор. 88.

¹⁶ В.Н. Ярцева, Соотношение территориальных диалектов в разных исторических условиях, у зб.: „Энгельс и языкознание”, М., 1972, стор. 141.

рює свої суспільні функції, а це закономірно викликає поповнення її виражальних ресурсів і стилістичних можливостей. Внаслідок цього постійно зростає лексичний фонд літературної мови, вдосконалюються й збагачуються в ній засоби сполучуваності слів, виникає і розвивається лексична й граматична синоніміка. Діалектика розвитку літературної мови й полягає в постійному її збагаченні виражальними засобами й удосконаленні та збереженні усталених норм, що втілюють її структурну організацію. Отже, розвиток літературної мови пов'язаний не зі зміною діалектної основи, а з використанням найрізноманітніших джерел збагачення при збереженні фонетичної, граматичної та лексичної структури.

Звичайно, у поповненні літературної мови новою лексикою певну роль відігравали й відіграють усі територіальні діалекти, навіть ті, на основі яких вона сформувалася. Особливо часто діалектизми збагачують синонімічні ряди літературної мови та використовуються для називання місцевих реалій. Але літературна мова, вийшовши за межі функціонування лише в жанрах художньої літератури і задовольняючи найрізноманітніші виробничі, освітньо-культурні, економічні й політичні потреби суспільства, що постійно зростають, інтенсивно збагачується насамперед лексикою, пов'язаною з новою поняттєвою системою, особливо термінологічною, якої вона не може знайти в діалектних джерелах. І тут на перший план виступають власні словотворчі засоби та контактування з іншими мовами, тобто іншомовні лексичні запозичення, які підпорядковуються її фонетичним і граматичним нормам. Не відповідає історичній дійсності твердження, нібито українська літературна мова на початку ХХ ст., засвоюючи деяку термінологічну лексику з західноукраїнських джерел, розширила свою діалектну базу за рахунок південно-західних говорів. Насправді західноукраїнська періодика, публіцистика другої половини ХІХ і початку ХХст., що творилася, як відомо, за значною участю й східноукраїнських учених та письменників, була лише посередником у засвоєнні такої лексики українською загальнонаціональною літературною мовою. По-перше, у своїй абсолютній більшості ця лексика становила з походження інтернаціональну термінологію, по-друге, при засвоєнні її загальнонаціональною українською літературною мовою відбувалося усунення всіх діалектних фонетичних, словотворчих і морфологічних нашарувань, що не вкладалися в уже існуючі в ній норми. Отже, говорити про розши-

рення і пересування на захід діалектної бази української літературної мови на лексичному рівні немає ніяких підстав, хоч це зовсім не виключає того, що західноукраїнська загальна й наукова періодика та публіцистика в той час відіграли певну позитивну роль у збагаченні термінологічною лексикою української літературної мови. Південно-західні говори становили також досить помітне джерело у збагаченні літературної мови лексичними синонімами.

У процесі вдосконалення граматичних норм літературна мова спирається головним чином на діалектні джерела, особливо при вивченні стилістично-синонімічних синтаксичних конструкцій. Для української літературної мови не останнє значення в цьому мала й давня традиція, зокрема на морфологічному рівні. Так, наприклад, дієслівне закінчення теперішнього часу 3-ї особи однини **-ить** збереглося в ній за традицією, що йде ще від староукраїнської літературної мови; ця традиція спирається лише на частину сучасних південно-східних, південно-західних та північних говорів. Усі степові, слобожанські, більшість середньонаддніпрянських говорів південно-східної діалектної групи, буковинські, північнонаддністрянські й волинські. — південно-західного та північного діалектного масиву — мають відповідно форму на **-е**. Традиційним у сучасній українській літературній мові є й чергування в 1-й особі однини теперішнього часу кінцевих приголосних дієслівних основ [д], [т], [з], [с] із шиплячими, відсутнє приблизно на тій же території, що й форми 3-ї особи з [т']¹⁷. За давньою традицією сучасна українська літературна мова зберегла як норму закінчення дав. відм. множини **-ам** і місцевого **-ах** в іменниках типу *людям, коням, грудям, дверям, на людях, конях, дверях*, що вводить їх у спільну парадигматичну систему з іншими іменниками, хоч у більшості південно-східних і південно-західних говорів та в полісько-волинських вони з цієї системи випадають (пор. діал. *людім, дверім, на людіх, у дверіх, дверох, грудех*). Міжмовні контакти в удосконаленні літературної мови на морфологічному рівні зна-

¹⁷ Див.: С.П. Б е в з е н к о, *зазнач, праця*, стор. 90; Н.Й. М а р ч у к, *Дієслівна парадигма сучасної української літературної мови в її зв'язках з народними говорами*, у зб.: „Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів”, стор. 91.

чення не мають, на синтаксичному й словотворчому — їх роль також обмежена, хоч все ж більш чи менш помітна.

Інакше взаємодіє з територіальними діалектами літературна мова на фонетичному (і фонологічному) рівні. Фонетичні одиниці самі по собі безпосередньо не виконують функції найменувань нових поняттєвих категорій та творення в мові синонімічних рядів. Тому фонетична (фонологічна) система не вимагає поповнення її новими елементами як за рахунок запозичень, так і за рахунок територіальних діалектів. Але вона, природно, у літературній мові теж підпадає дальшому нормуванню, яке в цілому зводиться до усунення діалектного впливу на неї та втрати фонологічно не навантажених непозиційних диференційних елементів, наприклад: препалатального [л] перед [а], [о], [у] та перед приголосними, палаталізованих шиплячих перед [а] з [є], властивих багатьом південно-східним говорам, тощо. Ці процеси відбуваються вже в межах літературної мови за її закономірностями розвитку й нічого спільного із звуженням діалектної основи не мають.

Таким чином, процес взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів досить складний і неоднаково виявляється в різні періоди її розвитку і на різних рівнях. Поряд з іншими джерелами, територіальні діалекти й тепер залишаються одним із джерел збагачення лексичної системи літературної мови, рідше новими поняттєвими назвами й більше стилістичними та семантичними синонімами. Не вичерпана можливість збагачення літературної мови з діалектних джерел і синтаксичними синонімами, хоч на сучасному етапі її розвитку така можливість зводиться вже до мінімуму. Однак літературна мова, розвиваючись за власними закономірностями, створює свої сталі норми, які, незважаючи на генетичний зв'язок з діалектними джерелами, функціонально не залежні від них. Тому бездумне, стилістично не вмотивоване вживання в ній діалектизмів, як і архаїзмів, незалежно від їх рівня й походження, не тільки не збагачує літературну мову, а, навпаки, обтяжує її зайвими варіантами, розхитує її норми, зіштовхує на нижчі шаблі розвитку.

ДО ІСТОРІЇ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ НА ОЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТА ДІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

В українській мові, як і в інших слов'янських, належне місце посідають синтаксичні конструкції на означення суб'єкта дії. Про них існує вже досить багата наукова література, однак їх історія на українському мовному ґрунті досі вивчена ще недостатньо.

Такі конструкції в обох їх різновидах – активному і пасивному – широко засвідчені ще давньоруськими писемними пам'ятками, як оригінальними, так і старослов'янськими з походження. Будова активних конструкцій і в давньоруській, і в староукраїнській мові принципово нічим не відрізнялась від їх будови в сучасній українській: слово, що означало назву суб'єкта дії, виступало у формі незалежного називного відмінка й виконувало синтаксичну функцію головного члена двоскладного речення – підмета, з яким поєднувалось граматично узгоджене дієслово, що виступало у функції присудка й означало назву дії суб'єкта, пор. друс. *азъ Григории диаконъ написахъ еуангелие е* (Остр. ев., Запис [список умовних скорочень див. у кінці статті.]), *Глѣбъ князь мѣрилъ море по леду* (Тмут. кам. 1068), *Игорь же, глаголавъ съ ними о мирѣ, посъла мужѣ своа къ Роману* (Лавр. л., 76), ст. укр. *А панъ олехно юрьевичъ жюсичъ продалъ насмъ дединоу и отъчиноу свою* (Гр. 1458. Р., 39), *Его милость добродѣй панъ Феодоръ Кочубей писаль до мене* (П. л., 1723, 35), пор. *я написав, князь міряв* і т. д. Активні конструкції з розгляданим значенням нейтральні щодо стилю мови на всіх етапах їх історичного розвитку.

Слово, що означало назву суб'єкта дії в пасивних конструкціях, виступало в давньоруській мові у формі родового відмінка з прийменником *отъ* або в формі безприйменникового орудного й виконувало синтаксичну функцію додатка, залежного від головного або другорядного члена речення, вираженого пасивним дієприкметником, що означав назву дії: *Послании отъ Игоря* великого князя рускаго (Лавр. л., 77), *И да будет клять от Бога и от Перуна* (Ип. л., 43), *Чтенъ же ото Мъстислава и ото всихъ людей* (Ип. л., 287), *Посльлании же съли Игорььмъ* (Лавр. л., 86), *Се придоша послании нами мужи* (Лавр. л., 94). За своїм походженням перша з цих форм давніша і розвинулась на основі праіндоевропейської з родовим безприймен-

никовим, а друга – пізніша й виникла вона ще, певно, на праслов'янському ґрунті за аналогією до конструкцій з орудним зряддя дії. Історія їх досить складна.

На ранньому етапі історичного розвитку повної семантичної відповідності між активними і пасивними конструкціями на означення суб'єкта дії не існувало. Якщо у першій з них суб'єкт, виражений називним відмінком, не міг набувати іншого значення, оскільки залежне від нього дієслово означає його активну дію, то в другій – він, виражений формою родового відмінка з прийменником *отъ*, міг сприйматися також і як об'єкт віддалення, відокремлення, а виражений формою безприйменникового орудного – як зряддя чи засіб дії [9, с.35–36]. Проте вже в давньоруський період семантична диференціація пасивних конструкцій на означення суб'єкта дії в обох формах їх вираження і відповідних щодо будови синтаксичних зворотів з іншим значенням була вже досить помітна, про що свідчить паралельне використання в мові обох цих форм та активної конструкції і їх взаємозаміна, а отже, в цей період відбувалося вже становлення семантичної відповідності між ними; пор. *послании отъ Игоря* – *послании Игорьмь* – *Игорь посъла* в наведених вище прикладах.

Для давньоруської мови обидві форми пасивних конструкцій були узвичаєні, яка з них переважала, сказати важко, єдиного погляду з цього приводу в науці ще немає. “Як свідчать матеріали, що є в нашому розпорядженні, – повідомляється в одному важливому академічному дослідженні, – *отъ* + родовий уживається в більшості пам'яток давньоруської писемності рідше, ніж орудний із значенням логічного суб'єкта у пасивних зворотах” [6, с. 138]. А в іншому, теж академічному і не менш авторитетному, при розгляді давньоруських пасивних конструкцій зазначається: “Якщо називалась діюча особа, то вона стояла або в орудному відмінку, або в родовому відмінку з прийменником *отъ*, причому перший спосіб не був панівним” [1, с. 43–44]. Думку про кількісну перевагу в давньоруській мові у зворотах з цим значенням форми родового відмінка з прийменником *отъ* над формою орудного висловлював ще раніше Л.А.Булаховський [3, с. 299–300]. Очевидно, це питання може бути вирішене лише після повного дослідження таких зворотів принаймні в більшості пам'яток давньоруської писемності. А співвідношення їх у різних пам'ятках далеко не однакове. Так, за даними В.І.Борковського, в давньорусь-

ких грамотах у функції суб'єкта дії форма родового відмінка з прийменником *отъ* засвідчена всього двічі – в грамоті 1373 р. і, власне вже староруській, 1588 р. [2, с. 360], а за даними Є.А.Седельникова в Новгородському першому літописі орудний відмінок на означення суб'єкта дії при пасивних дієприкметниках ужито 41 раз, родовий з прийменником *отъ* – усього 13 разів [6, с. 138]. Немає сумніву, що форма *отъ* + родовий відмінок у такій функції часто поширювалась і під впливом мови старослов'янської, особливо в пам'ятках, перекладених з неї.

Українська мова, як і російська та білоруська, успадкувала від давньоруської обидві форми пасивних конструкцій на означення суб'єкта дії. Вони засвідчуються найдавнішими українськими грамотами: Тыи вси села, *отъ насъ* ку церкви божей *приданые*, маеть дужати господинъ богомолецъ нашъ Климентый (Луцька гр. 1322. П., 21), Свесченъниковъ *отъ него благословенныхъ* отъ церкви отганяти (там же), тотъ хотарь щобы *им* былъ *порушен на вѣкы* (Молд. гр. 1423. Р., 79). Широко представлені вони в ділових документах XVI–XVII ст.: будучи мнѣ *приданым* з уряду господарского житомирського *отъ его милости пана Миколая Каменьского* (ЖА, 1583, 69), *Забит и замордован* есть *от слуг* его милости пана Велекгловского (ДМ, 1605, 31); тамъ, где *од поводовое стороны* (позивача. – М.Ж.) на полю *поставлены* буду (там же, 1643, 259) і в листах, *записаных нами, возными* (там же, 1605, 77). Досить часто знаходимо їх у полемічних та проповідницьких творах XVI–XVII ст.: тое и сами признаете, ижъ *отъ васъ згвалчено* есть (Виш., 62), *Отъ Ха собѣ* даный (Гал. К. р., 1665, 53), Скажѣте ми тое первое слово, *Павломъ реченное* (І. Виш., 74), Южъ подано и с *входами приказано* (Коп. Пал., 321) та ін.

Відомі обидві форми пасивних конструкцій у тогочасній віршованій мові: Еже змі *мѧ* от *всѣхъ* лукавыхъ *человѣкъ* презъ *въвес* мои *всесмирннии* *от тебе даннии* *вѣкъ* (К. З., поч. XVIII, 44), *Зьгартованнаѧ навѣкъ* *от г(с)да бѣга* (там же, 45), И *ваши всѣ* грѣхи *будут* *богом прощенны* (там же, 35), *Ижъ* негдыс *стрѣла* *вгору козакомъ пущена* (там же, 157). Засвідчують їх українські літописи кінця XVII – початку XVIII ст.: *Послал* *своего посланця* *по тот привилей*, *даній* *от короля* *его милости Владислава Четвертого* (Літ. Сам., 48), *От* *єдного друга* *моего билемъ перестереженъ* *в томъ*, *ижъ онъ Чаплинский*, *отнявши добра* *мои* *старался* *отняти* *зъ оними* *и животь мой* (С. Вел., 21), виражаючи в них обширност границь Руских, *Поляками* *поглощен-*

них и завладѣнних (там же, 45). Зустрічаються вони в “Лексиконі словенороському” П. Беринди (1627): *Гды от кого иншого бываеътъ въскрешень (22), Святымъ Іоаномъ Хрисостомомъ зложеныхъ (249)* і в мові приватного листування XVIII ст.: *По отправѣ писма, от мене писаного (П. л., 50), Аби-мъ я учинилъ платоу по облѣку, мною даномъ (там же, 52) і т. д.*

Зрідка, як одиничні приклади, зафіксовані в староукраїнських пам'ятках і звороти на означення суб'єкта дії з прийменником *отъ* + родовий відмінок, залежний від пасивного дієприкметника теперішнього часу на **-ий**: *обидимих, утѣсняемих и озлобляемих от Поляковъ (С. Вел., 43), пор. також Облацы безводны отъ вѣтръ приносимы (Гал. К. р., 78)*. Але в зв'язку з тим, що такі дієприкметники в українській мові вийшли з ужитку не пізніше XVIII ст., то й відповідні синтаксичні конструкції з ними в ній не збереглися.

Щодо відношення до живої народної мови синтаксичних конструкцій, суб'єкт дії яких виражений залежним від пасивного дієприкметника минулого часу родовим відмінком з прийменником *отъ* та орудним безприйменниковим, у науковій літературі існували різні, часто протилежні погляди. Так, Є. К. Тимченко вважав, що для української народної мови такі конструкції властиві з прийменником *од* (від) + родовий відмінок, а з орудним не властиві, чужі, в староукраїнській мові вони зрідка вживалися під впливом старослов'янської, а пізніше – російської. Він писав, що в українській мові “інструменталь живих істот не найшов поширення; ми його надібуємо дуже рідко і в прикладах або виразно під ц. слов. упливом (як напр.: *О чадо! не звѣрми ти еси ззідено, а руками чоловічеськими тебе збавлено. Ном. 13439), або що його не виключають, напр.: Ви хороші, та на чортови гроші, а ми погані, та богом кохані. Ном. 8487*”. І далі: “В сучаснім літературнім язичу, безперечно під упливом російського літературного язича, ми подибуємо часто інструменталь особи при дієприкметниках терпних, але така конструкція противна язиковим звичкам українського народу і не знаходить собі жодного усправедливлення” [8, с. 73].

К. І. Ходова, критикуючи тезу Тимченка, вважає, навпаки, форму з *од* (від) + родовий відмінок для вираження логічного суб'єкта “старою книжною”, а не народною [6, с. 143]. На її думку, така форма поширилася в певних жанрах давньоруської літератури ще з найдавніших часів писемності на Русі під впливом старослов'янської мови; в

староросійській мові вона значно активізувалася “під час другого південнослов’янського впливу, коли орудний відмінок логічного суб’єкта майже повністю витіснився з творів, написаних книжною мовою. Нам здається, – продовжує вона, – що переконливим доказом іноземного характеру конструкції *от* + родовий *є* майже повна відсутність її в давній діловій писемності і сучасних російських діалектах” [6, с. 139].

Думаю, що обидва такі крайні погляди на розглядані конструкції не узгоджуються з реальними мовними фактами. Якщо зважити, що ці конструкції існували в усіх інших слов’янських мовах раннього періоду розвитку, успадковані з мови праслов’янської, немає підстав заперечувати їх природність у давньоруській мові, тим більше, що вони не поодинокі в різних її оригінальних пам’ятках. А те, що вони в північно-західних діалектах російської мови зафіксовані лише на території, де російське населення межує з іномовним або й в його оточенні (в Естонії. – М.Ж.) [6, с. 139–140], як повідомляє К.Ходова, аж ніяк не свідчить про їх іншомовне походження. Відомо, що мовні архаїзми саме за таких умов здебільшого довше зберігаються, особливо в оточенні мови іншої системи. Старослов’янська мова, звичайно, впливала на давньоруську, і досить помітно, проте вона не привнесла в її синтаксичну систему нової конструкції *отъ* + родовий відмінок для вираження суб’єкта дії, а лише активізувала її в літературному вжитку. Дуже активно вона, успадкована від давньоруської, використовувалась, поряд з безприйменниковим орудним, і в усіх жанрах староукраїнської та старобілоруської мов, серед них і в тих, які були далекими від старослов’янського впливу, зокрема в діловому, в приватному листуванні тощо, що теж свідчить про її органічність для них, а не привнесеність ззовні. Як відомо, другий південнослов’янський вплив, на відміну від староросійської, залишився майже не помітний у староукраїнській та старобілоруській мовах.

Погляд Є.К.Тимченка зумовлений помилковим припущенням, що нібито живе народне мовлення в усій його різноманітності відоивають лише пам’ятки усної народної творчості, з яких автор і добрав матеріали, іноді досить тенденційно, для обґрунтування своїх теоретичних висновків. Він зігнував той факт, що в староукраїнській мові обидві форми для називання суб’єкта дії при пасивних дієприкметниках широко представлені, хоч і з деякою перевагою родового відмінка з прийменником *от* (од) над орудним безприйменниковим,

що сучасне українське народне мовлення в такій функції знає лише форму орудного відмінка й що сучасна українська літературна мова, принаймні починаючи від Т.Г.Шевченка, вже зовсім не використовує з таким значенням форми родового відмінка з прийменником *од* (від). Ще в передмові до першої своєї праці про відмінки української мови дослідник писав, що матеріалом для неї “послужили, крім, до речі, незначних, власних записів з даного питання, приклади живого народного мовлення, взяті з пам’яток народної творчості, виданих у Росії і закордоном”, а щодо письменників ХІХ ст., то ним використані дані майже тільки з творів Г.Ф.Квітки-Основ’яненка та І.П.Котляревського, які “з синтаксичного погляду зберегли всю своєрідність народного мовлення” [7, с. 3.]. Цими настановами керувався автор і в пізніше виданих своїх дослідженнях про українські відмінки. Для історичного висвітлення окремих синтаксичних явищ він, як далі там же зазначає, використав і ряд пам’яток староукраїнської писемності, проте з них узяв приклади лише з формою *од* (від) + родовий відмінок, як, зокрема, і з творів художньої літератури; пор. “*Я проклята від матері*” (Г.Ф.Квітка-Основ’яненко) [7, с.222] і не навіть жодного з орудним, типу “*З ледашого ледащо ледащим зліплене*” (Г.Ф.Квітка-Основ’яненко).

Немає, отже, будь-яких підстав заперечувати існування в українському живому народному мовленні пасивних конструкцій, суб’єкт дії в яких, паралельно з прийменником *од* (від) + родовий відмінок, виражався й орудним безприйменниковим. Їх широко відбивають, як видно з наведених раніше прикладів, і численні пам’ятки староукраїнської писемності. Однак подальша доля цих форм вираження суб’єкта дії не однакова.

В українській мові, як і в російській та білоруській, відбувся безсумнівний, хоч досконально ще й не досліджений, процес поступового звуження у вживанні цих конструкцій у формі прийменник *од* (від) + родовий відмінок і поширення форми з орудним, унаслідок чого перші з них зрештою повністю в ній занепали. Втрата їх в українській мові припадає на першу половину ХІХ ст. У 20–30 роках того ж століття в творах художньої літератури ще трапляються конструкції цього значення з прийменником *од* (від) + родовий відмінок, напр.: “*Мов цап задушений в кошарі од вовків*” (П.Гулак-Артемівський), “*І діточки твої, як сиріточки: і голенькі, і босі, і голодні, і зовсім обиджені від вітчима та від нових дітей*. Як мені пійти против

закону і порядку, *від бога даному*” (Г.Ф.Квітка-Оснoв’яненко) [4, с. 98] тощо. Пізніше в українській художній літературі для означення суб’єкта дії після пасивного дієприкметника звичайним став орудний безприйменниковий: “Чого вона у вас стоїть, не нами дана?” (Т.Шевченко), “*І неоплаканий своїми, в неволі плачучи умру*” (Т.Шевченко), “Хай будем *розбиті ми ворогом злим*” (Леся Українка), “*Оплъований буде всіма і побитий камінням*” (І.Франко) та ін. На цей же період припадає, власне, й остаточна втрата конструкцій з *от* + родовий відмінок на означення суб’єкта дії і в російській літературній мові та стабілізація в ній таких конструкцій з орудним безприйменниковим [6, с. 139].

Єдиний напрям у розвитку синтаксичних конструкцій на означення суб’єкта дій в східнослов’янських мовах безсумнівний. Він пояснюється тим, підкреслює В.І.Борковський, що зміни в цих конструкціях почалися ще на давньоруському мовному ґрунті, а також і постійними зв’язками між братніми російським, українським і білоруським народами та їх мовами на всіх етапах їхньої історії [1, с. 52]. Погляд про запозичення українською мовою форм з орудним відмінком у них не має під собою будь-якого ґрунту.

Однак єдиний напрям розвитку будь-якого мовного явища в кількох споріднених мовах ще не означає його абсолютної тотожності в них. Це спостерігається і в розвитку пасивних конструкцій на означення суб’єкта в мовах східнослов’янських, що були властиві їм не тільки в реченні двоскладному, а й в односкладному, в якому слово на означення суб’єкта дії виступало як додаток до нечленного дієприкметника середнього роду на *-но, -то*, що втратив ознаку відмінюваності, перетворившись у присудкове слово безособового речення, його головний член, пор. ст. рос. *отъ Никона приказано ему* (Жит. Аввак., XVII ст.), ст. бр. *дано намъ отъ старость наших* (бр. гр. 1542), ст. укр. Того чинит впередь било *от мене заперещено* (П. л., 1743, 98). У російській та білоруській мовах такі безособові речення вийшли з ужитку ще до XIX ст., а в українській вони збереглися, отже, в ній збереглася ширша можливість для функціонування розглядуваних синтаксичних конструкцій, хоч, звичайно, і в них ще в першій половині XIX ст. форма *від* + родовий відмінок для вираження суб’єкта дії або витіснилася орудним відмінком (Те робити *мною* було *заборонено*), або пасивна конструкція поступилася активній (Те робити *я заборонив*).

Проте в 20-х – на початку 30-х років нашого століття деякі мовознавці (О.Курило, М.Сулима, С.Смеречинський тощо), поділяючи раніше висловлені погляди Є.Тимченка, намагалися поновити в українській літературній мові пасивні конструкції, в яких суб'єкт дії (дійова особа) виражений прийменником *від* + родовий відмінок, вважаючи саме таку синтаксичну форму властивою українській народній мові, а орудний відмінок, що був тоді узвичаєний у літературному вжитку, ззовні привнесеним. У своїх працях вони стали активно використовувати синтаксичні звороти типу “Висновки мої зв'язані з *дослідженими від мене* чернігівськими говорами” (О.Курило. – Україна, 1924, № 5). Прихильники такого погляду, прагнучи якнайбільше знайти специфічних, лише їй властивих, ознак української мови, посилалися на етнографічні й фольклорні матеріали, зібрані й опубліковані в ХІХ ст., як-от М.Номиса “Українські приказки, прислів'я і таке інше” (1864), Я.Головацького “Народные песни Галицкой и Угорской Руси” (1878, кн. 1–4), П.Чубинського “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край” (1878–1879, т. 1–7) тощо. Але, по-перше, вони не зважили на те, що в мові фольклору й різного етнографічного матеріалу зберігалися застарілі, архаїчні синтаксичні явища, особливо ті, що набули фразеологічного забарвлення; по-друге, наводили для обґрунтування своїх поглядів лише форми з *од* (від) + родовий відмінок й ігнорували форми з орудним відмінком, що в тих же працях зустрічалися, і, по-третє, залишали поза увагою мову багатой української художньої літератури, мову науки, представлену у виданнях Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові, Українського наукового товариства в Києві, мову публіцистики, зокрема публіцистичних творів М.Драгоманова, І.Франка, С.Подолінського, Б.Грінченка та ін. Не наводилися приклади з діалектного мовлення того часу, хоч серед прихильників форми *од* (від) + родовий відмінок для вираження суб'єкта дії були й відомі діалектологи. Очевидно, в досліджуваних діалектах вони не знаходили потрібних для обґрунтування своїх поглядів синтаксичних виразів. А взагалі способи вираження в народних українських говорах суб'єкта дії поки що залишаються не дослідженими. Зважаючи на те, що в художній літературі другої половини ХІХ ст. на відміну від першої форма *од* (від) + родовий відмінок у такій функції не поширена, то, очевидно, вона вже не була властива й народним говорам, а якщо й зустрічалася, може, й дещо пізніше, то

дуже рідко й лише в окремих із них, переважно периферійних, як архаїчний залишок.

Намагання відновити архаїчну для української мови форму *од* (від) + родовий відмінок для вираження суб'єкта дії викликало серйозні й добре обгрунтовані заперечення. Проти неї висувалися два переконливі аргументи. Насамперед те, що вона сучасній українській мові зовсім не відома. Тому заміна орудного відмінка на *від* з родовим часто робить речення не зрозумілим для носія української мови, пор. “нас нашою ж *старшиною побито, у неволю повернено*” (П.Мирний) і “нас *від нашої ж старшини побито, у неволю повернено*” [5, с.252]. По-друге, конструкції з *від* + родовий відмінок уживані в сучасній українській мові також з досить поширеним просторовим значенням, вони вказують на віддалення, відсторонення від якогось об'єкта, що ним може виступати й істота, людина, діяч: лист *надісланий від батька*. Якщо такі конструкції використовувати й на означення суб'єкта дії, то виникнуть додаткові труднощі у визначенні їх справжнього змісту. Так, наприклад, не відомо, що означає за таких умов наведене вище речення – лист *надіслав батько* чи *хтось інший від його імені*. Отже, вживання тепер уже архаїчного звороту *від* + родовий відмінок на означення суб'єкта дії не полегшує комунікацію за допомогою мови, а, навпаки, її утруднює.

Гостра дискусія з проблеми синтаксичного вираження суб'єкта дії в сучасній українській мові продовжувалась аж до середини 30-х років і завершилась перемогою погляду, що з двох успадкованих ще від давньоруської мови конструкцій з цим значенням історично виправдана та, в якій суб'єкт дії позначається формою орудного відмінка. Вона з того часу й стала незаперечною синтаксичною нормою сучасної української літературної мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Виш. – *Вышенский И.* Сочинения / Подгот. текста, стаття и коммент. И.П.Еремина. М., Л., 1955. – 372 с.

Гал. К. р. – *Галатовський І.* Ключ розуміння / Підгот. до вид. І.П.Чепіга. – К., 1985. – 446 с.

ДМ – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: 36. актових документів. – К., 1981. – 316 с.

ЖА – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. / Підгот. до вид. М.К.Бойчук. – К., 1965. – 192 с.

Ип. л. – Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – Пг., 1923. – Вып. 1. – 320 с.

К.З. – Климентій Зіновіїв. Вірші. Приповіді посполиті / Підгот. тексту І.П.Чепіги. – К., 1971. – 392 с.

Коп. Пал. – *Копыстенский З.* Палинодия // Памятники полемической литературы в Зап. Руси. – Спб, 1876.

Лавр. л. – Летопись по Лаврентьевскому списку 1377 г. // Обнорский С.П., Бархударов С.Г. Хрестоматия по истории русского языка. – Л., 1938. – Ч. 1. – 320 с.

Літ. Сам – Літопис Самовидця. – К., 1971. – 208 с.

П. л. – Приватні листи XVIII ст. / Підгот. до вид. В.А. Передрієнко – К., 1987. – 174 с.

П. – Грамоты XIV ст. / Упор. М.М.Пешак. – К., 1974. – 256 с.

Р. – Українські грамоти XV ст. / Упор В.М. Русанівський. – К., 1965. – 164 с.

С. Вел. – *Самійло Величко.* Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками. – К., 1926. – 268 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борковский В.И. Изменения в структуре простого предложения в восточнославянских языках (XI–XVII вв.) // VI Международный съезд славистов: Слав. языкознание. [Докл. сов. делегации]. – М., 1968.

2. Борковский В.И. Синтаксис древнерусских грамот: Простое предложение. – Львов, 1949.

3. Булаховский Л.А. Исторический комментарий к русскому литературному языку. – 5-е изд. – Киев, 1958.

4. З.М.Веселовська наводить понад десять таких прикладів (Веселовська З.М. *Мова Г.Кв.-Основ'яненка* // Наук. зап. Харк. н.-д. кафедри мовознавства. – 1927. – С.98).

5. Синявський О. Норми української літературної мови. – К.; Харків, 1932.

6. Творительный падеж в славянских языках / Под ред. С.Б. Бернштейна. – М., 1958.

7. Тимченко Е.К. Функции генетива в южнорусской языковой области. – Варшава, 1913.

8. Тимченко Є. Вокатив і інструменталь в українській мові. – К., 1926.

9. Ходова К. Система падежей старославянского языка. – М., 1963.

ВІДМІНКОВІ ФОРМИ В “РОЗМОВІ” XVI СТ.

У науковій літературі досі ще дебатуються питання про характер староукраїнської літературної мови XV – XVI ст., про її лексичну й фонетичну системи та граматичну будову, зокрема про структурні ознаки її ділового стилю, зв'язок його з давньоруською літературною мовою, відношення до російської та білоруської. Іноді в цьому питанні висловлюються діаметрально протилежні думки [Історія української мови: Фонетика. Вступ. К.: Наук. думка, 1979, с. 35–38]. Науково обґрунтоване його розв'язання гальмується насамперед обмеженістю фактичного матеріалу, що залучається дослідниками до аналізу й на підставі якого робляться узагальнюючі висновки, недостатнім вивченням мови пам'яток відповідного періоду. Саме тому одним із важливіших завдань науки про історію української літературної мови, зокрема давнішої доби, є введення до наукового обігу нового фактичного матеріалу, всебічне вивчення лексики, фонетики й граматичної структури недосліджених або недостатньо досліджених пам'яток староукраїнської писемності. Це великою мірою сприятиме також і дальшому поглибленому вивченню української живої розмовної мови донаціонального періоду та розвитку української історичної діалектології.

Серед пам'яток староукраїнської писемності XVI ст. привертає до себе увагу “Розмова”, близько 1575 р., твір публіцистично-ділового характеру, майже ровесник відомого Пересопницького рукопису. Пам'ятка ця, оригінал якої зберігається в Національній бібліотеці в Парижі, відносно недавно, лише після одержання її фотокопії Центральною науковою бібліотекою АН УРСР, стала відома дослідникам, тому мова її поки ще майже зовсім не вивчена, особливо граматична будова [Украинский разговорник XVI века. – В кн.: Восточнославянское и общее языкознание. М., 1978, с.191–197; Будова і лексична характеристика українського розмовника кінця XVI ст. – В кн.: Питання східнослов'янської лексикографії XI–XVII ст. К., 1979, с.50–58].

“Розмова” написана двома мовами: у лівій колонці – тогочасною українською літературною (*popularis*), а в правій – старослов'янською (*sacra*). Багатий її зміст, здебільшого діалогічна форма мовлення, переважно на різні суспільні теми, визначають і багатство словникового складу та граматичне наповнення її мови. Дана стаття

присвячується описові морфологічної системи мови пам'ятки, системи її іменникової, прикметникової, числівникової і займенникової словозміни.

Іменник. У згаданій пам'ятці дуже добре представлені відмінкові форми іменників усіх класів, крім форм тих іменників, що належать до четвертої відміни, а це дозволяє відносно легко відтворити їх відмінкові парадигми.

Іменники I відміни жіночого і чоловічого роду, форми яких генетично поов'язані з відмінковими формами колишніх іменників **а-**, **ја-**основ, у називному відмінку однини мають флексію **-а**, успадковану через давньоруську мову ще з мови спільнослов'янської: *вдова* (49), *година* (46), *згода* (30а), *книга* (2), *личба* (60а), *потреба* (65а), *причина* (62), *середа* (61), *шкода* (28а); *слуга* (21а); *купля* (30), *недѣля* (61). Одиначним прикладом після пом'якшеного приголосного засвідчується в "Розмові" також флексія **-і**: *господыни* (42а, 49). Вона відбиває, певно, зміну кінцевого ненаголошеного **-а** в такій позиції в **-і**, властиву деяким південно-західним говорами – бойківським, наддністрянським, частково надсянським (АУМ, II, к. 48). Можливо, в окремих говорах, що вплинули на мову пам'ятки, така флексія, відома ще спільнослов'янській мові, зберігалася довше, ніж це прийнято думати [Пор.: Історія української мови: Морфологія. К.: Наук. думка, 1978, с.74]. Перед флексією **-а** приголосний **ц** депалаталізований: *праца* (53а), *пятница* (61), *служебница* (59а); *возница* (46). Депалаталізація **ц** в позиції перед голосними заднього ряду **а**, **у**, **о** відома значній частині північних говорів, зокрема правобережнополіським, що розташовані на схід приблизно від лінії Луцьк, яка йде на північ аж до межі з білоруською мовою; південна їх межа проходить приблизно по лінії Луцьк–Дубно – трохи північніше Ровно–Новоград-Волинський–Коростень і до Дніпра. Знає таку депалаталізацію і значна частина лівобережнополіських говорів, а також деякі південно-західні – луцькські й буковинсько-покутські [див.: Залеська А. М. Діалектна основа фонологічної системи сучасної української літературної мови. – В кн.: Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. К., 1977. с.73–74], а в позиції перед **а** – спорадично й інші, наприклад, бойківські, розташовані навколо м.Броди (АУМ, II, к. 98).

У родовому відмінку однини іменники I відміни в твердій групі закінчуються на **-и**, що передається традиційно літерою **ы**, а після **г**,

к, х – літерою **и**: *брамы* (38), *води* (8), *потрави* (12а), *школы* (7); *працы* (4), *свѣцы* (24а), *улицы* (9); *книги* (5), *Луки* (5а), *утѣхи* (65а), також *принеси самъ родкви* (13а). Аналізуючи відмінкові форми іменників XVI ст. І.М.Керницький припускає, що в іменниках з основою на **ц** “написання **ы** можна вважати правописною звичкою, яка не завжди відбивала тодішню українську вимову”, оскільки воно “зустрічається головним чином у документах державної канцелярії” [Керницький І.М. Система словозміни в українській мові. К.: Наук. думка, 1967, с.85]. Подібні написання в “Розмові”, яка до документів державної канцелярії не належить, можуть до наведеного твердження внести й деякі корективи. Іменники м’якої групи послідовно закінчуються на **-і**, орфографічне **ѣ** [літера **ѣ** в усіх позиціях передавала в “Розмові” звукосполучення *ji*] та **и**: *лилий* (14а), *обликгацій* (67а), з *Англій* (43а), з *Францій* (43а); *вечери* (41), *господыни* (59), *мили* (37).

Іменники І відміни в давальному відмінку однини представлені в пам’ятці з флексією **-і**, що графічно передається літерами **ѣ** та **и**: *персонѣ* (72а), *матци* (61а), *воєводѣ* (72а).

Форма знахідного відмінка однини нічим не відрізняється від сучасної: *вежу* (37а), *вымову* (3), *господу* (38), *суму* (69а); *кошулю* (46а), *походню* (46), *стайню* (39). Кінцевий приголосний основи **ц** депалаталізований: *працу* (4), *трасцу* (35а).

В орудному відмінку для іменників твердої групи, включаючи й з основою на **ц**, звичайним є закінчення **-ою**, а для м’якої – **-ею**: *годиною* (38), *головою* (45а), *личбою* (39), *мовою* (3), *працою* (64а); *волею* (9а), *землею* (3), *студнею* (68а).

Флексія місцевого відмінка, як і давального, в твердій групі іменників І відміни однини – **-і**: *на войнѣ* (2а), *в господѣ* (5), *в дорозѣ* (2а), *в школѣ* (7), *в той книзи* (2), *о мѣри* (57). Написання в цій функції літери **е** (о четвертой *године*, 7) поряд з **ѣ** в тому самому слові (о першій *годинѣ*, 25) відбиває звичайне плутання у вживанні цих літер у староукраїнській орфографії того часу. В іменниках м’якої групи після приголосного **ј** виступала флексія **-і**, що передавалась літерою **ѣ**: в *Англій* (50), в *Антверпій* (70), в *Гишпаний* (2); після інших приголосних писалась літера **и** (на *воли*, 57а), а після кінцевого основи **ц-ы** та **и** (на *высокой улицы*, 61а; на *улицы*, 59; по *поливци*, 2), якими передавалась флексія **-и**, звичайна і для сучасних південно-західних говорів.

Засвідчене в пам'ятці активне функціонування в однині кличної форми іменників жіночого роду: *матко* (6а), *приятелко* (36а), *Ганну-сю* (44), також полонізм *пани* (7а).

Давні відмінкові форми іменників жіночого роду колишніх а-, ја-основ виявили, як відомо, велику стійкість і найповніше збереглися; а в множині вони вплинули і на становлення відмінкових парадигм усіх інших іменників.

Флексія називного відмінка множини іменників І відміни твердої групи в нашій пам'ятці реалізувалась у фонемі *и*, що на письмі передавалась літерами *ы* та *и*: *розмовы* (4а), *панчохы* (44а), також *улицы* (48); *попруги* (40а). Прикладів називного відмінка множини іменників м'якої групи не засвідчено.

У родовому відмінку множини флексія нульова: *персонъ* (4а), *потравъ* (13а), *рукъ* (12), *миль* (36а), *наций* (3), *сукенъ* (70а). Давальний відмінок зберігає флексію *-ам* (пе[r]сона[m]) [у квадратні дужки беруться літери, що в рукопису винесені над рядок] (19), хоч під впливом іменників о-основи зустрівся в “Розмові” й приклад з *-ом* (твоимъ наукомъ, 4). Форми знахідного відмінка спільні з називним: розбери тыи *куропатвы* (13а), *штуки* (58), *свѣчи* (22а). Одним прикладом у знахідному відмінку засвідчена форма двоїни: за *обѣдве штуце* (56а). Орудний відмінок зберігає флексію *-ами* (*розмовами*, 35), місцевий — *-ах* (в повседневы[x] *розмовах*, 5а; в *рукахъ*, 32; в *цнотахъ*, 8а; о нашихъ *потребахъ*, 65а), звичайно, з тими звуковими змінами, що властиві українській мові.

Іменники II відміни чоловічого роду однини в називному відмінку вживані в “Розмові” з нульовою флексією: *господаръ* (38а), *звязокъ* (58а), *Лукашъ* (21а), *напись* (72), *роздѣль* (5), *чоловѣкъ* (48); *дѣдусъ* (16а), *обыватель* (71а). Кінцевий приголосний основи *ц* у складі суфікса *-са* депалаталізований (*кгарнецъ*, 27; *купецъ*, 37а; *мѣсець*, 61; *отець*, 10), що властиве й деяким південно-західним говорам — надсянським, північнонадністрянським, західноподільським (АУМ, II, к. 95). Іменники середнього роду закінчуються на *-о* і *-е*, як і в сучасній українській мові: *вино* (42), *мѣсто* (48), *небо* (24а), *пиво* (15), *сукно* (25а), *мѣстие* (11а). У тих іменниках, в яких відбулася асиміляція приголосним наступного *ј*, перед флексією *-е* кінцевий приголосний основи послідовно не подвоєний і палаталізований, що відбиває, безперечно, вплив південно-західних говорів, для яких характерна саме така форма цих іменників: *нещастє* (44), *повѣтре* (42), *подяко-*

ванє (24), уживанє (2), указанє (26а) [з технічних причин літерою є передається *ѣ*, якою в пам'ятці позначається або сполучення *је* (*ѣсть*, 7а), або голосний *е* після м'якого приголосного (*уживанѣ*, 2)].

Форми родового відмінка однини іменників чоловічого роду представлені в пам'ятці у двох моделях – з флексією *-а* і *-у*. З флексією *-а* вживаються: а) назви людей: *брата* (67), *ковалѣ* (41), *Лукаша* (22а), *мужа* (45а), *Петра* (5а); б) назви тварин: *заяца* (13а), *кролика* (13а), *лва* (59); в) назви часу: *дня* (72), *вечера* (6а), *мѣсеца* (63а), *януариа* (70), *по(л)рока* (69а), хоч близького *року* (69), *часу* (35); г) назви деяких конкретних предметів: *тарелѣ* (54а), *костела* (6а), *хлѣба* (8), також *огня* (8), *языка* (3), *сыра* (26а). Іменники з флексією *-у* означають назви: а) місця і предметів торгівлі: *ринку* (6), *ярмарку* (71), *крану* (52а), *гатунку* (28), *аксамиту* (52), *блавату* (52а); б) збірних понять: *пуху* (44а), *песку* (37); в) почуттів: *страху* (37а); г) приміщення: *вийду з покою* (45а); д) напрямку руху: до високого *вѣзу* (36а), до *столу* (10); е) процесів: *розбою* (37а) тощо. Текст пам'ятки відбиває досить значне поширення в староукраїнській мові XVI ст. флексії *-у* в родовому відмінку іменників чоловічого роду однини, яка давніше вживалася лише у невеликій групі іменників *ѣ*-основи. Ця флексія трапляється в ній навіть у таких словах, як *лист*: *писанѣ листу* (61).

Іменники II відміни середнього роду в родовому відмінку однини закінчуються лише на *-а*: *вина* (42), *села* (37), *серца* (I ба), *товары(с)тва* (64а), *торговиска* (49а), *морѣ* (43а), *здоровѣя* (65). В іменниках типу *писання* приголосний перед флексією *-а* пом'якшений і неподвоєний: *писанѣ* (4а), *читанѣ* (4а), *розмовлянѣ* (4а), *продаванѣ* (25).

У давальному відмінку однини іменники II відміни чоловічого роду теж об'єднуються у дві моделі: з флексією *-ови/-єви* і *-у*: *Геркулесовцѣ* (70), *Петрови* (11), *кролеви* (72а) і *брату* (11), *чоловѣку* (72а), *пану* (22); *приятелю* (8а). Давальний відмінок цих іменників, як і родовий, теж виразно відбиває поширення в українській мові форми колишньої *ѣ*-основи. Кінцевий голосний флексії *-ови* вимовляється, очевидно, як звук, наближений до середньо-високого підняття і передньо-середнього ряду, тобто як сучасний український *и*. У такій позиції *-и* знають усі південно-західні говори і багато західнополіських (АУМ, II, к. 177), вплив яких виразно відбиває мова пам'ятки. Іменники середнього роду закінчуються на *-у*: *товариству* (11а).

Форми знахідного відмінка іменників чоловічого роду на означення істот спільні з формами родового відмінка: нехай *конь* мого до воды поведе[т] (46а), дамь *поручника* (33а), посылаю тобѣ пре(з) того *посланца* (64а), твоего *сусѣда* (19а). Іменники на означення неістот, як правило, мають форми, спільні з формами називного відмінка: налий воды въ *водникъ* (8), прочитай ми *написъ* (49а), принесли *хлѣб* (21а), запали *огень* (8а). Проте одиничним прикладом засвідчується в пам'ятці у цій граматичній функції й форма, спільна з родовим відмінком, відома й сучасній українській мові: раховати *штибра* (30) поряд з *фунтъ* даю за *штиберъ* (26а). Іменники середнього роду фіксуються лише у формі, спільній з формою називного відмінка: озми *гребло* (40), вижу *дерево* (37), маю тежъ добре *мясо...*, добре *масло* (26).

Орудний відмінок іменників твердої групи чоловічого і середнього роду має в однині флексію **-ом**, а м'якої – **-ем**: *братомъ* (28), *львомъ* (38), *голодомъ* (39а); *словомъ* (27), *мѣстомъ* (3), *купецтвомъ* (2); *гвозде(м)* (58а). Після основи на шиплячій **е** змінюється в **о**: *товаришо(м)* (41 а). Іменники середнього роду з кінцевим **-е**, типу *прагнене*, у флексії орудного відмінка однини послідовно зберігають фонему **е**: *прагнене(м)* (39а), *подворемъ* (68а), *моимъ зданемъ* (17а).

У місцевому відмінку однини в іменниках твердої групи досить часто флексія графічно передається літерою **ѣ**, яка, звичайно, на той час позначала голосний **і**: *о* такому *банкетѣ* (23а), в *попелѣ* (48), *о* способѣ (35), в томъ *часѣ* (42а); при *седлѣ* (40а). Іноді замість **ѣ** пишеться **е**: в першомъ *роздѣле* (4а), при *столе* (15), в *мѣсте* (50). І лише одиничними прикладами фіксується написання **и**: в томъ *мѣсти* (44, 49а), по *обѣди* (17). Зате дуже поширена генетично пов'язана з іменниками колишньої **й**-основи флексія **-у**, причому в багатьох випадках у словах, в яких вона у живому мовленні не засвоїлась: на *рынку* (63), в *дому* (15), на *коню* (36), в его *покою* (44); на томъ *мѣстци* (11а). В іменниках середнього роду на **-е**, в яких перед ним відбулася асиміляція м'яким приголосним наступного **ј**, послідовно вживається флексія **-у**, що графічно передається літерою **ю**: *о* *встаню* (5), *о* *заплатеню* (70), *о* *мовеню* (31 а), *о* *напоминаню* (65), в *неща(ст)ю* (68а) та ін.

Жодним прикладом не засвідчується в пам'ятці форма місцевого відмінка іменників II відміни **-ові/-еві** чи її фонетичні варіанти. Твердження, що “поодинокими прикладами” ці форми в староукра-

їнській літературній мові засвідчуються з XIV–XVI ст. вимагає, очевидно, перегляду, бо й ілюструється воно лише одним, далеко не переконливим, прикладом з грамоти 1398 р. [див.: Історія української мови: Морфологія, с.99], опублікованої М.М.Пешак за копією XVII ст. в праці “Грамоти XIV ст.” (К.: Наук. думка, 1974, с.134).

До дуже активно використовуваних у “Розмові” належить клична форма іменників чоловічого роду з флексіями -е/-у, як і в сучасній українській мові: *Петре* (8а, 11а, 12, 12а і т. д. – всього 16 уживань), *пане* (8а, 23а, 35 і т. д. – всього 27 уживань), *отче* (8а, 10, 10а, 11а – всього 14 уживань), *Рокгерге* (10, 18 і т. д. – всього 7 уживань); *чителнику* (2), *господару* (39), *Лукашу* (21а), *приятелю* (9а, 16, 25а і т. д. – всього 15 уживань), *научителю* (35). Про активність кличної форми свідчить і те, що вона звичайна не тільки в споконвічно українських іменниках, а широко znana і в іменниках іншомовного походження. Вживається вона, природно, в синтаксичній функції звертання, однак у цій функції зрідка трапляється і форма називного відмінка, напр.: *Дякую добры(й) мужь* (60), *Будь ласкавь Гермесь* (6а), *Анна ты не есте(с) весола* (17а).

Іменники II відміни чоловічого роду в називному відмінку множини мають у твердій групі флексію -и, що традиційно передавалась літерою **ы** (*талѣры*, 22а; *штибры*, 30), а після задньоязикових – літерою **и**: *будинки* (48); у м'якій групі літерою **и** передається, певно, флексія -і: *гости* (24). Зовсім не засвідчується в називному відмінку генетично пов'язана з іменниками колишньої **ѣ**-основи флексія -ове, хоч у кличній формі, вживаній у функції звертання, вона трапляється досить часто, але тільки в іменнику *панове*, напр.: *панове мои неха(й) вамъ не буде(т) прикро* (44), *ходѣмъ панове мои* (48) та ін. Іменники середнього роду закінчуються на -а: *слова* (68), *простира[д]ла* (44а), *очка* (47). У значенні називного відмінка множини один раз засвідчується форма колишньої двоїни (*уши*, 58а), відома й сучасній українській мові.

У родовому відмінку множини для іменників чоловічого роду після твердих приголосних, а також шиплячих звичайною є форма на -овь *выдатковъ* (62а), *долговъ* (5), *листовъ* (61), *платовъ* (70, сучасне *платежів*), *роздѣловъ* (4а), *разовъ* (7а), *солдовъ* (51). Один раз фіксується написання в цьому значенні -увь: *солдувъ* (53а). Очевидно, написання -овь традиційне і вже не відбивало тогочасної вимови; написання ж -увь, можливо, передавало дифтонгічну вимову голосного на місці давнього **ѣ** в новому закритому складі, яка пам'ятками ук-

раїнської писемності XVI ст. засвідчується такою орфографією досить часто [див.: Історія української мови: Фонетика, с.275; Історія української мови: Морфологія, с.104]. В іменниках з основами на пом'якшений приголосний дана пам'ятка засвідчує генетично пов'язану з іменниками і-основи флексію *-ей*, а також *-ий*, дуже поширену в галицьких пам'ятках того часу [див.: Керницький І.М. Відміна іменників чоловічого роду в українських пам'ятках XVI ст. — В кн.: Дослідження і матеріали з української мови. К., 1960, т. 2, с.60]: *гостей* (19), *локтей* (50а), *коней* (39), *п'яназей* (51а), також *м'ксей* (9) і *дний* (61, два рази), *кони[й]* (39а), *п'нези[й]* (51а). Наявність флексії *-ий* у ненаголошеній позиції могло б відбивати звичайне для південних говорів зближення у такій позиції голосних *е* та *и*. Вживання флексії *-ий* у наголошеній позиції виразно відбиває діалектну особливість, властиву багатьом говорам південно-західного ареалу (АУМ, II, к.197). Родовий відмінок множини іменників середнього роду послідовно засвідчується в “Розмові” з нульовою флексією: *лѣтъ* (69), *словъ* (5а), *яецъ* (47а).

Знахідний відмінок іменників чоловічого роду, що виступають як назви істот, має ту ж форму, що й родовий відмінок (*приятелей*, 68а), хоч може зберігати й давнішу форму, спільну з називним відмінком: *прежекна(й) гости* (21); у назвах неістот послідовно вживається форма, спільна з називним відмінком: *присалесь ми два або три листы* (63а), *да[л] листы* (64), *маю... добрый селе[д]цы, сыры добрый* (26), *не зле ухнали приби(л)* (41а).

Цікаво, що в давальному відмінку множини, на відміну від інших, у чоловічому роді послідовно зберігаються в тексті пам'ятки давні закінчення іменників *о-*, *ю-*основ, причому після шиплячих на місці *е* вживається голосний *о*: *купимъ ... нашымъ сынкомъ* (59), *жычу тобѣ щасливого сего дня и твоимъ товаришомъ* (25), *всѣмъ приятеле(м) мои(м)* (63), *помагай всѣмъ гостемъ* (16). Іменники середнього роду, правда, лише одним прикладом, засвідчують вживання нової флексії *-ам*, що виникла під впливом іменників *а-*основи і властива сучасній українській мові: *вѣру еднакъ твои(м) словамъ* (34а).

Форми орудного і місцевого відмінків іменників II відміни, навпаки, майже послідовно відбивають цей вплив і фіксуються у множині тільки з *-ами* і *-ахъ*, напр.: *должніками* (31а), *гишпанами* (23а),

товаришами (8а); *о дняхъ* (61), *во всѣхъ крамахъ* (55), *на написахъ* (72), *на титула[x]* (72). Лише одним прикладом засвідчується вживання давнього закінчення **-ми** (<**-ьми**, спадщини іменників колишньої **Ї**-основи): *мѣсеци* (33). Все це є ще одним підтвердженням думки про те, що вплив відмінкових форм іменників **а**-основи у множині позначився раніше на формах іменників чоловічого роду орудного відмінка **о**-основи, оскільки останні були омонімічними із знахідним відмінком, а пізніше виявилися спільними й з називним; проникнення в парадигму флексії **-ами** стало одним із засобів диференціації в ній до того омонімічних відмінкових форм. Потім за аналогією до орудного відмінка форми іменників **а**-основи поширилися на місцевий і далі на давальний відмінки та іменники **ѣ**-, **ї**- й приголосних основ.

Відмінкові форми іменників III відміни, що в однині становлять трансформовані форми іменників жіночого роду колишньої **Ї**-основи, в називному відмінку засвідчуються з нульовою флексією і ствердінням кінцевого шиплячого: *частъ* (4а), *речь* (32). Знахідний відмінок своєю формою не відрізнявся від називного: *дорогость* (29), *тую ночь* (39), *мою печать* (70), *пилность* (67), *которую речь* (2а).

У родовому відмінку однини орфографія пам'ятки послідовно фіксує флексію **-и**: *твари* (35а), *ночи* (17), *речи* (24), *рѣчи* (58а), *добрости* (28).

Форми орудного відмінка відбивають асиміляцію пом'якшеним приголосним наступного **ј** і стягнення подовженого приголосного перед флексією **-у** (орфогр. **-ю**): *помоцю* (3а), *ненави[ст]ю* (43а). Написання *помочью* (19а, 22а, 55) відбиває, певно, не відсутність асиміляції приголосним наступного **ј**, а депалаталізацію **ч** у діалекті, вплив якого позначився на мові пам'ятки.

Форм давального відмінка однини нами не виявлено, а в місцевому відмінку засвідчується флексія **-и**, яка й тепер широко відома в говорах південно-західного наріччя: в *речи* (60), в жадно[й] *рѣчи* (44), *ве дни и в ночи* (65), в *Велани* (70).

Називний відмінок множини іменників III відміни має флексію **-и** (як *речи* твої ідуть, 6), яка в окремих південно-західних говорах відома до останнього часу [див.: Верхратський І. Про говір галицьких лемків. – Зб. філол. секції наук. т-ва ім. Шевченка. Львів, 1902, т. 5, с.122; Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і су-

міжних областей. Прага, 1938. Ч.1, с.228]. Така ж флексія фіксується і в знахідному відмінку: зопсова[л] бы[с] ... *внутрности* (40а), на *речи мнѣ* потрібнѹ (62а).

Форма родового відмінка виражена типовою для південно-західних говорів в наголошеній позиції флексією **-ий**: *речий* (29), *речи[й]* (52).

Одним прикладом засвідчується флексія **-ам** у давальному відмінку і **-ах** – у місцевому: *галуза[м]* (44а), о *речахъ* (62а).

Іменники IV відміни в “Розмові” представлені лише кількома прикладами: з суфіксом **-ен-** у знахідному відмінку однини – *има* (*има* моєю рукою по[д]писалемъ, 70), у родовому – *имена* (*имена* твоего спытаю, 43), в орудному – *имене[м]* (16а), а з суфіксом **-ат-** у давальному – *княжати* (*яснеосвецоному княжати*, 72а).

У тексті пам’ятки засвідчуються також відмінкові форми множинних іменників. Їх називний відмінок фіксується лише з флексією **-и**: *люди* (33). Родовий відмінок представлений у трьох формах: а) з нульовою флексією: *дровъ* (8), *ногавиць* (47), *зеленыхъ свѣтوکъ* (70а), з *Барлемонтъ* (68а); б) з флексією **-ей** та паралельно діалектною **-ий**: *людей* (51а), *дверей* (58), *грошей* (53), *гроши[й]* (32) і в) зрідка з флексією **-ів** (орфогр. **-овъ**): до *покармовъ* (35). Очевидно, флексія **-ів** (орфогр. **-овъ**) у родовому відмінку множинних іменників, що розвинулася під впливом відповідної форми чоловічого роду, до XVII ст. була вже відома, хоч ще й не дуже поширена [пор.: Історія української мови: Морфологія, с.127].

Форми знахідного відмінка у назвах неістот, як і в іменниках чоловічого роду, збігаються з називним відмінком: *затягни ми боты* (40а), не важнѹ *гроши* брати (58), *плицки* суть принесены (13); у назвах істот вони спільні з родовим відмінком: *ленивы[х] люде[й]* учинити (46), *звола[й] дѣтей* (10), хоч зустрічається паралельно і форма, спільна з називним відмінком: *звола[й] дѣти* (10а).

Крім того, засвідчені в пам’ятці також форми місцевого відмінка, але тільки у власних географічних назвах; вони фіксуються як з новішою флексією **-ах**, так і з давнішою **-ех** (<**-ьхъ**): в *Брукгахъ* (71а), в *Брукселлахъ* (43) і в *Влошехъ* (2), в *Нидерландехъ* (2).

Прикметники. Значною кількістю одиниць представлені в тексті пам’ятки прикметники у різних відмінкових формах в однині й множині. В називному відмінку однини прикметники чоловічого роду

поширені в членній формі з ненаголошеною й наголошеною флексією **-ий** (орфогр. **-ый, -ий, -ій**): *богазливый*[й] (48а), *вдiachны*[й] (39), *дороги*(й) (53а), *повинный* (8а), *скупы*[й] (29). Після задньоязикових приголосних основи пишеться традиційно **-ий** та **-ій**: *купецкий* (5), *французский* (23), *антверпскій* (71), *брускій* (71а). Але трапляється в такій позиції і написання **-ый** *прудкы*[й] (57а). Це свідчить, що після **г, к, х**, як і після інших приголосних, флексія називного відмінка чоловічого роду вимовлялась як **-ий**. Те саме стосується її позиції після шиплячих, у якій орфографічно вона передається через **-ий** і **-ый**: *боши*[й] (12а) і *лѣпшы*(й) (53а), *старшы*[й] (49).

Невелика група прикметників, які належать до розряду якісних, засвідчується в нечленній формі і вживається, як звичайно й у сучасній українській мові, тільки в предикативній функції: *винень* естемъ (32а, 70), *готовъ* естемъ (41), прияте[л] твой *готовъ* естъ виншовати тобѣ (43а), *будь здоровъ* (35), *будь ласкавъ* (6а, 30, 66), *барзо радъ* (19а). В означальній функції виступає нечленний присвійний прикметник: *Андреевъ* слуга (21а).

Прикметники жіночого роду теж поширені в членній формі, причому послідовно з нестягненим голосним у флексії: *бѣла* (48а), *мила* (45а), *повинна* (9), *прикра* (38а), *справедлива* (51а), *чиста* (48а). Давні нечленні форми, як і в чоловічому роді, трапляються лише в предикативній функції, напр.: *добра* є[ст] (53), *будь ласкава* (30, 31а), *таа дорога полна* естъ збойцовъ (37а), *неси твоєї поливки поки естъ тепла* (12).

Членна форма прикметників середнього роду у називному відмінку однини після твердого кінцевого приголосного основи виражається флексією **-оє**, а після м'якого — **-еє**: *великое* (44), *доброє* (17а), *кгречноє* (42а), *оздобное* (48), *фарбованое* (42а); *достатнеє* (48). Флексій з асимілятивною зміною голосного **о** в **е** (**-оє**→**-еє**) пам'ятка зовсім не засвідчує. Прикметники нечленні, вживані з флексією **о**, теж можливі тільки в складі предиката: *вдячно* є[ст] (63а), *отче все естъ готово* (10), *свѣтло* естъ небо (24а), *што вправдѣ непристойно* естъ (64а).

У родовому відмінку однини всі прикметники чоловічого і середнього роду мають флексію **-ого**, включаючи й прикметники з основою на шиплячий: *чол. р. — високого виазу* (36а), *золотога лва* (59), *наймишного отца* (61а); *серед. р. — до близкого села* (37), *доброга серца*

(25а), дай вина *червоного* (42), з *чистого сръбра* (57а). У жіночому роді виступає послідовно флексія **-ої** (орфогр. **-ої**): *лѣпшої* (70), *малої* (68), *полової* (50), *оздобнѣйшої* (53а), *справедливої* (51а). Лише один раз фіксується флексія **-оє** (*божое*, 9а) поряд з **-ої** (*божой*, 5а, 6).

Давальний відмінок однини прикметників чоловічого роду послідовно вживається з флексією **-ому**, а жіночого – з **-ої**: *кревному* (11), *найяснѣйшому* (72), *славетному* (72а), *шляхетному* (72а); *наймилої* моєї матці (61а). Прикладів прикметників середнього роду у давальному відмінку однини не виявлено.

Майже всі прикметники чоловічого і середнього роду у знахідному відмінку збігаються з називним; виступають вони у функції означення до іменників із значенням назв неістот: звѣси ручникъ *бѣлый* (8), на ярмаркъ *зимный* (71), на столъ *служебный* (7а); мамъ ту *доброє* сукно, *доброє* плотно (25а). Форма чоловічого роду, спільна з родовим відмінком, трапляється зрідка в предикативній функції і стосується назв істот: завше мя *охотного* й *готового* знайдеш до услуги (60). У знахідному відмінку жіночого роду вживається послідовно членна форма на **-ую**: *волную* (35а), *добрую* (26), *мѣйскую* (37а), *розмаитую* (3), *пристойную* (39); після кінцевого м'якого приголосного основи – **-юю**: *остатнюю* (54а).

Прикметники орудного відмінка однини в чоловічому роді мають флексію **-им**: порядкомъ *азбучнымъ* (5а), будь *добры[м]* и *цнотливы[м]* (64), по[д] *червоны[м]* лвомъ (38). У жіночому роді вони поширені з флексією **-ою**: *взаємною* (43а), *великою* (64а), *доброю* (51а), *золотою* (51а), *певною* (54а). Лише після шиплячого один раз фіксується флексія **-єю** (*божею*, 9а) і кілька разів **-ою** у тому ж слові (*божею*, 9. 19а, 22а, 36, 55).

Місцевий відмінок однини прикметників чоловічого роду зрідка зустрічається в пам'ятці з традиційним орфографічним закінченням **-омъ**: в *першомъ* роздѣле (4а). Вживані в ній також форми з **-ым**, а після задньоязикових приголосних – **-им**: в ворку *седловы[м]* (40), в котормъ дому *антве[r]нски[м]* (60). Очевидно, ці приклади відбивають діалектну рефлексію дифтонга, що розвинувся з подовженого **ѣ** в новому закритому складі, характерну для деяких північних говорів, а також лемківських південно-західного наріччя. У жіночому роді послідовно вживаються форми на **-ої**: на *высокой* улицы (61а), о *доброй* господѣ (38), на *Камерской* улицы (38), на улицы *Коморной* (59).

Прикметники називного й знахідного відмінків множини у тексті пам'ятки вжиті з флексією **-иї** (орфогр. **-ыи**, після **г, к, х** – **-иу, -іу**): *гишпанскїи* (57а), *дробный* (51а), *другиу* (41а), *золотый* (51а); серед. р. – *близкїи* (71), *готовый* (58а), *початковый* (54), *червоный* (64а). Однак у функції означення до іменників чоловічого роду або іменників множинних зрідка виступає в знахідному відмінку також і флексія **-ие**: *наготуй ... паштеты теплые* (48), *за мнѣишыє гроши* (28). Прикметник у функції означення до іменника *людей* набуває в знахідному множини форми, спільної з родовим відмінком: *ты насъ хочешъ такъ ленивы[х] люде[й] учинити* (46а). У предикативній функції досить часто виступають нечленні форми прикметників у називному відмінку з флексією **-и** (орфогр. **-ы**): *веселы* будте (42а), *суть винны* (33), *всѣ здоровы* суть (16а), *будте здоровы* (23а), *здоровы* естесмы (64).

Родовий і місцевий відмінки у множині мають флексію **-ихъ** (орфогр. **-ыхъ, -ихъ**): род. відм. – *сукенъ ангелскихъ* (70а), *болшихъ* грошей (53), *заставныхъ* грошей (69), *зелени[х]* святокъ (70а); місц. відм. – *в ты[х] помо[р]ски[х]* мѣсцахъ (2), *в повседневы[х]* розмовахъ (5а). У давальному відмінку засвідчується флексія **-им**: *болшимъ* твоимъ наукомъ (4); в орудному – **-ими**: *багатыми* (3), *весолыми* (13а), *прикрими* (57), *приятелскими* (5).

Порядкові числівники, які засвідчені в пам'ятці лише в однині, вживаються послідовно у тих формах, що й прикметники, напр.: наз. відм. – *третий* (5), *четвертый* (5), *шосты[й]* (5), *третѣ* (31а), *четвертаѣ* (35), *шостаѣ* (46); род. відм. – *другого* (29), *десятого* (72), *семѣдеса[т] пятаго* (69), *другой* (52а); дав. відм. – *другому* (69); знах. відм. – *другого* (30), *другую* (52), *другое* (24); місц. відм. – *о четвертой* (7).

Кількісні числівники. Категорія кількісних числівників представлена в “Розмові” теж відносно повно. У називному відмінку числівники першого десятка зафіксовані в ній у такій формі: *единъ, два, три, чтыри* (60а) і *чтыры* (50а), *пять, шесть, семь, осмъ, девять, деся[т]* (60а) і *десять* (51а). Написанням *семъ* і *осмъ* передається властива українській мові депалаталізація кінцевого **м**; паралельно трапляється і написання *се[д]мъ* (4а), що відбиває, як і *единъ*, вплив старослов'янської мови. У слові *чтыри* відбилась південно-західна діалектна особливість його звукового оформлення.

Від числівників *три*, *чотири* форма родового відмінка – *трехъ*, *чтырехъ* (62а) – вживається без зміни флективного *е* в *о*, що засвідчується й багатьма іншими староукраїнськими пам'ятками того часу; числівники *пяти* (69а), *шести* (9), *осми* (2) мають флексію *-и* (←*і*), як і в сучасній українській мові.

Давальний відмінок числівника *єдному* (65) функціонує з сучасною флексією *-ому*, а *обудвомъ* (59) – при властивій сучасній мові флексії *-ом* – зберігає давню форму двоїни (*обу-*) в першій частині композита.

Форми знахідного відмінка в чоловічому роді спільні з називним: *ты тежъ прислалесь ми два* або *три* листы (63а), *винень ... чтыри* солды (32а), *мусишь* почекати *осмъ* дни[й] (32); у написанні *єдень* простежується звичайний південно-західний діалектизм. У жіночому роді числівник *єдень* має прикметникову форму: *купимъ єдну...* чачку (59); у формі двоїни вжито числівник *объдвое*: за *объдвое* штуки (54).

В орудному відмінку засвідчені лише форми числівника *єдень*, спільні з прикметниковими: у чоловічому роді – *єднымъ* (30), у жіночому роді – *єдною* (3). Зафіксована у пам'ятці й форма місцевого відмінка числівника *четыре[x]* (16а), спільна з родовим.

Числівники на означення назв другого десятка представлені в “Розмові” лише в називному відмінку та в спільних з ним формах знахідного відмінка такими прикладами: *єдина[д]ца[т]*, *двана[д]цать*, *трына[д]ца[т]* (60а) і *трынацца[т]* (30а), *чтырна[д]ца[т]* (60а), *пє[т]на[д]ца[т]* (51), *пєтна[д]цать* (29) і *пнє[т]нацца[т]* (60а), *шєсна[д]ца[т]*, *семна[д]ца[т]*, *осмна[д]ца[т]*, *дєвя[т]на[д]ца[т]* (60а). Морфологічна структура їх уже повністю сформувалась у такому вигляді, який властивий і сучасній українській мові. Написання *пєтна[д]цать* відбиває фонетичне явище зміни за певних умов голосного *а* в *є*, поширене в багатьох південно-західних говорах, а *шєсна[д]ца[т]* – властиве українській мові спрощення в звукосполученні *сти*. У слові *єдина[д]ца[т]* відсутнє подовження приголосного *н*.

У називному відмінку числівники на означення назв десятків зареєстровані у такій формі: *двадцать*, *тры[д]цать* (60а) і *тры[д]ца[т]*

(56а), *сорокъ* (56а, 60а), *пѣ[т]десѣ[т]*, *шесѣдесѣ[т]*, у знахідному – також *тридцѣ[т]* (70а). Відповідно до *сорокъ* у називному відмінку вживте і давніше *чѣтыридесѣ[т]* (71). Паралельна форма *сорокъ*, певно, свідчить про неусталеність цього слова у мові самого автора і в тому діалекті, під впливом якого вона перебувала. Числівника *дев'яносто* в пам'ятці не зареєстровано. У називному і знахідному відмінках вживається *сто* (54а, 60а).

Складні числівники, використані в пам'ятці, відрізняються від властивого сучасній українській мові оформлення: *единъ два[д]цѣ[т]*, *два два[д]цѣ[т]*, *три два[д]цѣ[т]* (60), *три[д]цѣ[т]* и *два* (54а), *два[д]цѣ[т]* и *семь и поль* (50а); але в родовому відмінку порядок розташування і зв'язок слів у таких числівниках не відрізняється від сучасного: *семьдесѣ[т]* *пятого* (69), *тисѣча пять сотъ семдесѣ[т]* *пятого* (63–63а). У сучасних формах вживані і числівникові слова з *пол-*: *польшора* (14а), *полтрети* (37), *пол[л]чверти* (50а).

Займенники. Займенники різних розрядів представлені в пам'ятці значною кількістю відмінкових форм. Переважна більшість таких форм нічим не відрізняється від уживаних у сучасній українській мові або її діалектах. До них належать, наприклад, успадковані з давньоруської мови, звичайно, з деякими фонетичними змінами, форми називного відмінка займенників 1-ї ос. одн. – *я* (6, 6а, 7 і т. д. – всього 65 уживань), 2-ї ос. – *ты* (6, 10, 12а і т. д. – всього 44 уживання), відповідно род. відм. *мене* (20а, 21а і т. д. – всього 14 уживань), *тебе* (20а, 23 і т. д. – 15 уживань); ор. – *мною* (33а, 45), *тобою* (62); наз. мн. – *мы* (22а, 25), *вы* (13а, 42а); род. – *насъ* (39), *васъ* (39); дав. – *намъ* (11), *вамъ* (11а); знах. – *насъ* (39а), *васъ* (42); ор. – *нами* (11), *вами* (36а); ор. 3-ї ос. одн. – *нимъ* (15а), мн. – *ними* (42).

У давальному і знахідному відмінках займенників 1-ї і 2-ї ос. одн., крім загальнонародних *мене* (29а), *тобі*, орфогр. *тобѣ* (3, 3а і т. д. – всього 88 уживань), *тебе* (16, 20а, 35 і т. д. – всього 13 уживань), були поширені й діалектні *мні*, орфогр. *мнѣ* (12а, 18а – всього 27 уживань), *ми* (6а, 7, 9а і т. д. – всього 63 уживання), *мя* (6а), *мѣ* (16), *ти* (24), *тѣ* (18); у місц. – о *мні*, орфогр. о *мнѣ* (6а), характерні для більшості говорів південно-західного наріччя.

Займенники 3-ї ос. одн. у називному відмінку виступають у традиційній формі *онъ* (21а, 35), *она* (64); у родовому – знахідному, як і в сучасній мові, в безсполучникових зв'язках вживаються без н у по-

чатковій позиції (хто *его* коваль, 58), але з південно-західним діалектним голосним *е*, а після прийменника – з *н* (за *него*, 34). Аналогічне вживання з початковим *н* властиве родовому – знахідному відмінкам множини цих займенників, хоч і не витримується послідовно: веле *ихъ* тамъ было (17а), *на нихъ* положи (40а), але й *за ихъ* е[ст] веле (16); форми давального відмінка однини *му* – виразний південно-західний діалектизм (повѣмъ *му* о тымъ, 17; *кажи му* прийти, 21а; *неха[й] му* да[ст], 47), а форма множини традиційна – *имъ* (8а).

Засвідчені в пам'ятці форми зворотного займенника такі ж, як і в сучасній українській мові: дав. – місц. відм. – *соби*, орфогр. *собѣ* (58), в *собѣ* (2а); знах. – *себе* (12а); ор. *собою* (55а).

У називному відмінку переважає питально-відносний займенник *кто* (3, 5, 10), хоч зрідка трапляється й *хто* (58а); у наз. – знах. переважає *што* (9а, 10 і т. д. – разом понад 80 уживань), але засвідчується в пам'ятці й сучасна форма *що* (3а, 20а, 26). Поряд з *кого* (15а, 20а, 62а), вживаним у родовому – знахідному відмінках, послідовно і досить часто фіксується в родовому й *чого* (20а, 26а, 52), але в давальному виступають паралельні форми: *чому* (31а, 39) і *чему* (7, 10, 17а). В орудному відмінку використовується сучасна форма *чимъ* (4, 29а), а в місцевому – паралельно *в чо[м]* (66) і *о чимъ* (66а).

Неособові займенники, яким властива граматична категорія роду, вживаються в “Розмові” здебільшого з тими відмінковими формами, що успадковані від давньоруської мови. Проте відбиваються у пам'ятці й деякі новіші форми, які розвинулися вже на українському ґрунті. Так, у називному відмінку однини чоловічого роду поширені *который* (55), *кожды[й]* (50), *кажды[й]* (29), *таки[й]* (51), *инши[й]* (28а), *иншы[й]* (49а) та *іный* (67а), *вашъ* (39), *самъ* (17а), *жадень* (2), у традиційній орфографії – *мой* (8а), *твой* (20), засвоєний лише українською мовою *той* (30а); жін. р. – *котора* (4а), *кожда* (71а), *мо* (45а) і *мо* (10), *тво* (59) і *тво* (64), *та* (55а) і *та* (2); серед. р. в наз. і знах. – *которое* (40), *иншое* (29), *якое* (40), *моє* (44а), *тоє* (42) і паралельно *то* (3), *все* (44).

У родовому і знахідному відмінках однини чоловічого і середнього роду вживаються форми на **-ого** після твердого приголосного основи і на **-его** після м'якого: *которого* (2а), *такого* (55), *якого* (43); *иного* (62а), *того* (18), *моєго* (61а), *твого* (43), а також і діалектні *се-го* (25), *всього* (72) з депалаталізованим *с* перед **-его**. Після шиплячого

фіксується закономірний для української мови у позиції перед споконвічно твердим приголосним голосний *о*: *иншого* (16а), *нашого* (2а). У жіночому роді вживані відповідно флексії *-ої/-еї*: *которой* (3а), *такой* (28), *якой* (50), *моєї* (30), *твоєї* (57 а), *своєї* (63), також діалектне *мої* (чемусь не привель *мої* повинної, 9а).

Для давального відмінка в чоловічому і середньому роді звичайною є флексія *-ому/-ему*, а для жіночого – орфографічно традиційна *-ої/-ей*: *которому* (64), *тому* (26), *оному* (40), *твоему* (22а), *своему* (52а) і південно-західний діалектизм *всему* (11а); *каждой* (72а), *моєї* (61а). У знахідному відмінку розглядані займенники жіночого роду мають флексію нечленного прикметника *-ую*: *которую* (3а), *такую* (27а), *нѣякую* (44), *оную* (45а), *мою* (46а) та ін.

Відмінкова флексія в орудному відмінку займенників чоловічого й середнього роду – *-им* (орфогр. *-ымъ*, а після *ј*, задньоязикових приголосних, зрідка також і шиплячих – *-имъ*), жіночого роду – після твердих приголосних – *-ою*, після м'яких – *-ею*: *тымъ* (14), *самымъ* (16), *жаднымъ* (66), *иншы[м]* (52) і *инши[м]* (60), *такимъ* (69), *моимъ* (16а); *которою* (36а), *твоєю* (7), *моєю* (70).

Місцевий відмінок орфографічно засвідчує у флексії традиційні *о* та *е* в новому закритому складі: *о котормъ* (37), *о такомъ* (23а), в *томъ* (40), на *иншо[м]* (55), в *той* (2), в речі *само[й]* (32а), *о твоємъ* (65а). Але зрідка трапляється й діалектне закінчення *-им* (орфогр. *-ымъ*, *-имъ*): *вѣда[й]* *о ты[м]* (67а), на *тымъ* (29а), на *свои[м]* ложку (45а). Останні займенники досі не привернули належної уваги дослідників [див. Історія української мови: Морфологія, с.160], хоч для історичної діалектології їх значення незаперечне.

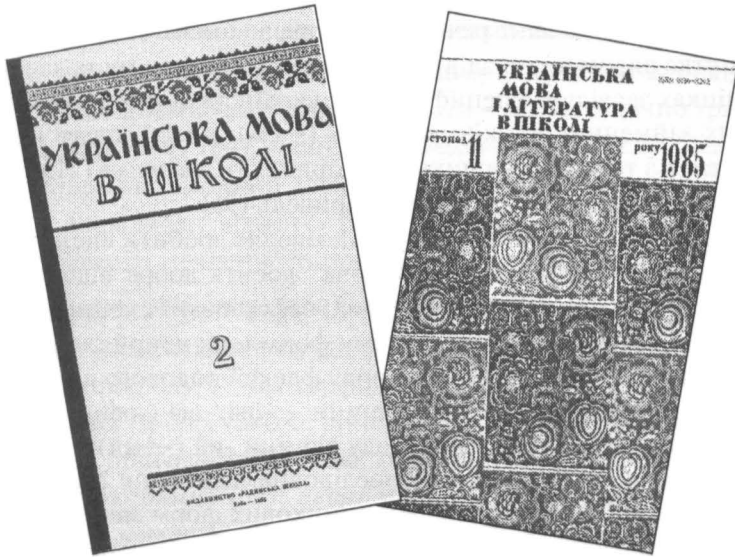
Досліджувана пам'ятка засвідчує у називному відмінку множини неособових займенників флексію *-і*, що орфографічно передається літерами *ї*, *ѣ* та *и*: *который* (33), *мой* (39а), *твій* (57), *оний* (45), *самі* (2а), *всѣ* (24) і *вси* (16а); у род. і місц. відм. – флексію *-их/їх* (*←ѣхъ*): *которыхъ* (63а), *тыхъ* (3), *вашихъ* (39а), *твоихъ* (55), *всѣхъ* (24); у дав. відм. – флексію *-им/-ім* (*←ѣмъ*): *оны[м]* (33), *твоимъ* (4), *всѣмъ* (14а); в ор. відм. – флексію *-ими*: *которыми* (66), *оними* (3), *иншими* (5), *твоими* (8а).

У знахідному відмінку, крім форм, спільних з називним (*который*, 50; *такій*, 56a) або родовим (*нѣкоторыхъ*, 25a; *оныхъ*, 36) відмінками, вживаються ще й форми на *-ие*: за пять сукенъ анкг[л]скихъ *которыє* купилемъ и взалемъ отъ него (70a); чтыридеся[т] либрь ...*оныє* маю о[т]яти (71a); *ишыє* речи всѣ *которыи* виненъ (72).

Пам'ятка рядом прикладів у називному – знахідному та давальному відмінках засвідчує специфічні для української мови форми неозначених займенників з кінцевим *-сь* (←*сѧ*): *иде[т]* *ктось* къ намъ (25a); *штось* з товаровъ нашихъ (32); *принесль* *нѣштось* (21a); *которысь* мнѣ прислалъ (63); *чемусь* не привель (9a).

Розглянутий фактичний матеріал дозволяє зробити висновок, що в староукраїнській пам'ятці “Розмова” досить добре відбито тогочасне живе мовлення. В ній, зокрема, зафіксовані специфічні саме для української словозмінної системи форми, як наприклад, широке вживання в іменників чоловічого роду флексії родового відмінка однини *-у*, в давальному відмінку однини – *-ові/-еві* (*-ови/-еви*), прикметникової флексії чоловічого роду однини *-ий* (←*-ый*) у ненаголошеній і наголошеній позиціях, послідовне вживання в родовому і знахідному відмінках однини займенникових форм *мене*, *тебе*, *себе* тощо. Представлені в ній також специфічні для української мови іменникові форми з суфіксом *-усь*, *-уся* (*Артусь*, 46; *дѣдусь*, *Ганнусю*) та займенникові з постфіксом *-сь* (*которысь*). Разом з тим мова пам'ятки фіксує чимало й діалектних особливостей у вживанні відмінкових форм, властивих південно-західним говорам української мови, серед них форми на *-е* в іменниках середнього роду після неподовженого м'якогѢ приголосного (*прагнене*), іменникове закінчення в родовому відмінку множини *-ий* (*гостий*) під наголосом, вживання в родовому відмінку іменникової флексії *-и* після депалаталізованого кінцевого приголосного основи *ц* (*працы*), в орудному – *-ою* (*працюю*), числівників *едень*, *едною*, *чтыры*, енклітичних займенникових форм давального і знахідного відмінків *ми*, *мя*, *ти*, *тя*, форми *му* в давальному відмінку і *мні* (← *мнѣ*) у давальному й місцевому та ін. У тексті пам'ятки представлені й окремі традиційні форми, успадковані з давньоруської мови, які українською мовою не засвоїлись, як наприклад, іменникова флексія *-омъ/-емъ* у давальному, *-ехъ* у місцевому відмінках множини та форми складних числівників.

**ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ,
ПОСТІЙНИМ АВТОРОМ ЯКИХ БУВ
МИХАЙЛО ЖОВТОБРЮХ**

Доцент М. А. ЖОВТОБРЮХ
(Черкаси)

**ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ**

Наукових досліджень з історії української літературної мови є в нас ще дуже мало. Акад. В. В. Виноградов справедливо підкреслює, що наука про літературну мову, про закономірності її розвитку ще молода, в ній досі існує дуже багато неясного, невивченого¹. Якщо таке твердження правильне взагалі, то до науки про закономірності розвитку української літературної мови воно стосується особливо. Тому слід з приємністю відмітити, що в останній час до вивчення історії української літературної мови вже привертається серйозна увага наших наукових працівників. Про це свідчить і поява в минулому

¹ Див. В. В. Виноградов, Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка, М., 1958, стор. 25.

році двох ґрунтовних узагальнюючих праць, присвячених цій галузі знань².

Одним з особливо важливих питань історії української літературної мови, яке лишається досі ще неясним, не вивченим, є насамперед її періодизація. Більше того, в мовознавчій науці до цього часу немає навіть єдиного погляду на принципи, на критерії, які потрібно покласти в основу такої періодизації, і кожен автор розв'язує поставлену проблему по-своєму, а це породжує розбіжності, суперечності, що виявляються як в узагальнюючих працях з історії української літературної мови, так і в спеціальних статтях, присвячених цьому питанню.

Це легко простежити на кількох прикладах. Так, періодизація української літературної мови, на думку П. П. Плюща, повинна базуватися, як він про це пише в своїх „Нарисах з історії української літературної мови”, на правильному „принципі відповідності основних етапів розвитку української літературної мови основним етапам розвитку самого українського народу від народності до буржуазної нації і від буржуазної нації до нації радянської, соціалістичної”³. Хоч слідом за цим П. П. Плющ зараз же додає, що, „створюючи наукову схему періодизації історії української літературної мови, треба враховувати і внутрішні процеси розвитку самої української літературної мови на протязі її існування”⁴.

Таким чином, основою періодизації теоретично визнається відповідність етапів розвитку літературної мови етапам розвитку самого народу і д р у г о р я д н о ю о з н а к о ю — внутрішні процеси розвитку самої літературної мови. Природно, здавалось, визначати при цьому такі періоди в розвитку української літературної мови, які б відповідали основним етапам історії українського народу, що мало відбитись і в їх назвах. Насправді ж, автор не пішов цим шляхом. В історії української літературної мови він виділив два основних періоди: 1. Стара українська літературна мова. 2. Нова українська літературна мова.

Перший період (у „Нарисах...” він другий, бо автор в історії укра-

² Курс історії української літературної мови, т. I, за редакцією академіка АН УРСР І. К. Білодіда, К., 1958 (колективна праця, виконана науковими співробітниками Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР); П. П. Плющ, Нариси з історії української літературної мови, К., 1958.

³ П. П. Плющ, Нариси з історії української літературної мови, стор. 33.

⁴ Там же.

їнської літературної мови виділяє й період „Літературної мови давньоруської народності”) обіймає етапи формування та існування української народності і початковий період формування української буржуазної нації. А другий період (у „Нарисах...” він третій) поширюється на весь час розвитку української буржуазної нації та існування української соціалістичної нації⁵.

Як бачимо, відповідності основних етапів розвитку історії української літературної мови етапам розвитку самого українського народу в цій періодизації не додержано. Очевидно, фактичний мовний матеріал, яким оперував П. П. Плющ, не дозволив йому послідовно реалізувати ті принципи, що він їх визнав за основні, провідні.

Всупереч їм, автор „Нарисів...” у своїй періодизації фактично пішов не від історії українського народу і етапів його розвитку, а від якості, від суті самої української літературної мови в різні часи її розвитку, хоч цей критерій він і не вважав основним при розв’язанні поставленої проблеми. Він думав, що на такий критерій потрібно зважати лише як на допоміжну, підпорядковану ознаку, а не вирішальну в періодизації літературної мови.

Усвідомлюючи суперечності між основними принципами, визначеними автором, і реально запропонованою ним періодизацією, П. П. Плющ сам підкреслює, що наведена ним “схема періодизації історії української літературної мови, звичайно, має ряд істотних хиб”⁶. Отже, він сам не вважає, що поставлена проблема вже розв’язана.

Аналогічні суперечності, хоч і виявлені в трохи іншій формі, властиві й фундаментальному „Курсу історії української літературної мови”, колективній праці, виконаній науковими співробітниками Інституту мовознавства Академії наук УРСР під керівництвом академіка І. К. Білодіда. Автори „Курсу...” зазначають, що вони теж „приймають періодизацію, яка відповідає найголовнішим етапам історії українського народу”⁷.

Другий період в історії розвитку української літературної мови вони називають у відповідності з прийнятим принципом „Літературна мова української народності”. Правда, до нього вони відносять і

⁵ П. П. Плющ, Нариси з історії української літературної мови, стор. 34.

⁶ Там же.

⁷ Курс історії української літературної мови, т. I, стор. 14.

українську літературну мову XVIII ст., хоч відомо, що вже „в другій половині XVIII ст. відбувався процес поступового формування української буржуазної нації”⁸. Зародження буржуазних зв’язків на Україні, отже, і складання елементів української буржуазної нації простежується ще з другої половини XVII ст., коли посилюються економічні зв’язки між різними частинами України (Лівобережжя, Запоріжжя, Слобожанщина, Правобережжя), а також коли основні райони України включаються у всеросійський ринок. Аналізуючи зростання економічних зв’язків між окремими територіями Росії й концентрування місцевих ринків у один всеросійський ринок у XVII ст., В. І. Ленін підкреслював, що „створення цих національних зв’язків було не чим іншим як створенням зв’язків буржуазних”⁹.

До речі, у „Нарисах...” П. П. Плюща літературна мова української народності, що виділяється як окремий етап у розвитку старої української літературної мови, обіймає лише час з XIV до першої половини XVII ст. включно, а не до кінця XVIII ст., як у „Курсі...”.

У назві третього періоду автори „Курсу...” вже відходять від проголошеного ними принципу й базуються на іншій основі, а саме: на відношенні літературної мови до живої розмовної мови того часу. Він у них називається „Розвиток української літературної мови на основі живої національної”.

Назва четвертого періоду („Українська літературна мова радянського періоду”) вже не вказує на відношення літературної мови до живої розмовної, а повністю відповідає новому етапові в історії українського народу. Якщо бути послідовним і додержуватись якогось єдиного принципу періодизації історії української літературної мови, то, звичайно, потрібно було б або по-іншому визначити третій період її розвитку, або ж останні два об’єднати в один, бо в радянський час, як і в попередній період, та навіть значно послідовніше, українська літературна мова розвивалась, в чому ні в кого немає сумніву, на основі живої національної мови.

Отже, і в цій серйозній науковій праці не додержано єдиних критеріїв у розв’язанні поставленої проблеми, зокрема в ній також наявний відхід від того, що теоретично визнано за основний принцип пе-

⁸ Історія Української РСР, вид. АН УРСР, т. I, 1953, стор. 349.

⁹ В. І. Ленін, Твори, т. I, стор. 132.

ріодизації історії літературної мови. Зважаючи на все це, треба визнати цілком слушним зауваження авторів „Курсу...”, що їх періодизація не претендує на остаточну завершеність і що „з розвитком досліджень у галузі історії української літературної мови буде вдосконалюватись і її періодизація”¹⁰.

Не можна, на наш погляд, погодитись і з деякими міркуваннями про принципи періодизації української літературної мови, висловленими в статті доцента А. А. Москаленка, яка надрукована у попередньому номері журналу „Українська мова в школі” і присвячена цій проблемі.

Доцент А. А. Москаленко вважає, що на всіх етапах розвитку української літературної мови в ній діяла „виразна тенденція використати в літературній мові живу розмовну мову народності чи нації, зробити її основою літературної мови”¹¹. Таке загальне твердження, поширене на весь час існування української літературної мови, спростовується фактичним матеріалом. Починаючи з кінця XVIII ст., а особливо з появою творчості Т. Г. Шевченка, українська літературна мова виражає вже не тенденцію до використання в ній живої народної мови, а повністю розвивається на її основі, являючи собою народну мову, оброблену і відшліфовану видатними майстрами слова, класиками української літератури.

Що ж до попереднього періоду, то така тенденція не була загальною. Її можна простежити в ділових документах, як, наприклад, у різних грамотах XIV – XV і пізніших століть, у „Пересопницькому євангелії” 1556 – 1561 рр., в окремих полемічних творах кінця XVI – початку XVII століть, як „Апокрисис” Христофора Філалета, „Палінодія” Захарія Копистенського, „Пересторога”, що деякими вченими приписується львівському братчику Рогатинцю, а іншими – Іову Борецькому, окремі послання Івана Вишенського тощо. Але цього не можна сказати про твори, написані церковнослов’янською або слав’яноноруською мовою, такі, наприклад, як більшість послань Івана Вишенського, проповіді Лазаря Барановича, „Синописис” Інокентія Гізеля, „Густинський літопис” від 1670 року і подібні.

Свою періодизацію історії української літературної мови А. А. Москаленко саме й буде на припущенні існування названої

¹⁰ Курс історії української літературної мови, т. 1, стор. 14.

¹¹ А. А. Москаленко, До питання про періодизацію історії української літературної мови, „Українська мова в школі”, 1959, № 1, стор. 74.

тенденції, а звідси й на фактичному ототожненні процесів розвитку живої розмовної і літературної української мови на всіх етапах їх історії. Він, крім „Літературної мови давньоруської народності”, виділяє три періоди в розвитку власне української літературної мови: 1. Літературна мова української народності. 2. Літературна мова української буржуазної нації. 3. Літературна мова української соціалістичної нації.

Така періодизація зовсім ігнорує специфіку літературної мови і з цих міркувань не може задовольняти наукових вимог, поставлених до неї.

Недоліком більшості існуючих систем періодизації історії української літературної мови є насамперед, нам здається, хибний критерій, на якому вони ґрунтуються. Основу періодизації літературної мови вбачають не в матеріалі, історія розвитку якого поділяється на певні періоди, а поза ним, тобто періодизують розвиток літературної мови на основі характеру розвитку інших суспільних категорій, з якими літературна мова органічно зв'язана, але з якими не тотожна.

Закони розвитку літературної мови, її склад, структура, якість усіх її компонентів фактично, таким чином, у розв'язанні цієї проблеми не беруться до уваги, ігноруються.

Незаперечно є істина марксистсько-ленінського мовознавства, що мова взагалі і літературна зокрема на всіх етапах розвитку зв'язана з історією народу, якому вона належить. Відомо, що розвиток суспільства викликає безперервні зміни в мові і штовхає її до удосконалення, оскільки перед нею висуваються все нові й нові вимоги, які вона має задовольнити, щоб виконати свою основну суспільну функцію — бути засобом спілкування для членів певного колективу. Тому загальнонародна розмовна мова, яка безпосередньо обслуговує потреби всього колективу людей, що нею користується, у своїх загальних законах розвитку відбиває процес переходу суспільства від племінного стану до народності і від народності до нації. Отже, виділяючи найзагальніші періоди в розвитку розмовної мови, цілком правомірно визначати племінну мову, мову народності і національну мову.

Однак і в загальнонародній мові виділяються також і інші етапи її історії, що визначаються діянням її внутрішніх законів розвитку, які вже зумовлюються не історією розвитку народу, а якісною структурою самої мови, отже, які становлять її специфіку і не відбивають

безпосереднього зв'язку розвитку мови з розвитком суспільства. Так, наприклад, із занепадом зредукованих у давньоруській мові і втраченою законом відкритого складу розпочинається новий етап у розвитку її фонетичної системи, хоч він і не зумовлений історією розвитку суспільства, історією давньоруської народності.

Залежність розвитку літературної мови від суспільного розвитку також безсумнівна. Цього ніхто не може заперечити, але ж безсумнівним є і той факт, що літературна мова, як суспільне явище, характеризується ще й своїми власними закономірностями розвитку. Поперше, вона не завжди, не на всіх етапах її історії є загальнонародною, як жива розмовна мова. В феодальному суспільстві часто спостерігається велике розходження між писемною, літературною мовою і народнорозмовною; у функції літературної мови може виступати не власна народна мова, хоч і спеціально для цього пристосована, а повністю чужа або ж мова, сформована на іншій, чужій основі; обслуговує ця мова не всі потреби в спілкуванні і не потреби всього народу, а лише вузької його частини, верхівку феодального суспільства.

„Таким чином, у певних історичних умовах, — пише акад. В. В. Виноградов, — деякі писемно-літературні мови феодального суспільства, носячи наддіалектний характер, у той же час не мали основних соціальних властивостей як загальнонародних розмовних, так і національних літературних мов, а саме: властивості загальнонародної комунікативності. Коло їх носіїв було обмежене, також як і коло їх функцій, а зв'язки їх з народною мовою і її діалектами могли бути дуже специфічні, а часто дуже віддалені й вузькі, навіть у тих випадках, коли літературною мовою є близька й не зовсім чужа мова”¹².

Лише тоді, коли літературна мова формується на народнорозмовній основі, вона набуває загальнонародного характеру. Здебільшого це буває, хоч і не завжди, з перемогою капіталізму і формуванням буржуазної нації.

Тому акад. В. В. Виноградов, говорячи про визначення принципів періодизації літературної мови, безперечно, має всі підстави, щоб заявити, що „для цього потрібно звільнитися від деяких історичних помилок, які вкорінилися. Тепер багато істориків механічно відносять до історії мови загальну схему періодизації історії народу в йо-

¹² В. В. Виноградов, Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка, стор. 129 — 130.

го розвитку від племен до народності і від народності до нації.

Такий апіорний спосіб періодизації історії мови неправомірний, хоча було б також неправильно і заперечувати наявність глибоких відмінностей в умовах розвитку мови в епоху утворення та існування народності і в епоху історії нації”¹³.

Принципово правильним визнає таке твердження й А. А. Москаленко, але зовсім незрозуміло, чому він вважає його непридатним, коли йдеться про періодизацію історії української літературної мови¹⁴.

Якщо ж виходити з матеріалу самої літературної мови, якщо брати до уваги її склад, структуру, якість усіх її компонентів на різних етапах її розвитку, а не виходити з критеріїв, що властиві іншим суспільним категоріям, то в історії української літературної мови можна виразно накреслити лише два основних періоди:

1. Давня українська літературна мова (XIV – XVIII ст.).

2. Нова українська літературна мова (кінець XVIII ст. й до наших днів).

Така періодизація не нова, вона відома давно, й відмовлятися від неї немає підстав. Щодо виділення цих двох основних періодів наша думка цілком збігається з поглядом П. Д. Тимошенка, висловленим у статті „Про періодизацію історії української літературної мови”¹⁵. Фактично таку періодизацію визнає й П. П. Плющ, хоч теоретично він займає іншу позицію щодо її критеріїв.

Неправомірним нам здається, що давньоруська мова розглядається як окремий період в історії української літературної мови. Адже вона (як загальнонародна розмовна, так і книжно-писемна, літературна) становить осібну мову, яка існувала ще до сформування східнослов'янських мов – української, російської і білоруської. Вона має свої власні риси, закономірності розвитку і свою періодизацію. Вона була основою, з якої виростили українська, російська і білоруська мови. Без знання її структури не можна зрозуміти початкового етапу в розвитку цих мов, однак ототожнювати давньоруську мову з будь-якою східнослов'янською мовою, що розвинулась на її основі, – це

¹³ В. В. Виноградов, Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка, стор 129.

¹⁴ „Українська мова в школі”, 1959, № 1, стор. 73.

¹⁵ Там же, 1958, № 6, стор. 61.

значить відходити від історичної дійсності. А тому й немає підстав вважати давньоруську літературну мову, періодом в історії уже української (так само російської та білоруської) літературної мови.

Інша справа – педагогічні міркування. В навчальних планах філологічних факультетів наших вищих шкіл відсутній окремий спеціальний курс давньоруської мови, тому в курсі історії кожної сучасної східнослов'янської мови, перш ніж приступити до вивчення матеріалу, що її безпосередньо стосується, доводиться докладно простежувати історію давньоруської літературної мови.

Цей стан відбивають і наші програми та підручники. Однак не можна змішувати теоретичний аспект розглядуваної проблеми з практичним розв'язанням її в конкретних педагогічних умовах.

Стисло розглянемо тепер ті якісні ознаки української літературної мови, що дозволяють її історію поділити саме на два великих, основних періоди.

Характерною особливістю української літературної мови на протязі її розвитку з XIV і майже до кінця XVIII ст. було те, що вона в цей час ніколи не становила загальнонародного засобу спілкування; і своїм складом, і своїми функціями вона відрізнялась від тогочасної живої мови українського народу.

В зазначений період на Україні фактично існувала не одна літературна мова, розгалужена стилістично, а було два типи її, кожен з яких мав свої лексичні, граматичні і фонетичні особливості.

До складу давньої української літературної мови входила церковнослов'янська (староруська) і книжно-українська мова; остання виступала під назвою „руської” та „простой” мови.

Церковнослов'янська мова розвинулася на давньослов'янській основі, зберегла її лексику, граматичну будову і фонетичну систему, хоч мала деяке дуже незначне, особливо в давнішу епоху, східнослов'янське нашарування, в тому числі до неї проникли й окремі лексичні, фонетичні та граматичні українізми. Застосовувалась вона, головним чином, у церковнослужебній літературі, проте іноді вживалась і в інших писемних жанрах, навіть у літописах (порівн. „Густинський літопис”, літопис Грабянки тощо).

Тогочасні українські вчені, надаючи великої ваги церковнослов'янській мові, зокрема як засобу в боротьбі проти польсько-магнатської агресії, доклали багато сил до її нормалізації, що виявилось і у виданні ряду граматик, в яких вона була об'єктом вивчення.

Однак, незважаючи на це, церковнослов'янська мова, будучи не загальнонародною, а лише штучною книжною, не мала потенціальних можливостей для свого розвитку і тому поступово деградувала й під кінець розглядуваного періоду зовсім занепала.

Другий тип давньої української літературної мови характеризувався певним зближенням писемної мови з тогочасною живою, що нею користувався український народ у повсякденному житті. В різних жанрах писемної мови таке зближення було неоднаковим: більше елементів живої української мови спостерігаємо, наприклад, у ділових документах, в яких йдеться про звичайні буденні справи (грамоти, актові книги), і значно менше – в полемічній літературі тощо.

Однак і цей тип давньої української літературної мови, навіть той її різновид, що відомий під назвою „простої мови”, ніколи повністю не розвивався на загальнонародній українській основі, а становив штучну мішанину елементів української, церковнослов'янської, давньоруської книжної мови, частково польської, пізніше російської, представлених у різний час і в різних жанрах у різних пропорціях. У деяких жанрах цієї мови використовувались також і окремі латинські та грецькі елементи.

І цей тип давньої української літературної мови не був загальнонародним щодо своїх соціальних комунікативних функцій, отже, він не міг закріпитися в ролі спільної української літературної мови в процесі складання української нації, для якої мовна спільність є доконечною умовою. А тому цілком природно, що й давня книжна українська мова згодом зовсім занепала, виродившись у соціальний жаргон, використовуваний для типізації художніх образів українськими письменниками ще на початку XIX ст. (порівн. мову Возного у „Наталці Полтавці” І. Котляревського). Ніколи не вмирає, а живе й розвивається у зв'язку з розвитком суспільства тільки мова загальнонародна як щодо своєї структури, так і щодо властивих їй комунікативних функцій.

Давня книжна українська мова хоч і вийшла з ужитку, проте її розвиток поступово підготував умови для формування літературної мови на живій загальнонародній основі, тобто умови для формування нової української літературної мови.

„Закріплення народнорозмовної мови в літературі було, отже, явищем історичного процесу, який вимагав усунення розриву між мовою писемною і усною. Підготовлений усім попереднім історич-

ним розвитком, цей процес знайшов своє яскраве виявлення саме в добу формування української нації”¹⁶.

Нова українська літературна мова як і с н о відрізняється від літературної мови попереднього періоду. По-перше, вона єдина щодо своєї структури і основи розвитку, по-друге, вона загальнонародна щодо своїх функцій. Саме тому з часу її формування і розпочинається інший, другий період в історії української літературної мови, який відкривається в кінці XVIII ст. творчістю І. П. Котляревського.

Відрізняється нова українська літературна мова від старої і характером зв'язків з діалектами. Якщо елементи живої української мови в давній писемній діалектно були строкаті, іноді траплялись поодинокі спроби натуралістичного копіювання діалектної мови (напр., в “Інтермедіях” Я. Гаватовича), то нова українська літературна мова, сформувавшись на основі середньонаддніпрянських говорів, стала наддіалектною, єдиною для всієї української нації.

Зважаючи на якість літературної мови, а не переносючи механічно схему періодизації історії українського народу й історії живої розмовної мови на історію літературної мови, ніяк не можна, як це пропонує А. А. Москаленко, об'єднати в один період українську літературну мову другої половини XVII ст. і мову Т. Шевченка, Лесі Українки та М. Коцюбинського, одночасно виділивши в окремий період мову А. Головка, П. Тичини та інших радянських письменників¹⁷. Невже можна припустити, що мова літописів Величка та Грабянки якісно ближча до мови творів М. Коцюбинського, ніж мова М. Коцюбинського до мови А. Головка, або вірші Л. Українки і П. Тичини з мовного погляду мають якісних відмінностей більше, ніж вірші Л. Українки і поетів Києво-Могилянської академії кінця XVII чи початку XVIII ст.?

Якщо вчені вважають, що російська літературна мова з часів Пушкіна з погляду її якості, її структури мало чим відрізняється від сучасної російської літературної мови, то те саме можна сказати й про мову Шевченка та сучасну українську літературну мову: в основі це одна і та ж мова. Тому немає підстав поділяти українську літературну мову XIX ст. і радянської доби на два окремі періоди в її історії. Адже зміна економічного базису і політичної системи не викликає зміни в структурі мови.

¹⁶ Курс історії української літературної мови, т. 1, стор. 136.

¹⁷ „Українська мова в школі”, 1959, № 1, стор. 75.

Якість мови – поняття не абстрактне, а конкретно-історичне. Основа для розвитку мови є історія народу. Отже, і якість кожної літературної мови складається і розвивається в конкретних історичних умовах у зв'язку з конкретною історією народу.

А звідси ясно, що на протязі тривалого періоду існування давньої української літературної мови вона, зберігаючи свої основні якісні ознаки, все ж під впливом різних історичних причин видозмінювалась. Таким чином, у її розвитку можна виділити окремі етапи з характерними для них рисами. Те саме стосується і періоду існування нової української літературної мови.

Нам здається, що в першому періоді історії української літературної мови можна виділити такі етапи розвитку:

1. Літературна мова XIV – першої половини XVI ст. (до Люблінської унії 1569 р.). Це етап формування обох типів давньої української літературної мови на основі давньоруської літературної мови. У тодішній писемній „руській мові” часто ще не розмежовуються книжні українські і білоруські елементи.

2. Літературна мова другої половини XVI – першої половини XVII ст. (від Люблінської унії до возз'єднання України з Росією). Ця доба характеризується активним проникненням до давньої української літературної мови польських елементів внаслідок гноблення українського народу польською магнатською державою, а з другого боку – інтенсивним розвитком давньої української літературної мови, використовуваної в боротьбі з польсько-магнатським гнітом і католицькою агресією.

3. Літературна мова другої половини XVII – до кінця XVIII ст. (після возз'єднання України з Росією до початку формування нової української літературної мови). Цей етап характеризується поступовим очищенням української літературної мови від полонізмів, жанровим і лексичним збагаченням її, зокрема під впливом російської мови, широким використанням народнорозмовної діалектної мови і підготовкою ґрунту до створення української літературної мови на живій народній основі.

У другому періоді історії української мови виразно виділяються теж три етапи:

1. Літературна мова з кінця XVIII до 60-х років XIX ст., коли відбувається активний процес творення єдиної української національної літературної мови на живій народній основі, який остаточно завершується творчою діяльністю Т. Г. Шевченка.

2. Літературна мова з 60-х років ХІХ століття і до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Це, з одного боку, доба розвитку української літературної мови в умовах жорстокого царського гніту в Росії та польсько-магнатського і австрійсько-царського в Галичині, а з другого боку, це доба збагачення та удосконалення її прогресивними письменниками на основі різноманітної творчості українського народу і використання стилістичних досягнень інших слов'янських літературних мов, насамперед російської.

3. Літературна мова радянської доби. В цей час українська літературна мова, як мова соціалістичної нації, що має власну державність і живе багатогранним творчим життям, досягає найвищого свого розвитку в усіх її жанрах і стилях.

Така періодизація історії української літературної мови, нам здається, найбільш відбиває якісний розвиток її на різних етапах існування. Звичайно, в межах названих етапів можна виділити ще дрібніші відтинки часу, протягом яких українська літературна мова набула тих чи інших якісних відмінностей, тобто можна створити детальнішу періодизацію її. Але це вимагає докладнішого, ніж ми тепер маємо, дослідження історії її розвитку.

М.А.ЖОВТОВРЮХ

ВІДБИТТЯ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ ФОНОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ У ТВОРАХ Г.С. СКОВОРОДИ

Свої філософські трактати, діалоги, проповіді, байки та вірші відомий український філософ і поет Г.С. Сковорода написав у другій половині ХVІІІ ст. То був надзвичайно складний період в історії української літературної мови. Саме тоді за нових суспільно-економічних умов, коли відбувався поступовий розклад феодальної системи на Україні й поширення капіталістичних відносин, значно активізується процес формування української нації, отже, й становлення української національної мови. А це значить, що давня українська літературна мова в тих її традиційних стилях, які ґрунтувалися на старослов'янській (церковнослов'янській) основі й були відірвані від живої мови народу, вже не задовольняла суспільних потреб і тому втрачала своє значення, свою роль у суспільній комунікації. Сфера

функціонування її стилів помітно звужувалась, а окремі з них і зовсім занепали.

Разом з тим царський уряд, посилюючи соціальне й національне гноблення українського народу, поряд з іншими заходами, вдавався також до утисків його літературної мови.

Великі перешкоди для нормального розвитку української літературної мови створював царський указ 1720 р. про заборону в українських містах друкувати будь-які книги, крім церковних, та й ті перед друкуванням потрібно було обов'язково звіряти з відповідними текстами російських видань, щоб не допускати ніякого відхилення в них від цих текстів. У 1766 р. вийшов новий указ, який не тільки підтверджував зміст попереднього, але й вимагав, щоб з українських друкарень дозволялося випускати в світ книги лише після їх перевірки й затвердження вищою духовною владою.

Природно, що за таких обставин давня українська літературна мова в усій сукупності її структурних типів і функціональних стилів далі розвиватися не могла. Не виявили життєвості й занепали всі її стильові різновиди, які були пов'язані з церковнослов'янською літературою, релігійною боротьбою, взагалі ті, що використовувалися в літературі, перейняті церковною ідеологією, тобто в літературі полемічній, житійній, ораторсько-проповідницькій, духовному віршуванні тощо. Деякі з них припинили своє існування у зв'язку з занепадом літературних жанрів, у яких вони функціонували. Наприклад, жанр полемічної літератури після возз'єднання України з Росією вже на кінець XVII ст. втратив свою соціальну й ідейну основу, яка його живила, і майже повністю занепав.

Послабленням впливу на суспільство релігійної ідеології в процесі інтенсивного формування буржуазних відносин та успішного розвитку наукового пізнання світу, піднесенням свідомості пригноблених мас зумовлений занепад житійної літератури й духовного віршування, отже, й властивих їм мовних стилів. У культово-релігійній літературі слов'яноноруський тип старої української літературної мови витісняється звичайною церковнослов'янською мовою в тому її варіанті, який сформувався в Росії.

Ораторсько-проповідницька література, яка в свій час відіграла помітну роль у староукраїнській літературі — у боротьбі з католицизмом і польсько-латинськими впливами, у другій половині XVIII ст. зовсім уже втратила своє суспільне значення, перетворившись на

церковно-дидактичний різновид літератури, в якій не порушувалась жодна важлива соціальна проблема. А оскільки церква стала однією з ланок загальної бюрократичної системи царської Росії, то цей літературний різновид втратив і будь-який зв'язок з українською мовою. Отже, занепав і ораторський стиль старої української літературної мови.

Усунення української мови із сфери освіти, школи, насамперед з Києво-Могилянської академії, особливо з часів, коли її ректором став реакційний діяч С. Миславський, зумовило занепад наукового стилю старої української літературної мови, а також того різновиду художнього стилю, що культивувався в шкільній драмі. Зовсім занепадає її офіційно-діловий стиль, оскільки ділове листування в межах України, після остаточної ліквідації автономії Гетьманщини повністю починає здійснюватись російською мовою.

Не втратив своєї життєвості в старій українській літературній мові лише той її стиль, що ґрунтувався на живомовній народній основі й використовувався в художній літературі, що тоді виступала в т.зв. малих формах, під якими розуміємо сатиричні, гумористичні та ліричні вірші, історичні пісні, травестійні твори тощо. Саме в цьому стилі виявлялася на тому історичному етапі тенденція до створення національної української літературної мови. У кінці XVIII ст. цю тенденцію на значно ширшій мовній основі розвинув і остаточно закріпив І.П. Котляревський.

Таким чином, творчість Г.С. Сковороди припадає на той період, коли, власне, вже завершувався процес занепаду традиційних книжних стилів старої української літературної мови, хоч за часів його навчання в Київській академії вони ще не зовсім втратили своє значення.

За лексичним складом і граматичною структурою ці стилі мали певні відмінності, що визначалися їх відношенням до живої народної мови, ступенем зближення з нею. В одних із них струмів живої мови був сильніший, в інших – менший. Відповідно до цього й старослов'янські елементи представлені в них неоднаково. Там, де жива мова використовувалася ширше, їх, природно, було менше, і, навпаки, в творах, у яких живомовні компоненти спостерігаються рідше, лексичні й граматичні старослов'янізми посідають більше місця. З цього погляду можна говорити про два варіанти старої української книжної мови, що протиставляються третьому, в основі якого лягла

жива народна мова. У перших двох варіантах на час, коли писав Г.С. Сковорода, вже був сильно відчутний вплив російської книжної, а іноді й народної мови, хоч теж неоднаково.

Якою ж мовою писав свої твори Г. С. Сковорода?

Дослідники його творчості висловлювали з цього приводу різні думки. Ще в 20-х роках минулого століття мова Г.С. Сковороди привернула до себе увагу професора Московського університету І.М. Снегирьова, який, взагалі прихильно ставлячись до творчості автора, характеризував його мову як “недбалу”, “наповнену провінціалізмами”, позбавлену “хорошого смаку”, хоч разом з тим відзначав, що іноді їй властива і “сила та виразність” [“Отечественные записки”, 1823, ч. 16, стор. 262].

Один з давніших дослідників творчості Г.С. Сковороди — відомий молдавський письменник і фольклорист О. Хиждеу вважав його мову “дивною сумішшю церковної мови з простонародною українською, урізноманітненою словами польськими, багатьма білоруськими провінціалізмами, а також вставками виразів грецьких і латинських, нерідко навіть і єврейських” [“Телескоп”, 1835, т. XXVI, стор. 16-17]. Майже аналогічний погляд висловив на неї історик української літературної мови П.Г. Житецький. Назвавши Г.С. Сковороду видатним представником слов’яноукраїнської мови другої половини XVIII ст. [див.: П. Житецький, Енеїда Котляревського в зв’язку з оглядом української літератури XVIII ст., К., 1919, стор. 29.], він разом з тим писав, що Сковорода “несвідомо для самого себе... робить все, щоб висловити свою думку найбільш ненатурально, вживаючи слів то церковнослов’янських, то українських, то російських. Насильства над мовою у творах Сковороди доходять до того, що він імпровізує особливі форми чи то українські, чи то російські”. Іноді навіть важко “орієнтуватись у цьому хаосі слів” [там же, стор. 39]. За традицією, що тоді вже склалася, М.С. Возняк вважав мову творів Г.С. Сковороди “страшною, тяжкою, дивачною, заплутаною, тяжко зрозумілою мішаниною” російської та церковнослов’янської з іншомовними висловами й рідше чи частіше вживаними українськими елементами [див.: М. Возняк, Історія української літератури, т. III, Львів, 1924, стор. 84.].

Однак у 20-х роках XX ст., зокрема у зв’язку з відзначенням 200-ліття з дня народження видатного філософа і поета, відбувається перегляд поглядів з цього питання. Так, Д.І. Багалій, не заперечуючи

того, що мова творів Сковороди далека від живої народної й важка для читання, робить спробу визначити її основу. На його думку, у творах, “присвячених алегоричному з’ясуванню Біблії (Ізраїльський Змій, Жена Лотова, Потоп Зміїн), – Г.С. Сковорода вживає переважно церковнослов’янської мови, в інших (загальнофілософського або загальнолітературного характеру) її замінює російська мова з домішкою церковнослов’янських та українських форм і виразів” [Д.І.Багалій, Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. Х., 1926, стор. 303]. “Головну основу” мови творів Г.С. Сковороди вбачав у “російській письменницькій мові 18-го століття” П.О. Бузук, який одночасно відзначав її змішаний характер, знаходячи в ній елементи “українські, польські й старослов’янські”, і підкреслював, що вона була “не досить ще вироблена” [П.О. Бузук, Мова і правопис у творах Г.С. Сковороди, у зб.: “Пам’яті Г.С. Сковороди”, Одеса, 1923, стор. 62.]

Іншого погляду додержувався О.Н. Синявський. За його спостереженнями, Сковорода, вихований у Київській академії в часи розквіту в ній староукраїнської книжної мови, продовжував українські літературні традиції й “мовою своїх творів був органічним витвором староукраїнської культури” [О. Синявській, Мова творів Г. Сковороди, “Червоний шлях”, 1924, 4-5, стор. 252]. Лексичний і фонетичний аналіз дає підставу О.Н.Синявському кваліфікувати її як “доволі типову книжну українську мову XVIII ст.” [Там же, стор. 255], в основі якої простежується церковнослов’янська стихія, як і взагалі в книжних стилях староукраїнської літературної мови. Однак від мови українських письменників першої половини XVIII ст. вона відрізнялася деякими особливостями: в ній зовсім відсутні лексичні та інші полонізми, зате вона включає чимало слів і граматичних форм, засвоєних з російської мови. Крім того, для вираження численних філософських понять Сковорода користувався запозиченнями з багатьох інших мов та новотворами, “упідлеглюючи, проте, їх українській фонетиці” [там же].

Сучасні дослідники мови творів Г.С. Сковороди (Г.М. Гнатюк, П.А. Моргун, Л.Є. Махновець) теж додержуються думки, що за своїм лексичним складом, граматичною будовою і фонетичним оформленням вона була книжною староукраїнською, що в той час розвивалася під сильним впливом мови російської [див.: Г.М. Гнатюк, Мова творів Г.С. Сковороди, “Українська мова в школі”, 1958, 3,

стор. 16; П.А. Моргун, Роль і значення мови Г.С. Сковороди в процесі становлення української літературної мови на народній основі, у зб.: “Питання історичного розвитку української мови”, Х., 1959, стор. 78; Л.Є. Махновець, Григорій Савич Сковорода, у кн.: “Історія української літератури”, т. 2, К., 1967, стор. 129]. Поділяють цей погляд, власне, й упорядники двотомного видання творів Г.С. Сковороди, хоч і не зовсім точно формулюють його. Вони пишуть, що мова творів нашого філософа і поета “має характер суміші традиційної церковнослов’янської, старокнижної української і російської мов того часу та живої розмовної української мови” [Григорій Сковорода, Твори в двох томах, т. I, К., 1961, стор. XXXV. У цьому виданні збережені ті орфографічні особливості, що відбивають структуру мови в усій її сукупності. Упорядники усунули лише ь у кінці слів, який з середини 80-х років перестав писати й сам Сковорода; уніфікували написання слів разом, окремо і через дефіс та замінили грецькі, латинські й церковнослов’янські літери відповідними українськими. Важливо також, що в цьому виданні виправлені помилки, допущені в давніших виданнях Д.І. Багалія та В.Д. Бонч-Бруевича. Всі наступні ілюстрації подаються за цим виданням. Перше число після прикладів означає том, друге – сторінку]. Але відомо, що старокнижна українська літературна мова включала і традиційні церковнослов’янські елементи, і живомовні українські, а пізніше й російські, лише в різний час і в різних її стилях ці елементи виступали в неоднаковій пропорції.

Отже, можна вважати доведеним і усталеним той погляд, що Г.С. Сковорода пирав своєю твору староукраїнською літературною мовою другої половини XVIII ст., тобто останнього періоду її існування, періоду, коли відбувався її занепад. Тому його мова багато чим відрізняється від староукраїнської літературної мови часів її розквіту і містить чимало таких компонентів, які надають їй характеру певної непослідовності, що часом викликала подив у перших її дослідників. Але вона, незважаючи на це, все ж не втрачала тієї важливої прикмети, що була притаманна староукраїнській книжній мові й становила її сутність — поєднання традиційної старослов’янської стихії з живомовною народною.

Вважаємо, таким чином, що всі твори Г.С.Сковороди — і філософські, і художні — написані староукраїнською літературною мовою другої половини XVIII ст., проте в різних творах ця мова неод-

накова. Трактати, діалоги, листи й проповіді філософського змісту написані тим її різновидом, що його називають слов'яноукраїнським. Він містить досить значну кількість старослов'янizmів різного типу, наприклад:

а) лексичних: *нѣсть* (I, 7), *вскую* (I, 8), *рече* (I, 10), *сице* (I, 13), *аз* (I, 30), *присно* (I, 31), *дондеже* (I, 31), *внемли* (I, 102), *соньмищѣ* (I, 162), *вопїет* (I, 163), *аще* (I, 178), *тать* (I, 193), *благовонный* (I, 212), *чертога* (I, 243), *десница* (I, 245), *грядый* (I, 281), *агнцы* (I, 283), *убо* (I, 302), *отверзе, облечеса, тцанїем* (I, 303), *седь, седмицы* (I, 306), *воньми* (I, 323);

б) морфологічних: *быша* (I, 4), *бяху* (I, 6), *исхождаше, напаше* (I, 30), *оставихом, идохом, поревновах* (I, 31), *имам* (I, 32), *видѣх* (I, 319), *восхотѣх* (I, 15), *обрѣтох* (I, 61), *мя* (облобызай мя – I, 7), *тя* (повержет *тя* – I, 9), *ны* (вселися в *ны* – I, 16), *на небеси* (I, 15), *стежи твоя* (I, 16), *врази мои* (I, 10), *людїе мнози* (I, 5), *очес твоих* (I, 348);

в) фонетичних: *хошет* (I, 178), *нощ* (I, 192), *дщери* (I, 303), *виждь* (I, 81), *брег* (I, 185), *глас* (I, 302), *прах* (I, 280), *ясте* (I, 11), *яденїем* (I, 19).

У тексті цих творів часто вживаються старослов'янські вирази і речення, наприклад: *Чти отца твоего* (I, 23), *Слово плоть бысть и вселися в ны* (I, 16), *Исчезоша очи мои во спасенїе твое* (I, 31), *Страх и трепет прїде на мя* (I, 144).

Мова збірки “Сад божественных пѣсней” та інших віршованих творів містить набагато менше старослов'янizmів, особливо рідкісні вони в ліричних і сатиричних віршах, таких, як “Ой ты, птичко жолтобоко”, “Ах ты, тоска проклята”, “Ах поля, поля зелены”, “Всякому городу нрав и права” тощо.

Неоднаково представлена в мові Г.С. Сковороди й живомовна українська стихія. Менш яскраво виявлена вона, звичайно, в творах філософського характеру, хоч і там досить часто трапляються не тільки фонетичні, а й лексичні та граматичні українїзми: *невѣстка* (I, 3), *витається* (I, 7), *вапну* (I, 39), *заец* (I, 67), *зараз* (I, 551), *вельми* (I, 556), *на сонѣлках* (I, 531), *дрѣмаеш* (I, 556), *спѣваает* (I, 142), *гной* (I, 28), *стерво* (I, 176), *халепя* (I, 177), *враз* (I, 66), *сюди* (I, 4), *для мене* (I, 61, 516), *бережи себе* (I, 47), *ожидает тебе* (I, 516), *Петре* (I, 4), *господине, брате* (I, 211), *друже* (I, 515), *Марко* (I, 235), *господеву* (I, 348), *сынови* (II, 430), *двома сынами* (I, 11), *плечима, очима* (I, 10), *пара голубов* (I, 83), *остатись* (I, 8), *влюбитися* (I, 27), *волноватись* (I,

241), *стригти* (I, 197), *могти* (I, 20), *послушаймо* (I, 4), *продеримо*, *приноравливаймо* (I, 5), *постараймось* (I, 90), *в'їруймо* (I, 58), *хаты не минай* (I, 176), *заглядай* (I, 21), *оглянься* (I, 182), *проходь* (I, 422), *скинь* (I, 391), *волочатся по Іерусалимах, по Іорданах, по Вифлеємах, по Кармилах, по Фаворах, по великолїтних домах* (I, 7), *благодарю вам* (I, 189).

Зате в мові пісень і віршів український елемент представлений надзвичайно широко, він виступає тут як основний. Звичайна в піснях така лексика, як *яры* (II, 25), *нехай* (II, 32), *питай* (II, 11), *стравы* (II, 69), *снїдати* (II, 42), *певна, пишній* (II, 64), *солодкій* (II, 69), *жайворонок, соловейко* (II, 25), *зв'їряку* (II, 33), *сваты* (II, 33), *цап* (II, 56), *казка* (II, 98), *вгору* (II, 27, 32), *додому* (II, 65), *чад* (с дымом, с чадом — II, 33), *батько* (с батьком — II, 64), *дметься* (II, 32), *самота, сумна, оранья* (II, 64), *ярмо* (II, 65), *той* (II, 44), *покорити* (II, 70), *выникает* (II, 25), *лїкарї* (II, 75) і под. Яскраво виражена в ній українська граматична структура, наприклад: а) інфінітиви на *-ти*: *стати* (II, 12), *почити* (II, 15), *коротати* (II, 23) *жити* (II, 28), *прозрїти* (II, 26), *сидїти* (II, 70), *вмїстити* (II, 41), *взяти* (II, 65), *покорити, потопитися* (II, 71), *назвати* (II, 78) тощо; б) імперативні форми 1-ї особи множини на *-мо*: *будьмо, розбиваймо, поудержмо* (II, 42), *похвалїмо* (II, 72); в) форма імператива 2-ї особи однини від дієслова *їхати*: *їдь* (II, 44); г) закінчення давального відмінка іменників чоловічого роду однини *-ові, -еві* та іменників і прикметників множини *-ах*: *Христови* (II, 8), *гостеви* (II, 13), *по великих больш домах* (II, 42), *по чужих странах* (II, 42), *по трудах тяжких* (II, 29); д) форми двоїни, поширені в багатьох українських говорах: *руцї связаннї и нозї* (II, 49); *серце и руцї тебї даст* (II, 49); е) майже послідовне вживання вокатива у функції звертання: *смерте* страшна, замашная *косо* (II, 20), *роде* плотській (II, 22), *мильї покою* (II, 24), *несытїй аде* (II, 27), *поспїшай гостю* (II, 46), *моя славо* (II, 54), *бібліотеко* ты моя избранна (II, 64), *безтолковий дїду* (II, 67), *мудросте* глупая (II, 67), *новый наш ходатаю* (II, 12), *саде* (II, 49), *Адаме* (II, 16), *сыне* (II, 54), *сину* (II, 74), *синку* (II, 75), *жабо* (II, 105) і багато інших; е) членні форми якісних прикметників вищого ступеня: *ширїшїй, горшїй* (II, 22), *крїпшїй* (I, 51); ж) займенник у давальному відмінку *тобї* (II, 75), у родовому й знахідному *мене, тебе, себе*: ты *мене*, отче, настави *здїсь* (II, 18), *грызеш мене* (II, 33), *змучила мене* (II, 75), *не для тебе рай и сад* (II, 11), *до тебе* моя природа (II, 24), *прошу тебе* (II, 65),

посвятив *себе* Христови (II, 8); з) дієприслівники типу *сидячи* (II, 70), прислівник *туди* (II, 67); и) прийменник і префікс з; з душі (II, 35), з безчисленних (II, 40), з сих спекуляцій (II, 67), з рук (II, 96), *знова* (II, 64) і т.д. Досить часто трапляються специфічно українські синтаксичні конструкції: *пастух овцы выгоняет* (II, 25); *В полѣ ли овцы пасеш?* (II, 36); *Выгонит овцы в благовонное поле* (II, 64). Не позбавлена таких конструкцій і мова філософських творів та збірника “Басни Харьковскія”, наприклад: *Паси козлы твои* (I, 48), *учу свои дѣти* (II, 127), *влюбился в ваши птички* (I, 171), *лови зайцы* (II, 201). До українських особливостей належить і дуже поширений спосіб виражати приналежність не родовим іменника, а присвійним прикметником: *сыне Давыдов* (II, 29), *Маріин сыне* (II, 54), *Данилов каменю* (II, 12), *Венерин амур* (II, 19), *умностей Христовых* (II, 23), *сопѣлка пастухова* (II, 64); те ж у філософських творах: *машинистова хитрость* (I, 17), *Коперниковы мыры* (I, 38), *гдѣ ты, мечу Іереміин* (I, 35), *Давидова рѣчь* (I, 195), *Наркісов образ* (I, 271) та ін., хоч у XVIII ст. цей спосіб виражати присвійність ширше, ніж тепер, знала й російська мова.

Використовуються автором також українські фразеологізми: *в дурнѣ не пошиться* (II, 80), *давно мы с нею сваты* (II, 23), *высоко вгору дмется* (II, 32), *далеко свинья от коня* (II, 142).

Мова збірки “Сад божественных пѣсней” та інших віршованих творів за своїм складом наближається до різновиду староукраїнської літературної мови, відомого під назвою “руська мова”, “проста мова” або “руський діалект”, чи “малоросійський діалект”. Останній термін вживав і Г.С.Сковорода [див.: Григорій Сковорода, Твори в двох томах, т. II, 1961, стор. 42].

Третій компонент, який дуже широко був представлений у староукраїнській літературній мові другої половини XVIII ст. на східноукраїнських землях, це російські лексичні й граматичні елементи. У великій кількості містить їх і мова творів Г.С. Сковороди. Вплив російської мови більше позначився на філософських творах і менше на піснях і віршах, хоч і в останніх він простежується майже послідовно. Досить сильно помітний цей вплив у прозовій збірці “Басни Харьковскія”. Серед російської лексики у творах Г.С. Сковороди засвідчуються насамперед запозичення з літературних джерел, наприклад: *глаза* (I, 4), *утро* (I, 12), *вещь, воздух желаеш* (I, 15), *кто* (II, 32), *отчаяние* (I, 52), *нѣсколько* (I, 82), *наслѣдие* (I, 85), *дѣйствие* (I, 138), *враки* (I, 25), *тоска* (II, 33), *надежда* (II, 34), *любезный* (II, 40), *жизнь* (II,

52), *плясать* (II, 96). Але поширені й такі лексичні запозичення з живої розмовної мови, як *пуцай* (I, 11), *далече* (I, 15), *понятицю, знаніцо* (I, 234), *мнѣницо* (I, 242), *тѣлишко* (I, 243), *в серіодкѣ* (II, 101), *хотиш дойтить* (II, 118), *найтить* (I, 225), *спужался* (I, 143) тощо. Значно рідше зустрічаються російські фонетичні особливості, наприклад: *чево* (I, 3), *пліотки* (I, 4), *всьо* (II, 51), *весьол* (II, 52), *всіо вріош* (II, 85), *живіош, поіош, вперіод* (II, 84), *прійдіот* (II, 118). Простежуються російські впливи й у граматичній структурі: *грунта* (наз. відм. мн. — II, 19), *сладчайших* (I, 71), *слаже, нужнѣ* (I, 14), *богатой отец* (I, 89), *доброй путь* (I, 348), *живала* (I, 21), *учивались* (II, 105) та ін. Не позбавлена мова філософа й російських діалектних граматичних форм: *силняе* (I, 323), *смѣшн्या* (II, 101), *мудряе, нужняе* (I, 227), *легчае* (I, 179).

Дослідники мови творів Г.С. Сковороди підкреслюють, що вона містить багато спотворених слів, різного типу контамінацій з компонентів російських і українських. Серед цих контамінованих утворень можна виділити групу займенників і прислівників з російською основою та часткою *-сь*, що додавалася за зразком українського словотворення: *ктьось* (II, 18), *чтьось* (II, 101), *чегось* (I, 222), *нѣчтьось* (I, 90, 329), *когдась* (II, 69), *нѣкогдась* (I, 544), *какыись* (I, 8). До таких контамінацій належать українські дієслова з російськими суфіксами, наприклад: *выспѣвывали* (II, 108), *запалает* (природа *запалает* к дѣлу — I, 323), *спѣвая* (I, 13) і под. Трапляються й інші неправильно утворені слова та форми: *сумнѣніе* (I, 48), *пришелствіе* (I, 210), *дешевлѣе, лучшее* (I, 43), *богатѣе* (II, 112), *взлѣтует* (I, 349), *сообщую* (II, 118), *скучилась* (я *скучилась без них* — I, 566) та деякі інші. Але ці контамінації, а їх відносно небагато, ще, звичайно, не дають підстав охарактеризувати всю мову Сковороди як мішану.

Оскільки в мові Г.С. Сковороди поєднуються різні за своїм походженням структурні компоненти, то природно, що в ній іноді співіснують як паралельні окремі українські, російські й старослов'янські слова, граматичні форми й фонетичні вияви, наприклад, *аз* (I, 10) — *я* (I, 15), *вѣм* (I, 61) — *знаю* (I, 63), *батько* (II, 145) — *отец* (II, 387), *око* (II, 44) — *глаз* (II, 42), *той* (I, 32) — *тот* (II, 16), *принесу ти* (I, 12) — *скажуть тебѣ* (I, 62), *от тебе* (I, 15) — *для тебя* (I, 15), *ночь* (II, 59) — *ночь* (I, 62), *убивством* (I, 271) — *убійства* (I, 341) і т. д.

Зустрічається в ній, переважно в філософських та епістолярних творах, також іншомовна лексика (*натура* — I, 57, *матерья* — II, 136, *евхаристія* — I, 234, *схоластик* — I, 360, *фабулка* — II, 107, *центр* — II,

134, *параклит* — II, 462), а також запозичені слова, написані іномовною графікою, й навіть деякі вирази без перекладу.

Г.С. Сковорода не залишив нам жодного твору, що цілком належав би до третього різновиду старої української літературної мови, який розвивався на живій народній основі. Але його мова, незважаючи на наявність багатьох генетично різнорідних структурних одиниць, мала виразно український характер, і надавала їй цього характеру, насамперед, фонетика. Не тільки специфічно українська лексика й лексика спільна з російською, але часто також і специфічно російські, старослов'янські та іншомовні слова виступають у ній в українському звуковому оформленні. Завдяки цьому український структурний компонент у ній переважає, і не тільки в творах ліричних, а й у філософських, байках, листуванні, інакше кажучи, в усьому, написаному автором не латинською, а староукраїнською книжною мовою.

Аналізуючи фонетичний склад мови творів Сковороди, потрібно зважати на той етимологічний правопис, яким користувався письменник, як і всі його сучасники, і який з зовнішнього погляду ніби нівелював звукові особливості тексту. Однак усі найважливіші особливості фонологічної системи української національної мови не тільки яскраво виступають у ній, а й становлять її основу.

Так, однією з найважливіших ознак сучасної української фонологічної системи є фонема переднього ряду й високого підняття /и/, що генетично пов'язана з двома давньоруськими фонемами — /ы/ та /і/. Те, що Г.С. Сковорода традиційними літерами **ы**, **и** та **і** позначав саме цю фонему, переконливо засвідчують факти з його орфографічної практики. По-перше, у всіх своїх творах він досить часто сплутував ці літери, особливо **ы** та **и**; замість етимологічного **ы** він пише **и**, наприклад, у таких словах: *посилает, от сили* (I, 8), *владикѣ* (I, 10), *слухав* (I, 211), *стидно* (I, 242), *крила* (I, 368), *небесних, вигонит* (II, 64), *промишляет, сердце нежданое сито будет малим* (II, 65), *устидил-ся* (II, 69), *воздыхает* (II, 70), *позмикала жили* (II, 75), *бик дикій, високих* (II, 77), *ридаю, омиваю* (II, 71), *замисл* (II, 85), *бистрѣе, злим, чистих, будь сит* (II, 348); проте досить звичайним є і вживання ним літери **і** на місці давньої **ы**, як-от у словах: *о селянській, милій, любій, мой покою; о лѣс темній; столик малій; вкус пишний; о сне волній и пріятній; незнатній* (II, 64); *под медом слов скритій яд; освободитель старій; будь волній; дом пространства полній* (II, 65); *умній* (II, 66),

бѣдній (II, 67); *злата полній* (II, 348) та ін. Але особливо часто трапляється літера **ы** у тій позиції, в якій мала б стояти літера **и** або **і**: *пасущым, тысячы, наставники* (I 3), *смотрим, ошываются* (I, 4), *спящих* (I, 6), *ученикы, пищы* (I, 7), *потомкы* (I, 2), *языческих, египетских* (I, 111), *конский, плачущым, другим* (I, 12), *мыр* (I, 31), *потыше* (I, 208), *физичный* (I, 430), *рысунок* (I, 537), *книгы* (II, 64), *душы, ушы* (II, 65), *пастухы, с вамы, с нами* (II, 72), *жизны, мудросты* (II, 74), *словамы* (II, 78), *оны, жившы* (II, 348), *идущій* (I, 4), *любящій* (I, 5), *нынѣшний* (I, 11), *третій* (I, 12). Не рідкісні й такі написання, коли в тому самому слові вживається то одна літера, то інша, іноді — всі три: *мыслям і мислям* (I, 226), *мир* (I, 556), *мыр* (I, 551) і *мір* (I, 192); *мырских і мірских* (II, 48), *мати і маты* (II, 348) тощо.

По-друге, про однакову вимову голосного, позначуваного літерами **ы** та **и**, свідчать рими, використані поетом: “*Расти, да возможеш стати, да попалиш супостаты*” (II, 12); “*Сладка покоя нищета ест маты, Где лишних в домѣ вещей не видати*” (II, 348).

Доказом того, що літерою **и** позначався сучасний український голосний [и], може бути й така внутрішня рима:

За тобою то *вѣтрила* простирают в кораблях,
Чтоб могли тебе тѣ *крила* по чужих сыскать странах
(II, 42).

Оскільки тут слово *вѣтрила* римується з *крила*, в якому **и**, що стоїть на місці **ы**, позначає, поза всяким сумнівом, голосний [и], то й етимологічний **и** у слові *вѣтрила* теж має відповідно вимовлятися як сучасний голосний [и].

Виразною фонетичною рисою українського вокалізму виступає голосний [и], відповідно до російського [о], [е], на місці давньоруського напруженого [ы] та [і] в позиції перед [j]. Її теж досить яскраво відбиває мова творів Г.С. Сковороди написанням у такій позиції літер **ы** або **і**, наприклад: *кто тебе скрыет* (I, 10), *покрыет* (I, 13), *живый* (I, 89), *родный* (I, 182), *святой*, (I, 184), *земный* (I, 195), *другий* (I, 271), *слѣпый* (I, 477), *открый* (I, 441), *убій* (I, 147), *пій* (I, 153), *збій ярмо додолу* (II, 65), *не лійтесь* (II, 44), *напійся* (II, 125).

Всі ці факти достатньо переконливі й дають безсумнівну підставу для того, щоб стверджувати, що фонологічна система мови Г.С. Сковороди включала властиву українському вокалізмові фонему /и/, яка реалізувалася з допомогою звука [и], що розвинувся з давньоруських [ы] та [і], зокрема й напружених у позиції перед [j].

Незважаючи на традиційну етимологічну орфографію, легко

простежується в мові творів нашого поета й філософа голосний [i] відповідно до давньоруського [ѣ]. На нього прозоро вказує досить поширене написання, всупереч етимологічному правописові, літери **и** там, де давньоруська мова знала **ѣ**, наприклад: *обидил* (I, 44), *видь* (*Видь* мы хрстіяне — I, 86), *вси* (II, 12), *в теби* (II, 130), *поспишаем* (II, 348), *свицкими* (II, 420), *личебная* (II, 423); іноді вживаються й паралельні написання в тому самому слові — **ѣ** або **и**: *всѣ* — *вси* (II, 15). Звичайно, відповідно до вимог тодішньої орфографії автор користувався літерою **ѣ** і писав за традицією *совѣсть* (II, 7), *бесѣда* (II, 8), *по землѣ* (II, 9), *цвѣты* (II, 11) *поблѣд* (II, 31) і т. д. Але в тому, що ця літера виступала у функції відповідника голосного [i] переконує нас використання її іноді для позначення етимологічного звука [i] в російських словах: *сѣдим* (I, 6), *сѣтійствовать* (I, 8), *посредѣ тебе* (I, 28), *внтрѣ* (I, 227), *в рѣчѣ* (I, 196), *состарѣлся* (I, 7), *средѣ* (II, 145); доказом цього може бути також уживання **ѣ** в закінченні давально-го відмінка однини іменників чоловічого роду (*Христовѣ* — II, 346) та в українських імперативних формах множини, що вимовляються лише з **і**: *веселѣтєся* (II, 72). З таким звуковим значенням письменник вжив **ѣ** у числівнику *чотири*, відбиваючи його діалектну вимову в кінцевим **і** (*чотирі*), властиву південно-східним говорам української мови: *чотирѣ стѣны* (I, 194). Про вимову **ѣ** як [i] свідчать і деякі рими, використані автором у збірці “Сад божественных пѣсней”:

Скоропослушны кони

Да несут, как по долонѣ (II, 44).

Секундарний [i], що в українській мові розвинувся з етимологічних [o] та [e] в новому закритому складі, пробивався через традиційну орфографію дуже важко. У творах Г.С. Сковороди нам не пощастило знайти [i] з [o] в основі слова, а [i] з [e] в цій позиції, позначуваний літерою **ѣ**, зрідка трапляється: *осѣнь* (II, 56). Зате у флексіях секундарний [i] з [o], який теж передається літерою **ѣ**, зустрічається частіше: *Посвяти ж оное неліцємѣрнѣй любви* (I, 23); *в истиннѣй вѣрѣ* (I, 24); *при водѣ тихой и прозачнѣй, живой и тайнѣй* (I, 182); *по всей вселеннѣй* (I, 444). Наведений П.О. Бузуком приклад *мій*, який нібито свідчить про те, що секундарний [i] з [o] іноді передавався літерою **і** [П.О. Бузук, зазнач. праця, стор. 66], є, певно, непорозумінням, до якого спричинилось неточне написання цього слова у виданні творів Г.С. Сковороди, здійсненому Д.І. Багалієм у 1894 р. [пор.: Григорій Сковорода, зазнач. праця, т. 2, стор. 64 і 563].

Таким чином, для Г.С. Сковороди звичайним було вживання секундарного звука [i] незалежно від походження, хоч він за тодішньою орфографічною традицією й передавався графічно різними літерами — **ѣ, о, е, и**.

Рефлексація [**ѣ**] та [o], [e] в новому закритому складі в окремих діалектних масивах української мови мала деякі свої особливості, що відбивала й тогочасна українська літературна мова. Наприклад, І.Г. Некрашевич, молодший сучасник Г.С. Сковороди, досить широко відтворював в українських віршах північні рефлекси цих голосних: *колядувокъ, щедрувокъ, вечюрки, булше, грѣхювъ, греишмо* [див.: Н. Кістяківська, Твори Івана Некрашевича, К., 1924, стор. 12-13]. У мові Г.С. Сковороди відображена південна їх рефлексація, тобто саме та, яку засвоїла фонологічна система сучасної української літературної мови.

Г.С. Сковорода в позиції після шиплячих досить послідовно зберігав традиційне написання літери **е**: *человѣка* (I, 72), *чего* (I, 142), *ничего* (II, 23) і т.д. Однак під впливом живих українських говорів південно-східного ареалу він зрідка відступав від усталеної тоді орфографії, незалежно від наголосу пишучи після шиплячих **о**: *найшол* (I, 34), *взойшол* (I, 145), *чоловѣка* (I, 198), *снійшовши* (II, 39), *жолтобоко* (II, 32), *чолнок* (II, 54), *книжок* (кто тебе от книжок и от волѣ манит — II, 65), *поточок* (II, 125), *по человѣчому* (II, 141), *кипащою* (II, 193), *затѣмняющее* (I, 3), *заобыкшое* (I, 5). Звук [o], що розвинувся з [e] внаслідок його лабіалізації в позиції після шиплячого перед споконвічно твердим приголосним, теж становить одну з найважливіших особливостей сучасного українського вокалізму.

Після інших приголосних у наголошеній позиції перед наступним твердим приголосним та в абсолютному кінці слова зберігається за законами української фонетики голосний [e]: *лице* (I, 95), *лицем* (I, 96), *темний* (II, 31), *все* (I, 15). Приголосний перед таким [e] диспалаталізований. Така вимова була закономірною і для Г.С. Сковороди. Це підтверджується також римами його віршованих творів:

Брось, любезный друг, бездѣлья,
Пресѣчи толикій вред,
Сей момент пріймись до дѣла:
Вот, вот, время *уплывет* (II, 40).

Однак, прагнучи передати російську вимову, тобто вимову у цій позиції голосного [o] і паталізованість попереднього приголосного,

він уживає сполучення літер *ю, ъо*, як-от: *всіо* (II, 127), *пліоткы* (I, 4), *кошельок* (I, 171), *берьот* (I, 328), *недаліоко* (II, 101) і под.

Живомовними південно-східними джерелами зумовлене також відбиття в мові філософа гармонійної асиміляції [о] з [а] в позиції перед складом з наголошеним [а], як, наприклад, у словах: *ламають* (II, 32), *ганяться* (I, 45), *выганяет* (II, 25), *хазяина* (II, 104), *багатствах* (I, 14) та ін., що теж є рисою, властивою сучасній системі українського вокалізму.

Серед важливіших рис українського консонантизму дослідники здавна відмічають препалатальний, або напівпалатальний, [л]. У мові Г.С. Сковороди здебільшого ця риса позначається написанням всередині слова перед приголосним літери л без ь після неї: *доволна* (I, 11), *сколко* (I, 3), *толко* (I, 7), *полза* (I, 29), *нелзя* (I, 43), *болиших* (II, 49), *волній* (II, 64), *столко, селских* (II, 65), *обилно, умилно* (II, 70), *волность* (II, 80), *полских* (II, 141), *доволствуешся* (I, 3), *нечувствително* (I, 6), *скотопитателна* (I, 8) і т.д. Інколи зустрічається в цій позиції л з наступним ь: *вельми* (I, 28), *довольно* (II, 14), *вельможи* (II, 126).

Напівпалатальну вимову [л] широко відбивала орфографічна практика дожовтневого періоду, зокрема її засвідчують автографи творів Т.Г. Шевченка: *билше, неволныка* [Т.Шевченко, Більша книжка, К., 1963, стор. 88, 128.], *божевильна, мелныкъ* [Т. Шевченко, Мала книжка, К., 1963, стор. 229, 345] і *тільки, невольныками, невольныкамь, дальше* [Т. Шевченко, Більша книжка, стор. 128, 129, 227].

Орфографічне вагання в позначенні на письмі напівпалатального [л] в українській мові на початку ХХ ст. відзначав А.Ю. Кримський: у практиці західних українців його переважно передавали через *ль* (*більше*), а в Східній Україні — через *л* (*білше*). Проте “немає жодної практичної потреби надавати обмеження на користь виключної переваги тій чи тій орфографії; справедливо буде визнати обидві орфографії однаково законними й допускати в літературній мові паралельні написання: *білше* і *більше, тілки* і *тільки* [А.Ю. Кримський, Практичний курс для вивчення української мови, ж. “Зоря”, ч. 1-2, М., 1906, стор. 29; див.: його ж, “Украинская грамматика”, т. I, М., 1907, стор. 87], — зазначав автор. Лише в перші роки після Жовтня остаточно закріпилося в цій позиції написання *ль* (*тільки*).

Мова Г.С. Сковороди відбиває і вживання епентетичного [л], а саме в дієсловах 3-ї особи множини та в дієприкметникових формах після депалаталізованих губних: *воскроплят* (I, 152), *кормлят* (I, 492), *люблят* (II, 34), *гублят* (II, 35), *люблящее* (I, 183), *любля* (I, 191), *тер-*

пляцім (I, 199), сплящих (I, 200). Цей приголосний, як відомо, розвинувся з секундарного [j], що виник у процесі ствердіння губних перед [a] з колишнього [e], і становить одну з важливіших специфічних ознак сучасного українського консонантизму.

Яскраво позначилася південно-східна діалектна основа мови творів Г.С. Сковороди на характеристиці звука [p]. На кінці складу, крім кінцевого, він звичайно твердий: *горкое* (I, 15), *Харкова* (I, 83), *горший* (II, 41), *горкій* (II, 137), *в тюрмѣ* (II, 52), *барбѣ* (II, 384). Твердий цей приголосний і в кінці слова, якщо воно з такою вимовою поширене в південно-східних говорах: *тепер* (I, 17; II, 65), *вихр* (II, 38), *вихор* (II, 347), *звѣр* (II, 123), *монастыр* (I, 494), також *внутр* (II, 348). Іноді депалаталізований [p] спостерігається в кінці слова і при збереженні палаталізації його в південно-східних говорах: *кухар* (II, 64), *цар* (II, 71), *сахар*, *сухар* (II, 108), хоч у такій позиції частіше зустрічається [p] пом'якшений: *повѣрь* (I, 202), *царь* (I, 16), *якорь* (I, 274), *лѣкарь* (II, 422). На початку складу відповідно до поширеної в цих говорах вимови виступає звичайно [p']: *по морю* (I, 176), *звѣря* (II, 26), *звѣрям* (II, 123), *лѣкаря* (II, 195), *творю* (I, 130) *не орю* (I, 438). Лише в окремих випадках у цій позиції [p] депалаталізований: *звѣрок* (I, 348), *поговорють* (II, 422).

Властива фонетичній системі української мови тверда вимова губних у кінці слова й складу теж досить повно відображена в мові Г.С. Сковороди, наприклад: *любов* (I, 23), *голуб* (I, 83), *скорб* (II, 193), *черв*, *оставте* (II, 421), також *голубы* (II, 36), *голуба*, *голубову* (I, 83). Про тверду вимову губних свідчать і такі написання, як *вѣтвы* (I, 194), *вѣтвам* (I, 226) та под.

Депалаталізована вимова шиплячих [ж] і [ш] передається в розгляданих творах за допомогою написання після них *ы* та *ѣ*: *ушыблен* (I, 3), *оставшийся* (I, 10), *ушы* (II, 65), *ветош* [після літери *ш* у виданні творів Г.С. Сковороди, за яким наводяться приклади, літера *ѣ*, що є в їх рукописах, не позначається] (I, 205), *лож* (I, 11), *заколеш*, *побореш* (II, 33), *хочеш* (II, 57), *кричиш*, *держишся* (II, 67), *дмешся* (II, 105). Шиплячий [ч] теж іноді виступає як депалаталізований приголосний: *плачушым* (I, 12), *ноч* (II, 84), *нощ* (I, 192), *проч* (II, 49) тощо, хоч частіше – як пом'якшений: *дочь* (I, 85), *сирѣчь* (I, 201), *рѣчь* (I, 385). Особливо підкреслюють пом'якшення [ч'], безсумнівно під впливом місцевих говорів, такі приклади, як *вѣчьности*, *ласточька* (I, 275), *вѣчьным* (I, 302).

Специфічні риси української фонетики яскраво виявляються в

чергуванні г – з, к – ц, х – с. У мові творів Г.С. Сковороди вони майже зовсім не виражені: перед закінченням [і] (графічно **ѣ**), у давальному й місцевому відмінках іменників однини під впливом традиційної орфографії, як правило, зберігаються приголосні [г], [к], [х]: одной *кѣтъкѣ* (II, 108), *на пѣскѣ* (I, 14), в твоєм *окѣ* (I, 33), на правом *окѣ* (II, 75), *на бумагѣ* (II, 426) і т.д. Зате в чергуванні г – ж специфіка українського консонантизму, яка особливо виявляється в дієслівних формах, досить добре представлена такими написаннями, як *бѣжи* (II, 85), *бѣжите* (I, 202), *отжени* (II, 49), *поженет* (I, 95), *бережем* (II, 131) і под.

Приголосний [г] в українських словах у мові Г.С. Сковороди засвідчений як звук фрикативний. Це підтверджується звичайним в українській мові оглушенням його в [х] перед [т] у слові *кігті* (*кохти* – II, 32), *кохтями* (I, 421), а також помилковим написанням іменника *грѣх* з літерою х: *хрѣх* (II, 197).

За законами української фонетики Г.С. Сковорода чергує ненаголошений [у] з [ў] (графічно **в**) на початку слова, пишучи *вставали* (I, 250), *вспокоить* (I, 321), *впав* (II, 67) *вспокоишся* (II, 133), *вспокоєнія* (II, 184). Приголосний [л] у дієслівних формах минулого часу чоловічого роду однини здебільшого передається за традиційною орфографією: *читал* (I, 9), *написал* (I, 83), *закричал* (II, 67). Проте відповідно до української мови іноді він передається й через **в**, що позначає в такій позиції [ў]: да *пошов* во свѣтъѣ лица твоего (I, 6), он *разъярився*, *прийшов* я домой (I, 189).

Незважаючи на традиційну орфографію, вживану філософом, він досить широко відбивав процес спрощення в групах приголосних **-лнц-** і **-стн-**, властивий українській мові: *сонце* (I, 29), *щаслив* (I, 7), *щасливим* (II, 65), *нещасна* (II, 133), *жалослив* (II, 422), також *по сонечному* (I, 29) та ін. Проте зрідка в нього спостерігаємо і звукосполучення **-лнц-** і **-стн-**: *солнце* (I, 28), *нещастному* (I, 20).

Відповідно до закономірностей української фонетичної системи зафіксовані в мові Г.С. Сковороди і вставні приголосні, як-от у слові *тягнеш* (II, 65). Цими ж її закономірностями пояснюється майже послідовне вживання в його творах фонеми /й/ після префікса на початку кореня в таких дієсловах, як *прійду* (I, 31), *прійдете* (I, 453), *прійшла* (I, 579), *прійде* (II, 72), *найшол* (I, 34), *перейшла* (I, 182), *вийшли* (I, 8), *вийшла* (I, 60) *изыйди* (I, 32), *пріймеш* (II, 45), *прійми* (II, 49), *пріймись* (II, 40) та ін., тобто в префіксованих дієсловах, утворених від *іти* та *їняти*.

Зрідка відбивалася в мові Г.С. Сковороди південно-східна діалектна особливість (потім вона стала літературною нормою) у вимові подовженого пом'якшеного приголосного, що розвинувся внаслідок асиміляції ним наступного [j], зокрема у слові *зілля: в зѣллѣ* (I, 531). Іноді фіксується діалектна риса, пов'язана з артикуляцією звукосполучення [xv] як одного звука [ф]: *фастать* (II, 133), *фастаеш* (II, 121). За народною вимовою, що пізніше закріпилася в українській літературній мові як її норма, передавався з початковим [о], а не [а] іменник *олтарь* (I, 153). Аналогічні приклади впливу живомовного середовища не поодинокі.

Заслуговує на увагу акцентологічна характеристика мови творів Г.С. Сковороди. У своїх рукописах Г.С. Сковорода досить часто на багатьох словах сам ставив наголоси. І як правило, вони відображали живе наголошування цих слів в українській мові, зокрема в її південно-східних говорах, наприклад: *стеблѣ* (I, 48), *зѣрно* (I, 179), *в зѣрнѣ* (I, 48), *из нутрѣ* (I, 80), *дичинѣ* (I, 172), *вѣсну* (I, 173), *тетервакѣ* (I, 500), *рѣдится* (I, 63), *говѣрит* (I, 80), *потѣчится* (I, 496), *зѣйдет* (I, 534), *твѣрим* (I, 502), *возвѣдил* (I, 535), *вознесетѣ* (I, 559), *несказѣнно* (I, 34). Винятки з цього правила нечисленні.

Наведений нами великий та розмаїтий фактичний матеріал дає цілковиту підставу для висновку про те, що в мові художніх і філософських творів Г.С. Сковороди досить повно відбито процес становлення фонологічної системи української національної мови, що в той час уже активно формувалася на широкій і відносно монолітній основі південно-східного діалектного масиву. Незважаючи на те, що мова Г.С. Сковороди включала значну кількість звукових старослов'янізмів і що в окремих її лексичних групах виявляється помітний вплив російської фонетичної системи, в ній виразно простежуються всі компоненти, що становлять специфіку фонологічної системи української національної мови. У галузі вокалізму до них належить фонема /и/, що походить з давньоруських /ы/, /і/, а також /ѣ/, /ї/ в позиції перед [j] і реалізується в голосному звукові переднього ряду високого підняття [и]; фонема /і/, яка розвинулася з /ѣ/ та /ѣ/ , /ѣ/ в новому закритому складі; фонема /о/ на місці давньоруської /е/ після шиплячих перед споконвічно твердим приголосним. У галузі консонантизму можна назвати втрату пом'якшених губних фонем у кінці слова і складу та пом'якшених /ж'/, /ш'/ в аналогічній позиції, хоч пом'якшена фонема /ч'/, відома багатьом південно-східним гово-

рам, зберігалась. До особливостей фонологічної системи української національної мови належить і відображене в мові Г.С. Сковороди розрізнення фонем /р/ і /р'/, втрачене північними й переважною більшістю південне-західних говорів; фонема /л/, яка реалізується в препалатальному приголосному /л/, позиційні умови функціонування якого звузились тільки в останній час; звук [л] з секундарного [j] після депалаталізованих губних в окремих позиціях; звук [ў], що виступає як позиційний варіант фонemi /в/ та /у/, і деякі інші.

З кінця XVIII — початку XIX ст. всі ці особливості остаточно закріпилися в фонологічній системі української літературної мови.

Таким чином, Г.С. Сковорода належав до тих видатних діячів слова, що своєю творчістю готували надійний ґрунт, на якому трохи пізніше сформувалася нова українська літературна мова, що увібрала в себе всі життєздатні елементи від попереднього, староукраїнського періоду в розвитку нашої літературної мови.

М.А. ЖОВТЮХ

СИСТЕМА ЧАСТИН МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІНГВІСТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ (ретроспективний огляд)

Вчення про граматичну категорію “частина мови”, її вияв у різних конкретних мовах, зокрема в українській, склалося не відразу і в історії нашої науки зазнавало змін, часом досить помітних. Граматичні відомості, поняття у східних слов’ян спершу, як відомо, поширювались під впливом насамперед грецької, візантійської граматичної науки. Важливе значення в цьому, особливо на Україні, належить рукописній праці “О осмихъ частехъ слова”, що була укладена на основі перекладу грецьких джерел не пізніше кінця XIV ст. “на південно-слов’янських землях (імовірно, в Македонії)”¹; вона в списках східнослов’янської редакції активно використовувалась у нас в XV—XVI ст., аж до появи граматик друкованих, як шкільний підручник.

З ініціативи вчителів відомої Острозької школи і за їх участю ця рукописна праця з деякими незначними змінами в 1586 р. виходить друком у м. Вільні під назвою “Кґраматыка словенська языка”. Це перша у східних слов’ян друкована граматика. У ній, як і в рукописі, на основі якого вона видрукувана, розглядається вісім частин мови:

¹ Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст. — К., 1985. — С. 23.

им'я (іменник), *рѣчь* (дієслово), *причастіє* (дієприкметник), *различіє* (артикль), *мѣстоимене* (займенник), *предлогъ* (прийменник), *нарѣчіє* (прислівник), *союзъ* (сполучник), різниця лише в тому, що *мѣстоимене* написано як одне слово, а в рукописі як два — *мѣсто имени*. Всі ці назви частин мови становлять точний переклад відповідних термінів, уживаних у мові грецькій, хоч і не всі вони властиві мовам слов'янським, як-от термін *различіє*. Пояснюється це тим, що система восьми частин мови, яка склалася ще в античну добу, відбиває тогочасне розуміння граматичних категорій як належних мові взагалі, а не якійсь конкретній; відомо, що й авторами давніших граматичних термінів були філософи, а не лінгвісти. В “Кграматыці” частина мови *различіє* ілюструється вказівним займенником *се*, вжитим у препозиції (*се человек!*, *се слава*, *се небо*). Підкреслюється, що воно може розрізняти рід імені (*его* же — чол. р., *еи* же — жін. р.), а також зазначається, що на відміну від слов'янської мови “различіа въ елльннскомъ языкѣ много суть”².

У 1591 р. у Львові виходить нова граматична праця — “Грамматика доброглаголиваго еллино-словенскаго языка. Совершеннаго искусства осми частей слова”. Складена вона на основі різних грецьких граматик учнями (спудеями) Львівської братської школи під керівництвом вчителя грецької мови Арсенія Еласонського. Її укладачі найповніше використали тоді дуже популярну грецьку граматику Костянтина Ляскаріса, вперше надруковану в м. Мілані у 1476 р. й пізніше кілька разів перевидану, і значно менше — інші тогочасні грецькі джерела. В грецькій частині праці трапляються, хоч і зрідка, оригінальні тлумачення деяких граматичних явищ³. Слов'янська частина, відповідна грецькому текстові, написана церковнослов'янською мовою із значним впливом української, зокрема з галицькими діалектизмами.

З грецької граматики Ляскаріса без будь-яких змін перенесене в працю і вчення про вісім частин мови, але в їх слов'янські назви внесено деякі суттєві зміни. Так, замість *рѣчь* (дієслово), що має в мові й інше значення, вперше вжито назву *глаголь*, а назва займенника одержала форму *мѣстоима* замість *мѣстоимене*. Частина мови *различіє* визначається в слов'янському тексті як “часть слова скланяе-

² О осмихъ частехъ слова // Пам'ятки братських шкіл на Україні. — К., 1988. — С. 64.

³ Студинський К. Адельфотес, грамматика, видана у Львові в р. 1591 // Зап. наук.-ва ім. Шевченка. — 1895. — Т. 7. Кн. 3. — С. 14–15.

ма, предчиняєма скланенія имен и подчиняєма”⁴, їй властиві категорії роду, числа й відмінка. Відповідно до грецького артикля, вона ілюструється препозитивними вказівними займенниками *той, тая, тоє, того, тому, тяхъ, тымъ* і т. д. в українському оформленні, крім займенника жін. р. тоѧ (ст. сл. тоѧ) у род. відм., а також постпозитивними церковнослов’янськими *иже, иажє, еже*.

У складі частини мови *имѧ* розглядаються не тільки іменники, а й прикметники та числівники. Іменники відмінюються за родами, числами й відмінками. Відмінків п’ять — *именовный, родный, дателный, виновный, звателный*. Між іншим, у граматиці вперше запроваджуються терміни *падеж* (відмінок) замість *падение* і *склонение* (відмінювання), паралельно також *скланение*. У грецькому тексті подається п’ять відмін, парадигми яких у слов’янському перекладаються; відмінювання прикметників розглядається в спеціальному параграфі “О кончаніях налагаемых”, їх творення — в параграфі “Начертанія зиждителная” і ступенювання — у параграфі “Начертанія разсуждителнаго и превосходнаго”, а числівникові присвячений параграф “О числителныхъ именахъ”. Викладається у праці й відмінювання займенників. Хоч і стисло, зате досить чітко аналізуються дієслівні категорії *изложеніе* (спосіб) *изявителное, повелителное, молитвеное* (бажальне) *подчинное* (умовне), *необавное* (неозначене); *залогъ* (дѣственный, страдателный, средний, общий), вид, число, особа, час, дієвідміна (супружество). Цікаві визначення в граматиці 1591 р. частини мови *причастіе*, якому присвячено окремий параграф: “Причастіе єсть часть слова склоняєма, свойства имене и глагола причащающаяся”; так само розглядаються властиві йому ознаки імені та дієслова. Взагалі ж “Грамматіка доброглаголиваго еллинословенскаго языка”, в якій відносно повно проаналізовано всі вісім частин мови й добре ілюстровано граматичні відомості конкретним матеріалом, зокрема і з мови слов’янської, довгий час використовувалася як посібник у вивченні грецької і слов’янської мов у школах східних слов’ян, особлива на землях українських.

Помітною подією в розвитку нашої мовознавчої науки була поява праці Лаврентія Зизанія “Грамматіка словенска”, написаної церковнослов’янською мовою з великим впливом тогочасного українського живого мовлення і призначеної як підручник для учнів брат-

⁴ Адельфотес. Грамматіка доброглаголиваго еллинословенскаго языка.— Львів, 1591.— С. 10.

ських шкіл. За тодішньою традицією Л. Зизаній додержується тієї ж системи восьми частин мови, що і його попередники.

Частину мови *различие* він визначає як “часть слова скланяема, подчиняема скланяемымъ именамъ”⁵ ілюструє її займенниками *яко* та *иже*, відмінюючи останній за родами, числами й відмінками (*иже, яже, еже, егоже, еиже, ихже* і т.д.), однак не наводить жодного прикладу вживання *различия* у сполученні з яким-небудь іменем. Автор граматики, звичайно, добре знав, що ця частина мови не властива слов'янським мовам, тому й не зупинявся на її вживанні в них. М. Возняк свого часу писав, що дефініція *различия* у Л. Зизанія є “властива дефініція відносного займенника”⁶, зберіг же він його у своїй граматиці, певно, для того, щоб не порушити цілісності запозиченої з “Адельфотеса” грецької системи восьми частин мови.

Частина мови *имя* об'єднує іменник (имя осуществленное), прикметник (имя прилагаемое) і числівник (имя числительное). Йому властиві категорії роду, числа й відмінка, має він десять відмін, усі вони, за винятком сьомої, присвячені відмінюванню іменників, сьома — прикметників чол. і сер. р., восьма — іменників жін. р. на -и та -ъ. (*мати, дщерзь*) і прикметників жін. р. У десятій відміні подана парадигма іменників *Ной* та *ієрей* і числівників *єдинъ, два* й зазначається, що аналогічно останнім відмінюються й усі інші числівники першого десятка, хоч це й не зовсім відповідає дійсності. До п'яти відмінків, відомих з попередніх граматик, додається Л. Зизанієм шостий — *творительный* (орудний).

Відносно повно проаналізовані у праці граматичні категорії дієслова — *залогъ* (стан), *образъ* (спосіб), *число, лице* (особа), *родъ, время* (час), проте деякі з названих автором категорій не знайшли визнання в подальших граматичних працях, а окремі визначені пізніше. Наприклад, у граматиці наводяться чотири способи дієслова: *изъяснительный* — дійсний (*оучу*), *повелительный* — наказовий (*оучи*), *желательный* или *молитвенный* — бажальний (*да оучу*), *непредѣльный* — неозначений (*оучити*). Однак бажальний спосіб пізніше об'єднується з наказовим, а неозначений (інфінітив) розглядається поза категорією способу, умовний у класифікації Л. Зизанія ще не передбачений. Учений вперше визначив у дієслові церковнослов'янської мови дві

⁵ Зизаній Л. Грамматика словенска. — Вільно, 1596. — С. 89.

⁶ Возняк М. Грамматика Лаврентія Зизанія з 1591 р. // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. — 1911. — Т. 102. Кн. 2. — С. 13; *Німчук В.* Зазначена праця. — С. 74.

дієвідміни (*супружества*) та ін. Чимало уваги приділено в граматиці відмінюванню дієслів. Граматичні категорії *причастия* (дієприкметника), спільні з дієслівними, розглядаються разом із ними, а спільні з прикметниковими лише згадуються у визначенні його як окремої частини мови.

Дуже стисло аналізуються невідмінювані частини мови. *Нарѣчія* (прислівники) за їх семантичними ознаками розподіляються на 22 групи, серед них уперше виділяються прислівники якості; до прислівників зараховуються й деякі частки (*ні*) та вигуки (*охъ, га*). *Предлогов* (прийменників) у граматиці нараховується 17, але автор зазначає, що існують й інші прийменники, які вживаються “въ сложеніи”, тобто під ними розуміються префікси (*пре* — презрѣніе, *разъ* — разграбленіе та ін.). Деякі відомості подаються про прийменникове керування. *Съюзы* (сполучники) — слова “иная части связующи по чину съчинения”⁷, поділяються на шість груп — *сѣѣпляющія* (*й, оубо, же*), *раздѣляющія* (*ли, или*), *прикасающіяся* (*аще, понеже*), *виновныя* (*аще, но, бо, понеже*), *вопросныя* (*оубо, егда*) і *утверждающія*, или *увѣщавающія* (*оубо, прочее*), проте серед них немає сполучників *противныхъ*, що їх подає “Грамматика” 1591 р., а вжитий у ній термін *сопряженныя* замінено на *раздѣляющія*.

Принципові зміни в слов'янську систему частин мови внесла видатна в історії науки праця М. Смотрицького “Грамматіки славенскія правилное синтагма” (1619 р.)⁸. У ній також зберігається система восьми частин мови, але автор граматики зовсім виключає з цієї системи *различие*, як не властиве “словянському языкови”, і вводить нову частину — *междометіе* (вигук), “латінски *interiectio* называемую”, що існує в слов'янській мові.

Частина мови *имя*, як і в попередніх граматиках, у своєму складі обіймає не лише іменники, а й прикметники, а в складі прикметників — *имя числительное* (кількісні числівники — *единъ, два, три*) та *имя чунительное* (числівники порядкові — *первый, второй, третій*). У ній по-новому оформляються терміни на означення назв іменника та прикметника (*имя существительное* і *прилагательное* замість *осуществленное* і *прилагаемое* у Л. Зизанія), вводиться поняття членних і нечленних прикметників — *цѣлыхъ* і *усѣченихъ*, тобто таких, на думку вченого, що виникли пізніше внаслідок скорочення (усічення)

⁷ Зизаній Л. Знач. праця. — С. 173-174.

⁸ Смотрицький М. Грамматіки славенскія правилное синтагма.— Єв'є, 1619. — С. 39.

цѣлыхъ. У граматиці подається п'ять відмін імені, з них у перших чотирьох наводяться парадигми іменника з різними закінченнями, а в п'ятій – прикметника та числівника. До шести відмінків, успадкованих від Л. Зизанія, додається сьомий — місцевий (*сказательный падеж*), що є безперечним досягненням тогочасної граматичної науки, а також за аналогією до *давалный, винителный, звателный і творителный* змінюється морфемна будова назв *именового та родного на именителный та родителный*.

Досить докладно висвітлюється й відмінювання займенників, які за своїм значенням поділяються на п'ять розрядів. В одному з них під назвою “оуказательные” об'єднуються займенники особові і вказівні (я, ты, онъ, сей, той), бо “ними вещи показаніе бываеть”; виділяється також розряд займенників *возносительныхъ*, які “прешедшую вещь въ память возводятъ”⁹, до них належать ті самі займенники, що й до *оуказательныхъ*; уперше називається й *возвратительное мѣстоименіе себе*, що ввійшло в подальшу наукову класифікацію під назвою зворотного.

Докладно і ґрунтовно викладається граматичний матеріал про слов'янське дієслово. У праці подано зразки відмінювання (спряження) дієслова з урахуванням його різних граматичних категорій і форм. Визначаються дві дієвідміни, що розрізняються голосними *e* — *и* в особових закінченнях (*несеши — носиши*), дієслова особові — *личные* (*бію, бієши, бієть*) та безособові — *безличные*, перехідні — *переходительные* (*люблю*) і неперехідні — *самостоятельные* (*стою*) тощо. М. Смотрицький звернув увагу й на чергування у першій особі дієслів другої дієвідміни приголосних *д* — *ж*, що відбиває вплив української мови й подається разом із церковнослов'янським *жд* (*рождю* или *рождю — родиши, хождю* или *хожю — ходити*), а також на епентетичний *л* у словах типу *сплю* або *стю* — *спиши, славлю* або *славю* — *славиши*. У дієслові, як і в імені, розглядаються природні для церковнослов'янської мови три числа — однаина, двоїна і множина, особи — перша, друга і третя, шість розрядів категорії часу й шість способу, зберігається окремо від наказового *бажальний* (молителное наклонение — *оуслыши, вонми*) тощо. Розглядається в праці й категорія виду, однак не в сучасному її значенні, а в словотвірному — вид *первообразный* (*чту, стою*) і *производный* (*читаю, ставаю*).

У спеціальному розділі аналізуються всі притаманні дієприкметникам (*причастиям*) граматичні категорії, окремо спільні з дієслів-

⁹ Там же. — С. 25.

ними й окремо спільні з прикметниками. М. Смотрицькому належить термін *дієпричастіє* (дієприслівник), що означає назву слова, яке походить із скороченого “через ус’їченіє или из’їтіє” дієприкметника і втрачає категорію відмінка.

Стисло розглядаються у праці невідмінювані частини мови. У прислівниках за їх значенням розрізняється 23 групи, до них подаються відповідні ілюстрації; звертається увага на наявність у них ступенів порівняння, однак не зазначається, яких саме прислівників це стосується.

У порівнянні з попередніми граматиками в цій нових зауважень щодо применників і сполучників немає. Вигуки поділяються за структурою на три групи — прості (о), складні (*сеажь*) і “пресложные (даждь то Боже)”, а за значенням — на 25 (*чудящагося* (се), *оудвляющагося* (яко), *жалѣющаго* (ахъ), *плачущаго* (охъ) та ін.).

“ГраMATика” М. Смотрицького і викладене у ній вчення про систему частин мови довгий час у тій чи іншій формі наслідувались наступними граматиками, що з’являлися у східних слов’ян. Так, у 1638 р. у Кременці була надрукована праця “Грамматіки, или Писменница языка словенскаго”, що була скороченою і де в чому переробленою “ГраMATикою” М. Смотрицького й у вчення про систему частин мови нічого принципово нового не внесла.

В останньому десятилітті першої половини XVII ст. з’явилась “Граматыка словенская” І. Ужевича, яка свого часу не була опублікована, а збереглася в двох списках — Паризькому 1643 р. і Арраському 1645 р. Написана вона латинською мовою і присвячена тогочасній українській літературній мові. Автор, добре ознайомлений з вітчизняними граматиками, разом з тим зазнав впливу латинських граматичних теорій. Як і інші вчені його часу, І. Ужевич додержувався традиційної теорії восьми частин мови¹⁰.

Частина мови *ім’я* об’єднує у нього іменники і прикметники. В залежності від відмінкових закінчень іменники поділяються на чотири відміни, а відмінків у граматиці І. Ужевича лише шість, за винятком місцевого. Відмінюванню прикметників присвячено окремий розділ. Відмінкові парадигми аналізуються досить докладно, звертається увага не лише на закінчення в тому чи іншому відмінку, а й на окремі чергування приголосних основи, випадні голосні, вставні звуки, як-от: чергування *ц — ч* у кличній формі іменників (*отець* —

¹⁰ Ужевич І. Граматыка словенская. Переклад паризького рукопису. — К., 1970. — С. 14.

отче, кравець — кравче), випадіння *е* в непрямих відмінках (*день — дня, учень — учня*), вставні звуки в словах типу *теля — телята, щеня — щенята* тощо. Автор зазначає також, що “у слов’янській мові є деякі несталі відмінки” іменників, уживані лише з прийменниками, з якими й “набувають свого повного значення” (*на об’їди, при панях*)¹¹. Детально розглядається відмінювання займенників. Іменники, прикметники й займенники відмінюються лише в однині та множині, оскільки українська мова їх у двоїні тоді вже не знала.

Числівник у розділі про частини мови відсутній, а в “Додатку” він розглядається, причому спершу зазначається, що з числівниками *єдинь, два, три, чотири* назви предметів сполучаються у називному відмінку (*єдинь волъ, два волю, три волю, чотири волю*), а з числівниками *п’ять* і вище — у родовому відмінку множини (*пять воловъ*), далі наводяться відмінкові парадигми числівників *два, три* й *чотири*. Подаються також у граматиці прикметникові форми порядкових числівників.

У дієслові, на відміну від іменних частин мови, розрізняються три форми числа — одина, двоїна і множина, а також перша, друга й третя особа, теперішній, минулий і майбутній час, категорія роду (чол., жін. і сер.), що властива лише дієсловам минулого часу, активний і пасивний стан, дійсний, умовний і наказовий спосіб. Всі ці граматичні категорії, їх форми добре ілюструються конкретним матеріалом української мови, часто південно-західного діалектного походження. Іноді для пояснення деяких дієслівних форм використовується метод порівняння з відповідними фактами мови польської, чеської, хорватської, грецької. Граматичні категорії дієприкметників розглядаються разом з дієслівними, до складу дієприкметників автор відносить і форми на *-чи* (*пануючи, держачи*).

Дуже стисло викладаються відомості про невідмінювані частини мови. У розділі про прислівники подаються окремі відомості про творення їх на *-е, -о* від прикметників (*добрий — добре, злий — зле, трудний — трудно*) та шляхом розвитку з прийменникових сполучень (*здалека*). Прислівники поділяються за їх значенням на 22 групи — місця (*всюды, нагорѣ*), часу (*теперь, завжди*), кількості (*разъ, рѣдко*) та ін. До складу прислівників зараховані за тодішньою традицією й деякі частки (*не, ні, ані, нехай*). Відомості про прийменники обмежуються їх переліком та деякими зауваженнями про вживання з

¹¹ Тем же. — С. 22.

окремими відмінками. Сполучники поділяються на прості (*а, и, бо, кгда*) та складні (*албо, притымь*), чимало серед них полонізмів. Говорячи про вигуки, автор зазначає, що вони використовуються для вираження душевного стану людини: радощів (*гойда, гоць*), суму (*ахь, охь*), сміху (*ха ха ха*), докору (*тфу*), мовчання (*цять, псь*), схвалення (*то то то*).

Взагалі “Грамматика” І. Ужевича одержала позитивну оцінку у вітчизняній науці¹². На жаль, свого часу праця не була опублікована й не змогла відіграти належну роль у розвитку нашої граматичної думки.

З другої половини XVIII ст. збереглося три рукописні варіанти праці “Грамматика Русская” закарпатського вченого А. Коцака. Незважаючи на її заголовок, об’єктом вивчення в ній є церковнослов’янська мова української, а точніше закарпатської, редакції¹³. Основним джерелом її написання була граматика М. Смотрицького, видання 1721 р. Якихось принципових змін у систему частин мови, запропонованих М. Смотрицьким, автор не вносить.

Вчення про систему частин мови, викладене в “Граматиці” М. Смотрицького, яка в усіх східних слов’ян довгі роки використовувалась як підручник у школі й становила основне джерело граматичних знань, знайшло своє втілення й у перших граматиках російської мови. Його загальних принципів додержувався ще Г. Лудольф у своїй “Русской грамматике”, написаній латинською мовою й виданій в Оксфорді (1696). Та найповніше вона відбита у праці М. Ломоносова “Российская грамматика” (1755). У ній ті самі вісім частин мови, що й у М. Смотрицького, з тими ж назвами: *имя, местоимение, глагол, причастие, наречие, предлог, союз, междометие*. У складі імені розрізняються іменники й прикметники (*существительные* і *прилагательные*), відмінків – сім, лише *казательный* М. Ломоносов перейменував у *предложный*, п’ять відмін імені, чотири іменникових і одна прикметникова. Так само, як і в Смотрицького, викладається матеріал про ступенювання (*уравнения*) прикметників та про походження нечленних (*устьченных*) прикметників. У складі дієслова розрізняються дев’ять розрядів у категорії часу, *желательное наклонение* та ін. Істотним є також запозичення від М. Смотрицького граматич-

¹² Німчук В. Знач. праця. – С. 198.

¹³ Дзедзелівський Й. Традиції М. Смотрицького в рукописній граматиці церковнослов’янської мови А. Коцака другої половини XVIII ст. // Східнослов’янські граматики XVI-XVII ст. – К., 1982. – С. 161.

ної термінології, що на той час склалася в східнослов'янських граматиках.

Цієї ж концепції частин мови додержується й відомий русист А. Барков у своїй “Российской грамматике”, написаній у 80-х роках того ж століття, що збереглася в кількох списках.

Однак морфемна будова і лексична семантика слов'янських мов, зокрема й російської, вимагала повнішого й точнішого їх відтворення в системі частин мови. Уже в “Русской грамматике” О. Востокова (1831) із системи частин мови вилучається *причастие*, а *имя прилагательное* розглядається в ній як самостійна частина мови. Через деякий час у мовознавчих працях Ф. Буслаєва, насамперед в “Опыте исторической грамматики русского языка. Этимология” (1858), й *имя числительное* набуває статусу самостійної частини мови; таким чином утворюється нова, дев'ятичленна система частин мови, яка значно повніше відбивала граматичну структуру російської мови і визнавалася незмінною до початку ХХ ст.

У 1818 р. побачила світ перша граMATика живої української народної мови — “Грамматика малороссийского наречия” О. Павловського, написана російською мовою. Її автор додержувався тоді поширеного в російському мовознавстві вчення про вісім частин мови, хоч підкреслив, правда, не зовсім точно, що українська мова дієприкметника (причастия) зовсім не знає, йому відповідає сполучення займенника з дієсловом у теперішньому або минулому часі: *подай свічку, що на столі стоїть; не чув тої казані, що дяк читав*. Частина мови *ім'я* об'єднує іменники, прикметники і числівники, перші мають категорію роду, чотири відміни, сім відмінків, однину й множину; другі, крім відмінювання за відмінками, числами й родами, ще й ступенюються. Займенники за своїми формами поділяються на іменникові (*я, ти, себе*) та прикметникові (*сеї, ся, сея, се, сеѣ*), окремо розглядаються *він, вона, воно, хто, що*. Граматичні категорії дієслова ті самі, що й у сучасній українській граматиці, серед них дієприслівник у теперішньому (*співаючи*) і минулому (*співавши*) часі.

Кілька граматик української мови в минулому столітті вийшло з-під пера вчених Західної України, найдавніша з них “Грамматика языка словено-русского” І. Могильницького (1823), яка збереглася в рукописі. В ній традиційні вісім частин мови з традиційними назвами, чотири з них відмінювані (*имя, местоимение, глагол, причастие*) і чотири невідмінювані (*наречие, предлог, союз, междометие*), ті ж граматичні категорії, що й у М. Смотрицького, М. Ломоносова, О. Пав-

ловського. До складу імені належать іменники й прикметники, а числівники розглядаються як складова частина прикметників, називаються три числа — одина, двоїна й множина, хоч зазначається, що в сучасній українській писемній мові двоїна не вживається, вона зберігається ще подекуди лише в народному мовленні (двѣ невѣстѣ, двѣ гуцѣ)¹⁴.

Нічого суттєво нового не внесли до вчення про систему частин мови й праці Й. Левицького “Grammatik der ruthenischen oder keirussischen Sprache in Galizien” (Перемишль, 1837) і “Грамматика языка русского в Галиции” (Перемишль, 1849); в останній відсутня згадка про двоїну та визнається крім “мужеского, женского й середнього” роду іменників, ще й рід *общий* (пласа, святоша, обжора, оукука, воевода). Це ж можна сказати й про працю Й. Лозинського “Grammatyka języka guskiego/małoruskiego” (Перемишль, 1846).

Найзмістовніша серед подібних праць “Грамматика руского языка” Я. Головацького (Львів, 1849) називає вже дев’ять частин мови, у ній прикметник (*имя прилагательное*) розглядається поряд з іменником (*именем существительным*) уже як самостійна частина мови, хоч всі інші такі самі, що й у М. Смотрицького, лише вигук одержав назву *межметие*; ті ж у ній і сім відмінків, тільки місцевий, як у М. Ломоносова, має назву *предложный*, але не згадується число двоїна; числівник розглядається як додаток до прикметника, а діеприслівник (деепричастие) як додаток до діеприкметника (причастия).

Система дев’яти частин мови в сучасному розумінні викладена в українській мовознавчій науці дещо раніше в праці закарпатського вченого М. Лучкая “Grammatika Slavo-Ruthena” (Слов’яно-руська граматики), написаній латинською мовою і надрукованій у 1830 р. У ній аналізується церковнослов’янська мова в її закарпатсько-українській редакції з використанням живого українського мовлення. Безпосередній вплив на М. Лучкая мала граматики його вчителя, відомого чеського вченого Й. Добровського¹⁵, хоч не позбавлений він був і впливу, правда меншого, граматики М. Смотрицького, зокрема в термінології, що подається в праці паралельно до термінів латинських, як-от: *имя существительное, имя прилагательное, числительное, мѣстоименіе, глагол, нарѣчіе, предлог, союз — соключеніе, междуметіе*.

¹⁴ Возняк М. Студії над галицько-українськими граmaticами ХІХ в. // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. — 1909. — Т. 89. Кн. 3. — С. 121.

¹⁵ Лизанець П. Михайло Лучкай. Граматики словяно-руська. — К., 1989. — С. 15.

З середини ХІХ ст. у працях з граматики української мови автори послідовно стали додержуватися системи дев'яти частин мови й прагнули створити українську термінологію для їх позначення замість церковнослов'янської. Процес цей виявився доволі складним і довготривалим. Найперша, на наш погляд, спроба створення української граматичної термінології належить Т. Глинському, котрий у своїй праці “ГраMATика мала руского языка для школь парафіальныхъ въ Галициѣ” (1845) подав такі українські назви частин мови: *іме річи*, *іме прикладне*, *іме числительне* або *личбивникъ*, *заімок*, *слово часове* (дієслово), *предімок* (прийменник), *прислівце* (прислівник), *споуник* (сполучник), *выкрыкник* (вигук)¹⁶. Спроба ця виявилась, звичайно, невдалою, і в подальших граматичних працях наведені терміни не знайшли місця.

Обережнішим у цьому питанні був автор “Граматики руского языка” М. Осадца (Львів, 1862), який користувався в основному традиційною термінологією і лише зрідка подавав українською мовою окремі, не основні, граматичні назви, як-от: *власні* і *загальні* (іменники), *пень* (основа змінного слова), *корінь*, *закінчення*, *наросток* (суфікс), *зворотний* (займенник), *теперішній* (час) і деякі інші. З назв частин мови він усунув лише термін *междометіє*, замінивши його на *чувственник*.

Значно активнішим у творенні нових граматичних термінів виявив себе П. Дячан, який у шкільному підручнику “Методична граMATика языка малоруского” (Львів, 1865) подав нові основні назви частин мови, що використовувались ним при викладі фактичного матеріалу, і в дужках паралельні до них: *предметовникъ* (*сущикъ*, *имя существительне*), *мѣстоименникъ* (*мѣстоименьє*), *свойственникъ* (*приложникъ*, *имя прилагательне*), *числѣвникъ* (*имя числительне*), *глаголь* (*дѣєслово*), *прислѣвокъ* (*нарѣчьє*), *предложникъ* (*предлогъ*), *связникъ* (*соключникъ*, *союзъ*) і *чувственникъ* (*межиметьє*). Щоправда, з них лише дві назви — *числівник* та *дієслово* — засвоїлись українською граматичною термінологією. У цій праці, поряд з терміном *зворотний*, з'явився ще й *особовий* займенник, а також *порядковий* числівник, що теж увійшли до складу сучасної української термінології.

Нова термінологія на означення понять, пов'язаних з системою частин мови і побудована на українській мовній основі, складалася поступово протягом другої половини минулого і в перші десятиліття

¹⁶ Возняк М. Студії... — 1910. — Т. 98. Кн. 6. — С. 92–93.

нинішнього століття. Так, наприклад, термін *іменник* вперше засвідчується в працях О. Огоновського “Грамматика русского языка для школъ середнихъ” (1889) і О. Партицького “Грамматика русского языка для ужитку въ школахъ народныхъ” (1889), хоч деякі автори й далі вживали в тому ж значенні *имя существительное, существиць* (І. Верхратський. Про говір галицьких лемків, 1902), *ім'я самостійне, ім'я суще* (А. Кримський. Украинская грамматика, 1907), *речівник, ймення річеве* (Є. Тимченко. Українська граматика, 1907), *ймення предметне* (І. Нечуй-Левицький. Грамматика українського языка, 1913). Термін *прикметник* уже був звичайним у “Рускій граматиці” С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера (1893), однак пізніше продовжують вживати у тому ж значенні *приложник* (І. Верхратський), *ім'я приложне* (Т. Шерстюк. Коротка українська граматика для школи, 1907), *ім'я приложне* (А. Кримський), *ймення прикметне* (Є. Тимченко). Паралельно до терміна *числівник*, започаткованого ще П. Дячаном, на початку ХХ ст. вживалось також *ім'я числове* (А. Кримський, Г. Шерстюк, *ймення числове* (Є. Тимченко). Термін *займенник* у сучасному написанні вперше зустрічаємо в граматиці Є. Тимченка, до того він виступав як *займениць* (Г. Шашкевич. Мала граматика языка русского для школъ головныхъ, 1865; О. Огоновський, О. Партицький) або *заіменник* (С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер; І. Верхратський, Г. Шерстюк; П. Залозний. Коротка граматика української мови, 1906), зрідка *містойменник* (А. Кримський), *займення* (І. Нечуй-Левицький). Термін *дієслово*, хоч зустрічається ще в граматиці П. Дячана, проте ввійшов до широкого вжитку лише з кінця ХІХ ст. (С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, О. Попович. Руска граматика для шкіл народних, 1897; пізніше в граматиках П. Залозного. Т. Шерстюка та ін.), а до того активно використовувався *глагол* (М. Осадца, О. Огоновський, О. Партицький, І. Верхратський, пізніше А. Кримський), зрідка *часослово* (О. Партицький. Нѣмецко-рускій словарь, 1867), *часівник* (Є. Тимченко), *дієслов* (І. Нечуй-Левицький). Сучасний термін *прислівник* у другій половині ХІХ і на початку ХХ ст. виступав у різновидах *прислов'я* (Г. Шашкевич), *присловник* (О. Огоновський, О. Партицький), *прислівок* (Є. Тимченко), *наріччя* (А. Кримський), а *приіменник* (Є. Тимченко, Г. Шерстюк) – у різновидах *приіменник* (С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, П. Залозний, О. Попович, В. Коцовський і І. Огоновський. Методична граматика рускої мови, 1904), *предложник* (О. Партицький), досить часто й *предлог*

(М. Осадца, П. Дячан, А. Кримський). Відповідно до сучасного *сполучник* найширше вживався *злучник* (С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер; О. Попович, В. Коцовський і І. Огоновський, П. Залозний, Є. Тимченко, Г. Шерстюк), рідше *союз* (М. Осадца, О. Огоновський, О. Партицький), *сожлючник* (Г. Шашкевич), *св'язник* (П. Дячан), *сключник* (П. Павлусевич. Уваги при читанні нововиданої граматики Григорія Шашкевича, 1865), й дуже рідко саме термін *сполучник* (І. Верхратський). Сучасний термін *вигук* в українській граматичній літературі до революції 1917 р. не засвідчений, а з відповідним йому значенням були поширені *чувственник* (М. Осадца), *межиметьє* (П. Дячан), *оклик* (С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, О. Попович, В. Коцовський і І. Огоновський, П. Залозний), *викличник* (І. Верхратський), *виклик* (А. Кримський), *викрик* (Є. Тимченко, Г. Шерстюк).

Не було сталості й у назвах граматичних категорій, пов'язаних з частинами мови. Так, наприклад, термін *відмінок*, що з'явився у 90-х роках ХІХ ст. (С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, О. Попович, В. Коцовський і І. Огоновський, П. Залозний, А. Кримський, Є. Тимченко, Г. Шерстюк), довгий час передавався традиційним *падеж* або *падежь* (М. Осадца, П. Дячан, О. Огоновський, О. Партицький, І. Верхратський) та *падіж* (І. Нечуй-Левицький), *припадок* (П. Павлусевич). Сучасні назви відмінків уперше з'явилися на початку ХХ ст. у граматиках А. Кримського та Г. Шерстюка, хоч у Кримського родовий відмінок виступав також під назвою *вихідний* та *частковий*. Західноукраїнські автори граматики певний час використовували традиційні назви відмінків, які йдуть ще від М. Смотрицького й поширені в російській мові — *имецительный*, *родительный* і т.д. (М. Осадца та ін.); у працях І. Верхратського вони виступають під назвами *іменья*, *рідник*, *дайник*, *переемник*, *зовник*, *творник*, *містник*, у І. Нечуя-Левицького — *давальний*, *місцевий* і *орудний* відмінки нічим не відрізняються від назв сучасних, а решта — своєрідні: *падіж йменний*, *частотний*, *винувальний* і *клиликальний*. У більшості тогочасних українських граматики відмінки не називались, а позначались цифрами — 1-й, 2-й і т.д. (С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, О. Попович та ін.), а дехто з авторів використовував інтернаціональні терміни — *номінатив*, *генетив* тощо. (Є. Тимченко). Терміни *чоловічий* і *жіночий рід* з'явилися в граматиках у першому десятилітті ХХ ст. (А. Кримський, Г. Шерстюк), до того у значенні першого вживався *мужескій* (О. Огоновський, С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, І. Верхратський) і *му-*

жеський (О. Партицький, П. Залозний), зрідка — *музький* (П. Павлусевич), а відповідно до другого — *женьській* (О. Огоновський та ін.) і *женський* (П. Залозний). Деякі автори паралельно вживали *чоловічий* і *мужеський* (Є. Тимченко, І. Нечуй-Левицький). Термін *середній рід* у той час був звичайним, хоч зрідка траплявся в цьому значенні й *ніжкий рід* (О. Огоновський). Термін *теперішній час* відомий з середини минулого століття (П. Дячан), зрідка в тому ж значенні виступали *теперішність* (С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, О. Попович) та *теперішник* (І. Верхратський). Назву *минулий час*, хоч вона засвідчена ще в “Лексиконі словенороскім” П. Беринди, стали вживати в українських граматиках лише в першому десятилітті ХХ ст. (П. Залозний, Є. Тимченко, Г. Шерстюк). До того був поширений термін *минувший час* (П. Павлусевич, О. Огоновський та ін.), зрідка *минушість* (С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, О. Попович) та *минушик* (І. Верхратський). У значенні сучасного терміна *майбутній час* у цей період вживався *будучий час* (О. Огоновський, О. Партицький, П. Залозний, Г. Шерстюк), *прийдучий* (Є. Тимченко), зрідка *будучність* (С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, О. Попович), *будушик* (І. Верхратський), *будущий час* (І. Нечуй-Левицький). Подібних прикладів можна навести ще чимало¹⁷.

Після революції 1917 р. значно розширились суспільні функції української мови. В часи Центральної Ради, Української Народної Республіки, а потім і в перше радянське десятиліття вона стала вживатися у сфері державного управління, громадсько-політичної й культурно-освітньої діяльності, в науці й на виробництві, а це висуло як актуальну проблему усталення її літературних норм та упорядкування термінології, в тому числі й граматичної.

Ще у 20-і роки серед термінів, пов’язаних з системою частин мови, спостерігалися нічим не виправдані паралелізми. Так, наприклад, поряд з поширеним терміном *іменник* вживався у тому ж значенні й *реуівник* (Г. Сабалдир і М. Грунський. Українська мова в трудовій школі, 1926). Паралельно з терміном *вигук*, що вперше засвідчується в “Українській граматиці” Є. Тимченка (1917) і який згодом стає узвичаєним в українській мові, в деяких граматичних працях продовжував побутувати й термін *оклик* (П. Горецький і І. Шаля. Українська мова, 1926, 1929). Поряд з найуживанішим *називний відмінок* зрідка траплявся й *назовний* (П. Горецький і І. Шаля; І. Карбаненко і

¹⁷ Огієнко І. Українська граматична термінологія. — К., 1908. — 79 с.; Москаленко Н.А. Нарис історії української граматичної термінології. — К., 1959. — 224 с.

О. Матвієнко. Українська мова, 1931); а поряд з *середній рід* — також і *рід ніякий* (І. Карбаненко і О. Матвієнко). У 1926 р. в “Українсько-му правописі (проект)” уперше вжито термін *майбутній час*, що увійшов до складу сучасної української граматичної термінології, хоч певний час окремі автори продовжували користуватися успадкованими від попереднього періоду відповідними за значенням термінами *будущий* (М. Левицький. Українська граматики для самонавчання, 1918), *прийдучий* (О. Курило. Початкова граматики української мови, 1922), *прийдешній* (П. Горещький і І. Шаля). В одних граматиках уживано час *передминулий* (М. Наконечний. Українська мова, 1928), а в інших — *давноминулий* (П. Горещький і І. Шаля) і лише в 30-х роках остаточно стає термінологічною нормою перший з них. Тоді досить поширеним був термін *вольовий* спосіб дієслова (М. Наконечний), хоч з 1929 р. його почав витісняти загальноновживаний тепер спосіб *наказовий*.

Проте вже і в ті роки було чимало зроблено в плані упорядкування й усталення української граматичної термінології. Значну роль у цьому процесі відігравали й офіційні видання “Українського правопису”, що містили покажчики вжитих у них граматичних термінів, які разом з правилами правопису вважалися офіційно затвердженими відповідними урядовими органами. Особливе значення мало його видання 1934 р., в словнику-покажчику до якого була охоплена майже вся загальна термінологія, пов’язана з системою частин мови. Відтоді, можна вважати, українська граматична термінологія набула належного упорядкування й стабільності.

Однак у 20-і роки виникли нові проблеми, пов’язані з системою частин мови, з розумінням її сутності. Ще на початку ХХ ст., спершу в російському мовознавстві, а потім під його впливом і в українському, формується наукова концепція, за якою при визначенні відмінювання частин мови надається перевага не їх морфологічним ознакам, традиційно обов’язковим, а синтаксичним функціям. За цією концепцією займенники та числівники втратили статус самостійних частин мови, одні з них стали зараховуватися до складу іменників, бо в реченні вони, як і назви реальних чи уявних предметів, виступають у функції підмета й додатка (*я, ти, хто, дехто, хтось, що, дещо, щось, хто-небудь, що-небудь; один, два, п’ять*), а інші — до складу прикметників, оскільки вони залежні від іменників. До них у реченні відносяться, приєднуються як їх означення *мій, твій, наш, той, цей, кот-*

рий, який, якийсь, чийсь, перший, другий, десятий, при цьому іноді, незважаючи на форму, те саме слово може виступати у функції і іменника, і прикметника. Так, Д. Овсяннико-Куликовський писав, що, наприклад, займенникові слова “*всякий, каждый*, незважаючи на форму прикметника, є іменниками, якщо не відносяться до другого іменника: *всякий знает, каждый из нас*. Вони прикметники, якщо відносяться до іменника: *всякий человек, каждый день*”¹⁸. Слова української мови *він, вона, воно* звичайно відносили до іменників, але в непрямих відмінках дехто в одних позиціях кваліфікував їх як іменники (бачив *його*, розмовляв з *ним*), а в інших — як прикметники (*його* батько).

В українському мовознавстві концепція, за якою числівники й займенники вилучалися з системи частин мови, знайшла своїх прихильників у 20-х роках (П. Горецький і І. Шаля; М. Наконечний; І. Карбаненко і О. Матвієнко), хоч деякі граматисти її не визнавали (О. Синявський. *Норми української літературної мови*, 1931).

Друга проблема, що її розв’язання припадає на 20-і — початок 30-х років, — це місце частки в граматичній системі мови. Слово *частка*, адекватне своїм лексичним значенням іменникові *частина*, відоме нашій мові давно, досить часто вживається у мові побутової та в художній літературі. Поступово воно стало називати слова, що не мають власного лексичного значення, а надають іншим словам, словосполученням та реченням додаткового відтінку (*не, ні, лише, тільки, аж, хай, нехай, невже* тощо). Їх довгий час не об’єднували в якусь одну самостійну частину мови — або зовсім ігнорували, або розглядали у складі прислівників та сполучників. Унаслідок глибшого пізнання граматичної структури мови ці слова стали виділяти в окрему, службову, частину мови тільки у 20-х роках нашого століття. Як окрема частина мови вона була зафіксована, здається, вперше у проєкті “Українського правопису” (1926 р.), а в 30-х роках стала вже загальноживаною в шкільній і науковій літературі.

Тоді ж втрачає свій авторитет і концепція, за якою числівники та займенники вилучалися зі складу частин мови. Таким чином, створюється українська десятичленна система частин мови, яка вже на початку 30-х років посіла належне їй місце в шкільних підручниках¹⁹ і пізніше здобула загальне визнання в спеціальній літературі. Нею ми успішно користуємось і в наш час.

¹⁸ Овсяннико-Куликовский Д.Н. Руководство к изучению синтаксиса русского языка. — М., 1907. — С. 164.

¹⁹ Цебенко В. Грамматика української мови. Морфологія. — К., 1933. — С. 68.

ПРО ТЕРМІН ПРІЗВИЩЕ

Цікава й змістовна стаття М.Л. Худаша “З історії формування і становлення українських прізвищ”, опублікована в журналі “Мовознавство” (1969, 2), містить, на наш погляд, ряд дискусійних тверджень, що вимагають дальшого обговорення. Так, наприклад, беззастережно переносючи до антропоніміки юридичну концепцію прізвищ польського історика права С. Гржибовського, М.Л.Худаш категорично твердить, що “про українські прізвища в сучасному розумінні можна говорити (і то умовно), лише починаючи з 30-х років XIX ст., відколи на всій українській етнічній території були вже запроваджені кодифіковане право і відповідні правила користування особовими назвами”¹. Вихідними датами, від яких можна, хоча й умовно, вести українські прізвища, для автора статті є патент австрійського цесаря від 21 лютого 1805 р., що поширював закон про обов’язковість прізвищ на населення Галичини, та “Новое гражданское уложение” 1826 р. російського уряду, зокрема про обов’язковість прізвищ, що мало силу закону на всій території Росії, отже, і на території Східної України. Ця думка автора здається нам сумнівною.

Під прізвищем звичайно розуміють “спадкове родинне найменування людини, що додається до особового імені й переходить від батька (чи матері) до дітей”². Відомо, що прізвища як категорія лінгвістична, лексична, в більшості народів, у тому числі і в українців, виникають і стабілізуються в суспільно-мовній практиці задовго до того, як запроваджується державна кодифікація відповідних звичаєвих правил користування особовими найменуваннями. З цього погляду є всі підстави твердити, що прізвища існували значно раніше, ніж вони усталилися як факт юридичний, як термін державного права. Взагалі, на нашу думку, зовсім неправомірною є підміна лінгвістичного, лексичного аспекту вивчення прізвищ аспектом правовим, юридичним, як неправомірним є й змішування цих двох аспектів у лінгвістичному дослідженні. Тому юридична концепція антропонімів, якої додержується М.Л. Худаш, неспроможна забезпечити чіткої методологічної основи наукового вивчення прізвищ у мовному плані і визначити період їх формування та становлення.

¹ М.Л.Худаш, З історії формування і становлення українських прізвищ, “Мовознавство”, 1969, 2, стор. 46.

² “Словарь русского языка”, т. IV, М., 1961, стор. 753.

Звичайно, не у всіх місцевостях України процес формування прізвищ відбувався одночасно, існувала і соціальна нерівномірність у їх становленні. Однак стверджувати, що до 30-х років XIX ст. не існувало українських прізвищ у сучасному розумінні, тобто не існувало спадкових родинних найменувань, що від батьків передавалися дітям, — це значить ігнорувати історичну реальність, не зважати на мовну практику населення, а піддаватися гіпнозу її пізнішої державної кодифікації. Невже М.Л.Худаш справді переконаний, що наш видатний філософ XVIII ст. Григорій Сковорода, син бідного козака з с. Чорнух на Полтавщині Сави Сковороди, не мав справжнього прізвища або що його не мав письменник того ж століття Іван Георгійович Некрашевич, чи Іван Петрович Котляревський, видатний поет і драматург, який стояв біля джерел нової української літератури й сучасної української літературної мови, чи автор першої української граматики Олексій Павловський, що в списках студентів Київської академії використовували в XVIII й на початку XIX ст. не прізвища, а прізвиська? У розв'язанні поставленого питання, коли йдеться про антропоніміку як науку лінгвістичну, треба, очевидно, виходити тільки з тогочасної суспільно-мовної практики, а не із згаданих юридичних актів.

Для аргументації свого погляду про пізнє становлення українських прізвищ автор статті посилається на засвідчені в документах факти зміни окремих родинних найменувань, під якими іноді виступали деякі особи в різних списках, що збереглися від XVIII ст. Заперечувати такі факти не можна, вони справді були. Але винятки, як відомо, ніколи не становлять під сумнів загальне правило, а тільки підтверджують його. Можливо, навіть, що різних змін подібного типу в системі прізвищ тоді спостерігалось більше, ніж тепер. І все ж вони були нечисленні. Так, наприклад, із наведеного в статті матеріалу довідуємося, що при порівнянні описів власників договорів галицького містечка Миколаєва і описів належних їм угідь із 386 прізвищних назв трапилося лише 28 випадків неточної їх передачі. При тому значна частина помічених у цих описах змін належить до розбіжностей у морфологічному оформленні прізвищ, як *Geredzov* — *Geredzej*, *Górniakov* — *Górniak*, *Chałupka* — *Chałupski* тощо. Не можна не помітити, що й написаннях тих самих імен тут теж досить часто трапляються розбіжності (*Stanisław* — *Staś*, *Fedko* — *Fed*, *Wazył* — *Wazyli*, *Iwaś* — *Iwan*, *Jaś* — *Jacko*, *Hryń* — *Hryńko*). Але це аж ніяк не може бути доказом відсутності в українській мові XVIII ст. власних імен

людей. Є всі підстави для припущення, що деякі зміни в оформленні прізвищ у розглянутих описах, а можливо, й у заміні їх іншими, зумовлені помилками, яких допускалися писарі, що склали ці описи. На одну з таких помилок звертає увагу й М.Л.Худаш. Отже, доказовість наведених описів у тому плані, як вони розглядаються в статті, не має будь-якої сили. Тим більше це можна стверджувати при зіставленні аналізованих фактів з сучасною мовною практикою. Відомо, що при значній стабільності сучасних прізвищ теж є чимало випадків трансформації їх форм (пор.: *Дудка — Дудко, Бугай — Бугайов*)³ або й повної заміни одних прізвищ іншими. Правда, заміна старого прізвища новим у наш час регламентується юридичними правилами, чого у XVIII ст. ще, звичайно, не було. Можна навести й чимало загальновідомих прикладів перетворення у XIX й XX ст. псевдонімів в офіційні прізвища або таких випадків, коли та сама людина виступає в громадсько-культурному житті під псевдонімом, а в офіційному— під прізвищем, успадкованим від батьків, іноді з додатком псевдоніма (пор.: *Кравчинський Сергій і Степняк Сергій, С. Степняк-Кравчинський, Шнайдер Юлія і Кравченко Уляна, Коваленко Дмитро, Коваленко-Косарик Дмитро і Косарик Дмитро* тощо).

Для антропоніміки, зокрема для її історії, неабияку наукову вагу мало б дослідження причин і умов, за яких відбувається еволюція форм українських прізвищ на різних етапах суспільного розвитку, а також причин і умов заміни одних прізвищ іншими.

Полемізуючи з деякими положеннями статті М.Л.Худаши, ми б хотіли насамперед з'ясувати час, коли іменник *прізвище* усталився в літературній мові в теперішньому його значенні.

Схильний до відсунення на пізніші часи стабілізації літературної норми щодо вживання терміна *прізвище*, М.Л.Худаш у аналізованій статті пише: “Український антропонімічний термін *прізвище* усталився в літературній мові в кінці 30-х років XX ст., коли він у теперішньому своєму значенні був уведений у реєстр академічного Російсько-українського словника (1937). До того часу в значенні праєпотен у різних працях вживалися різні терміни: *прізвище, прізвисько, прозвання, назвище, фамілія*” (стор. 37). Прийняти цю думку теж ніяк не можна, оскільки вона суперечить загальновідомим фактам.

³ Цікавий з цього погляду приклад наводить Ю.Цюпа у статті “Троюрідний батько” (газ. “Вечірній Київ”. 1969 р., № 89), коли син носить прізвище *Позняк*, а його батько — *Позняков*.

Ще в XIX і на початку XX ст. іменник *прізвище* широко вживався в тому значенні, яке властиве йому й тепер, наприклад: “З ними прийшов і писар, по *прізвищу* Попович, дуже розумний і письменний” (О. Стороженко); “— А як тебе зовуть? Я не знаю. — Яремою. — А *прізвище*? — *Прізвища* немає” (Т. Шевченко); “На кінці [листа] стояв невиразно начерканий початок *прізвища*” (Леся Українка); “— Дрепер! — аж скрикнув становий, читаючи далі. — Ну й *прізвище!*” (І. Нечуй-Левицький); “На хресті, скільки можна досягти руками, повіризувані *прізвища* туристів” (І. Нечуй-Левицький); “На огорожі понаписувані *прізвища* тих, хто зводився на могили” (М. Коцюбинський); “Професор не знав її навіть на *прізвище*” (Аг. Кримський); “Із панських прихвостнів-рабів ми людьми з *прізвищами* стали і в голос *прізвища* сказали під зле сичання ворогів” (О. Олесь) і т.д. Хоч тоді ж цей іменник міг, правда значно рідше, вживатися і в значенні сучасного *прізвиська*: “її чоловік любив прикладати смішні *прізвища* сусідам” (І. Нечуй-Левицький); “Всі хлопці й дівчата носили *прізвища*, що я їх, бувало, надаю” (Панас Мирний); “Навіть мачуха ніколи не згадувала її ймення, а вживала яке-небудь *прізвище*” (Л. Яновська).

Іменник *прізвисько* в дожовтневі часи теж зрідка вживався в українській мові в значенні сучасного терміна *прізвище*, хоч звичайно мав ту саму семантику, що й тепер. Це відзначається й у Словарі української мови за ред. Б. Д. Грінченка (т. III, стор. 455).

З дожовтневих словників іменник *прозвання* у значенні *прізвище* реєструє Словарь російсько-український М. Уманця і А. Спілки (Львів, 1896), хоч і не ілюструє його прикладами. У словнику за редакцією Б.Д. Грінченка цей іменник зовсім не наводиться. Очевидно, він уживався досить рідко і швидше в значенні *прізвисько* (рос. *прозвание*), а не *прізвище*⁴.

Іменник *назвище* у дожовтневі часи був відомий в українській мові із значенням сучасного слова *прізвище*, проте вживався у цьому значенні як дуже вузький локалізм⁵. Тому обидва згадані вище словники його зовсім не реєструють з такою семантикою. Вони фіксують його тільки як літературний відповідник до російського слова *название*. Не подають ці словники в українській частині й іменник *фамі-*

⁴ Пор.: Українсько-російський словник, т. IV, К., 1961., стор. 462.

⁵ Українсько-російський словник, т. II, 1958, стор. 598.

лія, хоч він був відомий в усно-розмовній практиці, а зрідка вживався і в художній літературі⁶.

У радянських умовах, коли суспільні функції української літературної мови значно розширилися, а процес нормалізації її спеціальної лексики швидко набув великої актуальності й надзвичайно активізувався, особливо інтенсивно почала стабілізуватися термінологічна лексика в галузі офіційно-ділової сфери, пов'язаної з обслуговуванням повсякденних потреб народу. До такої лексики належить і антропонімічний термін *прізвище*.

Треба зазначити, що в пожовтневі роки іменник *назвище* зовсім не виступає в функції терміна *прізвище*. Але ранні українські пожовтневі словники, відбиваючи тогочасну практику, переважно усно-розмовну, подають як паралельний еквівалент до сучасного *прізвища* також іменник *фамілія*, хоч послідовно ставлять цей іменник на останньому місці, підкреслюючи цим його менший ступінь поширеності і нормативності у літературній мові. Так, уже в Російсько-українському словнику С. Іваницького і Ф. Шумлянського, що вийшов у Вінниці в 1918 р., російське *фамилия* перекладається, крім слова *прізвище*, ще словами *прізвисько*, *прозвання*, *фамілія*. Деякі словники початку другої половини 20-х років подають в українській частині іменник *фамілія* також із значенням *прізвище*. Це загальний Російсько-український словник О. Ізюмова (1 вид., К., 1926, 2 і 3 вид., Х., 1927, 4 вид., Х.-К., 1930). Містить його, разом з *прізвище* і *прізвисько*, також Словник російсько-український правничої мови за редакцією Аг.Ю. Кримського, підготовлений до видання правничо-термінологічною комісією Академії наук УРСР у 1926 р. Пізніші українські словники вже не фіксують цього іменника із значенням *прізвище*. Можна думати, що він і в середині 20-х років у літературній мові практично не вживався, бо в названому словнику за редакцією Аг.Ю. Кримського подається ілюстрація лише до іменника *прізвище* (*по фамилии — на прізвище*), а до іменника *фамілія*, як і *прізвисько*, жодної ілюстрації немає. Цікаво, що О. Ізюмов у своєму Українсько-російському словнику (Х.-К., 1930) зовсім не включає іменника *фамілія* до українського реєстру, а в Правописному словнику, виданому в 1931 р., біля слова *фамілія* в дужках уже додає “родина”, розкриваючи цим його справжнє лексичне значення в сучасній українській літературній мові і застерігаючи проти вживання його як еквівален-

⁶ Українсько-російський словник, т. VI, 1963, стор. 273.

та до терміна *прізвище*. Іменник *прозвання* із семантикою *прізвище*, наведений у словнику С. Іваницького і Ф. Шумлянського, певно, під впливом дожовтневого словника М. Уманця і А. Спілки, інші тогочасні лексикографічні праці взагалі не наводять. Не знала його й радянська мовна практика. Звичайно у цьому значенні здебільшого не подають словники й терміна *прізвисько*. Згаданий вище словник за редакцією Аг.Ю. Кримського становить щодо цього виняток.

Зате переважна більшість українських пожовтневих словників відповідно до російського терміна *фамилия* наводить тільки один український еквівалент — *прізвище*. Тільки *прізвище* знаходимо в Російсько-українському словнику Л. Падалки, що вийшов у світ ще 1918 р. в Полтаві, у Словнику московсько-українському В. Дубровського (К., 1918), у Краткому російсько-українському словнику ділової мови Є. Лінкевича, Б. Михайловича, П. Скрипника та І. Степаненка (К.-Х., 1926), у найкращому тодішньому Практичному російсько-українському словнику М. Йогансена, М. Наконечно, К. Німчинова, Г. Ткаченка (Дніпропетровськ, 1926), у Словнику ділової мови М. Дорошенка, М. Станіславського і В. Страшкевича (К., 1930) тощо.

У процесі семантичної диференціації іменник *прізвище* втратив і друге, додаткове, лексичне значення, з яким він зрідка вживався в дожовтневій практиці, головним чином, у художній літературі, і яке згодом усталилося за словом *прізвисько*. Радянські письменники цей іменник із значенням *прізвисько* зовсім не вживають (пор.: “Діда Олофіра по-вуличному прозвали Царком. Це *прізвисько* лишилося за Строкатим здавна” — О. Донченко). В офіційно-діловому стилі він теж ніколи не був поширений. І якщо академічний Російсько-український словник (т. III, вип. II, 1928) наводить слово *прізвище* із значенням *прізвисько*, ілюструючи це тільки одним прикладом із давнього фольклору⁷, то це ніяк не можна вважати свідченням про його широкіше вживання в радянській практиці.

З усього викладеного можна зробити єдино правильний, на нашу думку, висновок, що український антропонімічний термін *прізвище* в літературній мові усталився не в кінці 30-х років нашого століття, як твердить М.Л. Худаш, а значно раніше, принаймні не пізніше другої половини 20-х років, а в офіційно-діловій сфері — у перші пожовтневі роки.

⁷ Російсько-український словник, т. III, вип. II, К., 1928, стор. 572.

ОСНОВА І ПРИНЦИПИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ВИМОВИ

Усне літературне мовлення в соціалістичному суспільстві набрало великої ваги, значно розширився й ускладнився його функціональний діапазон, особливо в останні десятиріччя. Спільна праця в промисловому й сільськогосподарському виробництві, активна громадсько-політична діяльність радянських людей, їх безпосередня участь в управлінні державою, висока загальна й професійна освіта громадян соціалістичної країни створили якнайсприятливіший ґрунт для розширення усномовного спілкування на літературному рівні і реальні можливості для того, щоб найширші маси населення оволоділи всіма скарбами літературної мови — як у писемній, так і в усній формі — в усій її стильовій різноманітності та стилістичному багатстві.

Одна з відмітних рис радянської людини — це її висока мовна культура, яка включає обов'язкове додержання всіх норм літературної мови й оптимальне використання її лексико-граматичних та стилістичних засобів і яка органічно пов'язана з логічно розвиненим мисленням, з його постійним збагаченням і вдосконаленням. Дбати про піднесення мовної культури всього нашого населення — одне з важливих загальнонародних завдань, бо “висока культура розмовної і писемної мови, глибоке знання й відчуття рідної мови, уміння користуватися її виражальними засобами, її стилістичною багатогранністю — найкраща опора, найвірніша допомога і найбільш надійна рекомендація для кожної людини в її громадському житті й творчій діяльності”¹.

Культура усного мовлення, крім правильного, відповідно до завдань і мети висловлення, добору слів та поєднання їх за властивими мові граматичними законами, крім стилістичної майстерності й логічної ясності в оформленні думки, передбачає також обов'язкове додержання правил літературної вимови. Порушення орфоепічних норм мови завжди негативно впливає на сприймання змісту мовлення, зосереджує увагу співрозмовника або слухача не на змісті, не на тому, про що йдеться в мовленні, а на його звуковому оформленні; часто недодержання орфоепічних норм може спричинитися до спот-

¹ В.В. Виноградов. Русский язык как орудие культуры. — “Наука и жизнь”. 1961, № 12, с. 47.

ворення висловлюваної думки; воно завжди викликає небажані, неприємні емоції у співрозмовників та слухачів.

Соціальна важливість правильної літературної вимови безперечна. До “усвідомлення суспільної важливості й актуальності”² орфоепічних питань у свій час закликав видатний лінгвіст Л. В. Щерба, на “велике громадське значення”³ літературної вимови звертав увагу відомий мовознавець О. Н. Синявський. “Суспільне значення орфоепії ґрунтується на тому, що однакове звукове оформлення усного мовлення, – слушно підкреслював І. Г. Голанов, – сприяє більш швидкому, легкому й точному мовному спілкуванню”, тоді як розбіжність, хитання у вимові перешкоджають цьому, бо відхилення від орфоепічних норм утруднюють розуміння того, що говориться⁴. Значення орфоепії таке саме, як і орфографії. Р. І. Аванесов зазначав, що “відхилення від літературної, орфоепічної вимови майже так само перешкоджає спілкуванню, як і неграмотне письмо”⁵.

Отже, орфоепія, правильна літературна вимова має суттєве практичне значення в мовному спілкуванні людей. На жаль, порушення орфоепічних норм у практиці українського усного літературного мовлення трапляється ще досить часто. Причини цього різні. Це і недостатня обізнаність з правилами літературної вимови, і вплив діалектного середовища, в якому живе чи з якого вийшов мовець, і тиск орфографії на усне мовлення, і звичайна недбалість, мовна неохайність.

Орфоепічні норми складаються поступово, в процесі становлення й розвитку літературної мови. Сучасна українська літературна мова сформувалася на південно-східній діалектній основі. Південно-східна діалектна група, що виділялася з-посеред інших говіркових масивів української мови найбільшим територіальним обширом, максимальною уніфікованістю й монолітністю, значним прошарком міждіалектних елементів, відомих також і в північних та південно-західних говорах, історично виявилася найбільш придатною для та-

² Л. В. Щерба. О нормах образцового русского произношения. – Избр. работы. М., 1957, с. 112.

³ О. Синявський. Норми української літературної мови. Х. – К., 1931, с. 172.

⁴ И. Г. Голанов. Основные положения русской орфоэпии. – “Ученые записки” Московского гос. пед. института им. В. И. Ленина. Русский язык. Статьи и исследования. М., 1960, с. 5.

⁵ Р. И. Аванесов. Русское литературное произношение. Изд. 5-е, М., 1972, с. 13.

кої ролі, хоч тому, що саме південно-східні діалекти лягли в основу сучасної української літературної мови, сприяли, звичайно, не тільки інтралінгвістичні (внутрішня структура діалектів), а й екстралінгвістичні фактори, зокрема історична роль населення південно-східної території України в новітні часи, походження з цієї території основоположників нової української літератури⁶.

На південно-східній основі склалися й сучасні орфоепічні норми української літературної мови.

Сформувавшись на певній діалектній основі, літературна мова далі функціонує як категорія наддіалектна й розвивається за своїми власними законами. Вона однаково протиставляється всім територіальним говорам, у тому числі й тим, на основі яких сформувалася. Діалекти залишаються лише як одне з важливих джерел її збагачення. Незалежно від місцевих говорів розвивається й орфоепія літературної мови. Важливою ознакою будь-якої літературної мови є наявність у ній норм, які сприяють збереженню її структурної цілісності й протидіють усьому тому, що таку цілісність розхитує, руйнує. Орфоепічні норми виконують ту саму суспільну функцію – вони підпорядковані збереженню єдності, цілісності фонетичної системи літературної мови. Звідси випливає, що однією з найсуттєвіших ознак літературної вимови, одним з основних принципів її нормування виступає її єдність, її територіальна і соціальна недиференційованість, її наддіалектний характер.

Принцип єдності, наддіалектності орфоепічної норми в сучасній українській літературній мові реалізується послідовно. Так, наприклад, звук *e* в ненаголошеній позиції в одних говорах – південно-східних і південно-західних – вимовляється як голосний переднього ряду середнього підняття з більшим чи меншим наближенням його артикуляції до голосного верхнього підняття *u*; в інших говорах, а саме в північних, ненаголошений *e* вимовляється, як *i* наголошений, без такого наближення. Незважаючи на діалектну відмінність вимови ненаголошеного *e*, орфоепічною нормою сучасної української мови є ненаголошений *e*, лише наближений до *u*: [се^uл'о́], [ве^uрба́], [не^uсе́ш], [бе^uре^uг], [ле^uгкі́й], [ре^uго́та́ти].

Підняття артикуляції ненаголошеного *e* може бути виразнішим, сильнішим і менш виразним. Це залежить від позиції його щодо інших голосних, а теж не від діалектних умов. Перед складом з голос-

⁶ Докладніше див.: М. А. Жовтобрюх. Проблеми взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. – “Мовознавство”, 1973, № 1, с. 6 – 12.

ним верхнього підняття *и*, *і* чи у ненаголошений *е* сильніше наближається до *и*, на письмі його можна позначити як *и^е*: [ни^есі], [б^ері], [ни^ес'іг'], [би^ер'іг'], [ни^есу], [би^еру] — орф. *неси, бери, несить, берить, несу, беру*; перед складом з голосним низького підняття *а* та середнього *о*, *е* артикуляція ненаголошеного *е* наближається до місця артикуляції *и* менше: [ве^исна], [не^исла], [ме^ила], [ве^исло], [се^ило], [ме^ило], [ме^ине], [бре^иде]. Найменше наближення ненаголошеного *е* до *и* перед складом з *е*, іноді на слух воно майже не помітне: *менé, середина, берéза, мерéжка*.

На вимову ненаголошеного *е* може впливати якість попереднього приголосного. Орфоепічною нормою вважається дещо звужена вимова *е* після попереднього *й*, а також після пом'якшених *н'* і *т'* ([зáйе'ц'], [сін'е'], [трé'е'і]), хоч можлива тут і вимова звичайна, як і після твердих приголосних: [зáйе'ц'], [сін'е'је], [трé'е'је].

По-різному реалізується в територіальних діалектах фонема (*и*), яка в українській мові історично розвинулася з двох давньоруських голосних *ы* та *і*. На всьому обширі південно-східних говорів і великої частини південно-західних вона під наголосом звучить звичайно як голосний переднього ряду верхнього підняття зниженої артикуляції *и*, а в ненаголошеній позиції артикуляція *и* ще більш знижена і дещо наближена до *е*. Проте в значній частині південно-західних говорів, зокрема на Закарпатті, в деяких говорах Львівщини, частково в покутських, а також у північній смузі північної діалектної групи повного злиття давньоруських *ы* та *і* не відбулося: *сын*, [с'іла] або *сын, сила*. У позиції після задньоязикових *к*, *х* та фарингального *г* вимовляється *і*, а не *и* навіть дещо далі на схід і на південь: [к'іслий], [х'ітрий], [г'ідіују]. Значна частина південно-західних говорів, зокрема тих, що розташовані на південний захід від лінії Дрогобич — Галич — Івано-Франківськ — Хотин, а також говори північної діалектної групи знають звужений *и* у префіксі *ви-*: [в'і'б'ігаю], [в'і'бух], [в'і'гадала] або [ви'б'ігаю], [ви'бух], [ви'гадала]. Слова *зима, зимувати, зимовий* і інші цієї словотвірної групи поширені з *і*, а не з *и*, майже в усіх південно-східних говорах: [з'іма], [з'імувати] і т. д. У північних говорах артикуляція ненаголошеного *и* звичайно не зближується з *е*, а в деяких південно-західних говорах, навпаки, вимова наголошеного *и* настільки знижується, що він не тільки зближується, а навіть збігається з *е*: [мéло], [кнéга], [пéше], [сéнтакси'с], [сéла] — орф. *мило, книга, пише, синтаксис, сила*. Однак в українській літературній мові реалізується

лізація фонем *и* не відбиває всієї цієї діалектної різноманітності; в ній у наголошеній позиції завжди вимовляється звук *и*, а в ненаголошеній — *и* з наближенням до *е*: [би^еліна], [ви^ено́], [ди^еви^ена́], [ли^ехі́й]. Це й становить орфоепічну норму сучасної української літературної мови, у цьому виявляється її єдність і наддіалектний характер. На вимову ненаголошеного *и* впливають деякі позиційні умови. Найсильніше його артикуляція знижується в позиції перед складом з *е*; в такій позиції він сильніше, ніж за інших умов, наближається до голосного *е*: [же^ев^е], [ме^ене], [пле^ев^е], [ве^ешневий] — орф. *живе, мене, пливе, вишневий*. Найменш помітне наближення ненаголошеного *и* до *е* перед складом з голосними високого піднесення *і, у* (*живіть, живіть*), а особливо перед складом з голосним з *и* (*дивісь, живі*). Зовсім не має відтінку *е* ненаголошений *и* під впливом наступного *й*: *гарний, добрий, молодий, ви́бийте*.

Таким чином, ненаголошені *е* та *и* в певних фонетичних умовах можуть зовсім не розрізнятися, збігатися, а в інших — наближатись один до одного менше чи й зовсім не змінюватися. Виразніше, повнозвучніше вимовляються вони також тоді, коли несуть граматичне чи словотвірне навантаження, виступаючи у функції закінчень іменників та прикметників, в інфінітивному суфіксі *-ти*, у функції сполучних звуків складених слів: *но́ги, мо́ре, бі́ти, п'ятирі́чка, морепла́вство*. Проте і в таких позиціях при швидкому мовленні ненаголошені *е* та *и* більшою чи меншою мірою наближуються один до одного.

Неоднаково реалізується в місцевих говорах і фонема *о*. У південно-східних говорах як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції вона звичайно виступає у звуковому вияві *о*: *го́луб, вода́, пора́да, молоко́, ходи́ла*. Лише перед складом з постійно наголошеним *у* в них поширена вимова *о* з сильнішою лабіалізацією й децю підвищеною артикуляцією, що надає йому деякого забарвлення на *у*: [гоу́л^убка], [коу́ж^ух], [поу́душка], [зоу́зуля]. Рідше в цих говорах ненаголошений *о* вимовляється з нахилом до *у* також перед складом з наголошеним *і*: [тоу́бі], [хоу́д'ім].

Подібна вимова *о* властива й багатьом говорам південно-західно-го діалектного ареалу. Але існує чимало й таких південно-західних говорів, зокрема подільські, східноволинські, надсянські, лемківські, деякі буковинські, покутські, наддністрянські, для яких характерне сильне “укання”, тобто вимова ненаголошеного *о* із значним

наближенням до у перед будь-яким наголошеним складом, а іноді, зокрема на Львівщині, острівцями на Поділлі й південній Волині, навіть вимова у на місці ненаголошеного о, тобто повна втрата в такій позиції розрізнення фонем о — у: [у^об'ід], [су^об'і], [су^об'ою], [ку^ор'ова], [ку^оз'а], [му^олу^од'ій] або [уб'ід], [суб'і]) *суб'ою, кур'ова, куз'а, мулуд'ій*. Нерозрізнення ненаголошених о — у відоме також частині правобережно-поліських говорів. У північній частині лівобережно-поліських говорів та на північному сході правобережнополіських ненаголошений о змінився на а: *рабіла, гаваріла, хаділа, кар'ова, каз'а, таб'ою, саб'ою*.

Усій цій діалектній різноманітності звукової реалізації фонем о в сучасній українській літературній мові протиставляється єдина наддіалектна орфоепічна норма, а саме — виразна, ясна вимова о як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції (*г'олос, говор'іла, кор'ова, тоб'ою*); лише перед складом з постійно наголошеним у, менше і, можлива його підвищена артикуляція й сильніша лабіалізація, що надає йому певного забарвлення на у: [зоузу'ля], [коуж'ух], [тоуб'і].

Орфоепічну норму сучасної української літературної мови становить також виразна, без наближення до будь-якого іншого голосного, вимова в усіх позиціях звуків а та і. Вона також наддіалектна, оскільки орфоепічному а в багатьох південно-західних говорах (буковинських, покутських, наддністрянських, західноволинських, окремих надсянських) після пом'якшених приголосних відповідає е, рідше и, і [ж'эба], [ш'эпка], [ш'енува́ти], [ч'ес], [з'ет'], [т'эшко], [јегн'э], [ч'ис], [ч'іс], [ш'інува́ти], вони [х'од'іт'] та ін. Голосний е відповідно до літературного а після пом'якшених приголосних, а також на місці давнього е, знає більшість північних говорів: *јегн'э, јейцэ, дэсент, ко́лодез', вони х'одет'*. У частині бойківських говірок звук а в наголошеній позиції перед ʹ лабілізується й наближається до о: [лаʹўка], [даʹў], [маʹў].

Літературному і, що походить з о, в деяких північних говорах відповідає и (*вин, стил, батиг*), іноді у або різні дифтонги (*вун, вуон*). У такій позиції відомий голосний у й в окремих закарпатських говорах. Відповідно до і з е в північних і в окремих закарпатських вимовляється у (він [н'ўс], [с'ўл] — орф. *він ніс, сіл*); крім того, у північних відповідно до і з ʹ в наголошеній позиції поширені також дифтонги різного типу, а в ненаголошеній — е: *д'іед, дед'і*.

Орфоепічні норми, будучи наддіалектними, зберігають цілісність

і системи літературного консонантизму. Так, наприклад, на всьому південно-східному діалектному обширі, в північних говорах і в ряді південно-західних поширені зубні приголосні – щілинні глухий *с'* і дзвінкий *з'* та зімкнено-щілинні глухий *ц'* і дзвінкий *дз*. Вони становлять єдину орфоепічну норму сучасної української літературної мови. Поза нею залишаються дуже пом'якшені *з'*, *с'*, *ц'* і *дз'*, що функціонують як діалектні, локальні в надністрянських та близьких до них південно-західних говорах і сприймаються на слух як звуки, забарвлені шиплячими приголосними: [с^ш'іно], [с^ш'уді], [бліс^ш'ко], [дес^ш'], на [воз^ж'і], [ц^ш'іна], [хлопц^ш'і], [ц^ш'іп], [ц^ш'вах], [дз^{дз}'ен'].

В абсолютному кінці слова та перед *а*, *у*, *о*, *е*, *и* шиплячі приголосні в українській літературній мові послідовно стверділи; шиплячі перед *і*, а також подовжені шиплячі вимовляються як напівм'які: *лоша*, *круча*, *лежать*, *чого*, *шести*, *чистий*, *ніч* але [ж'інка], [круч'і], [клоч'а]. Така вимова в ній є обов'язковою орфоепічною нормою, хоч у багатьох південно-східних діалектах в іменниках середнього роду перед закінченням *-ать* та в дієсловах 3-ої особи множини перед закінням *-ать* поширені шиплячі пом'якшені: [лош'á], [курч'á], [вє'дме'ж'а], [леж'át'], [б'іж'át'], [спі'іш'át'], [кри'ч'át']. Трапляються м'які шиплячі перед *а*, *у* та *е* в кінці слова і в деяких закарпатських та інших західноукраїнських говорах: [ч'ас], [ч'ути], [багач'].

Передньоязиковий приголосний *р* на всій північній діалектній території повністю ствердів у всіх позиціях: *куру́*, *рядно́*, *коса́р*. У більшості південно-західних говорів він теж твердий, причому іноді після нього розвинувся ще й звук *у*: *куру*, *зора*, *трох*, *косар* і *куру*, *зоря*. Південно-східні говори зберегли давню м'якість приголосного *р*, причому не тільки перед голосними заднього ряду, а й у кінці слова: *зоря*, *рядно*, *куру*, *трьох*, [коса́р'], [піса́р']. Знають м'який *р* у таких позиціях і окремі південно-західні говори, зокрема гуцульські: [бу́р'а], [гр'áдка], [говор'у́], [коса́р']. Орфоепічною ж нормою сучасної української літературної мови є тверда вимова *р* на кінці слова і складу та збереження пом'якшеної в позиції перед голосними заднього ряду: *писар*, *косар*, *гіркий*, *зоря*, *куру*, *рядно*, *рясно*, *трьох*, *чотири*, *загорьований*. І ця норма, як бачимо, теж в ній єдина, наддіалектна.

Не менш важливою умовою нормування орфоепічних норм є принцип відповідності цих норм фонетичній системі літературної мови. Так, наприклад, у системі українського

літературного консонантизму існують африкати $\overline{дж}$, $\overline{дз}$ і $\overline{дз'}$, Африката — це складний, зімкнено-щілинний приголосний звук. Але це один звук, а не два. В українському алфавіті немає спеціальних літер для позначення африкат, тому під впливом написання іноді трапляється вимова кожної з них як двох окремих приголосних: $\overline{дж}$ — як $\overline{д}$ і $\overline{ж}$, $\overline{дз}$ — як $\overline{д}$ і $\overline{з}$, $\overline{дз'}$ — як $\overline{д}$ і $\overline{з'}$. Це грубе порушення принципу відповідності орфоепічних норм фонетичній системі літературної мови.

У сучасній українській літературній мові звук $\overline{дж}$ досить поширений. Він уживається: а) на початку слів перед голосними й приголосними: *джерелó, джеркотáти, джигу́н, джмі́ль*; б) у середині слів: *бджола́, менджувáти* в) на кінці дієслівної основи перед закінченням 1-ої особи однини -у: *сиджу́, саджу́, ходжу́, воджу́, броджу́, буджу́, раджу́, серджу́ся*; г) в інфінітивах дієслів на *-ати, -увати* і в особових формах від них: *виряджа́ти, виряджаю́, виряджа́єш, виряджа́ють, перешкоджа́ти, зра́джувати, нала́годжувати, прина́джувати, нагорóджувати, відрóджувати, охолóджувати*; д) перед суфіксом пасивних дієприкметників *-ен(ий)*: *відрядже́ний, відгорóдженний, нала́годже́ний, нагорóдженний, збу́дженний*; е) у віддієслівних іменниках на *-ення*, утворених від пасивних дієприкметників на *-ений*: *відря́дження, нагорóдження, наса́дження, попере́дження*.

Дуже поширений приголосний $\overline{дж}$ у словах іншомовного походження: *джаз, джем, джо́уль, джу́нгли* й багато інших.

Африкати $\overline{дз}$ і $\overline{дз'}$ в українській мові менш поширені, хоч теж входять до складу значної кількості слів: *дзéрало, дзі́га, дзеленча́ти, дзюрча́ти, дзві́н, дзвіно́к, дзьо́б, дзьо́бати* тощо.

Все це вимагає особливої уваги до вимови африкат $\overline{дж}$, $\overline{дз}$ і $\overline{дз'}$, кожної з них як одного зімкнено-щілинного приголосного відповідно до природи цих звуків у фонетичній системі сучасної української літературної мови.

Але орфографічні $\overline{дж}$ та $\overline{дз}$ можуть теж відповідно до фонетичної системи української літературної мови, позначати й по два окремих звуки, це тоді, коли звукосполучення $\overline{дж}$, $\overline{дз}$ виникають унаслідок збігу кінцевого $\overline{д}$ попередньої морфеми з початковим $\overline{ж}$ або з наступної, як-от: *піджа́рити, підживі́ти, піджидáти, наджидáти, підзві́тний, підза́хисний, підземéлля, надзéмний, надзвичáйно, надзéмно*.

Не відповідає фонетичній системі української літературної мови й вимова *дз* замість *з* на початку окремих слів, як це під впливом південно-західного діалектного середовища іноді трапляється в окремих осіб і в літературному мовленні (*дзелений, дзмій, дзвір*).

В українській мові відбувається цілий ряд асимілятивних змін у групах приголосних при збігові їх на межі морфем. Так, шиплячий *ш* дієслівного закінчення 2-ої особи однини перед початковим зубним с частки *-ся* внаслідок регресивної асиміляції змінюється на *с*, інакше кажучи, сполучення приголосних *шс* переходить у довгий [ʃ̣]: [купájéiʃ̣'a], [бјéʃ̣'a], [у́чиeʃ̣'a], [змагájéiʃ̣'a] – орф. *купаєшся, б'єшся, учишся, змагаєшся*. Вимова в такій позиції довгого [ʃ̣] є орфоепічною нормою. Проте під тиском орфографії дехто порушує її й вимовляє тут *шс* (*бјешс'a*), що виходить за межі фонетичних закономірностей сучасної української літературної мови і, звичайно, становить орфоепічну помилку.

Не відповідає природі української фонетики і орфографічна вимова *т'с*, замість довгого пом'якшеного *ц*, у словах типу *робиться, живеться, годиться* і подібних. Орфоепічною нормою тут виступає тільки [ц̣]: [рб́иeц̣'a], [ж́иeв́eц̣'a], [го́д́иц̣'a]. При збігові *т* і *ц* також звичайно вимовляється довгий пом'якшений *ц* а при збігові *т* і *ч* – довгий *ч*: [в'і́ц̣'á], [вор'і́ц̣'á], [кв'і́чáти], [т'і́чиeн] – орф. *вітця, ворітця, квітчати, тітчин*. За правилами української орфоєпії вимова *тц* або *тч*, що виникає під впливом правопису, в літературному мовленні не нормативна, вона порушує принцип відповідності орфоепічних норм системі українського літературного консонантизму.

Закономірністю української фонетики є збереження дзвінкої вимови приголосних в абсолютному кінці слова та в позиції перед глухими приголосними: *дуб, голуб, хліб, гриб, дід, обід, сніг, стóрож, віз, морóз, б́удка, стéжка, грядка, берегті́, могті́, везті́*. Проте в літературному мовленні під впливом фонетики окремих південно-західних говорів (наддністрянських, деяких буковинських, лемківських) трапляється іноді позанормативне оглушення в такій позиції дзвінких *б, г, д, ж, з*: *дуп, голуп, сніх, діт, сторош, віс, морос, б́утка, грядтка, банка, стéшка, берехті́, мохті́*. Воно не тільки помилкове, а ще може привести й до сплутування лексичного значення слова, оскільки дзвінкість і глухість кінцевих приголосних, а також у позиції перед іншими глухими в українській літературній мові є одним із засобів диференціації лексичної семантики, пор. *гриб* і *ґрип*, *кіз* – *кіс*, *лід* – *літ*, *гадка* – *гатка*, *везти* – *вести*. Оглушення дзвінких на кінці

слів та всередині перед глухими буває також в осіб, що не вміють розмежовувати закономірностей української літературної мови й звукових закономірностей російської літературної мови, для фонетики якої оглушення дзвінких приголосних у зазначених вище умовах обов'язкове. Саме з причин такого невміння дехто оглушує на кінці слова і перед глухими звук *в*: [фчóра], [л'убóф], [тра́фка] – орф. *вчора, любов, травка*. Для української мови зміна губно-губного *в* на губно-зубний *ф* не властива ні за яких умов, а в тій позиції, про яку тут ідеться, звук *в* змінюється на нескладовий голосний *ў*: [ўчóра], [л'убóў], [тра́ўка]. За нормами української орфоєпії лише в словах *нігті, кігті, дігтяр, дьогтю, легко, легкий* оглушується дзвінкий *г* і переходить у *х* (*ніхті, кіхті, діхтяр, дьохтю, лехко, лехкий*), хоч орфографія такої вимови й не фіксує.

По-іншому поводять себе глухі приголосні в позиції перед дзвінкими. Вони піддаються регресивній асиміляції й змінюються у вимові на відповідні парні дзвінки: *боротьба* [бород'ба́], *молотьба* [молод'ба́], *просьба* [прóз'ба], *анекдот* [ани'гдóт], *вокзал* [вогза́л]. Ця вимова і є сучасною орфоєпічною нормою.

На вимову приголосних може впливати їх місце в структурі слова. Це насамперед стосується дзвінких приголосних у складі прийменників та префіксів. За таких умов не всі вони однаково реагують на асимілятивні процеси. Дзвінкий *б, д і ж*, будучи кінцевим у складі прийменника або префікса, завжди зберігає свою дзвінкість не тільки перед голосними, сонорними та іншими шумними дзвінками, а й перед глухими приголосними: *об тебе, обкраяти, обпилення, обсипати, обтерти, обхлюпати, обшити, від себе, від хати, відстати, відпадати, відтворити, під столом, підказати, підсікти, над тобою, над столом, над шляхом, надпис, надскладний, надтвердий, між хатами, між столами, міжклітинний, міжспілковий*. Отже, його вимова за цих умов не відрізняється від вимови в складі інших морфем.

Прийменник і префікс з зберігає дзвінку вимову тільки перед голосними, сонорними й шумними дзвінками: з *Оксаною, з родиною, з Василем, з дідом, зостатись, злити, звідати, зїсти* [зїсти], *змити, збити, здивувати, здружитися*. Перед глухими такий звук втрачає свою дзвінкість і змінюється на *с*: *с Павлом, с коня* (орф. з *Павлом, з коня*), *схитнутись, стиснути, спитати*.

У позиції перед *ж* прийменник і префікс з внаслідок повної регресивної асиміляції змінюється на *ж*, а перед *ш, ч і щ* оглушується й змінюється на *ш*: *ж жінкою, ж жалю, ж жолоба, ж журавлем, жжа-*

ти, жжувати, жжовкнуту; ш шаблю, ш шахти, ш чого, ш черешні, ш щілини, шшкрятати, шшити, шшистити, шшорнілий, шщулений, (орф. з жінкою, з жалю, зжати, з шаблю, з чого, з щілини, зшкрятати, зшорнілий, зщулений і т. д.). Така вимова є орфоепічною нормою, і вона відповідає фонетичним закономірностям сучасної української літературної мови. Щодо вимови приголосного з у складі прийменників **без** і **через** та префіксів **без-** **роз-**, **через-** перед глухими, то в сучасній українській літературній мові існує паралельна орфоепічна норма: він може втрачати дзвінкість і переходити в глухий **с** і може її зберігати: *бес тебе, бес коштів, бес погрози, черес перелаз, черес тин, бескоштовний, ростривожити, череспосолиця, і без тебе, без коштів, без погроз, через перелаз, через тин, безкоштовний, розтривожити, череспосолиця*. У складі префікса **роз-**, однак, приголосний з оглушується в позиції перед іншими глухими частіше, ніж у складі прийменників і префіксів **без** та **через**.

Перед шиплячими звук з у складі **без** і **через** звичайно асимілюється й вимовляється як **ж** (*без жалю, череж жито, безшумно, безчестя* — орф. *без жалю, через жито, безшумно, безчестя*), хоч перед глухими **ш** і **ч** він може й оглушуватись і переходити у **ш** (*беш честі, беш шуму у бешшумно*), правда, така його вимова в практиці літературного мовлення менш поширена.

Для фонетичної системи сучасної української літературної мови характерний фрикативний приголосний **г**: *голова, гора, гаразд, гість, гончар, гніздо, гріти, гуси*. В словах, українських з походження, його вимова є орфоепічною нормою. Виняток становлять лише окремі звуконаслідувальні слова, в яких вживається також і проривний приголосний **г**, що звучить як латинський **g**: *гава, гедзь, гелготати, гелгіт, гигнути, гахкати, сновигати, хуга* і под. [gáva], [ge^hлготáти], [gíгнути], [снoвигáти], [хуга]. Запозиченим словам з інших мов теж звичайно властива ця закономірність українського консонантизму, й звуки **h**, та **g** в них на українському ґрунті вимовляються як один фрикативний приголосний **г**: *агент, агітація, агонія, агроном, газ, гангрена, гараж, генерал, герань, гегемон, гіпс, ґрунт, Гегель* і т. д. Проте деякі слова іншомовного походження зберегли в своєму складі проривний **g(g)**, як-от: *аґрус, газда, гандж, гайок, гирлига, дзига* та інші: [áгрус], [gáзда], [gандж], [gáнок] і т. д. В деяких словах розрізнення вимови фрикативного **г** і проривного **g(g)** підтримується тим, що ці приголосні диференціюють семантику відповідних слів: *гніт* (насилство) і *гніт* [gn'it] (матеріал для горіння в лампі, свічці, керога-

зі), *грати* – дієслово (*грати роль*) і *грати* [gráти] – іменник (залізни грати на вікнах), *гулі* (гуляння, на перші гулі) і *гулі* [гул'і] множина від ім. *гуля* [гул'а].

У складі українського консонантизму є губний приголосний **ф**. Вживається він звичайно в словах іншомовного походження і зрідка у звуконаслідувальних: *факт, фабрика, філософія, фігура, фізика, фініш, фрукти, Федір; фукати, фуркати*. У давніших запозиченнях цей звук часто замінюється іншими приголосними, як-от: *х* (*Хома*), *хв* (*хвіртка*), *п* (*пляшка, Пилип, Панас*), *в* (*Матвій, Векла*), *т* (*Текля*), *кв* (*квасоля*). Проте більшість давніх лексичних запозичень його зберегла; зберігають звук **ф** і всі іншомовні слова новішого запозичення. Орфоепічна норма вимагає вимовляти в них губно-зубний **ф**, бо це відповідає природі цього звука у фонетичній системі сучасної української літературної мови. Однак трапляється, що дехто переносить до літературної мови, не без впливу діалектного середовища, вимову *х* або *хв*, замість **ф**: *арихметика, хрукти, ехвект, хворма, Хведір, Ахврика*. Така вимова позанормативна, вона виступає як свідчення недостатньої мовної культури того, хто її допускає. Орфографія в передачі приголосного **ф** користується фонетичним принципом, отже, там, де пишеться літера **ф**, послідовно вимовляється звук **ф**.

Деяким говорам південно-західної діалектної групи й рідше південно-східної властива вимова приголосного **ф** на місці звукосполучення *хв*: *фіст, форост, филина, филя, фораба, фатати, фалити* – орф. *хвіст, хворост, хвилина, хвиля, хвороба, хватати, хвалити*. Вона суперечить фонетичній системі літературної мови і з орфоепічного погляду помилкова.

Однією з важливих особливостей українського консонантизму виступає депалаталізація всіх приголосних перед *е*: *вареник, горобець, степ, день, дев'ять, зерно, клен, небо, серце*. Вимова твердого приголосного в позиції перед *е* є орфоепічною нормою літературної мови. Вона поширюється не лише на споконвічне українські слова, а й на всі іншомовні: *література, техніка, лектор, легенда, система, канонерка, нерви, семіотика*. На жаль, у практиці літературного мовлення досить часто ця норма порушується, замість неї чується [л'іт'ерат'ура], [т'ехн'іка], [л'ектор], [канон'ерка] і т. д. Подібна вимова теж виступає як один з виявів недостатньої мовної культури її носія.

Сучасна українська літературна мова знає в позиції перед *е* лише в спеціальних умовах пом'якшені *н*, *т* і *л*, а саме: а) *н'* у кінці основи

деяких прикметників, м'якість якого підтримується аналогією до інших форм, що в них **н** стоїть не перед **є**: *синє, дружнє, житнє, заднє* (пор. *синій, синього, синя, дружній, дружнього, дружня*); б) **т'** у порядковому числівнику *третє*, що підтримується подібною аналогією (пор. *третій, третього, третя*); в) **л'** у дієслові *лє* [л'є] і похідних від нього: *лєтьєся, налєтьєся, зілєш* тощо; г) **н'** і **т'** у словах, похідних від іменників середнього роду на **-а** (орф. **я**): *значеннєвий, життєвий, життєвість*. За всіх інших умов приголосні перед **є** завжди тверді.

Третій принцип, на якому ґрунтується сучасна українська орфоєпія, є **с т а б і л ь н і с т ь**, сталість вимовних норм. Саме стабільність орфоєпічних норм забезпечує найсприятливіші умови їх функціонування на всьому просторі поширення української літературної мови, забезпечує додержання обов'язкових правил вимови всіма поколіннями її носіїв.

Більшість норм української орфоєпії склалася ще в XIX – на початку XX століття в процесі формування сучасної української літературної мови. Проте несприятливі умови, в яких перебувала українська мова за часів царизму, роз'єднання українського населення аж до 40-х років нашого століття державними кордонами, утиски й спрямування в провінціальне річище української літературної мови в цісарській Австро-Угорщині, а пізні те в шляхетській Польщі та буржуазній Чехословаччині й повна її заборона в боярській Румунії гальмували цей процес, а разом з ним гальмували й становлення та стабілізацію єдиних орфоєпічних норм. Умови для остаточного усталення орфоєпічних норм української мови створилися лише за радянського часу, а їх поширення на всю українську територію стало можливим тільки після возз'єднання всього українського народу в єдиній українській радянській державі – в Українській Радянській Соціалістичній Республіці. Забезпечення стабільності єдиних, що відповідають фонетичній системі літературної мови, орфоєпічних норм – це одна з умов піднесення культури усного літературного мовлення, його дійовості й найбільшої ефективності.

Проте стабілізація орфоєпічних норм залежить від певних об'єктивних обставин, насамперед від стану упорядкованості літературної мови в цілому. Чим більш упорядкована літературна мова, чим вищий ступінь її нормалізації, чим міцніші традиції її вживання, чим вища культура населення, що нею користується, тим її орфоєпічні, як і всі інші мовні норми, виявляють більшу сталість, незмінність.

І тому природно, що орфоепічні норми сучасної української літературної мови, як і багатьох інших мов народів нашої країни, виявляли більші хитання в перші десятиліття радянського періоду, коли відбувалися активні процеси її остаточної нормалізації, ніж останнім часом, коли вже усталилися її норми й створилася міцна традиція їх уживання, а до того значно розширилося й коло носіїв літературного мовлення, зокрема усного. Стабільність мовних норм не заперечує, звичайно, їх історичної змінності, що зумовлюється як спонтанними причинами, так і свідомим суспільним впливом на мовний розвиток. Однак еволюція їх відбувається, як правило, непомітно для носіїв літературної мови. Історичною змінністю мовної норми пояснюється той факт, що на певному етапі в її межах можуть існувати паралельні варіанти, які, проте, не порушують загальних закономірностей літературної мови, зокрема й визначальних принципів її орфоєпії.

Українська орфоєпія, що склалася на початок 20-х років нашого століття, в своїй основі збереглася. Але окремі її норми уточнилися, відшліфувалися, а деякі набули й дещо іншого вияву. У фонетичній системі української літературної мови радянського періоду яскраво виявляється тенденція до посилення фонологічної диференціації її приголосних за ознакою палатальності-непалатальності. Вона, ця тенденція, зумовила окремі орфоєпічні зрушення. Так, ще в 20–30-х роках за тогочасними орфоєпічними нормами звук *л* перед голосними заднього ряду *а, о, у* вимовлявся або як м'який, або як напівм'який, "середній": *скеля, льон, людина і була, луг, молоко* (крапка над *л* позначає його напівм'яку вимову). У позиції перед приголосним він завжди був напівпом'якшений: *сільно* [сільно], *більш* [б'ільш], *голка* [голка]. Твердий *л* у літературній мові зовсім заперечувався⁷, він вважався в ній діалектизмом⁸ або ж розглядався як "відтінок більше поширеного середнього *л*"⁹. Але вже в другій половині 30-х років дослідники констатують, що в названих позиціях напівм'який *л* у літературному мовленні поступово втрачається¹⁰. Він трансформується або в твердий приголосний (*була, луг, молоко, голка*), або в м'який (*більш,*

⁷ М. Т. Йогансен. Фонетичні етюди. – "Наукові записки" Харківської науково-дослідної кафедри мовознавства. 1927, с. 43.

⁸ М. Ф. Наконечний. Українська мова. Харків, 1928, с. 26.

⁹ О. Синяський. Спроби звукової характеристики літературної української мови. – "Наукові записки" Харківської науково-дослідної кафедри мовознавства, т. II, 1929, с. 8.

¹⁰ В. Бойко. Проблема орфоєпії української літературної мови. – "Мовознавство", 1937, т. II, с. 117.

сильно, мельник). За сучасними орфоепічними нормами звук *л* перед *а, о, у*, перед іншими приголосними та в кінці слова буває лише твердий або м'який і ніколи не вимовляється як звук напівм'який. Таким чином, протиставлення фонем *л* і *л'* за ознакою непалатальності-палатальності в українському літературному мовленні стало набагато виразнішим.

Орфоепічна норма 20–30-х років вимагала по-різному вимовляти зубні приголосні перед *і*. Якщо *і* походив з *о* в новому закритому складі або прикметникового закінчення *-ыѣ*, то зубні приголосні перед ним треба було вимовляти як тверді: *стіл, столів, ніс* (іменник), *сніп, сіль, тік* [току], *діл* [долу], *чорні, товсті, молоді, милі*. У такій позиції “вимовляти ці приголосні перед *і* м'яко не можна – це була б недобра, нечиста вимова”¹¹, – писав, наприклад, О.Н.Синявський. Перед *і*, що походить з *е* в новому закритому складі та з давньоруського *ѣ*, зубні рекомендувалось вимовляти м'яко: *ніс* (від дієслова *нести*), *тік* (*тексти*), *сіл* (*село*), *політ* (*летіти, лету*), *хліб, ліс, сіно, дід, тіло* (з *хлѣбъ, лѣсъ, сѣно, дѣдъ, тѣло*).

Однак голосний *і* за своєю артикуляційною природою є звуком, що пом'якшує попередній приголосний, як *и* є голосним, що втрапив таку здатність, інакше кажучи голосний *і* забарвлений на палатальність. Тому цілком закономірним є не тільки збереження м'якості попередніх приголосних перед *і* з *е* та *ѣ*, а й поступова трансформація твердих приголосних у пом'якшенні перед *і* з *о* та *-ыѣ*. У діалектах цей процес відбувається нерівномірно: в одних він уже давно завершився, в інших завершився лише в останній час, у деяких на сучасному стані їх розвитку вимовляються перед *і* напівм'які зубні приголосні, а є й такі говори, в яких перед *і* з *о* та *-ыѣ* зубні приголосні ще й тепер вимовляються твердо, хоч здебільшого й непослідовно.

Охопив такий процес і літературне мовлення. Крім природного пристосування вимови попереднього приголосного до голосного *і*, на поширення пом'якшеної вимови зубних перед *і* з *о* та *-ыѣ* впливала, звичайно, також орфографія, яка твердості і м'якості приголосних перед *і* залежно від його походження не розрізняла. Відповідно до змін, які відбувалися у вимові зубних перед *і*, еволюціонували й орфоепічні норми, пов'язані з ними. В академічному “Курсі сучасної української літературної мови”, що вийшов на початку 50-х років, як орфоепічна норма вважається варіантна вимова зубних перед

¹¹ О. Синявський. Норми української літературної мови, с. 16.

i з *o* в новому закритому складі та з *ыѣ*, що співіснує паралельно, – тверда, пом'якшена і напівпом'якшена¹².

У наш час можна вже говорити про повну нейтралізацію протиставлення твердих і пом'якшених зубних приголосних перед *i* в українському літературному мовленні. Незважаючи на походження *i*, перед ним всі зубні вимовляються як приголосні пом'якшені: [с'іно), [л'іто], [д'ід], [н'іс] – нести, [т'ік] – текти і [т'ік] – току, [сн'іп], [с'іл], [д'іл] – долу, [молод'і], [товст'і], [ясн'і], [лис'і]. Цікаві з цього приводу спостереження М.Т.Рильського. Ще в 1953 р. він зазначав, що майже зовсім забута нашою інтелігенцією “тверда вимова приголосних *д, т, с, ц, н, л* перед *i* з давнього *o*”, і далі продовжував: “Спостерігаю по собі самому, що це явище... зникає і з моєї власної мовної практики. Очевидно, воно приречене на відмирання”¹³.

Звичайна тверда вимова зубного перед *i* лише на межі слів і в складових абрєвіатурах і то, головне, при повільному темпі мовлення: *брат і сестра, педінститут, політінформація*. Проте при загальній поширеній м'якій вимові окремі носії літературного мовлення ще зберігають і тверді та напівпом'якшені зубні у позиції перед *i*¹⁴.

За останнє півстоліття активно еволюціонував у напрямі до *і* секундарний *и* на початку слова та після м'яких приголосних. Ще в 20-х і на початку 30-х років у словах типу *іскра, істина, іграшка, істик, іноді, інший* вимова на початку звука *и* вважалася за єдино можливу орфоепічну норму¹⁵. Єдину орфоепічну норму становив голосний *и* і після м'яких приголосних, як-от у словах *синій* [сін'ий], *третій* [трет'ий], *безкрайі* [бе"зкрайій], *Маріін* [Мар'іјин], *країна* [країна] і подібних. У деяких працях вже на початку 30-х років зазначалося, що в словах типу *істина, іскра, іноді* вимова початкового *и* є “одна з можливих”¹⁶, паралельно з нею допускався в межах орфоепічної норми й голосний *i*. Сучасні дослідники вважають, що нормативним у названих позиціях є звук *i*, проте як менш поширені варіанти можливі тут і голосні *и^u*, *иⁱ*, а під наголосом і тільки в окремих словах зрід-

¹² Курс сучасної української літературної мови, т. I, за ред. Л. А. Булаховського, К., 1951, с. 181–182.

¹³ М. Рильський. Як парость виноградної лози. К., 1973, с. 183.

¹⁴ Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. К., 1969, с. 395.

¹⁵ Підвишений курс української мови, за ред. Л. А. Булаховського, Харків, 1931, с. 64.

¹⁶ О. Синявський. Норми української літературної мови, с. 177.

ка також *и* [и́нод'і]. Вимова варіантів *и* і навіть *и'* та *и''* на початку слів та після м'яких приголосних у наш час явно йде на звуження й занепад, вона вже притаманна, власне; тільки деяким літнім носіям літературного мовлення. Безперечний тут “вирівнюючий вплив правопису”¹⁷, а після м'яких приголосних має безсумнівне значення і явище звичайної акомодатії, пристосування наступного голосного до попереднього м'якого приголосного.

Деякі зміни орфоепічних норм пов'язані з утратою звуком несуттєвих диференційних ознак, що не мають фонологічного навантаження, як, наприклад, зміни у вимові ненаголошеного *о*. Ще у 20–30-х роках за обов'язкову орфоепічну норму вважалася вимова ненаголошеного *о* з наближенням до *у* перед наголошеним складом з будь-яким голосним, хоч і зазначалося, що перед складом з *у* та *і* таке наближення виявляється сильніше¹⁸. Але пізніше голосний *о* в літературному мовленні втратив здатність наближатися до *у* в усіх позиціях, крім позиції перед складом з наголошеними верхнього підняття – *у* та *і*, і така його вимова стала орфоепічною нормою, причому й наближення до *у* перед складом з *у* та *і* виявляється досить незначним. На орфоепію завжди тією чи іншою мірою впливає орфографія, письмо. Іноді під таким впливом відбувається навіть зміна окремих орфоепічних норм. Це вже не раз зазначалося в науковій літературі. Так, Л.В.Щерба вважав, що “майбутня російська зразкова вимова піде шляхом зближення з письмом”¹⁹. Про це ще виразніше, з наведенням відповідних ілюстрацій писала М.І.Матусевич, підкреслюючи, що “основна лінія розвитку нашої сучасної орфоепічної норми полягає, з одного боку, в тому, що в деяких випадках вона наближається до того типу вимови, який відбився в нашому правописі”²⁰. Прикладом такого наближення в російській мові є зміна ненаголошеного закінчення *-ут* у дієсловах II дієвідміни, обов'язкового за старою орфоепічною нормою (*дышут, ходют*), на *-ат* (*ьт*) – за сучасною (*дышат, ходят – дышьт, ходьт*). Під впливом орфографії як орфоепічна норма втратилась у російській мові тверда вимова *с* у

¹⁷ Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика, с. 380–381.

¹⁸ М. Наконечний. Назв. праця, стор. 21; О. Сиявський. Норми української літературної мови, с. 13.

¹⁹ Л. В. Щерба. Назв. праця, с. 111.

²⁰ М. И. Матусевич. Русское литературное произношение. Л., 1953, с. 8.

зворотній частці *-сь* і поширилась м'яка²¹: *проси* [с'], *возьми* [с'], *держи* [с'].

Як уже згадувалось, зазнали впливу орфографії й деякі орфоепічні норми української літературної мови, зокрема вони відіграли роль в еволюції початкового *и* в напрямі до *і*, в поширенні пом'якшеної вимови зубних перед *і* з *о* та *-ыѣ* тощо. Однак не завжди вплив орфографії на орфоепічні норми можна вважати явищем позитивним. Якщо під її впливом виникає вимова, не відповідна закономірностям фонетичної системи літературної мови, то такий вплив потрібно розглядати як негативний, і тому йому має бути протиставлений свідомий опір, що забезпечує додержання сталих орфоепічних норм, як-от у вимові африкат *дж* і *дз*, звукосполучень, що відбивають природні асимілятивні процеси, тощо.

Українська орфографія ґрунтується на фонематичній основі, яка реалізується, головним чином, за допомогою застосування фонетичного принципу; значно рідше в українській орфографії використовуються морфологічний та семантичний принципи, а ще менше – історичний. Саме це забезпечує в багатьох випадках пряму відповідність між написанням і літературною вимовою, інакше кажучи, орфографія безпосередньо нормує орфоепічні норми, наприклад, у вимові твердого *р* і *р'* пом'якшеного (*косар* – *косаря*), твердого чи пом'якшеного *л* (*метал* – *сталь*, *пужално* – *їдальня*, *Ісландія* – *Фінляндія*), приголосних *ф* і *хв* (*форма* – *хвиля*), у збереженні дзвінких приголосних у кінці слова (*сніг*, *ніж*, *молодь*) та ін. З цього погляду важливе правило вимови *і* та *и* в словах іншомовного походження, що в мовній практиці досить часто порушується, здебільшого заміною звука *и* голосним *і*. За нормами української орфоепії звук *і* вимовляється лише тоді, коли за правилами правопису в слові відповідно пишеться літера *і*: *лінія*, *ліміт*, *білет*, *віст*, *діалог*, *хімічний*, *економічний*. Коли в іншомовному слові пишеться *и*, то під наголосом обов'язково й вимовляється голосний *и*, а в ненаголошеній позиції – *и* зниженої артикуляції, тобто з деяким наближенням до *е*: *президія*, *дизель*, *ритм*, *сінус*, *тітул*, *тиф*, *тир*, *диктат* [ди'ктат], *дилема* [ди'лэма], *сигнал* [си'гнал], *система* [си'стэма]. Вимова в іншомов-

²¹ Р. И. Иванесов. Назв. праця, с. 159–163.

них словах звука **и** на місці орфографічного, а, отже, й орфоепічного **і** (*линія, комісія, хімічний, економічний, технічний*) або **і** на місці **и** (*президія, сигнал, система, дилема*) є грубим порушенням правил орфоепії і виявом недостатньої мовної культури того, хто її допускає.

Українська орфоепія характеризується відносною простотою, що полегшує її засвоєння, полегшує обов'язкове додержання її норм. Простота правил літературної вимови зумовлюється, з одного боку, тим, що в українській орфографії переважає фонетичний принцип передавання звуків на письмі, а це зменшує розбіжність між вимовою і її писемним оформленням. З іншого боку, українській орфоепії не властива надлишкова варіантність вимовних норм, що не несуть будь-якого фонологічного навантаження.

Її функціональна досконалість забезпечується загальнонародним, наддіалектним характером, відповідністю вимовних норм законам фонетичної системи літературної мови та їх стабільністю.

Основи орфоепії вивчаються в школі. Виховання в учнів дбайливого ставлення до норм літературної вимови є одним з суттєвих завдань школи. “Повна байдужість до засобів мовного вислову – явище ненормальне”²², справедливо писав Ф.П. Філін. Орфоепія – один з найважливіших компонентів багатогранного комплексу різноманітних засобів мовного спілкування. Цим визначається її місце і вага в усному літературному мовленні.

²² Ф. П. Філін. Несколько слов о языковой норме и культуре речи. – “Вопросы культуры речи”, в. 7. М., 1966, с. 15.

СЛОВО МОВЛЕНЕ

(Українська літературна вимова)

Українська мова належить до числа великих мов світу. Нею розмовляє кілька десятків мільйонів людей. Вона є національною для 47-мільйонного народу Радянської України, її вважають своєю рідною близько трьох мільйонів жителів Російської Федерації та інших союзних республік нашої країни. Чути її і далеко за межами Радянського Союзу – у Польщі, Чехословаччині, Румунії, Югославії. Понад мільйон українців розмовляють нею у США, понад 7 тис. – у Канаді, близько 150 тис. – в Аргентині, 140–150 тис. – у Бразилії, понад 15 тис. – в Австралії. Є українці й в інших країнах світу.

В Українській РСР < ... > це мова державного управління, вона обслуговує багатогранне громадсько-політичне й виробниче життя українського народу, це мова, якою ведеться навчання в усіх типах шкіл, нею видаються тисячі газет і журналів, величезними тиражами друкуються книги з усіх галузей знань.

А кому не відома українська художня література, що збагатила світову культуру творами таких велетнів красного письменства, як Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Максим Рильський. Кращі надбання української дожовтневої і сучасної художньої літератури перекладаються мовами народів Радянського Союзу та багатьма іншими мовами світу.

Сучасна українська літературна мова < ... > стала однією з найрозвиненіших на земній кулі, в ній остаточно сформувались і гармонійно взаємодіють тепер усі функціональні стилі, властиві кожній розвиненій літературній мові, такі, як художньо-белетристичний, науковий, публіцистичний, офіційно-діловий, професійно-виробничий, епістолярний. Склалася й повсякчас поповнюється її спеціальна суспільно-політична, наукова й технічна термінологія, витворилися й усталилися її лексичні, граматичні і фонетичні норми. Українська мова – найвище надбання духовного розвитку української < ... > нації – відображає її багатогранну культуру, високий інтелектуальний рівень і широку народну освіту.

Відомо, що кожна сучасна літературна мова існує в двох формах – писемній і усній. У радянському суспільстві забезпечені всі умови для активного оволодіння нормами літературної мови. Водночас

розвинена громадсько-політична діяльність широких мас населення, колективна праця в промисловості і сільському господарстві сприяють тому, що поряд з писемною літературною мовою все більшого значення набуває її усна форма, і не тільки в громадському житті, а й у побуті.

Активне функціонування усної форми української літературної мови в усіх сферах політичної, виробничої і культурної діяльності народу та в його найрізноманітнішому побуті висуває на чільне місце питання про правильну літературну вимову.

Суспільне значення літературної вимови

Кожен, хто уважно прислухався, як говорять жителі різних місцевостей України, помітив, що в них є і свої місцеві слова, словосполучення, граматичні форми і деякі місцеві особливості у вимові звуків. Так, наприклад, у багатьох районах Полтавщини можна почути *пшеничка* відповідно до літературного *кукурудза*, *здоровий* у значенні *великий*, там полюбляють говорити *жду тебе*, а не *чекаю на тебе*; у мові полтавчан дуже часто чуються пом'якшені звуки *р* та шиплячі в позиціях, де в літературній мові вони тверді (порівн. *косарь*, *комарь*, *базарь*, *коморя*, *ряма*, *лошя*, *курчя*, *лежять*, *біжать*, *сушать* і літературне *косар*, *комар*, *базар*, *комора*, *рама*, *лоша*, *курча*, *лежать*, *біжать*, *сушать*). Зате на півночі Чернігівщини, Київщини або Житомирщини приголосний *р* вимовляють твердо навіть там, де за літературними нормами він пом'якшений, наприклад, говорять *бурак*, *рядно*, *расно*, *куру* (літературне *буряк*, *рядно*, *рясно*, *куру*).

На півдні України відповідно до літературно-нормативного *кошу*, *ходжу*, *лечу*, *лажу* вживають *косю*, *ходю*, *летю*, *лазю*. На Львівщині, Тернопільщині або Івано-Франківщині поширені місцеві слова (діалектизми) на зразок *гостинець*, *газда* (літературне *шілях*, *господар*), іменники чоловічого роду у давальному відмінку одними закінчують на *-ови* (*братови*, *коньови*, *сторожови*), приголосні *с*, *з*, *ц* у прикметникових закінченнях не пом'якшують (*українский*, *запорізький*, *молодецький*), дзвінки приголосні на кінці слова часто повністю оглушують (*сторош*, *ніш*, *віс*, *дуп*, *голуп*, *сат* відповідно до літературного *сторож*, *ніж*, *віз*, *дуб*, *голуб*, *сад* тощо).

Отже, в українській народній мові існують місцеві говори, територіальні діалекти з своїми лексичними, граматичними і звуковими особливостями.

Є вони в кожній мові. Російська, наприклад, має говори акаючі, в яких вимовляють ненаголошений голосний *о* у позиції перед складом з наголошеним голосним як *а* (*гара, мая, स्वाю*), і окаючі, коли у тих же умовах голосний *о* зберігається (*гора, моя, свою*); у деяких північних російських говірках на місці шиплячого *ч* вимовляють *ц* (*молоцко*), замість *ц* – *с* (*улиса*) і т.д. Це природне явище, і українська народна мова не становить з цього погляду винятку.

Але літературна мова у кожного народу єдина. Місцеві говори обслуговують відносно невелику, обмежену кількість людей певної території, задовольняють значно вужчі потреби і сфери спілкування, ніж літературна мова. Тому вимоги до останньої значно вищі, ніж до місцевих діалектів; вона не може мати територіальних різновидів ні в граматичній будові, ні в словниковому складі, ні у вимові звуків, оскільки виступає найважливішим засобом спілкування людей у межах всієї нації, а не якоїсь її частини.

Єдиною є і сучасна українська літературна мова. Отже, кожний, де б не жив, користуючись українською літературною мовою, не може допускати в її вимові якихось місцевих особливостей, що порушують її єдність і сталі норми.

Мова є однією з важливих ознак загальної культури. Недарма народна мудрість говорить, що людина пізнається за її мовою. Тому кожна культурна людина, висловлюючи думку, завжди прагне всі слова ставити на своєму місці, не порушувати закономірностей граматичної будови, правильно вимовляти слова за літературними нормами.

Що ж таке норма літературної мови? Під нормою літературної мови розуміємо сталі і загальноживані граматичні форми, прийнятий у суспільній практиці словниковий склад та загальновизнані правила вимови й правопису.

Норма літературної мови має велике суспільне значення. Саме тому, що в літературній мові є обов'язкові для всіх, хто нею користується, правила граматики, правопису, вимови, унормований словниковий склад, вона може виконувати важливу роль у спілкуванні людей.

Кожній літературній мові притаманні власні норми вимови, давно вже склалися такі норми і в українській літературній мові. Додер-

жання їх – це обов’язкова вимога до всіх, хто нею користується в будь-якій сфері суспільного життя. Правильна літературна вимова, по-перше, надає мовленню органічної краси, чарівності, привабливості, що має неабияке значення для того, хто його слухає, сприяє кращому й глибшому засвоєнню висловлюваної думки, донесенню до слухачів своїх почуттів і роздумів.

Кожен із задоволенням, а то й насолодою сприймає правильну літературну мову і, навпаки, завжди викликають невдоволення, а часом і обурення різні помилки у вимові слів та в їх наголошуванні.

Проте тільки цим суспільне значення правильної літературної вимови не обмежується. Якщо правильна літературна вимова допомагає краще засвоїти зміст сказаного, то неправильно вимовлене слово чи навіть окремі звуки в ньому спрямовують увагу тих, хто слухає, лише на зовнішнє оформлення мовного акту, заважаючи вникнути у його суть. А все це не дає змоги мові задовільно виконувати свою найважливішу суспільну функцію як засобу спілкування людей у колективі, чи, як говорять, комунікативну функцію.

Неправильна вимова звуків іноді може стати причиною спотворення змісту висловлюваної думки. В українській мові значення таких, наприклад, слів, як *гриб* і *грип*, *міг* і *міх*, *раз* і *рас*, *важ* і *ваш* та їм подібних, розрізняються між собою дзвінкою і глухою вимовою кінцевих приголосних **б–п**, **г–х**, **з–с**, **ж–ш**. Якщо ж хто-небудь не додержується цієї вимови й усі звуки на кінці слів оглушує, тоді важко буває збагнути, про що йдеться – про рослину *гриб* чи хворобу *грип*, коли, приміром, почуєте: “У нього *грип*”. Тільки додаткова затрата розумової енергії, встановлення додаткових зв’язків з іншими словами допоможуть зрозуміти справжній зміст вислову. Без цього ж, коли мовець мав на меті сказати про *гриб*, думка буде сприйнята не так, як він хотів би того.

Спотворює зміст висловлюваного й вимова дзвінкого приголосного **з**, як **с**, у слові *казка* (у мене є хороша *каска*), **д**, як **т**, у слові *гадка* (була в нас *гатка*), бо подібна вимова сама по собі не розрізняє значень іменників *казка* і *каска*, *гадка* і *гатка* тощо. Не зразу зрозумієш, про що йдеться, й тоді, коли на місці ненаголошеного **о** вимовляють **а**, оскільки голосні **о** та **а** завжди протиставляються один

одному й при збігові у словах інших звуків виступають єдиним засобом розрізнення значень таких слів, наприклад: *воли—вали, мости—масти, поли—пали, роби—раби* і т.д. Аналогічних прикладів можна навести багато.

Отже, безсумнівно, що правильна літературна вимова, правильне звукове оформлення слів сприяє мовному спілкуванню людей, а неправильна – гальмує його.

Причини орфоепічних, або вимовних, помилок різні. Найчастіше вони трапляються під впливом діалектного оточення і пояснюються невмінням відрізнити звукові норми, властиві літературній мові, від вимови відповідних звуків у рідному для мовця говорі. Деякі орфоепічні помилки зумовлені незнанням звукових закономірностей споріднених мов і невмінням їх розмежовувати. А найчастіше помилки трапляються від того, що той, хто користується літературною мовою, не знає добре правил її вимови або невимогливо ставиться до свого мовлення, завдаючи цим великої шкоди і собі, і тим, хто його слухає.

Існує спеціальна наука про правильну літературну вимову звуків, звукосполучень і слів. Називається вона *орфоепією* (від грецького *orthos* – правильний і *epos* – мова). Вже давно склалися й правила української літературної мови, які вивчає українська орфоепія. Вони забезпечують єдність звукового оформлення мови відповідно до її національних норм.

Орфоепія – самостійна дисципліна в мовознавчій науці – має велике значення в піднесенні культури мови, особливо у наш час, коли усне літературне мовлення стало всенародним надбанням.

Норми літературної мови потрібно засвоювати з дитинства – і в школі, і вдома. Ось чому професійний обов'язок вчителя, незалежно від того, яку навчальну дисципліну він викладає, – досконало знати й завжди додержуватися їх. Бажано, щоб цих же правил якнайпослідовніше дотримувались і батьки, чию мову безпосередньо сприймають і наслідують діти. Знання орфоепічних норм необхідне кожній радянській людині для активної участі у громадсько-політичному і культурному житті суспільства.

А тепер ознайомимося з найголовнішими орфоепічними нормами сучасної української літературної мови.

Вимова голосних

Українська літературна мова має шість основних голосних звуків, або фонем: **а, о, у, е, и, і**. У різних звукосполученнях вони служать для вираження реального, або лексичного, значення слів. Щоб у цьому переконатись, досить зіставити такі пари слів, як *сади—суди, столи—стели, дума—дома, лечу—лічу, син—сон, бік—бик* тощо.

За своїм творенням голосні поділяються на звуки переднього, середнього і заднього ряду, високого, середнього і низького підняття. До голосних переднього ряду в українській мові належать **і, и, е**, а до заднього — **у, о, а**. Голосні **і, и, у** є звуками високого підняття, **е та о** — середнього, **а** — низького. Схематично це можна передати так:

і и		у
		о
е		а

Основний звук, чи фонема, залежно від наголосу, місця в слові та якості інших звуків, які його оточують, у своєму конкретному виявленні може мати деякі особливості, тобто утворювати звукові різновиди, або фонетичні варіанти. Ті з варіантів, які відповідають звуковій системі сучасної української літературної мови, входять до норм її вимови, а ті, що порушують цю систему, перебувають поза ними, хоч, наприклад, у діалектному мовленні вони можуть бути й цілком закономірними.

Для позначення на письмі шести голосних звуків українська абетка має досить літер: **а, о, у, е, и, і**, а також **я, ю, є, ї**. Літерами **я, ю, є** передаються голосні **а, у, е** лише після м'яких приголосних: *сяду* [с'áду]¹, *млявий* [мл'áвий], *рясно* [р'áсно]; *кльонула* [кл'óнула], *крюк* [кр'ук], *нюх* [н'ух]; *сине* [сін'е]. На початку слова, після голосних та після апострофа кожна з цих літер позначає сполучення двох звуків

¹ У квадратних дужках подана точна вимова слів; значок ' вказує на пом'якшену вимову попереднього приголосного.

– приголосного **ј** (йот) з голосним **а**, **у** та **е**: *яблуня* [ја́блун'а], *моя* [моја́], *луб'я* [лу́бја]; *юшка* [ју́шка], *мою* [моју́], *б'ю* [бју́]; *єдина* [єди́на], *моє* [моє́], *б'є* [бје]. Буква **ї** завжди позначає звуки – **ји**: *їду* [ї́ду], *мої* [мої́], *з'їзд* [зї́зд].

Розглянемо кожен голосний звук окремо.

1. **Голосний а** як під наголосом, так і в ненаголошеній позиції вимовляється чітко, виразно, не зближується з іншими голосними, наприклад: *артіль, гаразд, багаття, калина, громада, чайка*. Після м'яких, а також між м'якими приголосними звук **а** стає дещо переднішим, ніж у інших позиціях, але в літературному мовленні не втрачає своєї основної якості й зберігає те ж звучання, що й на початку слова та після твердих приголосних: *яблуко* [ја́блуко], *ряд* [р'ад], *сядь* [с'ад'].

У деяких південно-західних говорах (покутських, буковинських, гуцульських) після шиплячих та **ј** відповідно до літературного **а** чується голосний **є**: *єкий* [жекій], *єйце* [жейце́], *єгне* [єгн'е́], *шепка* [ш'єпка], *чес* [чес], *щесте* [шч'єст'е]. Голосний **є** відповідно до літературного **а** відомий у ненаголошеній позиції також говорам північного наріччя, де він вживається лише на місці давнього **є** носового, наприклад: *деветь, десеть, ходеть, носеть, колодезь, зернетко, поєс*. Така вимова є діалектною, в літературній мові звук **а** ніколи не змінюється в **є** (*який, яйце, шапка, час, щастя; дев'ять, десять, ходять, носять, колодязь, зернятко, пояс*).

2. **Голосний о** в сучасній українській літературній мові, як і **а**, вимовляється чітко, виразно не тільки під наголосом (*го́сті, мо́лодь, чо́рний*), а й у ненаголошеній позиції (*молоко́, борода́, пора́да*). Зокрема, ненаголошений **о** в літературній мові ніколи не змінюється в **а**. Вимова його, як **а**, поширена в деяких північних говорах (*каро́ва, парра́да, маладі́й, насі́ла, масті́ла, хаді́ла*), не відповідає літературним нормам, які вимагають повністю зберегти тут звук **о** (*коро́ва, пора́да, молоді́й, носі́ла, мості́ла, ході́ла*). Не змінюють основної якості **о** й сусідні м'які приголосні звуки: *льо́х* [л'ох], *тро́х* [тр'ох], *сьогодні́* [с'о́го́дні'і].

Проте ненаголошений звук **о** у певних позиціях може наближатись до у. Літературна мова допускає його незначне наближення лише перед складом з постійно наголошеним у, приміром, *зоузу́ля, голу́бка, ко́жух, по́душка, лоу́пух, году́йте*.

У південно-західному наріччі є говори, в яких ненаголошений **о**

наближається до у перед будь-яким складом, а іноді навіть змінюється в у: *тоубі, соубі, тоубою, соубою, коуза коурова, хоудім, моулоудий*, або й *тубі, тубою, куро́ва, кузу* тощо. Для літературної мови така вимова не властива.

3. *Голосний у* теж вимовляється виразно в усіх позиціях: *вухо, дума, муха, купатись, годувати, дубовий*. Після м'якого та між м'якими приголосними його творення, як і творення *а* та *о*, трохи, але дуже в незначній мірі, просувається вперед; при цьому теж зовсім не змінюються його основні акустичні якості: *люблю* [л'убл'у́], *сюди* [с'уді́], *лють* [л'ут'́].

На початку слова ненаголошений *у* в позиції перед приголосним, якщо попереднє слово закінчується на голосний, змінюється звичайно в нескладовий звук у: *учити, учитель, прийменник у* [у́чити], [до учи́те^нл'а], [була ў нас] тощо. Такою є вимова у і в середині слова після голосного перед приголосним [*нау́чити*]. Нескладовий *у* на письмі передається буквою *в*: *вчити, вчитель, навчити, була в нас*.

4. *Голосний е* в українській літературній мові чітко, виразно вимовляється лише під наголосом, наприклад: *степ, клен, горобець, вареник, мэ́рзнути*. Ненаголошений *е* завжди, в усіх позиціях твориться як звук трохи вищого підняття, ніж наголошений, і більше чи менше наближається до *и*. Сильніше наближення ненаголошеного *е* до *и* буває звичайно перед складом з голосними високого підняття *и*, *і*, *у*, наприклад: *би^ері́, ни^есі́, бри^еді́, ви^елі́кий, би^еру́, ни^есу, бри^еду́, би^ер'іть, ни^есіть, бри^едіть, ми^ені*. Перед подальшими складами з голосним низького підняття *а*, а також середнього піднесення – *о* наближення ненаголошеного *е* до *и* менше: *ве^нсна, не^нсла, бре^нла, се^нло, ве^нсло, ме^нло, кле^нновий, ше^нпотати*. Найменше воно перед складом з *е* у таких, наприклад, формах, як *мене, бреде, реве, пече, береза, мережка, мережати, середина* і подібних.

Звук *е* в українській мові втратив здатність пом'якшувати попередній приголосний. Тому він звичайно вживається після твердих приголосних та завжди м'якого *ј*: *день, сестра, межа, тесля, летіти, недавно, клює* [кл'у́је], *п'є* [п'е]. Тільки в окремих, чітко визначених позиціях голосний *е* може вимовлятися після пом'якшених приголосних, а саме:

а) у закінченні деяких прикметників з основою на пом'якшений *н*: *дружне, задне, житне* [дру́жн'е], [за́дн'е], [жи́тн'е]; пом'якшення *н* зберігається тут під впливом тих форм, у яких він стоїть не перед голосним *е*, як *дружній, дружня, дружнього, дружньому, дружне, дружньою*;

б) у словах, похідних від іменників середнього роду на *-я*, після подовженого приголосного: *життєвий, значеннєвий, життєвість* [жи^ет'т'євий], [значе^ин'н'євий], [жи^ет'т'єв'іст'ь];

в) після подовженого л у дієслові *лє* [л'л'є] і похідних від нього: *лєтьсє, налєтьсє* тощо.

5. *Голосний и*, як і *е*, виразно вимовляється також лише під наголосом: *тин, клин, мїло, вїшня, вїсоко, лїнула*. А ненаголошений звук *и* завжди трохи знижений порівняно з наголошеним і своїм звучанням наближається до ненаголошеного *е*. Таке наближення найсильніше виявляється перед подальшим складом з голосним середнього ряду *е*; наприклад, слова *живє, минє, пливє, тихєнько, вишневий* вимовляється [же^ив'є], [ме^ин'є], [пле^ив'є], [те^их'єн'ко], [ве^ишн'євий]. Найменш помітне воно перед складом з голосними високого піднесення *у* й *і* (*мин'улий, жив'уть, жив'іть, сид'іть*), а особливо перед складом з голосним *и* (*жив'и, плїви, див'ісь*).

Ступінь зближення ненаголошених *и* та *е* залежить також від темпу мовлення: чим такий темп швидший, тим ці голосні вимовляються менш виразно, а при повільному темпі мовлення – більш чітко.

Послідовно зберігається в літературній вимові ненаголошений *и* без наближення до *е* лише в позиції перед *й*: *сїльний, дїбрий, червїний, дубївий, вїмийсє, вїбїйте*.

У деяких говорах південно-західного наріччя, зокрема на Львівщині, Тернопільщині, Івано-Франківщині, вимовляють наголошений *и* як звук зниженого творення *й* таким чином наближають його до *е*, наприклад: *кни^ега, ви^ешня, си^ела, хати^е, столи^е, ти^ехо, ви^есоко*. Така вимова – діалектна, місцева, в літературній мові неприйнятна, тому треба вимовляти ці слова із звичайним *и*: *кнїга, вїшня, сїла, хатї, столї, тїхо, вїсоко*. Багатьом північним говорам української мови властива звужена вимова звука *и* та зближення його з голосним *і*, особливо після приголосних *г, к, х* та в префіксі *ви-*: *гї^инути, кї^инути, хї^итрий, хї^итати, вї^инести, вї^ибрати, вї^икї^инути*. У літературному мовленні вимова звука *и* – як наголошеного, так і ненаголошеного – ніколи не звужується й не зближується з *і*: *гинути, викинути, винести*.

У південно-східному наріччі зберігається давній звук *і* в іменнику *зима* й словах, похідних від нього (*зимовий, зимівля, зимувати* тощо). Саме тому під впливом цього наріччя спостерігається вимова [з'імá], [з'імо́вий], [з'імува́тиє]. Але вона теж є небажаним порушенням літературної норми, і її теж треба уникати. Діалектним впливом півден-

но-східного наріччя пояснюється вимова **і** в дієсловах недоконаного виду типу *умірати, вибірати, запірати*, відповідно до **и**, властивого літературному мовленню (*умирати, вибирати, запирати*). Звук **и** в таких словах чергується з випадним **е** (вибирати – виберу – вибрати, запирати – заперти – запру).

б. Голосний і – наголошений і ненаголошений – вимовляється чітко, виразно після всіх приголосних: *бір, віра, гість, дід, жінка, зірка, кінь, літо, місто, тісто, фігура*. Вимова **і**, що чергується з **о** (*бік, він, віз, стіл – боки, вони, вози, столи*), з наближенням до **и** (*би'к, ви'н, ви'з, сти'л*), як це спостерігається там, де помітний діалектний вплив деяких говорів північного наріччя, є грубим порушенням літературних норм.

У ряді слів (*інший, інколи, іноді, істина, істик* тощо) початковий голосний **і**, здебільшого наголошений, може набувати трохи ширшого звучання й вимовляється з деяким наближенням до **и**: *і'нший, і'нколи, і'стина, і'стик* або *и'нший, и'нколи, и'ноді* тощо. Отже, в таких словах у межах літературної норми може вживатися початковий голосний **і**, **і'** й **и'**, хоч під впливом орфографії все більше поширюється й закріплюється в них вимова із звичайним початковим **і**.

Ненаголошений **і**, що стоїть на початку слова перед приголосним, після голосного попереднього слова набуває здебільшого характеру нескладового звука, тобто переходить у **й**, наприклад, *вона йшла, вона йде* тощо, хоч *він ішов, він іде*. Аналогічна зміна в подібних умовах властива також сполучникові **і** та ненаголошеному **і** в середині слова: *вона й він, Петро й Василь; найти, підійти, найменування*.

• Вимова приголосних

Звуки людської мови, як відомо, творяться за допомогою голосу й шуму. З цього погляду голосні й приголосні мають певні особливості. Так, при творенні всіх голосних звуків голос завжди переважає над шумом. Що ж до приголосних, то голос переважає над шумом лише при творенні **р, л, н, м, в** і **ж**. Ці звуки називаються сонорними (від грецького слова *sonorus* – звучний). Решта приголосних належить до шумних звуків. Творяться вони або одним шумом, або шумом з незначною участю голосу. Ті приголосні, що творяться одним шумом, називаються глухими (**п, х, т, ш, ч, с, ц, к, ф**), а ті, у творенні яких бере участь голос, хоч він і не переважає над шумом, належать до дзвінких (**б, г, д, ж, дж, з, дз**).

Майже кожен дзвінкий приголосний має в українській мові глухий відповідник, тобто дзвінкий і глухий приголосні поєднуються у відповідні звукові пари, а саме: б—п, г—х, д—т, ж—ш, дж—ч, з—с, дз—ц. Тільки глухий ф не має собі в українській мові дзвінкого відповідника. Глухому приголосному к співвідносний дзвінкий г, що вимовляється в таких словах, як *гуля, гедзь, ганок*, і подібних.

Вимова дзвінких і глухих приголосних у різних мовах має свої закономірності. Закономірністю сучасної української літературної мови є послідовне збереження дзвінкої вимови приголосних на кінці слова, незалежно від того, після якого звука він стоїть — голосного чи приголосного, наприклад: *дуб, голуб, хліб, горб, поріг, міг, ліг, обід, об'їзд, сторож, подорож, корж, мороз, змерз, загруз, дзиг* (род. відм. від *дзига*) та інші. Вимова на кінці слова глухих приголосних замість дзвінких, наприклад, *сторош, поріх, обіт, морос* (*сторож, поріг, обід, мороз*), являє собою грубе порушення звукових норм української літературної мови, надає їй неприродного звучання. Така вимова часом трапляється під впливом південно-західного наріччя, в якому поширене оглушення дзвінких приголосних на кінці слова, а також у осіб, що не розмежують звукових закономірностей української мови й звукових закономірностей російської мови, якій у подібній позиції властиве оглушення дзвінких приголосних на кінці слова, а також у осіб, що не розмежують звукових закономірностей російської мови, якій у подібній позиції властиве оглушення дзвінких приголосних.

Зберігає звичайно українська літературна мова дзвінку вимову приголосних і перед глухими в середині слова, наприклад: *голубка, голубці, берегти, бігти, бігцем, могли, домігся, тягти, стригти, грядка, будка, стежка, тяжко, мажте, берізка, везти*.

Як бачимо, на кінці слова і в середині перед глухими приголосними чітко й послідовно до їх позначення на письмі: *гриб і грип, лід і лит, кіз і кіс, гадка і гатка, везти і вести* та ін. Тільки у таких словах, як *нігті, кігті, легко, дігтяр*, приголосний г перед глухим втрачає свою дзвінкість і вимовляється як глухий х [н'іхт'і], [к'іхт'і], [лехко], [д'іхт'ар], хоч і пишеться літера г.

Якщо дзвінкі приголосні в середині слова перед глухими зберігають свою вимову, то глухі перед дзвінкими уподібнюються до наступного звука й вимовляються дзвінко, наприклад: [бород'ба], [молод'ба], [проз'ба], хоч пишеться *боротьба, молотьба, просьба*. У таких

словах, як *анекдот*, *вокзал*, глухий *к* перед дзвінками *д* і *з* у вимові змінюється в дзвінкій проривний приголосний *г* (подібний до латинського *g*): [ане^hгдóт], [вогзáл].

Вимова дзвінких приголосних у складі прийменників і префіксів має деякі свої особливості:

а) звуки **б**, **д** і **ж** завжди зберігають свою дзвінкість не тільки в позиції перед дзвінками, а й перед глухими приголосними, наприклад: *обстежити*, *обходити*, *під столом*, *підказати*, *від Петра*, *відхилити*, *над столом*, *надходження*, *між хатами*, *між птахами*, *міжколгоспний*, *міжпланетний*;

б) прийменник і префікс *з* зберігає дзвінку вимову тільки перед голосними та сонорними й шумними дзвінками приголосними: *з Ольгою*, *з організувати*, *з ріднею*, *з ливарні*, *з ними*, *з матір'ю*, *з Василем*, *з її* [jiji] *батьком*, *зрадів*, *злива*, *знести*, *змити*, *звідати*, *з їжа* [зїжа]; *з братом*, *з гори*, *з другом*, *збігти*, *згинути*, *здружились*. Перед глухими приголосними він послідовно оглушується: *с хати*, *с тобою*, *с конем*, *с Петром* (пишеться *з хати*, *з тобою*, *з конем*, *з Петром*), *схитнувся*, *стиснув*, *скинув*, *спитав*;

в) звук *з* у складі прийменників **без**, **через** та префіксів **без-**, **роз-**, **через-** перед сонорними й шумними дзвінками, як і перед голосними, зберігає дзвінку вимову (*без розрахунку*, *бездоганий*, *безмежно*, *розбити*, *через дорогу*, *череззерниця*, *розорати*), а перед глухими приголосними в сучасній українській літературній мові існує паралельна вимова, тобто дзвінкий звук *з* може в цих прийменниках зберігатися, а може й оглушуватися в *с*, наприклад: *без тебе* й *бес тебе*, *через тин* і *черес тин*, *безтурботний*, *безпечний* і *бестурботний*, *беспечний*, *черезплічник* і *чересплічник*, *розхитати*, *розпитати* і *рохитати*, *роспитати*. Варто підкреслити, що в практиці літературного мовлення приголосний *з* у складі **без** і **через** оглушується в *с* рідше, ніж у префіксі **роз-**, у якому перед глухими частіше чується *с* (*розказати*), ніж *з* (*розказати*).

Приголосні звуки творяться струменем видихуваного повітря, що долає певну перепону в якомусь місці мовного апарату. Тому завжди легко визначити місце їх творення, чим вони і відрізняються від голосних звуків, при творенні яких ніякої перепони для струменя видихуваного повітря в мовному апараті не виникає.

За місцем творення всі приголосні сучасної української літературної мови поділяються на такі групи:

губні – б, п, в, м, ф;

передньоязикові – д, т, з, с, дз, ц, н, р, л, ж, ш, дж, ч;
середньоязикові – й(ї);

задньоязикові – к, х, г (у таких словах, як *гуля* [gúl'a], *гирлига* [гирліга], *гедзь* [gedz'] і под.);

надгортанні – г (у словах *гора*, *говорити*, *гарний* і подібних).

Специфічною рисою г у б н и х приголосних української мови є їх тверда вимова. Вони ніколи не м'якшаться на кінці слова, як наприклад: *голуб*, *глиб*, *сип*, *насип*, *степ*, *сім*, *вісім*, *верф*. Лише перед голосним і губні дещо пом'якшуються (*білий*, *голубі*, *бігати*, *підпис*, *півень*, *вість*, *відгук*, *сиві*, *міра*, *міст*, *фігура*), хоч ступінь м'якшення й у цій позиції дуже незначний, тому їх вимову перед і звичайно називають напівпом'якшеною.

Перед іншими голосними губні приголосні в споконвічно українських словах теж завжди тверді. Виняток становить лише губний в, який у кількох словах м'якшиться перед а (на письмі я): *свято*, *цвях* [с'в'ато], [ц'в'ах]. У всіх інших випадках перед буквою я, як і перед ю, є, ї, після губних ставиться на письмі апостроф, який вказує на те, що губний тут вимовляється твердо, а після нього перед голосним є ще звук ј, наприклад: *луб'я* [лубја], *б'ю* [бју], *п'ять* [пјат'], *п'ята* [пјата], *в'яз* [вјаз], *в'юн* [вјун], *м'ята* [мјата], *сім'ю* [с'імју], *сім'єю* [с'імјеју], *верф'ю* [верфју].

У словах іншомовного походження губні можуть м'якшитись перед голосними а та у. В таких випадках на письмі після них пишуться букви я та ю безпосередньо: *бюст*, *бюро*, *бязь*, *пюре*, *фюзеляж* [б'уст], [б'урó], [б'аз'], [п'урé], [ф'узел'áж].

Деякі особливості характерні для вимови українського звука в. Як приголосний він вимовляється тільки перед голосними (*вага*, *вода*, *вулик*, *вечір*, *видно*, *вікно*). Звук в, про що вже згадувалося, в українській мові належить до сонорних приголосних, тому він ніколи не оглушується й не переходить у глухий ф, як, наприклад, у російській мові. Зате на початку слова перед приголосним, у середині слова після голосного перед приголосним та на кінці слова звук в посилює свою звучність і переходить у нескладовий голосний у (ў): *ўдвох*, *ўчора*, *ўдова*, *ўнук*, *ўзгір'я*, *траўка*, *даў*, *знаў*, *леў*, *кроў*, *любоў* (пишеться *двох*, *вчора*, *вдова*, *внук*, *травка*, *дав*, *знав*, *лев*, *кров*, *любов*). На по-

чатку слова перед приголосним **в** може набирати такої звучності, що переходить у звичайний голосний **у**: *удвох, учора, удова, унук, узгір'я, Улас* (із Влас).

Губний **ф** в українській мові вживається майже виключно в словах іншомовного походження (*фабрика, фігура, філософ*). Виняток становлять лише кілька звуконаслідних слів (*фукати, фуркати* і подібні).

У давніших запозиченнях звук **ф** дуже часто заступався іншими приголосними, звичайними для нашої мови, а саме: **х** (*Хома*), **хв** (*хвіртка*), **п** (*парус, пляшка, Йосип, Пилип*), **в** (*Матвій, Векла*), **т** (*Текля*), **кв** (*квасоля*).

Проте в новіших запозиченнях, а іноді і в давніших, звук **ф** в українській літературній мові зберігається, хоч у більшості місцевих говорів відповідно до нього вимовляють **хв** (*хворма*) або один **х** (*арихметика*). Дехто, не без діалектного впливу, додержується такої вимови, грубо порушуючи літературну норму. Отже, там, де пишеться літера **ф**, завжди й послідовно треба вимовляти звук **ф** (*форма, факт, фабрика, фігура, ефект, філіал, фініш, фінанси, філософ, філолог, орфографія, фізика, арифметика, Африка, Федір, Федот, Афіноген*).

Деяким українським діалектам властива вимова приголосного **ф** відповідно до загальнонародного звукосполучення **хв** (*фіст, фалити, фастати, філя, філина, фороба*). У літературному мовленні це теж є порушенням орфоепічних правил, за якими звукосполучення **хв** обов'язково потрібно зберігати: *хвіст, хвалити, хвастати, хвиля, хвилина, хвороба, хворий*.

У групі передньоязикових приголосних є два дзвінких складних приголосних **дж** і **дз**, для позначення яких на письмі в нашій азбуці немає спеціальних букв. Кожен із цих звуків передається двома буквами: *джерело, ходжу, дзеркало, кукурудза*. Дехто під впливом написання й вимовляє **дж** не як один складний звук, а як два приголосних **д** і **ж**, що стоять поряд, а **дз** — як два приголосних **д** і **з**. Така вимова, звичайно, неправильна, її треба уникати. Лише в тих словах, де звукосполучення **дж** і **дз** виникають внаслідок збігу кінцевого однієї самостійної частини слова (морфеми) з **ж** або з другої, ці словосполучення вимовляються не як складні звуки, а як такі, до складу яких входить по два звуки **д+ж** і **д+з**, наприклад: *підживлення, піджимати, піджарити, піджидати, наджидати, підзаголовок, підзахисний, під-*

звітний, підзеленити, підземелля, підзміна, надзелень, надзвичайно, надземний. У всіх інших випадках сполучення **дж** і **дз** вимовляється зливо, як один звук.

Складний звук **дж** у сучасній українській літературній мові досить поширений. Він уживається:

а) на початку слів перед голосними й приголосними: *джеркота-ти, джерело, джигун, джура, джбан, джгут, джміль*, рідше також і в середині слова: *бджола, дженджик, дженджикуватий, дженджурист-тій, менеджувати*;

б) у кінці дієслівної основи перед закінченням першої особи однини **-у**: *воджу, броджу, буджу, городжу, саджу, сиджу, гладжу, раджу, суджу, ціджу, серджуся* та інші; такий **дж** чергується в інших особах з приголосним **д** (*ходжу* – *ходиш, ходиш, ходять*);

в) у дієсловах на **-ати, -увати** і в особових формах від них: *саджа-ти* (саджаю, саджаєш, саджає, саджаємо, саджаєте, саджають), *ви-ряджати* (виряджаю, виряджаєш, виряджає, виряджаємо, виряджає-те, виряджають), *перешкоджати, засуджувати, затверджувати, за-проваджувати, присуджувати, зраджувати, принаджувати, налаго-джувати, нагороджувати*; перед суфіксом **-и(ти)** звук **дж** чергується з **д**: *саджати* – *садити, висаджувати* – *висадити, охолоджувати* – *охолодити, відроджувати* – *відродити* і т.д.;

г) перед суфіксом **-ен(ий)** у пасивних дієприкметниках, утворених від дієслів з основою на **д**: *посаджений, сходжений, нагороджений, запроваджений, відряджений, народжений, налагоджений, відгородже-ний, застуджений, збуджений, попереджений* та інші (порівн. *посади-ти, сходити, нагородити, збудити* і т.д.);

д) у віддієслівних іменниках, утворених від тих же основ, перед суфіксом **-енн(я)**: *нагородження, відрядження, розпорядження, збу-дження, походження, твердження, попередження, охолодження, наса-дження*;

е) у словах іншомовного походження: *джаз, джем, джемпер, джентльмен, джерсі, джигіт, джоуль, джунглі*.

Складний звук **дз** в українській мові менш поширений, ніж **дж**, проте й він вживається в багатьох словах, таких як *дзвеніти, дзвін, дзвінкий, дзвінок, дзвонити, дзвякати, дзеленчати, дзенькати, дзер-кало, дзига, дзижчати, дзюркотати, дзвякати, дзьоб, дзьобати* тощо.

Передньоязикові шиплячі приголосні **ж, ш, дж** і **ч** у сучасній украї-нській літературній мові, як правило, тверді, зокрема вони ніколи

не м'якшаться на кінці слова: *ріж, ходиш, ніч, піч*. Завжди тверді шиплячі, крім подовжених, і перед голосними **а, о, у, е, и**: *біжать, лежать, сушать, кричать, лоша, курча, чого, чути, четвер, широко, чисто* та ін. Деяким діалектам, серед них і окремим говорам середнього Лівобережжя, властиве м'якшення шиплячих перед закінченням третьої особи множини **-ать**: *лежать* [ле^иж'át'], *біжать* [б'іж'át'], *сушать* [суш'át'], *кричать* [кри^{єч}'át'], а також в іменниках середнього роду перед закінченням **-а**: *лоша* [лош'á], *курча* [курч'á], *ведмежя* [ве^идме^иж'á]. У літературному мовленні така вимова є порушенням норми.

У деяких говорах м'якшать шиплячий **ч** перед голосним **а** й в інших позиціях, наприклад, вимовляють *чяс, чяд, чясто, почяток, чявун, щястя* тощо [ч'ас], [ч'ад], [ч'асто], [поч'аток], [ч'авун], [щч'аст'а]. Літературна мова знає перед **а** лише твердий неподовжений приголосний **ч**: *час, чад, часто, щастя* [шчас'т'а]. Тільки так його й треба вимовляти.

Пом'якшені, а точніше, напівпом'якшені **ж, ш, ч** бувають перед голосним **і** (*жінка, гожі, шість, тиші, чітко, кручі, гарячі*) та тоді, коли вони подовжені, як у формах таких слів: *бездоріжжя, Криворіжжя, клоччя, паліччя, подорожжю, тушию, піччю, річчю*.

Передньоязиковий приголосний **р** у сучасній українській літературній мові послідовно твердий лише на кінці слова і складу: *косар, писар, секретар, воротар, кобзар, лікар, повір, перевір, Харків, гіркий*. На початку складу перед голосним **а, о, у**, як і перед **і**, він зберігає свою давню пом'якшену вимову, наприклад: *косаря, писаря, секретаря, воротаря, кобзаря, лікаря, говорять, рясно, рядно, рябий, буряк, зоря, воротарю, лікарю, повірю, перевірю, говорю, курю, загорьований, трьох, чотирьох, косарі, лікарі* [косар'á], [р'адно́], [кур'ú], [тр'ох], [косар'í] і т.д.

Українські місцеві говори по-різному засвоїли вимову приголосного **р**. Говори північного наріччя, а також і значна частина південно-західного, характеризуються послідовно твердою вимовою **р**: *лікар – лікара, лікарю, серктар – секретара, воротара, зора, бурак, расно, рабий, радно, повіру, перевіру, курать – куру, говору, боруся, трох, чотирох* і т.д. Часом подібну вимову можна почути й у деяких носіїв літературного мовлення, що є грубим порушенням його норм, його усталених правил.

Говорам південно-східного наріччя, навпаки, властиве пом'якшення **р** на кінці слова, наприклад, *косарь, лікарь, писарь, секретарь, воротарь, кобзарь, базарь, повірь*. Така вимова теж належить до діалектної й у літературному мовленні її не можна допускати.

На особливу увагу заслуговує в українській орфоєпії приголосний **л**, оскільки в деяких місцевих діалектах спостерігаються значні відхилення його вимови від літературних норм, а подекуди носії літературного мовлення, що не повністю засвоїли ці норми, переносять до нього діалектні риси, пов'язані з цим приголосним.

У сучасній українській літературній мові розрізняють насамперед тверду й пом'якшену вимову **л**. Твердий **л** буває перед голосними **а, о, у**, на кінці та в середині слова перед приголосними, наприклад: *лагідний, власний, клас, молоко, лоза, лоб, луг, клуня, гілка, орел, стіл, віл* і т.д. У цих же позиціях може вживатися й пом'якшений приголосний. Тоді голосні звуки **а, у** передаються буквами **я, ю**, а перед **о** та в середині слова перед приголосним і на кінці слова після **л** ставиться **ь**: *лягати, лящ, любов, люлька, льох, льон, сильний, пильний, більший, сіль, біль, сталь*. При однаковому складі інших звуків з уживанням твердого чи пом'якшеного **л** пов'язане розрізнення значень слів, наприклад: *лак і ляк, лук і люк, галка і галька, сіл і сіль* тощо.

Деяким, далеко не поодиноким, українським говорам властива напівм'яка, або середня, вимова **л** перед голосними **а, о, у** та в середині слова перед приголосними, як у словах *була, робила, молоко, лоб, клуня, пильний, більший, ціпильно*¹ і т.д. Така вимова не літературна, хоч її часом і можна почути в літературному мовленні переважно людей старшого віку.

Однак перед голосними **е** та **и** (*ледве, лев, лебідь, летіти, лист, липа, клин, млин*) приголосний **л** не такий твердий, як перед **а, о** та **у**, але й не пом'якшений. Саме в цій позиції він належить до напівпом'якшених приголосних (*ледве, лист*). Дехто перед **е**, переважно в словах іншомовного походження, пом'якшує **л** і вимовляє *лекція, лектор, легенда, пленум, молекула, календар, білет, Лена* тощо. Така вимова перебуває поза нормами української літературної мови, звукову систему якої вона порушує.

Перед голосним **і** звук **л** звичайно м'якшиться: *літо, ліс, глід, Гліб, клітка, мліти, доли, солі*.

¹ Значком **л** позначаємо напівм'яку вимову звука **л**.

Передньоязикові *д, т, з, с, ц, дз* бувають тверді й пом'якшені (*дати, тут, знати, палац, село, дзень, наш – діло, тісто, галузь, куці, сіно, статъ, гудзь*).

У сучасній українській літературній мові звуки *д, т, з, с, ц, с*, як і *л*, перед *і*, незалежно від його походження, виступають як пом'якшені. Проте в деяких місцевих говорах вони перед *і*, що походить з *о*, та перед *і* в прикметниковому закінченні, що утворилося на місці давнішого закінчення *-ыѣ*, зберігають колишню тверду вимову, а пом'якшуються лише перед тим *і*, що походить з давнішніх *е* та *ѣ*, тобто там, де вони й раніше були м'якими. Тому в цих діалектах розрізняють тверду й пом'якшену вимову *д, т, з, с, ц, с, л, н* перед *і* в залежності від його походження. Наприклад, у них м'якшать ці приголосні перед *і* в таких словах, як *дід, тіло, ціна, сірий, хліб, ні*, бо *і* тут розвинулося з колишнього *ѣ* (було колись *дѣдъ, тѣло, хлѣбъ* і т.д.). М'якшаться в подібних діалектах приголосні *д, т, з, с, ц, с, л, н* і в таких словах, як *тік (текти), сіл* (від *село*), *ліг* (від *лежати*), *ніс* (від *нести*) тощо, бо *і* тут виникло на місці давнішого *е*. Але вимовляються вони твердо в словах *діл (долу), в тім (тому), зір (зору), сіль (солі), лій (лою), ніс (носа)*, бо *і* в них походить з колишнього *о*, та в прикметникових формах *молоді, биті, сизі, блідоліці, босі, білі, гарні*, бо *і* розвинулось тут на місці давнішого *-ыѣ* (із *молодыѣ, сизыѣ, босыѣ* і т.д.).

Однак тверда вимова перелічених передньоязикових приголосних перед *і* й у діалектах поступово обмежується, а внаслідок звичайного в мові пристосування артикуляції (творення) попереднього звука до наступного поширюється їх м'якшення. Відомо, що в останній фазі свого творення приголосний перед *і* звичайно прагне до такого розташування мовних органів, яке потрібне для творення голосного *і*, а це сприяє його пом'якшеній вимові, оскільки всі м'які приголосні забарвлюються на *і*. Іноді можна чути тверду вимову приголосних перед *і* подекуди у носіїв літературного мовлення, зокрема тих, що перебувають під впливом південно-західних говорів, багатьом з яких властиве розрізнення пом'якшеної й непом'якшеної вимови цих приголосних перед *і* неоднакового походження, а також окремих південно-східних, але й у них вона активно підпадає під вплив пом'якшеної вимови. Сприяє цьому в наш час і правопис, який не розрізняє написання *і* залежно від походження.

Трапляється зрідка неприйнятна з погляду літературної норми вимова пом'якшених передньоязикових *з, с, ц, дз*. Вихідці з районів,

де поширено південно-західне наріччя, головним чином з Львівської, Тернопільської й Івано-Франківської областей, часто так сильно м'якшать передньоязикові, що вони сприймаються на слух як звуки, забарвлені шиплячими, а саме: з зближений із ж (*зжїлля, на возжї*), с – із ш (*сшїм, насшїння*), ц із ч (*цчїна, українцї*), а дз – із дж (*дздзїнь, у кукурудздзї*). Така вимова діалектна, ненормативна. У літературній мові ступінь пом'якшення приголосних з, с, ц, дз звичайний, вимовляються вони як чисті звуки без будь-якого забарвлення на шиплячий (*зілля, на возі, сім, насіння, ціна, українці, дзїнь, у кукурудзі тощо*).

Середньоязиковий **ј** в українській мові буває тільки перед голосними **а, о, у, е, і**: *яр [јар], його [јого́], юшка [јушка], своє [своје], їжа [їїжа]*. Вимовляється він завжди як м'який приголосний. За способом творення й акустичними властивостями приголосний **ј** дуже близький до нескладотворчого голосного **і (й)**, що вживається звичайно після голосних на кінці складу або перед приголосними (*гај, зойк, ймення*).

Чітко розрізняються в українській мові надгортанний щілинний **г** і задньоязиковий проривний **г**. Перший з них звучить, як латинський **h** (*гора, гість, нога, дуга, густий, горох, багато, гнати, гріти*), а другий – як латинський **g** (*ганок, гуля, гелготати, ремигати, дригати*). На письмі обидва звуки передаються однією буквою **г**, але вимовляються по-різному.

Розрізнити вимову **г** надгортанного і **г** задньоязикового іноді потрібно й тому, що вона пов'язана з диференціацією значення слів. Порівняймо такі словесні пари, як *грати* – дієслово (грати на скрипці) і *грати* – іменник (залізні грати на вікнах), *гніт* (насильство) і *гніт* (рос. фитиль – матеріал для горіння в лампі, свічці, керогазі); *гулі* (гуляння; *на перші гулі*) і *гулі* (множина від іменника *гуля*).

У сучасній українській літературній мові звичайним є щілинний надгортанний **г**, як у словах: *гај, гаразд, гарний, догана, горіх, гострий, говорити, голова, гончар, гурт, губа, гукати, гичка, гідний, загін, огірок, гілля, глина, глядач, гніздо, гвинт, сніг, біг, берег*. Вимовляється цей звук і в переважній більшості іншомовних слів, як: *агрегат, агент, агроном, агонія, гігант, гегемонія, герой, герб, гелій, генерал, гирло, гідролог, гірлянда, глетчер, графа, граніт, грам, графіка, гуманізм, гумор, гумус і т.д.* Проте в ряді іншомовних і звуконаслідних

слів вживається в літературному мовленні проривний задньоязиковий г.

До таких належать: *агрус* (похідні від нього *агрусівка, агрусовий*), *гава* (*гавеня, гав'ячий, гавин, гавити, загавитись, прогавити*), *газда, галаган, гандж, ганджовитий, ганджувати, ганок, гахкати, гегекати, гедзатися, гедзь, гелкати, гелготати, гелгіт, герготати, гигнути, гирлига, гляганка, гніт* (*гнотик, гноття*), *грати* (*загратований*), *гречний* (*гречність, гречно*), *гринджоли, гринджолята, гуля, джигун, дзига, дзигарі, дзигар, дзиглик, дригнути, дрига, ремигати, ригувати* (*наригувати*), *сновигати, фигимиги, хуга, хурдига* та деякі інші, переважно діалектні, слова.

Задньоязикові приголосні г, к, х та надгортанний г в українській мові звичайно тверді (*галка, гуля, купити, коник, келих, хист*), лише перед голосним і вони трохи пом'якшуються, переходячи в напівм'які (*гість, гіпс, кінь, кіт, тхір, тихі*). Зрідка, в окремих випадках, пом'якшуються також г і к у словах іншомовного походження: *гяур, кювет, кювеляж, кюрасо, кяриз, Кяхта*.

Однією з дуже поширених помилок є послідовна вимова звуків за їх літерним позначенням. Наше письмо звукове, тому звук в усному мовленні і літера на письмі між собою здебільшого співвідносні. Однак чимало трапляється й таких випадків, коли написання не передає справжньої вимови звуків. У системі голосних і приголосних це зумовлюється не однаковими причинами.

Як ми вже знаємо, в системі голосних усі звуки під наголосом завжди вимовляються відповідно до їх позначення на письмі (*вечір, сила, голуб*); окремі ж голосні, а саме *е, и, о*, не під наголосом можуть змінювати своє звучання, і, таким чином, їх вимова стає не відповідною до позначення на письмі (*вечірній, силєнний, голубка* – на письмі *вечірній, силенний, голубка*).

Невідповідність вимови приголосних із позначенням на письмі здебільшого зумовлюється впливом на них інших приголосних, внаслідок чого вони змінюють своє звучання.

Творення мовного звука проходить три фази: першу, початкову, вона називається *приступом*, або екскурсією, другу – *вистримку* і третю – *заключну* (відступ, або рекурсію). На першій фазі творення певного звука мовні органи розташовуються так, як потрібно для його вимови, а на останній – повертаються у вихідне положення.

Проте у зв'язній мові, або у мовному потоці, звуки творяться не

ізолювано, а впливають один на одного. Причому на останній фазі творення попереднього звука мовні органи звичайно не повертаються в своє попереднє положення, як при творенні окремих звуків, а займають позицію, потрібну для вимови наступного звука. Інакше кажучи, відступ при творенні останнього звука безпосередньо переходить у приступ вимови наступного. На цьому ґрунтується повне чи неповне уподібнення приголосних звуків, наприклад: з *жиру*→*ж жиру*, *запоріжці*→*запоріці*. А на письмі позначається той звук, який є вихідним, він залишається й в інших звукосполученнях (наприклад, з *вами*, *запорожець*). Це зберігає на письмі літерну єдність значущих частин слова і допомагає краще сприймати значення слів у писемному мовленні.

У сучасній українській літературній мові внаслідок уподібнення виникають такі зміни у вимові приголосних:

1. Шиплячий **ш** перед **с** змінюється на **с**, отже, група приголосних **шс** переходить у вимові в довгий звук **с**: *смієшся*→*смієсса*, *учишся*→*учисся*, *купаєшся*→*купаєсса*, *б'єшся*→*б'єсса*, *змагаєшся*→*змагаєсса*.

2. Шиплячий **ж** перед **с** змінюється у вимові на **з**, а **ч** – на **ц**: *зв'язся*→*зв'язся*, не *вр'язся*→не *вр'язся*, не *мажся*→не *мазся*, не *морочся*→не *морочся*.

3. Перед зубним **ц** шиплячий **ж** в усному мовленні змінюється на **з**, **ш** – на **с** і **ч** – на **ц**: у *книжці*→у *книзці*, у *діжці*→у *діці*, *криворіжці*→*криворіці*, *грушці*→*грусці*, *свашці*→*свасці*, *подушці*→*подусці*, *свічці*→*свіциці*, *дочці*→*доциці*, у *річці*→у *ріциці*, *качці*→*кациці*. Перед голосним і сполучення **тц** змінюється на **ци**: *квітці*→*квіциці*, *тітці*→*тіциці*.

4. Прийменник **з** перед словом, що починається шиплячим приголосним, вимовляється як шиплячий, а саме: перед **ж** він змінюється на **ж**, переш **ш** і **ч** – на **ш**: з *жалю*→*ж жалю*, з *Жуковим*→*ж Жуковим*, з *жінкою*→*ж жінкою*, з *шостої*→*ш шостої*, з *Шурою*→*ш Шурою*, з *чоловіком*→*ш чоловіком*, з *чого*→*ш чого*. Така ж зміна відбувається і з префіксом **з-** перед шиплячими: *зжити*→*жжити*, *зшити*→*шшити*, *зчистити*→*шчистити*.

5. Звук **з** у складі префікса **й** прийменника **без** перед шиплячими звичайно вимовляється як **ж**: *безжурно*→*безжурно*, *безшумно*→*безшумно*, *безчестя*→*безчестя*, *без жалю*→*безж жалю*, *без шуму*→*безж шуму*, *без честі*→*безж честі*. Однак перед глухими **ш** і **ч** можлива тут і вимова приголосного **ш**, хоч менш поширена: *бешшумно*, *беш шуму*, *бешчестя*, *беш честі*.

Звук **з** у складі префікса **роз-** перед шиплячим **ж** вимовляється як **ж** (*розжєврити→рожжєврити*), а перед **ш** і **ч** – звичайно як **ш**: *розши-ти→рошшити, розчистити→рошчистити*.

6. Кінцевий **с** дієслівної основи перед дієприслівниковим суфіксом **ш** змінюється у вимові на **ш**, а **з** – на **ж**: *принісиши→принішиши, привісиши→привіжиши*.

7. Приголосні **т+с** змінюються в довгий **ц**, наприклад: *робить-ся→робиця, годиться→годиця, учиться→учиця, знається→знаєця, гріється→грієця, живеться→живеця*.

8. Приголосний **т** змінюється на **ц** і перед зубним **ц**: *вітця→віця, воріття→воріця, коритця→кориця*. Перед наступним **ч** він звичайно уподібнюється до нього й вимовляється як довгий **ч**: *квіччати, за-квіччаний, тіччин*, (пишемо *квітчати, заквітчаний, тітчин*).

У всіх цих випадках побуквена вимова, яку іноді доводиться спостерігати, є грубим порушенням літературних норм, тому її треба уникати.

Передньоязикові приголосні **д, т, з, с, ц, н** звичайно уподібнюються до наступних пом'якшених приголосних, внаслідок чого й самі вимовляються як пом'якшені, наприклад: *бу[д']ні, істо[т']ній, рад[іс']ть, пі[с']ня, бере[з']ня, [ц']вях, украї[н']ський, хоч пишеться будні, істотні, радість, пісня, березня, цвях, український*. Проте перед пом'якшеними губними та **р** пом'якшена вимова **д, т, з, с, ц, н** поступово втрачається, отже, в сучасній українській літературній мові можлива паралельна вимова *[с']міх, [з']віт, [ц']віт, [с']вято, [с']віт, пові[т']ря* тощо і *смiх, звіт, цвіт, свято, світ, повітря*.

Але у випадках, коли будь-який передньоязиковий приголосний вимовляється як м'який перед твердим губним, таку вимову він зберігає й перед губним пом'якшеним, отже, *боротьбі, молотьбі, грізьбі, ганьбі, у гальмі, у тьмі*, бо *боротьба, молотьба, грізьба, ганьба, гальмо, тьма*.

Не м'якшаться передньоязикові приголосні в прийменниках та префіксах перед початковими м'якими звуками наступного слова чи наступного кореня слова, наприклад: *під лісом, від тітки, з сітки, зліпити, без діла, безцінний*.

Пом'якшений **т**, що стоїть безпосередньо після м'якого **с**, набирає деякого, хоч і незначного, забарвлення на **ц**, тобто такого відтінку у вимові, що зближує його з цим звуком: *[с'т'іна], [в'іс'т'і], [з'іс'т'і], [рад'іс'т'і], [корис'т'і], [с'т'іг]* – пишеться *стіна, вість, гість, радість*,

користь, стяг. Після інших пом'якшених приголоних, як і після твердих, м'який **т** у вимові ніколи не зближується з **ц**: *дрантя, у дранті, гультяй* тощо [*дран'т'á*], [*дран'т'і*], [*гул'т'áй*].

Зберігають звичайно тверду вимову передньоязикові приголосні перед напівпом'якшеними **г, к, х**, наприклад: *плоскінь, бридкість, тхір, меткі* тощо. Але **с, з, ц** перед **к** у суфіксах **-ський, -зький, -цький** у літературній мові бувають тільки м'які: *київський, товариський, міський, запорізький, молодецький*. Тверда їх вимова, як це спостерігається в деяких говорах південно-західного наріччя (*товариский, запорізький, турецький*), належить до діалектної, перенесення її до літературного мовлення неприпустиме з погляду загальноприйнятих норм.

У словах іншомовного походження типу *туристський, інтелігентський, асистентський, форпостний* і подібних у вимові відбувається спрощення груп приголосних, а саме: **сте' → с', нте' → н'с', стн → сн** [турис'кий], [інте'л'іген'с'кий], [асистен'с'кий], [форпосний]. Але на письмі це спрощення не передається. Числівники *шістсот, шістнадцять* вимовляються як [ш'іссот], [ш'існадц'ят'] без приголосного **т**, а числівник *шістдесят* – як [шізде'с'ят].

Деякі зауваження до вимови слів іншомовного походження

Українська мова, як і будь-яка інша, не живе ізольованим життям. Між нею й іншими мовами існують постійні взаємозв'язки, які відбивають економічні, політичні й культурні стосунки українського народу з іншими народами. < ... >.

У результаті різноманітних стосунків між народами до кожної мови проникають слова й вирази з інших мов, позначаючи в ній назви понять, засвоєних разом з іншомовними словами. Є такі слова й вирази і в українській мові, наприклад: *вітамін, гектар, театр, філіал, електрон, дизель, мотор, телевізор; електронний регулятор, гідравлічний трансформатор; диктатура пролетаріату, партія, клас, партизан* тощо. Чим тісніші зв'язки між народами, тим активніший взаємовплив і між їх мовами. < ... >.

Сучасна українська мова в своєму лексичному складі має слова, запозичені з різних мов. Багато в ній запозичень безпосередніх, але чимало й таких, що потрапили до української мови через посередництво інших мов, головним чином через посередництво російської

мови, що виконує тепер роль міжнародного засобу спілкування й співробітництва народів Радянського Союзу.

У сучасних мовах вживається порівняно велика кількість слів, тобто відомих багатьом мовам. Ці слова називаються лексичними інтернаціоналізмами. Походять вони переважно з давньої грецької та латинської мов або творяться на основі лексичних елементів останніх, але чимало інтернаціоналізмів походять і з таких, переважно великих, мов, як російська, англійська, французька, німецька тощо. Інтернаціональна лексика займає помітне місце і в українській мові, найчастіше входить до складу політичної, наукової, технічної, медичної, мистецької й іншої термінології, як наприклад: < ... > *політика, клуб, географія, математика, алгебра, фізика, газ, космос, комбайн, моноплан, автомобіль, ангіна, туберкульоз, драма, сопрано* тощо.

Запозичаючи слова, кожна мова підпорядковує їх своїй фонетичній і граматичній системі або, як говорять, фонетично й граматично освоює їх. Це ж відбувається і з словами, що проникають до української мови. Так, звуки, не властиві сучасній українській мові, уподібнюються до тих, які є в її фонетичній системі. Наприклад, німецький голосний *ü* (у умляут), відсутній в українській мові, передається нашим *і* або *у* з пом'якшенням попереднього приголосного (на письмі буквою *ю*): *гільза* (із *Hülse*), *дюна* (із *Düne*). Іншомовні приголосні щілинний *h* і проривний *g* передаються в українській мові одним щілинним *г*: *гумус, глобус* (із лат. *humus, globus*). Всі іншомовні іменники засвоюються без артиклів, бо їх не має українська мова, наприклад, *дах* (із нім. *das Dach*), *міна* (із франц. *la mine*). Форми слів, які відрізняються від українських, замінюються на звичайні для української мови: *продукція* (із лат. *productio*), *крейда* (із нім. *die Kreide*) тощо. Іншомовні суфікси в українській мові часто можуть зовсім втрачатися, як у словах *метеор* (із грецького *meteoros*), *порт* (із лат. *portus*) і т.д.

Деякі давно вже засвоєні іншомовні слова так натуралізувались в українській мові, що зовсім тепер не сприймаються як запозичені, наприклад, *гарбуз, кавун, вишня, солдат, партизан, папір, лампа* і подібні. За допомогою різних словотворчих засобів від них творяться нові слова, як *гарбузиння, гарбузовий, гарбузяка, вишневий, вишнівка, вишенька, папірець, паперовий, лампа, лампочка*. У таких словах може навіть відбуватися чергування *о* з *і*, властиве українській мові (*гнота*

– гніт, дроту – дрiт, табору – табiр, школа – шкiл, кольору – колiр, якоря – якiр, куреня – курiнь, паперу – папiр, Антона – Антiн, Федора – Федiр, Прокопа – Прокiп, Сидора – Сидiр), хоч в iнших iншомовних словах воно вiдсутнє (*атом – атома, мiкрон – мiкрона, том – тому*).

Проте є чимало й таких iншомовних слiв, якi в сучаснiй українськiй мовi поширенi у не властивiй для неї формi (*таксi, журi, кенгуру, колiбрі, фойє, фрiкасе* тощо). Вони не мають i вживаних у нiй вiдмiнкових закінчень. Не вiдмiнюють своєї форми за вiдмiнками й числами також бiльшiсть iншомовних слiв на *-о*, як *бюро, депо, метро, трико, кiно, радiо* i подiбнi. Однак iменник *пальто* в українськiй мовi вiдмiнюється за вiдмiнками й числами, як звичайнi iменники середнього роду (*пальто, пальта, пальту, пальтом, у пальтi, пальта, пальт, пальтам, пальтами, у пальтах*).

Значна кiлькiсть запозичених слiв характеризується деякими звуковими особливостями, наприклад, сполученнями голосних *ia, iy, io, ay, ya* (*дiалектика, трiумф, бiологiя, аудиторiя, тротуар*), сполученнями приголосних ндр (*Олександр*), стр (*мiнiстр*) i под. Все це створює деякi особливостi у вимовi i в правописi слiв iншомовного походження.

Загальнi закономірностi вимови iншомовних слiв в українськiй мовi тi ж, що й слiв власних, незапозичених. Тому, наприклад, в iншомовних словах, як i в споконвiчно українських, приголоснi перед голосним *е* не пом'якшуються: *телефон, телевізор, телеграма, iнтелiгенцiя, система, критерiй, iдеал, вексель, генетика, гiнекологiя, зенiтка, некролог, нектар, сесiя, серенада, семафор* i т. д. Пом'якшена їх вимова в цiй позицiї, досить поширена подекуди i в лiтературному мовленнi (*телефон, бiлет, пленум, маневр, манеж* тощо), є порушенням усталеної лiтературної норми й прикро вражає тих, хто слухає таке мовлення.

Лише у власних iменах, запозичених з російськiй мови, приголоснi пом'якшуються перед *е* з колишнього **ѣ**¹. У таких випадках за українським правописом голосний *е* передається на письмi лiтерою *є*: *Белiнський, Белгород, Лесков, Сєров* i т. д.

Ненаголошений *е* після приголосних в iншомовних словах зви-

¹ Якщо в українськiй мовi корiнь той же, вiд якого утворена російська власна назва, то в ньому вiдповiдно до російського **ѣ** вимовляється голосний *і* (порiвн. укр. *бiлий* – рос. *Белгород*, укр. *ліс* – рос. *Лесков*).

чайно виявляє тенденцію до зближення з **и**, як і ненаголошений **и** — до зближення з **е**, наприклад: *тубе^иркульбоз, те^инденція, не^игатів, те^имати^ека, мате^имати^ека, ге^ине^ити^ека, пре^изидія, се^икрет, фізи^ека, ліри^ека* тощо. Але ненаголошений **е** на початку та в середині слова після голосного вимовляється звичайно виразно, без помітного нахилу до **и**: *екза^имен, ета^иж, егоїст, ене^иргія, еко^иноміка, естаф^ета, еру^идїція, експона^ит, поет^еса, діеле^ктрик*.

Не виявляє також нахилу до **у** в іншомовних словах ненаголошений **о** в будь-якій позиції, тому вимовляємо його завжди чітко, виразно, в тому числі й перед складом з постійно наголошеним **у**, наприклад: *кому^ина, кому^иніст, докуме^инт, монуме^инт, конту^ижений, конфу^из, коруп^иція, Колум^ибія*.

Досить поширеним у вимові іншомовних слів є порушення правила вживання голосних **і** та **и**. А проте це правило дуже просте. Голосні **і** та **и** завжди треба вимовляти відповідно до їх позначення на письмі. А саме:

а) на початку слова **і** в іншомовних словах не має будь-якого нахилу до **и**, як у словах споконвічно українських, тому вимовляємо: *ідея, інстинкт, іронія, ілюзія, ілюмінатор, інструкція, інструктор, інсулін, інтрига* тощо;

б) після приголосних **д, т, р, с, ц, з, ж, ш, ч** у загальних іншомовних словах завжди як пишеться, так і вимовляється **и** перед наступним приголосним: *дисп^ит, тираж, тип, фабрика, горизонт, стимул, цирк, позиція, режим, чинара, шифр, історичний* і т.д. Після інших приголосних у цих словах пишеться й вимовляється звичайно **і**: *лінія, комісія, пілот, гімн, мікроскоп, хімія, географічний, економічний* і т.д. Вимова **і** замість **и**, як **і** замість **і**, що її можна іноді спостерігати в окремих випадках у літературному мовленні (*тіраж, економічний* і под.), є прикрою мовною помилкою.

У власних іншомовних словах після всіх приголосних звичайно виступає голосний **і**: *Сицілія, Алжир, Ніл, Цицерон, Шіллер* і т. д. Лише в невеликій групі слів, передбачених правописом, за традицією пишеться й вимовляється **и**, як *Америка, Арктика, Африка, Британія, Єгипет, Єрусалим, Париж, Рим*.

Перед звуком **і** в середині слова після голосного завжди вимовляється ще приголосний **й**, отже, виникає сполучення **жі**, яке на письмі передається буквою **ї**, наприклад: *мозаїка, руїна, егоїст, альтруїст*,

кондуїт, најівний, Ізмаїл тощо, пишеться *мозаїка, руїна, егоїст, альтруїст, кондуїт, најівний, Ізмаїл*.

Між голосним і та е у вимові також здебільшого з'являється приголосний *ј* (*діјета, гігіјена, кліјент*, а не *діета, кліент*), на письмі таке звукосполучення передається літерами *іе*: *діета, гігієна, клієнт*. Отже, і тут вимова й написання збігаються.

Відповідно до написання вимовляються й звукосполучення голосних *іа, іу, іо* (уже без вставного приголосного *ј* між голосними): *соціалізм, діалектика, матеріал, триумф, радіус, біолог, соціологія*. Зрідка можна почути, приміром, *матеріял, діялектика*, але це ніяк не відповідає літературним нормам.

У споконвічно українських словах, що в називному або непрямому відмінку закінчуються на кілька приголосних з останнім сонорним *р, л, м, н*, перед сонорним, як правило, виникає голосний *е* або *о*, наприклад, *вітер, журавель, вогонь, сестер, сосон* (але *вітру, журавля, вогню, сестра, сосна*). Такий голосний *е* чи *о* передається у вимові й позначається на письмі. У словах іншомовного походження перед сонорним після інших приголосних ніякий голосний не виникає, тому пишемо й вимовляємо *театр, міністр, пюпітр, Олександр, концерн, соціалізм, комунізм, матеріалізм, бінокль* тощо, а не *театер, міністер*... Інакше кажучи, в цих словах кінцева група приголосних з останнім сонорним зберігається, як і між голосними (*театр — театру, матеріалізм — матеріалізму*).

Милозвучність мовлення

Кожній мові притаманна краса, принадність, високі якості, що приваблюють всіх тих, хто добре знає і досконало володіє нею, зокрема тих, для кого вона є рідною. Єдиного критерію краси, позитивних ознак мови, серед них і чисто зовнішніх, не існує. Одним мовам надає привабливості їх граматична стрункість, іншим — ясна будова слів чи своєрідна акустичність приголосних або голосних тощо. Українській мові, як здавна відзначають, краси й чарівності надає, поряд з іншими якостями, властива їй милозвучність.

На таку характерну ознаку звернув увагу ще понад сто років тому видатний російський вчений-славіст І.І.Срезневський, назвавши українську мову поетичною, музикальною, мальовничою серед інших слов'янських мов. Її високу мелодійність відзначав відомий тогочасний перекладач українських пісень на німецьку мову поет В.Боденштедт.

Про милозвучність української мови у свій час писав поет і збирач народних пісень А.Метлинський, поет В.І.Самійленко, знаменитий російський оперний співак Л.В.Собінов, видатні російські письменники Л.М.Толстой, А.П.Чехов та ін. “Красу української мови, її словесну розкіш, чудову співучість” шанував А.В.Луначарський, а М.Горький говорив: “Я люблю чарівні мелодії української народної пісні, хвилюючу красу української музики, прекрасну українську мову, чудову народну говірку”.

Наш сучасник, російський радянський поет М.Тихонов у вірші “На священній землі Тараса” писав:

*И с детства я к тому уже привык,
Чтоб слышать рядом прелесть русской речи
И украинский сладостный язык.*

Українську мову “солодкоспівучою, ні з чим не зрівняною” називає радянський поет В.Солоухін. А видатний турецький поет-комуніст Назим Хікмет порівнював її з італійською мовою, що вважається наймилозвучнішою серед усіх європейських мов.

Чим же зумовлена милозвучність української мови, що так зачаровує багатьох видатних поетів, письменників, артистів, учених різних народів світу?

Насамперед урівноваженням приголосних та голосних звуків, відсутністю великого збігу однакових приголосних чи голосних не тільки в складі того ж самого слова, а й на межі слів.

Милозвучність, або евфонія, української мови досягається природним чергуванням у ній окремих голосних та приголосних звуків, можливістю вживати деякі слова у різних формах, не змінюючи їх значення.

Найпоширенішим в українській мові є чергування і—й та у—в.

Звичайно між приголосними вживається сполучник і та прийменник у, але після слів, що закінчуються на голосний, і, як правило, змінюється на й, а у — на в, наприклад: *сидів і думав, працював у полі; сиділа й думала, працювала в полі*. Однак перед словом, що починається з й, а також я, ю, є, ї, сполучник і здебільшого зберігається, не змінюючись на й: *застала і його дома; Василя і Якіма відрядили на виставку; Кирила і Юхима ще не було на роботі; Ганна і Євген сиділи поряд; на тій вулиці клуб, колгоспна контора і їдальня*. Цим той, хто говорить, уникає збігу двох однакових приголосних — сполучника й і початкового й у наступному слові.

З метою усунення збігу двох однакових приголосних часто не змінюють у вимові також прийменника **у** на **в** перед словом, що починається з **в**, хоч попереднє слово й закінчується на голосний, наприклад: *були у Василя, стрибнула у воду, забігли у ворота*.

Прийменник **в** може вимовлятися й після слова, що закінчується на приголосний, якщо наступне слово починається на голосний: *Іван Голуб в Одесі не вперше*. Між голосними при звичайному темпі мовлення прийменник **в**, як і сполучник **й**, обов'язковий: *працюю в огородній бригаді, жила в Одесі, гостювала в Астрахані; Оксана й Андрій, гречка й овес*.

Ненаголошені голосні **і** та **у**, що стоять на початку слова, перед приголосними вимовляються без будь-яких змін лише тоді, коли попереднє слово теж закінчується на приголосний (*він іде, наш учитель*); коли ж воно закінчується на голосний, тоді маємо відповідно **й** та **в**: *вона йде, молода вчителька*.

У власних назвах на письмі, як правило, зберігають початковий голосний **і** та **у**, але в усному мовленні ці голосні можуть переходити в **й** та **в**, як і в назвах загальних: *пішли до Йвана, у нас на Україні*.

Нове речення краще завжди починати з голосного **і** та **у**, наприклад: *У попередній лекції ми розглянули такі питання; учитель розповів про останні досліді на пришкільній ділянці; і все ж, товариші, ми до цього ще повернемося; і один у полі воїн; ідеться тут про нашу честь*. Але перед словом, що починається голосним звуком, на початку речення вимовляємо **в**, а не **у**: *В одному з вами не можу погодитись; в артілі справи йшли добре*. Звука **й** на початку речення на письмі звичайно уникають, але в усній формі він можливий, хоч і не дуже поширений: *Йдеться тут про наші справи. Й один у полі воїн*.

На чергування **і**–**й** та **у**–**в** впливає також темп мовлення. При швидкому темпі **і** на **й** та **у** на **в** змінюється більш послідовно (*пішов до Івана, у нас в артілі*), а при повільнішому ці голосні досить часто виступають і в тих позиціях, у яких при нормальному темпі мовлення відбувається їх заміна на **й** та **в**: *пішов до Івана; Ганна і Петро; у нас у артілі; це було учора*.

Після паузи також переважає вживання голосних **і** та **у**, а не **й** та **в**. В усному мовленні такою паузою іноді підкреслюють значення слів, що йдуть за нею, наприклад: *У нашому питанні варто звернутись до ... Івана Кравця. Про це ми вже багато говорили ... учора. Чимало років вона працює вже не в конторі, а ... у бригаді. Подивіться на них краще ... у полі*.

Чергування і—й та у—в може використовуватися для створення відповідного ритму мовлення. Тому у віршованій мові, для якої завжди властивий певний ритм, тобто певний розмір рядків, поділених на окремі одиниці, такти, в яких закономірно повторюються однакові за своїми властивостями елементи (наголошені й ненаголошені склади), приголосний в іноді вимовляється не тільки в позиції після голосного, а й між приголосними; голосні ж і та у можуть виступати після інших голосних, а не тільки після приголосних, наприклад: *Ві-тер в гаї нагинає лозу і тополю (Т.Шевченко). Усе закінчує дороги і у другому ожива (В.Сосюра). Як день сьогодні тепло-золот, хоч на усім печать зими! (В.Сосюра).*

Цим же зумовлюється цілковита вмотивованість у віршованій мові прийменника в і навіть сполучника й на початку речення: *В серці співи ще не одгриміли, хоч в садах замовкли солов'ї (В.Сосюра). Ти мовчки сиділа, й не міг тебе я пізнати відразу (В.Самійленко).*

Те ж і на початку речення в словах повнозначних: *Вкраїну з краю в край проходили з боями (В.Сосюра).*

Іншим стилям мови, наприклад, науковому, публіцистичному, діловому, не тільки у писемній, але й в усній формі зміни у та і на в та й у таких позиціях не властиві. Отже, чергування і—й та у—в часом відіграють в українській літературній мові як евфонічну роль, тобто надають мові милозвучності, так і стилістичну, оскільки вони можуть виступати характерними ознаками певних її структурно-функціональних стилів.

В усному мовленні, як і на письмі, треба уникати чергувань у та в тоді, коли взаємозаміна цих звуків пов'язана зі зміною значення слова. Тому послідовно розрізняємо написання *вправа* — дія, спрямована на вдосконалення знань і навичок у чому-небудь (*вправа з математики, з фізкультури*) і *управа* — назва деяких установ у дожовтневий час (*земська управа, сільська управа*); *вклад* — грошова сума, внесена на збереження в державну касу, або щось цінне, зроблене в галузі науки, літератури, мистецтва, і *уклад* — усталений порядок в організації чого-небудь, форма господарства певної суспільно-економічної формації; *вдача* — характер, натура, норов, манера поведінки (*він людина гордої вдачі, тяжка вдача, лагідна вдача*) і *удача* — успіх, щасливе закінчення якоїсь справи тощо.

Завжди з початковим у вимовляються, наприклад, такі слова, як *увага, ударник, указ, упередження, упорядник, установа, усталення, утруднення, уривок, умова, уява*, а з початковим в – *влада, враження, вступ, вплив, вказівка, внутрішній* і деякі інші.

Відсутнє чергування у–в та і–й у словах іншомовного походження, як *уран, університет, утопія, ультиматум, утиль, ізоляція, ідеал, іригатор* і т.д., у власних назвах *Урал, Узбекистан, Уругвай, Власенко, Врубель, Іран* тощо, а в офіційно-діловому стилі навіть і в таких власних іменах, як *Україна, Іван* і подібних.

Треба мати на увазі й те, що сполучник і, ужитий для поєднання назв зіставляваних понять, як на письмі, так і в усному мовленні зберігається, не змінюючись на й, як, наприклад, у реченнях: *Ганна Орленко – досвідчена працівниця городньої бригади і прекрасна співачка на сцені. Вони довго сперечалися і все ж не дійшли до згоди. Нашому господарству потрібні спеціалісти, досвідчені і віддані своїй справі.* Коли сполучник і поєднує назви зіставляваних між собою понять, то він вимовляється з деяким підкресленням, з додатковим наголошенням.

В українській мові поряд з прийменником у–в у тому ж значенні зрідка вживається *уві, вві*, що теж сприяє врівноваженню в ній голосних та приголосних, наприклад: *Засяла зірка уві млі* (П.Воронько); *Це все йому вві сні привидилось*. Зрідка паралельно до у–в вимовляють також прийменники *ув, ві* (*ув одній сорочці, ув око, ві Львові*), але така вимова належить до діалектної й у літературному мовленні не поширена.

Для того, щоб уникнути великого збігу приголосних, використовують в українській мові паралельні форми й інших прийменників та префіксів: *з–із–зі, під–піді, над–наді, перед–переді, від–віді, о–об*, а також часток *би–б, же–ж, ся–сь*. Залежно від звукового оточення, а іноді й мовного ритму, вимовляють: *ішов з нею, ішов зі мною, лист із села; під селом, піді мною, підгорнути, підігріти; над лісом, наді мною, надходить, надібрати; перед нами, переді мною; відбити, відібрати; о шостій годині, об одинадцятій годині; ходив би, ходила б; знав же він про це, знала ж вона про це; сміявся, сміялись*.

Як засіб, що сприяє реалізації активно вираженої в українській мові тенденції до уникнення збігу голосних звуків, використовується й так звана афереза, або втрата ненаголошеного о на початку слова, якщо попереднє слово закінчується на голосний, наприклад: *А ми*

в парі ходить будем, одно 'дного любить будем (Нар. пісня). *Та це ми за 'дин день зробимо*. Вона властива побутовій мові, народній творчості, зрідка трапляється в художній літературі. Але в мовленні науковому, публіцистичному, офіційно-діловому її слід уникати.

Не останню роль з погляду врівноваження голосних та приголосних відіграють в українській мові й паралельні форми дієслів у першій особі множини: *робимо, ходимо, робімо, ходімо і робим, ходим, робім, ходім*. У звичайному мовленні переважають ці дієслівні форми з **-мо**: *Ми виконуємо важливе завдання. Ходімо з нами, Петре*. Однак при швидкому темпі мовлення дуже часто закінчення **-мо** після голосних може скорочуватись до **-м**: *Ходім з нами, Петре, та швидше, не барись!*

Уживають особове дієслівне закінчення **-м** замість **-мо** й тоді, коли хочуть надати вислову відтінку рішучості, категоричності дії, як, наприклад, у П.Тичини:

*Всіх панів до 'дної ями,
буржуїв за буржуями
будем, будем бить,
будем, будем бить!*

Отже, щоб надати мові милозвучності, а в окремих випадках створити відповідний ритм, щоб розповідь лилася легко й невимушено, не тільки повідомляла потрібну інформацію, а й викликала відповідні почуття, поряд з усім іншим, не можна нехтувати також і правилами чергування звуків та доречним використанням паралельних граматичних форм, що властиві українській мові.

Наголос

Правильне наголошування слів має велике значення. В українській мові, як і в більшості мов світу, наголос є силбовим, або динамічним. У кількаскладових словах один із складів, а саме наголошений, вимовляється з більшою силою, наприклад: *вели́кий, дорóга, гáрно*. Є мови, де наголос прикріплений до певного місця в слові; може він бути на першому складі (чеська, угорська), останньому (французька) чи передостанньому (польська).

Українській мові, як і російській та білоруській, властивий різномісний наголос, тобто такий, що в різних словах може падати на різний склад — перший, другий, третій і т.д.: *го́лос, ко́лос, ма́риту; воро́на, ва́риту, гада́ти; боро́на, молоді́й, серди́тий; переносі́ти, задо-*

вольніти; червоногвардієць. Інакше кажучи, в українській мові наголос вільний, не закріплений за одним і тим же, обов'язковим для слова, місцем.

В українській мові наголос не тільки вільний, а, крім того, і рухомий: у різних формах того ж самого слова можливе його пересування з одного місця на інше: *середá* – у *сéреду*, *головá* – *гóлови*, *гóлуб* – *голубі́*, *висóкий* – *ви́ще*, *близькі́й* – *блі́жче*, *могті́* – *мо́жемо*.

Однак це не означає, що той, хто говорить, має право наголошувати слова, як заманеться. Українській мові притаманна стала система наголошування, яка склалася історично й виконує велику роль у звуковій організації слова. За допомогою наголосу, як і звуків, фонем, слово оформляється і виражаються різні його значення. Тому неправильне наголошування часто спотворює слово або надає йому зовсім іншого, ніж треба, значення.

В українській мові існує чимало слів, які за звуковою будовою цілком тотожні і розрізняються тільки наголосом. Наприклад: *ба́тьківщина* – спадщина, одержана від батька, і *ба́тьківщи́на* – вітчизна; *вiвíрка* – назва дії від *виві́ряти* і *вивíрка* – білка; *до́рога* – іменник (*да́лека до́рога*) і *дорога́* – прикметник (*ця річ дуже доро́га*); *жи́ла* – іменник (*на ши́ї просві́чувалася велика синя жи́ла*) і *жила́* – дієслово (*жила́ вона на краю села*); *за́мок* – укріплена житлова будівля і *замо́к* – прилад для запирання чогось з допомогою ключа; *ко́лос* – колосок і *колос* – велетень; *му́ка* – страждання і *мука́* – борошно; *ніде* – немає місця для чогось і *ніде́* – ні в якому місці; *ніколи* – немає часу і *ніко́ли* – ні в який час; *о́круг* – іменник на означення адміністративно-територіальної одиниці і *окру́г* – прислівник із значення навколо; *пла́кати* – проливати сльози і *плака́ти* – малюнки з певним текстом, вивішувані з агітаційною метою; *пробува́ти* – перевіряти стан, якість, намагатись щось зробити і *пробува́ти* – знаходитись у якомусь місці і ряд інших.

Ще частіше вживається наголос для розрізнення граматичних значень слів. Так, іменники жіночого роду *сестра*, *рука*, *борона*, *земля* і їм подібні із наголошеним закінченням *-и* або *-і* є іменниками родового відмінка однини (*сестри́*, *голові́*, *руки́*, *борони́*, *землі́*), а ці ж іменники з наголосом на основі мають уже значення називного відмінка множини (*сестри*, *гóлови*, *ру́ки*, *бо́рони*, *зе́млі*). Іменники жіночого роду типу *баба*, *жінка*, *казка*, вжиті із закінченням *-и* і з наголошеною основою (*ба́би*, *жíнки*, *ка́зки*), мають значення родового від-

мінка однини, а з наголошеним закінченням –називного відмінка множини (*бабі́, жі́нкі, казкі́*).

Окремі іменники середнього роду із закінченням *-а, -я*, якщо наголос падає на ці закінчення (*літа́, поля́*), є формами називного відмінка множини, а якщо на основу (*літа, моря́*) – родового відмінка однини; інші ж, навпаки, з наголосом на закінченні *-а, -я* (*се́ла, яйця́*) мають граматичне значення родового відмінка однини, а з наголосом на основі (*се́ла, яйця́*) – називного відмінка множини.

Лише з допомогою наголосу у ряді дієслів розрізняється доконаний і недоконаний вид. Наприклад, *ви́возити, ви́вожу, ви́водити, ви́воджу, ви́носити, ви́ношу, ви́міряти, ви́міряю, переносі́ти, переносі́ти, розки́дати, розки́даю, скли́кати, пізна́ю, відігра́ю* – дієслова доконаного виду; коли ж наголос поміняти, вид буде недоконаний: *ви́вóзити, вивóжу, вивóдити, вивóджу, винóсити, винóшу, вимі́ряти, вимі́ряю, перенóсити, перенóшу, розкида́ти, розкида́ю, склика́ти, пізна́ю, відігра́ю*.

Слова *батькі́в, діді́в* з наголошеним останнім складом – це іменники чоловічого роду у формі родового відмінка множини, а з наголосом на першому складі – *ба́тьків, ді́дів* – присвійні прикметники чоловічого роду у формі називного відмінка однини.

Отже, правильне наголошування слів відіграє дуже важливу роль у визначенні їх змісту і в розмежуванні граматичних значень, без чого, як відомо, неможливе правильне сполучення слів між собою.

Норми наголосу в сучасній українській літературній мові вже усталились. Вони відбиті у словниках, що вийшли в останні десятиріччя; в них у кожному слові, крім односкладових, наголос послідовно позначений. Проте в практиці літературного мовлення трапляється чимало прикрих порушень цих норм, що негативно впливають на його якість. Особливо це відчувається в наш час, коли додержання єдиних мовних норм стало винятково важливим, оскільки літературна мова тепер обслуговує всі ділянки життя й діяльності української < ... > нації, зокрема надзвичайно зросло використання усного літературного мовлення.

Різної у практиці наголошування окремих слів пояснюється різними причинами, насамперед певним впливом діалектного середовища. У багатьох говорах окремі слова, а то й групи їх, наголошуються з відхиленням від усталеної літературної норми, виробленої і закріпленої в результаті відбору найпоширенішого і типового для

практики сучасної української мови. Особливо багато відмінностей у говорах південно-західного наріччя, де можна почути *донька́, батько́, кропі́ва, привéзти, принéсти, бу́ло, пі́шу, ро́блю* відповідно до нормативного *до́нька, ба́тько, кропи́ва, привезти́, принести́, було́, пишу́, роблю́*.

Другою, не менш важливою, причиною порушення літературного наголосу є недостатнє знання правил його вживання або ж недостатня вимогливість до власного мовлення. Наприклад, можна навіть в літературному середовищі іноді почути *жі́вопис, різно́вид, ва́ловий збір урожаю, ро́сійський народ, навко́лишний, кни́жок, рі́чок* та ін., хоч правильне наголошування – *живо́пис, різно́вид, валови́й, ро́сійський, навко́лишний, кни́жок, рі́чок*.

Незважаючи на те, що наголос нашої мови різномісний і вільний, він підпорядкований певним закономірностям і виявляє свій системний характер. І ті паралелі в наголошуванні, які іноді з'являються в мовній практиці і які порушують його систему, не мають ґрунту для поширення й закріплення в літературному мовленні. Наприклад, в українській літературній мові існує велика група власних іменників на *-щина, -чина*. У них здавна наголошується корінь, якщо він наголошений і в тому слові, від якого відповідний іменник утворений (*Ки́ївщина, Ха́рківщина, Полта́вщина, Херсо́нщина, Оде́щина, Су́мщина, Ві́нниччина, Га́дяччина, Павлогра́дщина*, порівн. *Ки́їв, Полта́ва, Херсо́н, Павлогра́д; ки́ївський, полта́вський, херсо́нський, павлогра́дський* і т.д.), або суфікс, якщо він наголошений у слові, від якого походить іменник на *-щина, -чина* (*Васи́лькiвщина, Івано-Франкі́вщина, Донéччина, Лебеді́нщина*, порівн. *Васи́лькiв, Івано-Франкі́вськ, Донéцьк, Лебеді́н, васи́лькiвський, івано-франкі́вський, донéцький, лебеді́нський*). Дехто в цих іменниках наголошує звук *и* в суфіксі *-щина: Полта́вщи́на, Ки́ївщи́на, Ха́рківщи́на*. Такий наголос порушує усталену систему наголосу української літературної мови, тому залишається поза її нормою, вживання його є помилкою. Неправильно також ставити наголос на другому складі в іменниках *позі́чка, по-смíшка*, що іноді спостерігається в літературному мовленні. Пояснюється ж це, певно, впливом наголошених споріднених слів *позі́чити, смíх, смíшно*. Але в сучасній українській літературній мові ці іменники щодо наголосу включаються в одну систему з іменниками *пiдiлка, пiзначка, пiкришка, пiсвiдка, пiхибка*. Отже, правильно їх наголошувати треба так: *пiзичка, пiсмiшка*.

Віддієслівні іменники середнього роду на **-ання** наголошуються звичайно на тому складі, що й інфінітиви, від яких вони утворені: *чита́ти—чита́ння, пи́сати—писа́ння, пита́ти—пита́ння, скака́ти—скака́ння, відбива́ти—відбива́ння, завда́ти—завда́ння, видава́ти—видава́ння, розклада́ти—розклада́ння, одужа́ти—одужа́ння, вигодо́вувати—вигодо́вування*.

Тому випадає з норми і є помилковим наголошування типу *чи́тання, пи́тання* або *завда́ння* (важливе завдання), що подекуди трапляється в осіб, які не засвоїли добре літературну мову.

В окремих інфінітивах префікс **ви-** перетягає на себе наголос: *да́ти—вида́ти, гна́ти—ви́гнати*. Однак іменники, утворені від них, часто теж наголошують суфікс (*ви́гна́ння, вида́ння*), як і в безпрефіксно-му інфінітиві. Але від інфінітива *ви́ховати* утворюються іменники *ви́ховання* і *вихова́ння*, причому перший з них вживається на означення завершеної дії або наслідку дії (*добре ви́ховання*), а другий — на означення незавершеної або постійної дії (*дбати про фізичне ви́ховання учнів*).

Закономірним у сучасній українській літературній мові є наголошування кінцевого складу в дієсловах *везти́, нести́, привезти́, завести́, перенести́, піднести́, пронести́, занести́, клясти́* і под., а також у всіх формах їх: *везу́, веду́, несу́, привезу́, перенесу́, принесу́, занесу́, везе́ш, веземо́, клянемо́, везе́ть, везу́ть, несеш, несемо́, несете́, несуть, везла́, вела́, несла́, кляла́, привезла́, перенесла́, занесла́, принесла́, при-несли́, принесі́, везі́ть, несі́ть, перенесі́ть, піднесі́ть, занесі́ть*.

Наголос цих дієслів на кореневому складі в інфінітиві та в усіх формах минулого часу (*везти, нести, принести, піднести, несла, везла, принесла, везли, несли, принесли*) і на передостанньому складі в першій та другій особі множини теперішнього часу (*веземо, несемо, везете, несете, привезете, принесете*) не властивий літературній мові, він характерний лише для багатьох говорів південно-західного наріччя. Під впливом цих говорів такий наголос закріпився тільки в сталому словосполученні *піднести руки*, наприклад, у реченні: *Хто за, прошу піднести руки*.

У дієслові *бути* з наголошеною основою вживається інфінітив і форми майбутнього часу (*бу́ду, будеш, буде, будемо, будете, будуть*), а в формах минулого часу жіночого й середнього роду та в формах множини наголос падає на закінчення: *була́, було́, були́*. Наголошення *бу́ло, була, бу́ли*, як і *буде́, будемо́*, властиве деяким діалектам, у літературній мові позанормативне.

Система українського наголосу досить складна, тому в усіх сумнівних випадках потрібно звертатися за довідками до словників.

Наголоси сучасної української літературної мови сформувалися головним чином на південно-східній діалектній основі, хоч певний вплив на їх становлення мали й південно-західні говори. Звичайно кожне слово має один наголос. Проте в окремих словах, правда, їх дуже небагато, ще й тепер літературна норма допускає подвійне наголошення без будь-якої диференціації значення, наприклад: *пóмилка*—*помі́лка*, *у́смішка*—*усмі́шка*, *допові́сті*—*доповісти*, *опові́дач*—*оповідач* тощо. Обидва наголоси тут правильні. Вони, як правило, відбивають різні впливи на формування літературної мови та системи наголосу в ній.

У формуванні словесного наголосу винятково важливу роль відіграє поетична мова. З огляду на це велике значення для формування наголосу в українській мові мають вірші Т.Шевченка, Лесі Українки, М.Рильського, П.Тичини, В.Сосюри та ін., де місце наголосу в слові, як взагалі в поезії, визначається розміром вірша. Проілюструємо це на прикладі наголошування слова *му́зика* (П.Тичина). Наголос *музі́ка* тепер трапляється зрідка тільки як стилістичний паралелізм до звичайного в сучасній українській літературній мові *музикант*.

Проте й у поетичній мові можливі відхилення від літературної норми в наголошуванні слів, що в одних випадках пояснюється впливом діалектного наголосу (І *не́сла в далеч сонячна ріка високу й грі́зну тінь войовника*. — М.Бажан), в інших — зумовлено специфікою вірша, потребою вкласти слово у визначений певним розміром рядок (І *рушник виши́ваний на щастя дала*. — А.Малишко).

Нормою літературної мови у виділених нами словах є наголоси: *несла́, виши́ваний*.

Наз можливі особливості наголосу у віршованій мові обов'язково потрібно звертати увагу при читанні вголос поетичних творів.

Не завжди збігається з літературною нормою й наголос у народних піснях, прислів'ях, приказках, наприклад: *Тихо, тихо Дунай воду не́се* (літературне *несе́*). *Чекай ря́ду — дістанеш коля́ду* (при літературній нормі *коляду́*). *Кіт гуде́ — в нас весілля буде́* (літературна норма *буде́*). У них теж дуже часто трапляється діалектний наголос, здебільшого саме тієї місцевості, де виникла відповідна пісня чи якийсь інший народний твір або вираз.

Під впливом народної творчості діалектне наголошування іноді проникає й у поезію. Наприклад, у Тичини:

На майдані коло церкви

Революція іде.

– Хай чабан! – усі гукнули, –

За отамана буде́.

Порівн. у народній пісні “Копав, копав криниченьку”:

Її люди візьмуть,

Моя не буде́!

Наводимо ряд слів з позначенням наголосу, саме тих із них, у яких, за нашими спостереженнями, часто трапляється порушення літературних норм:

аге́нт	де-ю́ре	некро́поль
аге́нтство	джерело́	нести́
алкого́ль	добу́ток	новий
аре́шт	до́гмат	оди́на́дцять
байду́жий	докуме́нт	о́цет
бездо́глядний	екску́рс	пала́ц
бездо́глядність	жадо́ба	пара́ліч
бібліоте́ка	завда́ння	парте́р
Букови́на	зага́дка	па́сквіль
бюрократи́я	зама́зка (предмет)	па́сквільний
валови́й	замáзка (дія)	переклада́ч
ветерина́рія	запита́ння	переклада́чка
ви́года (користь)	за́спів	підвезти́
виго́да (зручність)	за́чіска	підвести́
вида́ння	зна́хідка	плане́р
визна́ння	зупи́нка	предме́т
вимо́ва	зустрі́чний	різнови́д
вимо́га	ім'я́	розв'я́зка
ви́падок	істері́я	русло́
відвезти́	камфо́ра	сімдеся́т
віднести́	катало́г	течі́я
відобрази́ти	кварта́л	тітульни́й

вісімдесят	кілометр	трубопровід
возз'єднання	компроміс	укладач
газопровід	компромісний	урочістий
гастронómія	кулінарія	фарфóр
гéнезис	листопад	фарфóровий
глядáч	літóпис	філантрóпія
громадський	медикамент	цэнтнер
гуляш	металургія	черговий
гуртожиток	міліметр	чотирна́дцять
демократія	на́хідка	шляхопровід
дэмпінг		шофёр

Крім словесного, велике значення в усному мовленні має л о г і ч - н и й , або ф р а з о в и й , наголос. Під логічним наголосом розуміють виділення в реченні за допомогою посилення голосу того слова, на яке падає найбільше смислове навантаження. Якщо, наприклад, у реченні “Ви знаєте про це” треба підкреслити смислове значення присудка *знаєте*, то логічний наголос буде падати на нього (*Ви знає-те про це*), а якщо смислове навантаження зосереджується на підме-ті **Ви**, то й логічний наголос пересувається сюди (*Ви знаєте про це*).

Правильне виділення слів за допомогою логічного наголосу є од-нією з обов’язкових умов точного й повного донесення висловлюва-ної думки до тих, кому вона призначається.

Пильнуймо красу мови

Мова – це невичерпні скарби людського розуму, найтонших люд-ських почувань. У мові відбита вся багатотисячолітня історія народу, його боротьба за найсвітліші людські ідеали, мова для кожного є найваж-ливішим засобом багатогранного спілкування з іншими людьми, за-собом висловлення думок, емоцій, надій і сподівань. І в праці, і на відпочинку, і в щасті, і в горі – завжди наше життя пов’язане з мо-вою.

Рідним словом батьки щоденно виховують своїх дітей, прищеп-люють їм найкращі людські якості – працьовитість, доброту, чес-ність, за допомогою слова вчителі вводять учнів у світлий храм нау-ки < ... >.

Мова є засобом не тільки збереження багатоговікового досвіду, нагромадженого людством, а й передачі його іншим поколінням. Вона забезпечує історичну безперервність духовної культури народу.

Без мови неможливе існування будь-якого людського колективу, неможливе виробництво, трудова діяльність, творча праця, взагалі неможливе існування людини.

А все це вимагає від кожного з нас бережного ставлення до своєї мови. Щоб мова якнайкраще виконувала належні їй суспільні функції, потрібно завжди правильно й на своєму місці вживати кожне слово, правильно поєднувати слова в словосполучення й речення. Але цього недостатньо. Треба також завжди й у всьому пильнувати, щоб ніколи не порушувати узвичаєних у літературній мові норм вимови та наголосу, дбати про правильність і природну красу своєї мови.

Незаперечним є те, що носій високої культури ніколи не дозволить собі псувати мову, при всіх умовах не порушує її внутрішніх законів. Кожному відомо, що скалічена, попсована мова ніколи не підносила людину, а, навпаки, принижувала її, примітизувала мислення, заважала їй зростати інтелектуально.

Мова найкраще служить людині тоді, коли той, хто користується нею, якнайповніше володіє її скарбами. А для цього треба вивчати будову мови, словник, норми вимови, треба виховувати любов до мови, любов до рідного слова. Любити мову і добре знати її – поняття взаємозв'язані. Добре з цього приводу сказав у статті “Слово рідної мови” відомий сучасний український педагог В.О.Сухомлинський: “Щоб любити – треба знати, а щоб проникнути в таку тонку й неосяжну величну й багатогранну річ, як мова, треба її любити”¹.

Про любов до рідної мови висловлено багато правдивих і прекрасних думок. Усіх нас з дитинства зворушують і хвилюють натхненні слова І.С.Тургенева про велику, могутню, правдиву і вільну російську мову. Це йому, видатному російському письменникові, належить звернений до всіх нас заклик, що ніколи не старіє: “Бережіть чистоту мови, як святину!”

¹ Українська мова і література в школі, 1968, № 12, с.2.

Любити й шанувати прекрасну українську мову гаряче закликали в своїх творах Т.Шевченко, І.Франко, Панас Мирний, Леся Українка, П.Тичина, М.Рильський, В.Сосюра, О.Довженко й багато інших майстрів художнього слова.

*Любіть красу своєї мови,
Звучання слів і запах слів:
Це квітка ніжна і чудова
Коханих батьківських степів, —*

такими словами зворушливо звертається до нас поет Т.Масенко. < ... >.

Добре знання рідної мови є єдиною надійною основою оволодіння іноземними мовами. Тут не можна не визнати слушності вислову згаданого вище досвідченого педагога, що той, хто “не знає посправжньому, а отже, й не любить рідної мови, той неук і в інших мовах”. Знання ж іноземних мов, як відомо, розширює реальні можливості людини глибше пізнавати світову культуру, повніше використовувати її надбання.

Отже, настійна суспільна потреба вимагає від кожного невпинно дбати про досконале знання рідної мови, її стилістичних багатств, граматичної структури, словникового складу, вимови, дбати про її красу й чистоту, відточувати цю надійну зброю < ... >.

БІБЛІОГРАФІЯ

І.К.Білодід. Розвиток мов соціалістичних націй СРСР, К., “Наукова думка”, 1967.

Сучасна українська літературна мова, за загальною редакцією акад. АН УРСР І.К.Білодіда, т. 1. Вступ. Фонетика, К., “Наукова думка”, 1969.

М.А.Жовтобрюх, Б.М.Кулик. Курс сучасної української літературної мови, ч.1, К., “Радянська школа”, 1965.

М.І.Погрібний. Словник наголосів української літературної мови, вид. друге, К., “Радянська школа”, 1964.

А.П.Коваль. Культура української мови. К., “Наукова думка”, 1966.

Зб. “Про культуру мови”, К., “Наукова думка”, 1964.

Зб. “Українське усне літературне мовлення”, К., “Наукова думка”, 1967.

ПРОЦЕСИ ЗБЛИЖЕННЯ УСНОГО І ПИСЕМНОГО ЛІТЕРАТУРНОГО МОВЛЕННЯ

Різноаспектні дослідження найрізноманітніших взаємозв'язків усного і писемного літературного мовлення належать до дуже важливих і актуальних у сучасній лінгвістичній науці, хоча, на жаль, в українському мовознавстві їм приділяють ще недостатньо уваги. Велику теоретичну і практичну вагу має, зокрема, всебічне вивчення процесів зближення двох форм виявлення й існування сучасної літературної мови — усної і писемної.

Відомо, що соціальна здатність, ситуативність, стильова диференціація, система комунікативних структур, добір функціонально типологізованих одиниць різних рівнів, їх активізація і частотність в усному й писемному літературному мовленні не ідентичні не тільки в діахронному, а й у синхронному аспекті. Тому повний збіг цих двох форм реалізації літературної мови ні з погляду функціонального, ні з погляду структурного неможливий. Однак тенденція до їх зближення і вирівнювання на певному історичному етапі безсумнівна. Спостерігається вона і в сучасній українській літературній мові.

Процеси зближення усного й писемного літературного мовлення в різних національних мовах виявляються досить часто неоднаково. Це залежить насамперед від конкретних умов функціонування мови, а її функціональний розвиток, на відміну від структурного, завжди якнайтісніше пов'язаний з історією народу, якому мова належить, і повністю зумовлюється екстралінгвістичними, соціальними факторами, в той час як структурний розвиток визначається зовнішніми і внутрішніми причинами. Специфічні особливості щодо цього властиві й українській літературній мові.

Кодифікована літературна мова в писемній формі звичайно виникає раніше, ніж в усній; саме тому в писемній формі її стильова диференціація певний час виявляється розвиненішою, а стилістична система багатшою, ніж в усному літературному мовленні. Це загальна закономірність розвитку всіх літературних мов. Розвиток української літературної мови й процес її стильової диференціації в дожовтневий період у царській Росії й цісарській Австро-Угорщині ускладнювалися штучним обмеженням її суспільних функцій, внаслідок

док чого вона довгий час розвивалась лише як мова художньої літератури, менше як мова публіцистики і ще менше як мова науки. Інші її структурно-функціональні стилі, в тому числі й усі стилі усного мовлення, перебували в ембріональному стані. Усна комунікація відбувалася в основному на діалектному рівні.

Нові соціальні умови в радянський період, коли українська літературна мова стала обслуговувати всі сфери суспільного життя українського народу, визначили процес її інтенсивного і всебічного стильового розвитку й удосконалення. На цей період припадає завершення стильової диференціації української літературної мови, спершу в її писемній, а потім в усній формі.

Активна участь населення в колективному виробництві, громадському житті й державному управлінні, вивчення української мови в усіх загальноосвітніх школах, використання її в спеціальних середніх і вищих навчальних закладах, наявність великого прошарку інтелігенції не тільки серед міського, а й серед сільського населення, значне піднесення загальної культури народу створили умови для функціонування розвиненої стильової системи українського усного мовлення, як і усного мовлення інших народів соціалістичних країн, на літературній, а не на діалектній основі. Грунтуючись на розумінні функціонального стилю як зумовленої метою й ситуацією мовного акту єдності комунікативних структур, виражених граматичними, лексико-семантичними й фразеологічними засобами, можемо констатувати високу стильову диференціацію сучасної української літературної мови не тільки в писемному, а й в усному діалогічному та монологічному мовленні. При цьому варто додати, що у зв'язку з широким використанням технічних засобів передавання інформації (радіомовлення, телебачення) єдиний раніше безпосередньо-контактний тип літературного монологу втратив своє монопольне становище, оскільки поряд з ним набув широкого розповсюдження також посередньо-контактний тип усного монологічного мовлення в його літературному оформленні.

Отже, відбувається вирівнювання реальних можливостей усного й писемного літературного мовлення в суспільній комунікації, що визначається їх стильовою диференціацією, властивою розвиненим національним мовам. Виробнича, політична, наукова, культурно-мистецька, літературно-художня, побутова й будь-яка інша інформація, що передається різними каналами українською мовою в її ус-

ній формі, тепер така ж багата, як і та, що надходить у писемній формі.

Таким чином, зближення усного й писемного літературного мовлення насамперед відбувається в сфері їх стильової диференціації, безпосередньо зумовленої суспільними факторами.

Зближення усної й писемної форм літературної мови здійснюється також у сфері взаємозв'язку і взаємодії їх з діалектним середовищем, що теж зумовлюється впливом соціальних факторів.

Кодифіковані літературні мови в писемній формі генетично, звичайно, пов'язані з якимось певним діалектом чи групою споріднених діалектів, але, як правило, швидко набувають інтердіалектного, загальнонаціонального характеру. Хоча писемна літературна мова й не втрачає зв'язку з діалектним середовищем, що живить її, проте вона сприймає з нього лише окремі життєздатні в ній елементи, підкоряючи їх своїм нормам. З усіх структурних підсистем з цього погляду найбільш непроникна, як відомо, фонетико-граматична, відкритіша для сприйняття діалектизмів лексична підсистема, але й то, власне, в стилях художньої літератури; в інших же функціональних стилях писемне літературне мовлення майже непроникне для діалектизмів. Ступінь поповнення літературної мови діалектними елементами залежить також і від стабільності її норм: чим стабільніші ці норми, тим діалектний вплив на писемне літературне мовлення менший.

В українській літературній мові реалізація цієї загальної закономірності характеризувалась деякими істотними особливостями й відхиленнями. По-перше, у зв'язку з тим, що в українській літературній мові у дожовтневий період високої досконалості досягли лише стилі художньої літератури, які і ставили її в рівень з найрозвиненішими мовами світу, а інші стилі її писемної форми, зокрема офіційно-діловий, науково-технічний, виробничо-професійний, посідали в ній ще порівняно невелике місце, діалектна лексика проникала до її системи далеко вільніше, ніж у мовах з одночасним формуванням і розвитком усіх важливих функціональних стилів. По-друге, довгочасне державне роз'єднання території з українським населенням спричинилося до того, що в українській літературній мові, крім загальнонаціональних фонетико-граматичних і лексичних норм, сформованих на Наддніпрянській Україні, які у другій половині XIX ст. набули вже відносної стабільності, виникли ще в XIX ст. й обласні їх варіанти, що використовувалися у деяких художніх творах західноукраїнських письменників, у періодичній пресі й інших західноукраїн-

ських виданнях аж до 1945 р. Це було однією з екстралінгвістичних причин, що гальмували становлення єдиних норм української літературної мови й сприяли активному проникненню до неї різносистемних діалектизмів.

Взаємодія усного літературного мовлення з діалектним середовищем взагалі здійснюється активніше, ніж писемного. Проте й вона неоднорідна, її активність залежить від стильової спрямованості мовлення й від ступеня оволодіння тим, хто говорить, літературними нормами. Щодо стильової спрямованості, то з цього погляду на крайніх полюсах перебувають наперед підготоване — аудиторне чи радіомікрофонне — публічне мовлення на суспільну чи наукову тематику (лекція, доповідь тощо) і спонтанне мовлення на побутову тематику. Між ними розташовуються всі інші жанрово-стильові різновиди усної форми літературної мови — дидактичне мовлення, звичайне побутове, мітингове, офіційно-діловий діалог і т. д. При цьому спонтанне розмовне мовлення за ознакою взаємодії з діалектним середовищем відчутно відрізняється від усіх інших різновидів усного діалогу й монологу, оскільки в ньому обов'язковість літературної норми послаблена, а ситуативні умови його реалізації найбільш сприяють діалектному впливу на нього. Як і в писемному варіанті, усне мовлення сильніше підпадає впливові на нього лексичних діалектизмів і менше — фонетико-граматичних.

У сучасному українському усному літературному мовленні спостерігаються дві важливі тенденції, що виключають одна одну. З одного боку, особи з діалектного середовища, які ще недостатньо опанували літературні норми, розхитують ці норми, прикладом чого можуть бути й окремі виступи по радіомовленню і телебаченню. Але, з другого боку, в сучасних умовах функціонування української літературної мови, коли відносно швидко зростає загальна культура, її норми набувають все ширшої основи в мовній практиці народу, а це оберігає їх від розхитування й зміцнює їх стабільність. При цьому друга тенденція виявляється сильнішою.

Після возз'єднання західноукраїнських земель у єдиній Радянській державі обласні варіанти літературної норми, що в свій час склалися на цих землях і мали за собою певну традицію, порівняно легко й швидко були подолані в писемному літературному мовленні всіх його функціональних стилів, крім епістолярного, розрахованого на вузьку, а іноді й інтимну сферу мовного обслуговування. Процес подолання обласних варіантів в усному літературному мовленні відбу-

вався значно повільніше і нерівномірно, хоч під впливом школи, театру, радіо, телебачення, внаслідок спілкування з населенням інших областей, а також певною мірою і під впливом друкованого слова значна частина носіїв літературної мови частково або й повністю їх втратила.

Інтенсивність засвоєння єдиних літературних норм і подолання відхилень від них в усному мовленні залежить від деяких екстралінгвістичних фактів, серед яких першорядну роль відіграє його суспільне призначення. Але безсумнівним є той факт, що усне літературне мовлення за рівнем унормованості в наш час наближається до мовлення писемного.

Зближення усного і писемного літературного мовлення відбувається також внаслідок їх постійного взаємовпливу. Однак варто підкреслити, що писемне мовлення, якому властива більша стабільність норми, сильніше впливає на усне. Вплив писемного мовлення на усне виявляється неоднаково в різних його стильових відгалуженнях і різних структурних сферах. Найпомітніший він у публічних виступах наукового й публіцистичного характеру, найменший – у розмовному мовленні побутового характеру.

Ступінь впливу писемної мови на усну залежить також від сили традицій у вживанні тих чи інших норм усного мовлення. Чим нормованіше усне мовлення, тим міцніші традиції вживання його норм, тим вплив на нього мовлення писемного менший.

Писемне мовлення є для усного одним з основних джерел поповнення науковою й суспільно-політичною лексикою; граматичні норми усного мовлення складаються теж під впливом норм писемного мовлення. Проте на синтаксичному рівні, а іноді й на лексичному, вплив писемного мовлення на усне може виявлятися негативно, нівелюючи стилістичну специфіку останнього, наповнюючи його мовними штампами.

Певний вплив на орфоепічні норми виявляє орфографія, хоч він, цей вплив, обмежений, звичайно, внутрішніми закономірностями фонологічної системи мови.

Усне мовлення найактивніше впливає на писемне в галузі лексики, особливо з емоційної сфери. Інші структурні рівні мови піддаються йому менше.

Глибоке й всебічне дослідження поставлених проблем, теоретичне й практичне спрямування якого не викликає сумніву, вимагає залучення якнайширшого матеріалу не лише писемного, а й усного літературного мовлення в його безпосередньому функціонуванні.

Павло Гнатович ЖИТЕЦЬКИЙ*(До 150-річчя з дня народження)*

Серед видатних вітчизняних мовознавців другої половини ХІХ—початку ХХ ст. почесне місце належить Павлу Гнатовичу Житецькому. Наукова спадщина вченого велика й багатогранна. Він є автором важливих досліджень з української історичної фонетики та з історії української літературної мови, публікацій давніх пам'яток української мови, літератури та фольклору. Досліджував він історію російської літературної мови, брав активну участь у роботі над словником української мови за редакцією Б. Грінченка та в розв'язанні актуального для того часу питання нормалізації української орфографії. І, нарешті, він був талановитим педагогом та автором шкільних посібників.

Народився П. Г. Житецький 23 грудня 1836 р. (за н. ст. 4 січня 1837 р.) у м. Кременчуці на Полтавщині в родині священика. Середню освіту здобув у Полтавській духовній семінарії, вищу — на історико-філологічному факультеті Київського університету, який закінчив у 1864 р.

Будучи студентом університету, П.Г. Житецький разом з прогресивно настроєними колегами працює в одній з київських недільних шкіл, що тоді виникали в багатьох містах (у 1862 р. урядом були закриті). Він спілкується з селянами, записує зразки народних говорів і народної поетичної творчості. Ще студентом у журналі „Основа” (1862, № 3) публікує статтю „Русский патриотизм”, у якій виходив з тих самих ідейних позицій, що їх обстоював М. Г. Чернишевський у статті „Национальная бестактность” (журнал „Современник”, 1861, № 7).

Після закінчення університету П. Г. Житецький чотири роки працює вчителем російської мови та літератури в гімназії Кам'янця-Подільського, а в 1868 р. повертається до Києва. Тут він на такій же посаді працює в Києво-Печерській прогімназії, потім у чоловічій та жіночій гімназіях. Коли ж у 1871 р. в Києві відкрилася колегія Павла Галагана, переходить туди на посаду викладача словесності.

Незважаючи на велику завантаженість педагогічними обов'язками в середній школі, П.Г. Житецький багато енергії віддає і науководослідній роботі. В 1878 р. за працю „Очерк звуковой истории малорусского наречия” він здобуває ступінь магістра російської мови та

літератури. Але в серпні 1880 р. його за неблагонадійність звільняють з посади вчителя в колегії П. Галагана, і він виїжджає до Петербурга. Там якийсь час учителює, а потім на пропозицію академіка І.І. Срезневського, який високо цінував його наукові праці, П.Г. Житецького запрошують до університету, де він у 1881—1882 навчальному році читає лекції студентам-філологам.

У 1882 р., коли з'явилася змога поновити його на роботі в колегії П. Галагана, Павло Гнатович повертається до Києва і безперервно працює до 1893 р. Тяжка недуга (параліч) змусила його піти у відставку, але не зламала волі вченого. До кінця життя прикутий до кабінету, він не кинув наукової праці.

За видатні наукові заслуги Російська Академія наук у грудні 1898 р. обирає його своїм членом-кореспондентом, а в травні 1908 р. йому без захисту дисертації присуджується вчений ступінь доктора наук.

Помер П.Г. Житецький 5 (за н. ст. 18) березня 1911 р.

У 1874 р. в Києві відбувся III археологічний з'їзд, на якому вчений виступив з доповіддю про дуже важливу пам'ятку староукраїнської літературної мови — рукопис Пересопницького євангелія 1556—1561 рр. Він докладно проаналізував палеографічні особливості цієї пам'ятки та її мову і довів, що в ній відбиті народнорозмовні риси — найкраще в народній фразеології, побудові речень, порядку слів; знайшла в ній відображення й українська фонетика, хоч її й затемнює стара орфографія, через яку не завжди може пробитися українська вимова, а також морфологічні форми живої української мови. Дослідник схилився до думки, що рукопис відбиває фонетичні властивості української мови на середній стадії її історичного розвитку. Відзначив він також чехізми і полонізми в пам'ятці, даючи їм належне філологічне пояснення. П.Г. Житецький перший увів до наукового обігу цю надзвичайно цінну пам'ятку. Під назвою „Описание Пересопницкой рукописи XVI в.” його дослідження було опубліковане в „Трудах III археологического съезда” (К., 1876) з додатком великих уривків текстів пам'ятки. Нині Пересопницьке євангеліє підготовлене до публікації в академічному видавництві „Наукова думка”.

Велику увагу привернула до себе праця П.Г. Житецького „Очерк звуковой истории малорусского наречия” (К., 1876), видана з додатком зразків українських говорів, окремих їх характеристик та уривків з текстів писемної мови XIV—XVII ст. Це перше в науці ґрунтов-

не і узагальнююче дослідження історичної фонетики української мови, виконане на основі вивчення давніх пам'яток української писемності та живих народних говорів, започаткувало українську історичну фонетику як окрему спеціальну наукову дисципліну. Академія наук удостоїла працю високої нагороди — Уваровської премії.

Розв'язуючи в монографії питання про походження української мови, автор приходять до висновку, що в житті східнослов'янських мов існував спільний період, „момент спільноруський, такий момент, за якого, поряд з діалектною різноманітністю руських нарід у їх первинному вигляді, існувала типова близькість між ними в основних рисах”¹. Правда, він ще не міг визначити хронологічної межі існування східнослов'янської мовної спільності й дати їй належну характеристику, безпідставно пов'язував деякі звукові зміни української мови з діалектним членуванням у середовищі цієї спільності (ствердіння приголосних перед **е**, розвиток **ы** та **і** в сучасний голосний **и** тощо). Проте окремі питання української історичної фонетики, як-от занепад зредукованих **ъ**, **ь**, звукова природа **ѣ** і його рефлекс на українському ґрунті, виникнення і з давніх **о** й **е** та інші, знайшли в праці досить докладне висвітлення. Не всі висновки й теоретичні узагальнення, що вона містить, однаково цінні — в розпорядженні дослідника ще не було фактичного матеріалу „в такій кількості, як бажалося б”². Він сам це добре усвідомлював і мав надію, що „з часом відкриються нові факти, які дадуть можливість здобути точніші висновки й ширші узагальнення”². Але й те, що можна зробити на основі вже зібраного матеріалу, збуджуватиме думку, вважав автор праці, до відкриття нових шляхів у науці, які приведуть до обґрунтованіших пояснень розгляданих історичних явищ. Багато теоретичних положень, висловлених у праці, стали основою дальшого наукового вивчення історії фонетичної системи української мови, і в цьому її велике значення.

Дослідження містить також цінний матеріал і для української діалектології; позитивним внеском до науки про українські говори був поділ їх на три групи: північну, галицьку (західну) та українську (південно-східну).

Найбільше уваги в своїй науковій діяльності приділив П.Г. Житецький вивченню історії староукраїнської літературної мови. Їй бу-

¹ Житецкий П. Очерк звуковой истории малорусского наречия. К., 1876, с. 31.

² Там же, с. 3.

ла присвячена і його перша наукова праця про Пересопницький рукопис. Та найважливішою для пізнання історії української літературної мови є монографія вченого „Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в.” (К., 1889), в якій на великому фактичному матеріалі висвітлюється розвиток української мови в один з найскладніших періодів її історії. Про високий науковий рівень цієї праці свідчить той факт, що Академія наук вдруге удостоїла її автора Уваровської премії.

В „Очерках литературной истории малорусского наречия в XVII в.” П.Г. Житецький всебічно аналізує роль старослов'янської мови, вживаної тоді на Україні в різних жанрах писемності. Він доводить, що українські письменники того часу дуже часто вагалися між мовою старослов'янською і живою народною, яка проникала у всілякі акти, грамоти, канцелярські документи, а то й у твори іншого жанру. Одні з них, прагнучи писати старослов'янською мовою, допускали в своїх творах багато розмовних елементів, інші ж, бажаючи писати „простою” мовою, ніяк не могли обійтися без старослов'янської. На підставі детального вивчення старослов'янської граматики М. Смотрицького та мови значної кількості художніх, полемічних та інших тогочасних творів автор робить обґрунтований висновок, що мова, яку вважали старослов'янською, чи, за тодішньою термінологією, церковнослов'янською, насправді була слов'яноноруською, вона включала немало елементів — лексичних і граматичних — східнослов'янських мов, зокрема й української.

П.Г. Житецький ґрунтовно дослідив лексику української книжної мови XVII ст., зокрема й зафіксовану у видатній лексикографічній пам'ятці того часу — „Лексиконі” П. Беринди, вперше виданому в Києві в 1627 р., проаналізував взаємозв'язок у ній українських, польських і російських елементів. Його дослідницьку увагу привернула також фонетика, граматичні форми — відмінювання іменників та дієслів — і стилістичні особливості тодішньої літературної мови, виявлення в ній спільних і відмінних для української і старослов'янської мови компонентів. Усе це дало змогу авторові праці виявити два напрями в розвитку староукраїнської літературної мови — слов'янський і книжний український. Учений спиняється на аналізі умов, у яких розвивалася староукраїнська літературна мова XVII ст., розкриває

причини, що сприяють проникненню живомовних елементів у мову літературну і загалом переважають, на його думку, „над книжними, церковнослов'янськими”³.

Дослідження П.Г. Житецького „Очерк литературной истории малорусского наречия...” на довгий час визначило основні напрями вивчення староукраїнської літературної мови; в деяких своїх положеннях і дотепер воно не втратило наукового значення. До цієї праці був доданий словник книжної української мови за рукописом невідомого автора XVII ст. під назвою „Синонима словеноросская”.

Велику працю „Энеида” Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII в.” (К., 1900) П.Г. Житецький присвятив аналізу мови староукраїнської літератури в останній період її історії і надзвичайно важливій проблемі наступності в розвитку старої й нової української літератури. Всебічно висвітлюються в ній особливості обох різновидів староукраїнської літературної мови — слов'яноруського, представленого у творах Ф. Прокоповича, В. Григоровича-Барського, в „Літописі” Г. Грабянки, у відомих тогочасних драмах, і різновиду книжного українського, що ним написані окремі літописи, діаріуші, господарські поради та деякі інші твори. Автор простежує поступовий занепад староукраїнської літературної мови в обох її різновидах, розкриває причини цього процесу. Разом з тим він звертає увагу на те, що поряд з обома типами староукраїнської мови ще з XVII ст., а особливо активно у XVIII ст. розвивається літературна мова на народній основі. Вона представлена в інтермедіях, сценках з народного побуту, в різноманітних за змістом і формою піснях, у різдвяних і великодніх, сатиричних, гумористичних, ліричних і побутових віршах та в іншій словесній творчості тодішніх соціальних низів, дрібної сільської й міської інтелігенції. Твори, написані народною мовою, тоді поширювалися здебільшого як анонімні. Багато з них вперше до наукового обігу ввів П.Г. Житецький, і в цьому його велика заслуга.

У науковій літературі кінця XIX ст., та й пізніше, поширений був погляд, що між старою й новою українською літературою не існувало спадкоємності, органічного зв'язку, що „Енеїда” І.П. Котляревського виникла під стороннім, зовнішнім впливом — „Энеиды” Осипова, французьких та інших західноєвропейських поетів.

³ Ж и т е ц к и й П. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в. К., 1889, с. 140.

П.Г. Житецький, дослідивши великий фактичний матеріал, який дав йому змогу реальніше розглянути поставлену проблему, аргументовано заперечив такий погляд і переконливо довів, що автор „Енеїди” лише скористався з давньої „світової фабули”, але „влив у той старий міх нове вино української народної творчості”⁴. Його епохальний твір, що знаменував початок нової української літератури й літературної мови, є наслідком не зовнішніх впливів, а внутрішнього розвитку попередньої літературної творчості, саме тієї, яка здійснювалася на народномовній основі, що знала й побутову комедію, і стиль бурлеску; славнозвісна „Енеїда” являла собою продовження на новому високому мистецькому рівні того, що переживала українська література у XVIII ст. Відмінність її від попередніх інтермедій та різного типу віршів не тільки в тому, що вона охоплює значно більше коло питань, важливих в тодішньому суспільному житті, а й у тому, що її автор, талановитий митець, висвітлюючи ці питання, послідовно додержувався в ній поетичного реалізму та демократичного світогляду, і це стало основною тенденцією і нової української літератури. Отже, між старою українською літературою, яка розвивалася на народнорозмовній основі, і новою літературою та новою українською літературною мовою не було розриву, ніколи не втрачалися традиції наступності і спадкоємності в їх розвитку. Такий висновок закономірно випливає з дослідження цієї проблеми П.Г. Житецьким. Його поділяють, висуваючи, звичайно, й нові, додаткові аргументи, також і сучасні дослідники.

Кілька статей присвятив П.Г. Житецький окремим питанням розвитку старої літератури та літературної мови. Так, у 1877 р. у журналі „Archiv für slavische Philologie” він надрукував дві невеликі розвідки. Перша з них присвячена характеристиці мови українського вірша про поразку Богдана Хмельницького під Берестечком у 1651 р. (у записі XVII ст.), текст якого тут і опублікований. На підставі мовних особливостей цього вірша доведено, що він не народного походження, а належить до шкільних творів того часу. Друга розвідка — це, власне, розгорнута рецензія на видання давньоруської пам’ятки „Слово о полку Ігоревім”, здійснене тоді у Львові. В цілому позитивно оцінивши видання, П.Г. Житецький висловлює і ряд слухних міркувань, що не залишилися поза увагою дослідників „Слова”. Він

⁴ Житецкий П. „Энеида” Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII в. К. 1900, с. 130.

наголосив на потребі всебічного вивчення мови цієї важливої пам'ятки давньоруської літератури, зокрема її синтаксису та поетичної фразеології, не обмежуючись вивченням лише фонетики та морфологічних особливостей, як це часто робили попередні дослідники. Проаналізувавши синтаксичну будову та поетичну ритміку пам'ятки, вчений висловив думку, що в пізнішому поетичному жанрі — історичних думах — є багато споріднених з нею рис. Зосередив він свою увагу також і на стилістичному значенні старослов'язнізмів у пам'ятці та на народнопоетичних джерелах фразеології, використуваної її автором.

Невелика (всього на вісім сторінок) передмова П.Г. Житецького до публікації П. Галагана „Малорусский вертеп” у журналі „Киевская старина” (1886, т. 10, с. 1 — 8) багата своїм змістом. У ній стисло викладена історія вертепної драми в порівнянні з іншими типами тогочасних українських драм, зокрема з інтермедіями М. Довгалевського. Порівняльна характеристика вертепної і шкільної драми дала підставу зробити висновок, що вони близькі між собою і змістом, і формальними ознаками, проте перша з них, розрахована на широкого тогочасного глядача, більш пов'язана з народним життям. Ця передмова містила чимало нового матеріалу, вона фактично накреслила також напрями дальшого вивчення одного з помітних жанрів старої української літератури.

Заслугує на серйозну увагу розвідка вченого „Острозька трагедія”, опублікована в „Записках наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка” (Львів, 1903, т. 51). В ній йдеться про мову віршованого твору, в якому відбиті трагічні події 1636 р. в м. Острозі, що сталися внаслідок протесту його православного населення проти гніту, здійснюваного покатоличеною Острозькою княгинею. Особливо ґрунтовно досліджується метрична будова вірша цього твору в зіставленні з українською пісенною метрикою й робляться загальні висновки про староукраїнську метрику віршованих творів у цілому. Опублікування тексту твору, що доти був відомий лише в рукописі, зробило його доступним для ширшого і різноаспектного наукового вивчення.

П.Г. Житецький завжди цікавився мовою народної творчості. Ще в 1893 р. він видає велику працю „Мысли о народных малорусских думах”. Всебічно вивчивши зміст, мову і поетичний стиль багатьох українських народних дум і зіставивши їх з пісенною народною творчістю, автор зазначає, що вони становлять оригінальне народ-

но-культурне явище і на відміну від пісень „народні за світоглядом та мовою і в той же час книжні за особливим складом мислі й способом її розвитку та вираження”⁵. Пояснюється це тим, що думи своїм суспільним призначенням відрізняються від призначення пісенної творчості, вони „не прості пісні, нав’язані швидкоплинним враженням життя, виспівані для того, щоб висловити приплив і відплив суб’єктивного відчуття даної хвилини. Думи призначалися для широкого кола слухачів, що шукали в них серйозної відповіді на питання родинного і суспільного життя”⁶. Їх автори повинні були мати певну шкільну освіту і разом з тим не відриватися від народного життя. Найімовірніше, вважав дослідник, творці українських народних дум — військові кобзарі та бандуристи, що мали якусь шкільну підготовку і були носіями як писемної, так і усної народної творчості.

Праця П.Г. Житецького про українські народні думи привернула до себе увагу багатьох відомих учених того часу. Про неї писали, її рецензували В. Ягич, О.М. Пипін, М.Ф. Сумцов, В.М. Перетц та інші, підкреслюючи новизну, ґрунтовність, оригінальність дослідження, важливість для науки. М.Ф. Сумцов, наприклад, писав, що вона „відкриває нове велике поле для наукових дослідів, при тому навертає увагу дослідників на взаємини між книжною літературною та народною поезією, між школою та життям, тобто туди, де доводиться мати справу зі складними взаєминами природної народної творчості, шкільної освіти і побуту, що історично склався”⁷. А В.М. Перетц уже в 1908 р. зазначав: „Ні до, ні після того, як вийшла книга Житецького про думи, не з’явилося праці, присвяченої цьому своєрідному жанрові української поезії, що переважила б той твір поважністю зібраного матеріалу і свіжістю висловлених ідей і висновків”⁸. Ця праця була великим внеском і в історію української мови, і в науку про український фольклор.

До багатьох своїх опублікованих праць П.Г. Житецький додавав зразки творів староукраїнської писемності та фольклору. Він мріяв також створити велику хрестоматію староукраїнської літератури,

⁵ Житецький П. Мысли о народных малорусских думах. К., 1893, с. 2.

⁶ Там же, с. 155.

⁷ Этнографическое обозрение, 1895, № 1, с. 107.

⁸ Перетц В. Павло Житецький. До ювілею 45-літньої наукової діяльності.— Записки українського наукового товариства у Києві. К., 1908, кн. 2, с. 32.

про що говорив і в своїй промові, виголошеній у 1886 р. на ювілеї Т.Г. Шевченка⁹. Тоді вже була складена програма цієї праці, що мала називатися „Історичний збірник української літератури”. На жаль, вона з різних причин залишилася не реалізованою, хоч в архіві вченого зберігається багато філологічно опрацьованих ним пам’яток церковнослов’янської, давньоруської і староукраїнської літератури й мови та записів української уснопоетичної творчості.

Цікавили вченого і питання загального мовознавства. Йому він присвятив дві свої розвідки: „Диалог Платона „Кратил” („Журнал Министерства народного просвещения”, 1890, грудень, с. 307—318) і „В. Гумбольдт в истории философского языкознания” („Вопросы философии и психологии”, 1900, кн. 1, с. 1—30). У першій з них висвітлюються проблеми зародження мовознавчої думки у греків, аналізуються ідеї, що їх містить один із значних творів античної давнини, який, на думку автора розвідки, „можна вважати за програму філософського мовознавства, за могутній синтез усіх його основ”¹⁰; у другій — спершу розглядаються думки філософів та лінгвістів про природу і початок мови, що висловлювались до Гумбольдта, а потім характеризуються близькі самому авторові розвідки погляди Гумбольдта на мову, як на живе, що вічно розвивається, явище, на мову як діяльність, що творить мисль.

Майже тридцять років свого творчого життя П.Г. Житецький віддав педагогічній роботі в середній школі. Серед його учнів у колегії П. Галагана був видатний учений-україніст і орієнталіст академік А.Ю. Кримський, який на все життя зберіг глибоку пошану до свого вчителя. Коли Павло Гнатович за станом здоров’я вже не міг працювати в школі, він вирішив втілити свій багатий педагогічний досвід у складанні посібників. Невдовзі побачили світ „Теория сочинения” (К., 1895), „Теория поэзии” (К., 1898) і „Очерки по истории поэзии” (К., 1898). Тогочасна педагогічна громадськість сприйняла їх дуже прихильно, і вони неодноразово перевидавалися за життя автора і пізніше.

⁹ Промова надрукована вже після смерті вченого в „Літературно-науковому віснику”, кн. 5. К., 1913, с. 296—303.

¹⁰ Житецкий П. Диалог Платона „Кратил”. — ЖМНП, 1890, декабрь, с. 309.

П.Г. Житецький, видатний учений і педагог, був разом з тим досить діяльним учасником різних науково-громадських заходів. Так, у 1873—76 рр. він співробітничав у „Записках Юго-Западного отдела русского географического общества”, певним чином впливаючи на зміст їх публікацій, а за дорученням керівництва відділу він склав програму досліджень з української мови та їх висвітлення в „Записках”. Увесь час близько стояв він до укладання словника української мови, що в 1907—1909 рр. вийшов у світ за редакцією Б.Д. Грінченка; читав його матеріали, вказував на певні недогляди, подавав цінні наукові поради щодо його поліпшення. Коли ж цей словник готувався вже до друку, Російська Академія наук звернулася до Павла Гнатювича з проханням дати свій відзив про матеріали комісії, створеної для визначення правопису словника. П.Г. Житецький, який все своє творче життя стежив за процесом нормалізації української орфографії і брав у ньому посильну участь, відгукнувся на це прохання й надіслав до комісії докладного листа з відповідними зауваженнями та порадами, що й були використані під час видання словника. Б.Д. Грінченко в передмові писав, що вважає за свій приємний обов’язок „висловити глибоку подяку П.Г. Житецькому і К.П. Михальчуку за їх постійну, за весь час роботи, допомогу, яка виявилась як у цінних наукових порадах, так і в переглядах праці та вказівках на її огріхи”¹¹.

Був П.Г. Житецький активним співробітником і журналу „Киевская старина”, в якому опублікував багато наукових праць; він був членом Київського історичного товариства літописця Нестора, завжди брав діяльну участь в організації шевченківських ювілейних свят, усіма можливими засобами сприяв виданню творів великого Кобзаря.

Наукова діяльність П.Г. Житецького, видатного філолога, вченого з широкою фаховою ерудицією, палко закоханого в свою справу, відданого народові, відбувалася на тлі загального розвитку тодішньої російської лінгвістичної науки, представленої зокрема працями І.І. Срезневського та Ф.І. Буслаєва; вона ідейно була близька до лінгвістично-філософських поглядів його сучасника О.О. Потєбні і становить, безперечно, певний етап у розвитку українського мовознавства, а його наукова спадщина міцно ввійшла в духовну скарбницю українського народу.

¹¹ Словарь української мови, т. 1. Передмова. К., 1958, с. XXXII.

ЄВГЕН КОСТЯНТИНОВИЧ ТИМЧЕНКО – ВЧЕНИЙ І ПЕДАГОГ

В історії українського мовознавства Євгену Костянтиновичу Тимченкові належить почесне місце. Народився він 27 жовтня 1866 р. в Полтаві в родині службовця. За програмою класичної гімназії одержав домашню освіту, а в 1885–1889 рр. як вільний слухач навчався на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету, однак його не закінчив, за станом здоров'я змушений був виїхати з Петербурга до Києва; там після вилікування два роки працював службовцем в управлінні уділів, а потім рік у Чернігові в земській управі. У 1894 р. перейшов на роботу до ж. “Киевская старина”, де опрацював уже зібраний матеріал до українського словника; в 1898 р. став співробітником бібліотеки Київського університету. У 1909 р., щоб одержати університетський диплом і повністю віддатися педагогічній та науковій роботі, вступає на останній курс історико-філологічного факультету університету й у наступному році його закінчує; тоді ж виїжджає до Варшави й викладає там російську мову в середніх навчальних закладах, а з 1913 р. і на Вищих жіночих курсах. У 1914 р. захищає магістерську дисертацію при Петербурзькому університеті й наступного року обирається доцентом Варшавського університету, з яким у 1916 р. евакуювався до м. Ростова, тоді ж одержав у ньому й посаду професора порівняльного мовознавства, а з 1918 р. Є.К.Тимченко – професор української мови Київського університету, в якому й працював до 1932 р. включно.

У 1918 р., як відомо, організувалась Українська академія наук. На той час Є.К.Тимченко був уже відомий вчений, і 26 грудня того ж року на засіданні історико-філологічного відділу академії його обирають на посаду директора Постійної Комісії для складання історичного словника української мови. Дещо пізніше він був обраний також керівником академічної Комісії для дослідження історії української мови. В республіканській Академії наук він з деякими перервами працював до останніх днів свого життя. Академія наук СРСР у січні 1929 р. обрала його своїм членом-кореспондентом. У 1937 р. зазнав був адміністративного заслання до Красноярського краю, звідки повернувся в 1944 р. Помер учений 22 травня 1948 р.

Наукову діяльність Є.К.Тимченко розпочав ще навчаючись у Петербурзькому університеті. Діапазон його наукових інтересів був до-

силь широкий, це й українська література, міфологія, російська орфографія тощо, але він поступово зосередився на дослідженні української мови, її фонетики, граматики, лексики, народних говорів і їх всебічному вивченню віддав свої знання і творчу енергію.

Фонетика сучасної української літературної мови досить ґрунтовно аналізується в праці вченого “Українська граMATика” (К., 1907, перевидана в 1917 р.), в якій, як він пише в передмові до першого видання, ставилися “практичні цілі” створення підручника, і в ньому подати “в певній системі найголовніші властивості українського літературного язика”. Однак варіанти вимови всіх українських звуків у різних позиціях слова та їх різноманітні зміни висвітлюються у праці з такою докладністю, що далеко виходять за межі практичних потреб шкільного підручника, іноді до висвітлюваних явищ наводяться діалектні паралелі, історичні пояснення виникнення розглянутих змін та порівняння їх із старослов’янськими відповідниками. А.Ю. Кримський писав, що “Тимченко автор такої граматики, де працювате вивчення фонетичних та морфологічних особливостей живої української мови щасливо сполучається з тямущим користуванням порівнюючою філологією, її законами”¹.

Історичному дослідженню української фонетики вчений присвятив оригінальну й для свого часу визначну працю “Курс історії українського язика. Вступ і фонетика” (К., 1927; 2-е вид., 1930). Вона містить глибокий за змістом і докладний матеріал про фізіологію українських звуків та історію становлення системи сучасного українського вокалізму й консонантизму. З такою всебічною характеристикою їх розвиток, починаючи від праслов’янського періоду й до нашого часу, розглядається в науці вперше, причому в зіставленні з відповідними фактами інших слов’янських мов, а часто з діалектними; як ілюстративний матеріал про фонетичні явища пізнього періоду використовуються свідчення писемних джерел. Існуючі в науці різні погляди з того чи іншого питання автор зіставляє й стисло висловлює до них своє ставлення. Кожний звук розглядається не ізольовано, а в його зв’язках з іншими звуками, що може впливати на різну рефлексію в його подальших змінах, наприклад, звуки [e], [o] відкриті перед складом з голосним повного творення й закриті перед

¹ Кримський А. Оцінка наукових праць проф. Є. К. Тимченка // Записки історично-філологічного відділу Української академії наук. – К., 1919. – Кн. I. – С. LCIII.

складом з голосним зредукованим, тому й рефлексі їх у різних позиціях і різному звуковому оточенні неоднакові (*один, озеро; село, жона, єсть; шість, овес – вівса* і т. д.).

Багато нових і вартих уваги відомостей містить праця про різні фонетичні зміни як у слові, так і в міжслівних позиціях, такі як асиміляція і дисиміляція, епентеза (*навук*), елізія, тобто втрата кінцевого голосного перед голосним наступного слова (*тадже* із *та адже*), афёреза (*за 'дин день зробили*), стягнення звуків тощо, а також про виникнення двочленних, тричленних і чотиричленних груп приголосних в українській мові внаслідок різних фонетичних змін у ній на протязі її історії, їх місце в слові й можливість обмеження в уживанні діалектною сферою використання та словами, запозиченими з інших мов.

Учений прагнув не тільки з'ясувати характер та умови розглядааних ним фонетичних змін в історії української мови, а й визначити їх причину та хронологію; часто уточнюються погляди, що вже висловлювались іншими дослідниками.

Не втратили свого значення думки Є.К.Тимченка про українські дифтонги, серед яких він розрізняв дифтонги висхідні і спадні; для української мови характерні спадні дифтонги, яким властиві поступова перехідність без будь-якої зупинки артикуляцій першого елемента до другого, інтенсивність і відносна подовженість першого елемента та відповідність дифтонга лише одному видиховому актові. Висловив учений свою обгрунтовану думку й у спірному тоді питанні про вимову в українській мові приголосного [л], чітко розрізняючи його тверду артикуляцію перед голосними [а], [о], [у] (*лан, ловити, луг*) і альвеолярну, тобто при творенні якого кінчик язика впирається в альвеоли, в позиції перед [е] та [и] (*лев, липа*), а в діалектах і перед іншими голосними.

В окремії статті “К вопросу о рефлексах праславянского е в северно-украинских говорах” (Сб. в честь академика А.Й.Соболевского, изд. АН СССР, 1928) Є.К.Тимченко по-новому висвітлює еволюцію спільнослов'янського носового [є] в північних діалектах української мови. Він заперече О.О.Шахматову, який вважав голосний [е] відповідно до спільнослов'янського [є] в ненаголошеній позиції в цих говорах явищем новим і виводив його із спільнослов'янського [а] після м'яких приголосних (**des'atъ – дес'атъ – десеть*); автор статті висуває й обгрунтовує іншу думку, а саме, що звук [є] у північ-

ноукраїнських говорах зовсім не змінювався в голосний [a], втративши свій носовий призвук, він у наголошеній позиції через довгий [e] перейшов у дифтонг [ie], а в ненаголошеній – в [e]. Між іншим, у праці “Записка об ученых трудах членов-корреспондентов Академии наук СССР по отделению гуманитарных наук, избранных 31 января 1929 г.”, складеній академіками В.Петровим, Ю.Карським та Б.Ляпуновим, пояснення рефлексії давнього [e] в північноукраїнських говорах, запропоноване Є.К.Тимченком, дістало повне схвалення².

Значний науковий внесок ученого в дослідження української фонетики незаперечний. Проте залишається неприйнятним його погляд, вперше висловлений ним ще в статті “Слов’янська єдність і становище української мови в слов’янській родині” (“Україна”. – 1924. – № 3), що поняття праруської мови, тобто спільного періоду в історії східнослов’янських мов, мови давньоруської, є “зайва абстракція”³. Ця методологічна хиба не дає авторові можливості правильно зрозуміти спільні й дуже істотні ізоглоси східнослов’янських мов, хоч про наявність їх він не раз згадує, та й утворення фонетичної, як і граматичної, специфіки кожної з них.

Дослідженню морфології української мови Є.К.Тимченко присвятив наукову розвідку “Рід в українській мові” (Записки іст.-філол. відділу УАН. – 1929, кн. 76, ч.1). У ній спершу стисло висвітлюється питання про походження іменників в індоєвропейських мовах, рід у слов’янських, а потім докладніше і в історичному плані та в порівнянні з іншими слов’янськими в мові українській, при цьому підкреслюється, що категорія роду в ній міцно асоціюється з певними закінченнями називного відмінка іменників. Окремо розглядається рід в іменниках кожної з колишніх давніх основ, звертається увага на хитання у вживанні роду (*перерив – перерва*), на закінчення -о, -е, властиве іменникам середнього роду, в іменниках чоловічого роду (*Гаврило, тато, дідище*), на рід прикметників, займенників і числівників, вжитих у значенні іменників (*Його боїться старе й мале. Верни моє, візьми своє. Одне без одного не жило*). У розвідці порушувалися нові проблеми й вирішувались на рівні тогочасної науки, хоч окремі погляди, висловлені в ній, уже й застаріли.

² Записки об ученых трудах членов-корреспондентов Академии наук СССР по отделению гуманитарных наук. – Л., 1930. – С. 48.

³ Тимченко Є. К. Курс історії українського язика: Вступ і фонетика. – К., 1927. – С. 3.

Помітне місце в науковій спадщині Є.К.Тимченка належить його синтаксичним дослідженням. Ще в 1913 р. він опублікував досить велику працю “Функции генетива в южнорусской языковой области”, а вже в 20-х роках, як її продовження, – “Номинатив і датив в українській мові” (1925), “Локатив в українській мові” (1925), “Вокатив і інструменталь в українській мові” (1926) та “Акузатив в українській мові” (1928). В усіх цих працях синтаксичні функції відмінків іменника української мови висвітлюються, як ніколи до того, всебічно і докладно. У першій з них подається стислий огляд вчення про відмінок взагалі і родовий зокрема в світовій науці, починаючи від Аристотеля й до останнього часу, чим закладається теоретична основа синтаксичних досліджень ученого. Використовується порівняльно-історичний метод дослідження, факти української мови зіставляються з багатьма слов'янськими мовами (російською, білоруською, сербською, чеською тощо) та іншими індоєвропейськими (грецькою, латинською, литовською, санскритом тощо). Є.К.Тимченко аналізує закономірності сполучуваності відмінкових форм іменника з усіма частинами мови, визначає їх синтаксичне значення й прагне на широкому фактичному матеріалі мови народної творчості розкрити історію розвитку словосполучень з ними, зміни в них, втрату деяких із них і виникнення нових. Так, наприклад, аналізуючи синтаксичні функції знахідного відмінка, він доводить, що в напрямі до сучасності давнє широке його вживання звужується, при дієслівних іменниках “його випирають сполучення з генетивом і почасти з дативом”, а “в багатьох випадках акузатив імення при дієсловах перейшов у категорію прислівника (*даремно* просити) і почасти прийменника, коли за ним стояло друге ймення в родовім відмінку (*хата край села*), а також замінявся на прийменникові сполучення (*напасти на чоловіка*)”⁴.

Багато уваги в дослідженні приділяється аналізу залежності синтаксичних функцій відмінка від частини мови, з якою поєднаний іменник, взаємозамінності і синонімії синтаксичних конструкцій з розгляданими відмінковими формами іменників (чужому *лихові* не смійся – з чужої *біди* не смійся; славний козак дохожалий, *словами* ласкавий – на *слова* ласкавий). Чимало й інших відомостей містять праці вченого про синтаксичні функції відмінків в українській мові, що можуть зацікавити й сучасного дослідника підрядних словосполучень.

⁴ Тимченко Є. Акузатив в українській мові. – К., 1928. – С. 1.

Дослідженню окремих проблем сурядних словосполучень української мови присвячена стаття Є.К.Тимченка “Співрядні сполучення речивників (з української складні)” (Науковий збірник за рік 1924, УАН, 1925). У ній аналізуються не всі сурядні словосполучення, а лише ті, які виражають єдність образу, тобто пов’язані з уявленням не двох (чи й більше) осіб і речей, а однієї. Відношення іменників у такому словосполученні до одного уявлення може бути рівнорядним і нерівнорядним, у першому випадку вони створюють узагальнюючий образ більшого обсягу (не слухав *батька-матері*, дорівнює *батьків*; *хліба-солі* вживати, дорівнює *їжі*), у другому – узагальнюючий образ набуває неозначеного характеру (під моїми воротами *скрипка-дудка* грає, тобто якась музика – чи то скрипка, чи то дудка). Усі сурядні сполучення розгляданого типу автор за їх значеннями поділяє на 15 груп, а деякі з них у свою чергу – на кілька різновидів, наприклад, останні на шість: власні імена (*Петро Кошовенко*), титул та ім’я особи (*пан Супрун*), ім’я людини або живої істоти, її стан, заняття тощо (*козак Юрко*, *муха горюха*), загальна назва і власне ім’я географічних назв (*річка Самарка*), родові і видові ім’я (*клен-дерево*), ім’я, означене рослинним або іншим символом (*дівчина-вишенька*, *сестриця-перепелиця*). Всі твердження та висновки дослідника ілюструються великою кількістю прикладів. Усебічний аналіз мовного матеріалу розкриває тонкі відтінки і нюанси граматичних значень сурядних сполучень слів в українській мові.

Синтаксичні проблеми розглядаються і в статті вченого “Функції числа в українській мові (з української семасіології і складні)”. В ній спершу йдеться про занепад категорії двоїни в українській мові, що “була ще в XI віці вповні своїх форм, тепер уже є категорією на зникненні, і в людській мові давно вже завмерла жива свідомість цієї форми”⁵, аналізується процес її занепаду й залишків у деяких діалектах при числівниках *два*, *три*, *чотири*. Дуже докладно розглядаються функції категорії числа в іменниках загальних і власних, збірних, одиничних, назвах маси та абстрактних, значення однини й множини в тих іменниках, у яких граматична категорія числа не збігається з реальною одиничністю та множинністю (*тридцять одна ніч*; *Прилуки*, *чари*), синтаксичні зв’язки категорії числа іменників з категорією числа прикметників і дієслів, синтаксичні функції числа в займен-

⁵ Тимченко Є. Функції числа в українській мові (з української семасіології і складні) // Науковий збірник за 1925 рік. – К., 1926. – С. 173.

никах різних груп. При потребі, як і в інших працях, робляться посилення на погляди інших учених.

Синтаксичні дослідження Є.К.Тимченка – помітне явище в українському мовознавстві, багато в них цінних спостережень, що ввійшли як безсумнівний його здобуток, сприяли дальшому вивченню синтаксичних категорій української мови. Синтаксичні праці вченого “закладають міцні основи порівняльно-історичному синтаксисові української мови”⁶. Він завжди тримався фактів, що були в його розпорядженні, “спрямовував наукову думку не в сферу наукових здогадів, а в тісні межі точних і позитивних висновків, безпосередньо залежних від даних історією мови матеріалів”⁷.

Однак деякі погляди автора виявилися непереконливими, їх не сприйняли ні наука, ні мовна практика, як наприклад, заперечення орудного відмінка на означення дійової особи при пасивних дієприкметниках, бо “така конструкція, – вважав він, – противна язиковим звичкам українського народу і не знаходить собі жодного усправедливлення”⁸, й обстоював у цій функції родовий відмінок з прийменником *від, од* (Мазепа *од Палія* був навчен. Лист, *писаний від рідної матері*, замість звичайних у літературному мовленні *навчений Палієм, написаний рідною матір'ю*) і деякі інші. Причина таких помилок полягає в доборі для наукового аналізу конкретного мовного матеріалу. Ще в передмові до першого свого синтаксичного дослідження Є.К.Тимченко писав: “Матеріалом до моєї праці послужили, крім, між іншим, незначних, власних записів з даного питання, приклади живого народного мовлення, запозичені із пам'яток народної творчості, виданих у Росії і закордоном, а для історичного висвітлення питань ряд південноруських пам'яток писемного мовлення до XIX століття. Що ж стосується письменників XIX століття, то скористувався даними майже виключно із творів Котляревського і Квітки ... Мова пізніших письменників, за винятком кількох спорадичних прикладів, не ввійшла в наше дослідження, тому що в силу особливих умов розвитку вона зазнала різних сторонніх впливів”⁹. Цей принцип добору мовного матеріалу для наукового аналі-

⁶ Записки об ученых трудах членов-корреспондентов Академии наук СССР... – С. 48.

⁷ Там же. – С. 49.

⁸ Тимченко Є. Вокатив і інструменталь в українській мові. – К., 1926. – С. 73.

⁹ Тимченко Е. Функции генетива в южнорусской языковой области. – Варшава, 1913. – С. III.

зу автор зберіг в усіх подальших синтаксичних працях. Отже, він вилучив із свого дослідження мову української художньої літератури, публіцистики, науки й робив загальномовні висновки лише на основі аналізу одного мовного жанру, що й не могло, природно, застерегти його від помилок, іноді суттєвих.

Не залишалась поза увагою Є.К.Тимченка й українська діалектологія. Дуже важливим внеском у її розвиток є “Програма до збирання діалектних одмін української мови”, укладена в співробітництві з К.П.Михальчуком. У ній Є.К.Тимченкові належать розділи, присвячені словотвору, морфології, синтаксису і лексиці. Цією програмою української діалектології користувалися, власне, до видання республіканською Академією наук у 1948 р. нової “Програми для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови”. На допомогу тим, хто збирав відомості про українські народні говори, вчений склав і опублікував також “Вказівки, як записувати діалектичні матеріали на українським язиковім просторі” (1925).

Він і сам досліджував українські народні говори, йому належать дві статті з цієї проблематики – “Властивості говірки м. Борзни” і “Властивості говірки с. Пахутинець і с. Кремешної Проскурівського повіту Подільської губернії”, опубліковані під спільною назвою “Причинки до української діалектології” в “Записках українського наукового товариства в Києві” (1908, кн.1), і стаття “Одна діалектна особливість вживання морфеми *ся*”, що побачила світ уже після смерті автора (“Мовознавство”, 1948, кн.VI), в якій аналізуються своєрідні синтаксичні конструкції з *ся* в західноукраїнських говорах, а саме з одиничною часткою *ся* при двох зворотних дієсловах (*А взяло ся на мені все тіло трусити*).

Активно працював Є.К.Тимченко і в галузі української лексикографії. Ще будучи співробітником ж. “Киевская старина”, він уклав і опублікував “Русско-малороссийский словарь” (Київ, 1897, т.1; 1899, т.2.). У словнику перекладено українською мовою близько 40 тис. російських слів; на той час це був найповніший перекладний російсько-український словник, навіть повніший від чотирьохтомного російсько-українського словника М.Уманця і А.Спілки, що вийшов у світ майже одночасно з ним. У передмові до його першого тому викладаються методологічні засади побудови словника, зазначається, що в російській частині “вміщені лише слова загальноновживані в російській літературній мові, деталі ж наукової термінології, вирази

обласні й архаїчні пропущені”, а “при поясненні російських слів малоросійськими синонімами надавав перевагу загальнонародному малоросійському лексичному матеріалові, уникаючи, по можливості, маловідомих провінціалізмів, ... із кількох існуючих форм одного й того ж малоросійського слова я, найчастіше, вміщував в словнику одну, більш розповсюджену”. Проти таких настанов щодо побудови перекладного словника, який мав практичне призначення, заперечувати немає, звичайно, будь-яких підстав. На жаль, автор сам їх не завжди дотримувався. Багато в словнику слів діалектних, переважно з південно-західних говорів, та індивідуальних неологізмів (автографический – автографічний, *власнописний*; автограф – автокграф, *власноручнество*) чи власних авторських перекладів (акушер – *бабич*, акушер; гардина – *запона, заслона*); форми іншомовних слів в українській частині передавалися часто у формі, поширеній у західних регіонах під польським впливом (*акциза, кляса*) тощо. Недостатньо використав автор українські мовні джерела, особливо твори художньої літератури. За все це, а також за відсутність у ньому фразеологічного матеріалу словник зазнав гострої і справедливої критики.

На початку нашого століття Є.К.Тимченко уклав історичний словник української мови, який у 1905 р. редакцією “Киевской старины” був представлений в Академію наук на конкурс для одержання Костомарівської премії; його рукопис рецензував акад. О.О.Шахматов і дав йому загалом позитивну оцінку, проте опублікований він не був.

Помітне явище в українській лексикографії становить “Історичний словник українського язика”, що його уклала академічна Комісія історичного словника української мови, яку очолював Є.К.Тимченко. У “Записці директора Постійної комісії для складання історичного словника української мови” (Записки іст.-філол. відділу ВУАН, 1923, кн. 2–3) він виклав принципи побудови словника, що має охопити весь лексичний матеріал староукраїнської мови XV–XVIII ст., вживаної в письменстві на території України; повинні бути використані якнайповніше всі інші джерела, що можуть дати потрібний матеріал для нього, зокрема російські, білоруські, молдавські, грецькі, арабські. Після пояснення значення слова в ньому подаються цитати з повним збереженням орфографії джерела, звідки вони взяті, іншомовні слова – у формі тієї мови, звідки вони прийшли. Словник мав бути багатотомним, але побачив світ лише

його перший том – “Історичний словник українського язика” (Харків – К., 1930, т. 1, кн. 1; 1932, кн. 2), що обіймав слова на літери А–Ж. Для його укладання використаний величезний лексичний матеріал, зібраний з різних джерел староукраїнської писемності, кількість яких досягала 400 назв. Крім того, були використані також цінні лексичні матеріали, що лишилися у спадщину від П.Г. Житецького, матеріали, на основі яких укладався згадуваний вище історичний словник Є.К. Тимченка, і ще деякі інші. Сам Тимченко уклав словник на літери А–В і відредагував весь матеріал, укладачами якого були інші співробітники комісії. З погляду сучасної лексикографічної науки до розгляданого словника можна, звичайно, зробити й деякі суттєві зауваження – відсутність чіткого розмежування українських і білоруських пам’яток, іноді трапляються невдалі тлумачення змісту слів та відбір ілюстрацій, що розкривають його, але як перша й досить ґрунтовна праця з української історичної лексикографії вона, безсумнівно, відіграла та й тепер ще відіграє позитивну роль, особливо для вивчення історії розвитку й становлення лексичної системи української мови. В цьому полягає її наукове значення. На жаль, подальша робота над цим словником з різних причин у 1933 р. була припинена.

Не оминув своєю увагою Є.К.Тимченко й питань української орфографії. Вони розглядаються ще в його статті “Лінгвістичні замітки” (Шлях, 1918, № 1), в якій ідеться про вживання на письмі різних форм слова; він, між іншим, запропонував не м’якшити кінцевого с, як це тоді часто траплялося у різних виданнях, у словах типу *літопис*, *часопис*, *правопис*, *запис* і подібних. У 1925 р., коли українська мова стала активно використовуватись у державних установах, політичних і громадських організаціях, в науці, в галузі освіти, у сфері культурного і виробничого життя народу, а разом з цим гостро постало питання про впорядкування і усталення її правопису, вчений виступає із статтею “Deziderata в справі нашого правопису” (Україна, № 4), у якій висловив ряд побажань. Деякі з них, як наприклад, науково обґрунтоване написання **ри**, **ли**, а не **ро**, **ло** чи **ре**, **ле** в словах типу *чорнобривий*, *тривога*, *дрижати*, *глитати* і подібних, зараз же дістали загальне схвалення, а частина пізніше ввійшла до нового “Українського правопису” видання 1928 р. Постановою ради народних комісарів республіки від 22 липня 1925 р. Є.К.Тимченка, як відомого вченого, було затверджено членом Державної правописної

комісії, в праці якої він брав активну участь; тоді ж опублікував і статтю “До проекту українського правопису” (Україна, 1927, № 3).

У різних журналах Є.К.Тимченко надрукував із свого фаху кілька рецензій. Серед них слід відзначити рецензію в журналі “Україна” (1927, № 1–2) на книгу О.Колесси “Погляд на історію української мови” (Прага, 1924), автор якої виступив прибічником “теорії хвиль” Й.Шмідта і на її основі прагнув пояснити походження української мови та її історичний розвиток. Рецензент переконливо довів неспроможність цієї теорії пояснити історичні зміни в українській мові, як і в будь-якій іншій. Близька за своїм характером до рецензії і стаття вченого “Огляд наукових праць К.Михальчука” (Філологічний збірник пам’яті К.Михальчука. – К., 1914), у якій він високо оцінив наукову спадщину видатного українського мовознавця як опубліковану, так і неопубліковану. Щодо останньої, яка становила частину відомої праці К.П.Михальчука “Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины”, Є.К.Тимченко підкреслював, що вона була першою справді науковою граматиною української мови, якій з методологічного погляду не дорівнювали жодна з праць про українську мову інших учених, що з’явилися у 80-і й 90-і роки минулого століття.

Є.К.Тимченко був не тільки дослідником мовознавчих проблем, а й педагогом. Для середньої школи, коли після революції 1917 р. й у нас перед нею відкрилась можливість працювати українською мовою, він спершу перевидає свою “Українську граматику”, а потім, зважаючи на її неповну відповідність вимогам школи з погляду як методичного, так і змістом поданого в ній матеріалу, готує для неї нову підручну книгу “Українська граMATика”, призначену для учнів III і IV класів середньої школи і видану в 1918 р. Певний час вона була одним з популярних шкільних посібників з української мови.

Відомий Є.К.Тимченко і як перекладач різних творів з інших мов на українську. У його перекладі в 1928 р. вийшла друком праця Х.Санфельд-Єнсена “Язикознавство”, що збагатила тодішню лінгвістичну літературу українською мовою. В його перекладах публікувались українською мовою також новели й оповідання В.Гюго, М.Метерлінка, Гі де Мопассана, а в 1914 р. у Львові вийшла славнозвісна “Калевала. Фінська народна епопея”.

Творчий внесок у науку про українську мову, її фонетику, граматику, історію, сумлінного й висококваліфікованого її дослід-

ника Є.К.Тимченка значний і, безсумнівно, важливий. Він у своїх наукових працях не тільки розглядав мовознавчі проблеми, що стали вже традиційними в науці, а й порушив багато нових, що до того ще не привертали до себе уваги інших учених, чим сприяв розширенню тематичного обсягу наукових пошуків, зокрема у вивченні української мови. Його багатогранна й цілеспрямована дослідницька діяльність, хоч окремі висунуті ним положення й не витримали поставлених пізніше наукових вимог, активно сприяла розвитку й збагаченню лінгвістичної науки на Україні, насамперед збагаченню наукових знань про українську мову. І в цьому його велика заслуга перед нашою наукою і нашим народом.

М. А. ЖОВТОБРЮХ

Є. К. ТИМЧЕНКО ЯК ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

(До 100-річчя з дня народження)

Відомий український мовознавець член-кореспондент Академії наук Радянського Союзу професор Євген Костянтинович Тимченко, століття з дня народження якого минає 27 жовтня, все своє життя й дослідницький талант присвятив науковому вивченню мови українського народу. В цій ділянці лінгвістичної науки йому належить почесне місце.

Найважливіші дослідження Є.К. Тимченка стосуються фонетики, граматики та лексикографії української мови, хоч йому не були чужі й питання української діалектології, правопису, загального мовознавства.

Дослідженню фонетики української мови вчений присвятив оригінальну й для свого часу визначну працю „Курс історії українського язика. Вступ і фонетика”, яка вперше вийшла в світ у 1927 р. і була перевидана 1930 р. Крім стислих відомостей про історію назви „українська мова”, про територіальне поширення української мови, джерела й найголовніші етапи її вивчення та відомостей з історії українського письма, ця праця містить глибокий змістом і докладний щодо викладу матеріал про фізіологію українських звуків та історію формування системи сучасного українського вокалізму і консонантизму.

Характеризуючи голосні звуки української мови за фізіологічними ознаками, Є.К. Тимченко розрізняє в ній голосні заднього ряду —

а, о, у, середнього — и і переднього — е, і. Автор не тільки розглядає їх артикуляцію з погляду загальних умов творення того чи іншого звука, а й відмічає тонкі нюанси, властиві українській вимові. Наприклад, він звертає увагу на те, що український голосний заднього ряду і низького піднесення **а** має тенденцію трохи підніматися вгору; ненаголошений закритий **о** вимовляється з більшим заокругленням губ, ніж відкритий голосний **о**, і може у певних позиціях навіть переходити у відкритий **у**; у вимові голосного **и** розрізняється три варіанти, один з яких наближений до переднього ряду, другий — до заднього і третій — середній **и**, всі вони засвідчуються в живих говорах української мови; при цьому автор підкреслює, що передніший голосний **и** може як у ненаголошеній, так і в наголошеній позиції в більшості західних і окремих північних говорах вимовлятися як закритий **е**: (чѣсти) — *чистий*, (козакѣ) — *козаки* і т. д. Голосний відкритий **е** перед **р** і після нього має таку знижену артикуляцію, що може переходити в закритий **а**, як це засвідчується в деяких діалектах: *рамінь, Бардичів* та ін.

Є.К. Тимченко розрізняє варіанти у вимові голосного **і**; після м'яких приголосних, на його думку, звук **і** закритий, як у словах *дід, ліс, на нозі*, а після твердих — відкритий, як в іменниках *ніс, сіль, хоч*, зазначає він, у діалектах відкритий **і** зливається з закритим в один голосний, що м'якшить попередній приголосний.

З такою ж докладністю характеризується в його праці й артикуляція приголосних української мови. Між іншим, він чітко розрізняв зубний твердий **л**, що поширений перед голосними **а, о, у**, твердими приголосними й на кінці слів, та альвеолярний **л**, при творенні якого кінчик язика впирається в альвеоли, а язикова спинка вгинається, як при вимові голосного **е**; в українській мові цей приголосний поширеніший звичайно в позиції перед **и** та **е** і лише в діалектах — перед іншими голосними.

Цікаві відомості подаються в праці Є.К. Тимченка про різні фонетичні зміни, що відбуваються в слові та в міжслівних позиціях, як асиміляція, дисиміляція, епентеза (*навук, у вусі*), елізія, тобто втрата кінцевого голосного перед голосним наступного слова (*тадже із та адже*), афереза (*за'дин вечір, дверей не 'дчинила*), стягнення звуків та ін.

Не втратили свого значення міркування автора про українські дифтонги. Він розрізняє дифтонги висхідні і спадні, або, за його термінологією, — прибутні і убутні. Для української мови характерним типом є спадний дифтонг, якому властиві такі три загальні прикмети: 1) поступова перехідність артикуляції від початкового елемента до кінцевого, при якій мовні органи не зупиняються у певному, виразно означеному положенні; 2) інтенсивність і відносна подовженість першого елемента; 3) весь дифтонг відповідає лише одному експіраторному (видиховому) актові.

Вперше в мовознавчій науці Є.К. Тимченко визначив сполучуваність приголосних української мови, виділивши двочленні, тричленні і чотиричленні групи їх. Він окремо розглядає ті приголосні групи, які українська мова успадкувала від попередньої доби розвитку, й ті, що витворилися уже протягом її історії внаслідок різних фонетичних змін. Висвітлюється ним і питання про позиції в слові кожної із груп приголосних, тобто вживання їх на початку, в середині чи на кінці його, а також про можливу обмеженість деяких приголосних звукосполучень діалектною сферою використання чи словами, засвоєними з інших мов.

У „Курсі історії українського язика” докладно простежується еволюція всіх праслов'янських голосних і приголосних та її наслідки в сучасній українській мові. Багато знаходимо в ньому свіжих, як на той час, думок, нових пояснень фонетичних закономірностей, властивих східнослов'янським мовам і насамперед українській. Зокрема по-новому пояснив він еволюцію спільнослов'янських носових ϵ та а . Як відомо, О.О. Шахматов голосний ϵ в ненаголошеній позиції відповідно до спільнослов'янського ϵ вважав у північноукраїнських говорах новим явищем і виводив його із спільносхіднослов'янського а після м'яких приголосних ($\text{д' } \acute{\epsilon} \text{ с' } \epsilon \text{ т' } \rightarrow \text{д' } \acute{\epsilon} \text{ с' } \text{а т' } \rightarrow \text{д' } \acute{\epsilon} \text{ с' } \text{а т' } \rightarrow \text{д' } \acute{\epsilon} \text{ с' } \text{е т' } \rightarrow \text{д } \acute{\epsilon} \text{ с } \text{е т}$). Є.К. Тимченко не прийняв гіпотези Шахматова. На його думку, ті самі процеси не могли спершу викликати поширення голосних, а потім їх звуження. Природніше припустити, що в давніх говорах, які лягли в основу північноукраїнського наріччя, носовий ϵ ніколи не еволюціонував в а , а, втративши свій носовий призвук, у наголошеній позиції через довгий ϵ змінився в дифтонг ie , а в ненаголошеній — в е . Між іншим, цьому питанню автор присвятив спеціальну розвідку „К вопросу о рефлексах праславянского ϵ в северноукраинских говорах” (Сб. в честь академика А.И. Соболева-

ского, изд. АН СССР, 1928). У „Записці про наукові праці членів-кореспондентів АН СРСР по відділу гуманітарних наук, обраних 31 січня 1929 року” (Ленінград, 1930), складеній академіками В. Перетцом, Ю. Карським і Б. Ляпуновим, пояснення Є.К. Тимченком рефлексії давнього ϵ в північноукраїнських говорах дістало схвалення (стор. 48).

Особливістю фонетичних праць з історії української мови Є.К. Тимченка є пильна увага до з'ясування тих умов, у яких відбувалися звукові зміни, вміння знайти впливи їх на еволюцію конкретних звуків, а також прагнення до визначення хронологічних меж фонетичних еволюцій.

Проте багаті на фактичний матеріал та теоретичні міркування щодо природи конкретних звукових явищ, міркування, які в значній своїй частині зберегли наукову вартість, фонетичні праці Є.К. Тимченка відзначаються однією серйозною методологічною хибою, яка його широкі теоретичні узагальнення робить неприйнятними для сучасної лінгвістичної науки. У своїх працях автор намагається систему українського вокалізму і консонантизму вивести безпосередньо з фонетичної системи спільнослов'янської мовної єдності, яку він приймає за вихідний момент при аналізі становлення фонетичної структури української мови, свідомо ігноруючи, таким чином, спільносхіднослов'янський період у розвитку сучасних української, російської і білоруської мов. Хибні методологічні позиції, викладені ним у передмові до „Курсу історії українського язика”, як і раніше в статті „Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині” („Україна”, 1924, № 3), не дали йому можливості правильно зрозуміти спільні ізоглоси східнослов'янських мов та витворення фонетичної, як і граматичної та лексичної, специфіки кожної з них.

Багато працював Є.К. Тимченко над дослідженням синтаксичної будови української мови. У цій науковій ділянці йому належать такі відомі монографії, як „Функции генетива в южнорусской языковой области” (1913), „Номінатив і датив в українській мові” (1925), „Локатив в українській мові” (1925), „Вокатив і інструменталь в українській мові” (1926) та „Акузатив в українській мові” (1928). У них на широкому матеріалі, переважно взятому з дореволюційних записів народної творчості, докладно розглядається синтаксис усіх відмінків української мови, підрядні безприйменникові і прийменникові сло-

всполучення з ними. Метод дослідження порівняльно-історичний, для зіставлень і порівнянь використовується великий діалектний матеріал, мова пам'яток староруської і староукраїнської писемності, відповідні синтаксичні явища з старослов'янської, російської, білоруської, сербської, чеської, польської, грецької, латинської, німецької, литовської, староперської, санскриту і деяких інших індоєвропейських мов.

Автор прагнув простежити історію підрядних словосполучень з іменниками в українській мові, боротьбу різних синтаксичних конструкцій у процесі їх розвитку, занепад одних із них і народження других. Він докладно з'ясовує синтаксичну залежність відмінкових форм від різних частин мови та їх синтаксичне значення. Цікаві спостереження вченого над взаємозамінністю і синонімією синтаксичних конструкцій в українській мові, наприклад, конструкції з орудним і знахідним (*словами ласкавий — на слова ласкавий, повила білими пелюшками — в білі пелюшки*), з місцевим і знахідним (*тонкий-високий, у листоньку широкий — сосна в корінь глибока, а в лист широка*), з місцевим і родовим (*черешенька у корені гладенька — щоб моя капуста була із кореня коренистая, а із листу головистая*), з місцевим і орудним (*дерево тонке-високе, у листі широке — тонке-високе, листом широке*) і т. д.

У своїх синтаксичних дослідженнях Є. К. Тимченко не обмежився лише підрядними словосполученнями іменників з іншими частинами мови, його цікавили й сурядні сполучення їх. Цій проблемі він присвятив спеціальну розвідку „Співрядне сполучення речівників”, опубліковану в „Науковому збірнику за рік 1924” Академії наук УРСР. Предметом аналізу в розвідці стали такі сурядні сполучення іменників, які виражають не кілька, а один узагальнений образ, наприклад, сполучення двох чи кількох власних іменників на означення імені й прізвища особи (*Григорій Коломієць, Богдан Зиновій Хмельницький*), сполучення кількох іменників на означення імені людини, її стану, заняття (*козак Юрко, рибалка Панас Круть*), сполучення власних і загальних географічних назв (*над рікою Бугом*), сполучення іменників, що виражають відношення загального і конкретного (*риба линина*), цілого й частини (*Прилетіла пташка — мальовані крильця*), матерії і форми (*шапка бирка*) та ін. Синтаксичні відношення між іменниками, що вступають у сурядний зв'язок, можуть бути рівнорідні і нерівнорідні. Рівнорідні відношення виражаються такими

іменниками, для яких властиві спільні ознаки, що на основі їх утворюється узагальнений образ, як *жито-пшениця* (збіжжя), *хліб-сіль* (їжа), *отець-мати* (батьки) і подібні. Нерівнорідні ж виражаються двома іменниками, з яких один містить головний зміст узагальненого образу, а другий — його прикмети, наприклад: *огірочки-зелені листочки* (*зеленолисті огірочки*), *гриб-боровик* (*боровий гриб*), *слава-пам'ять* (*славна пам'ять*). Порівняльно-історичний аналіз усіх таких синтаксичних конструкцій, виконаний автором на значному фактичному матеріалі, розкриває часом тонкі відтінки і нюанси граматичних значень сурядних сполучень слів в українській мові.

Спеціальну наукову розвідку присвятив Є.К. Тимченко також вивченню значення та синтаксичних функцій граматичної категорії числа в українській мові¹. В ній спершу розглядається історія занепаду двоїни в українській мові та її нечисленні залишки в місцевих діалектах і в іменникових формах на *-ма* загальнонаціональної мови (*очима, плечима*). У народній мові, підкреслює автор, „давно вже замерла свідомість” форми двоїни². Далі аналізується значення категорії однини і множини, при цьому дослідник звертає увагу на те, що в іменниках формальна однина і множина не завжди співвідносна з кількісною одніною або множиною. Реально лише ті іменники, які означають предмети, що піддаються перелічуванню, мають граматичне значення однини й множини; проте однина вживається не тільки для вираження одиничності, а й для вираження збірності, абстрактності, матеріальності, які в свідомості людини відкладаються як неподільні; множина не лише виражає реальну множинність, а й служить для індивідуалізації й конкретизації назв предметів (*Прилуки, сіни*) та назви абстрактних понять (*чари*). В історично-порівняльному плані на широкому матеріалі мови української народної творчості в розвідці й аналізується значення однини й множини в тих іменниках, у яких граматична категорія числа не збігається з реальною одиничністю чи множинністю. Категорія граматичного числа іноді зумовлена не значенням іменника, а його синтаксичними зв'язками, наприклад, однина в таких словосполученнях, як *тридцять одна ніч, Старий і Новий світ* і подібних. У розвідці докладно

¹ Є. Тимченко, Функції чисел в українській мові, „Науковий збірник за рік 1925”, ДВУ, К., 1926, стор. 173-191.

² Там же, стор. 173.

розглядається також синтаксичне вираження категорії числа прикметників, займенників та дієслів української мови.

Дослідження Є.К. Тимченка про синтаксис відмінків та інші граматичні категорії іменників української мови на свій час становили значне досягнення лінгвістичної науки. У згаданій „Записці” про вчені праці членів-кореспондентів Академії наук СРСР ці дослідження оцінюються досить високо. Синтаксичні монографії Є.К. Тимченка, як і його дрібні статті, „закладають міцні основи порівняльно-історичному синтаксисові української мови,— пишуть автори „Записки”. — Характерною рисою наукових робіт професора Тимченка в цій галузі є прекрасна підготовка з порівняльної граматики індоєвропейських мов, поєднана з широкими і глибокими знаннями матеріалу та зі строгістю ґрунтовних міркувань”¹.

Є.К. Тимченко не належав до числа тих учених, які висували цікаві, але часом недостатньо обґрунтовані гіпотези й робили далекосяжні наукові узагальнення, він завжди тримався фактів, що були в його розпорядженні, „спрямовував наукову думку не в сферу наукових здогадів, а в тісні межі точних і позитивних висновків, безпосередньо залежних від даних історією мови матеріалів”².

Проте, позитивно оцінюючи синтаксичні дослідження Є. К. Тимченка, ми не можемо не відзначити і їх суттєвих недоліків. Найважливішим з них є те, що автор, пишучи про синтаксичні категорії сучасної української мови взагалі, свідомо обмежив фактичний матеріал, який став предметом його наукового аналізу і на підставі якого робилися висновки й синтаксичні узагальнення для української мови в цілому. Майже повністю зігнорована дослідником мова художньої літератури. Лише зрідка трапляються в його синтаксичних працях окремі приклади з творів І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, Ю. Федьковича, Л. Мартовича. Жодного речення немає в них з творів таких видатних представників української класичної літератури, як Панас Мирний, Леся Українка, І. Франко, М. Коцюбинський, І. Тобілевич та ін. Поза увагою автора лишилася мова української народної творчості радянської доби та української радянської літератури. Не зацікавив його синтаксис таких функціональних стилів української літературної

¹ Записка об ученых трудах членов-корреспондентов Академии наук СССР по отделению гуманитарных наук, Л., 1930, стор. 48—49.

² Там же, стор. 49.

мови, як науковий та публіцистичний, що на той час, на який припадає написання синтаксичних праць Є.К. Тимченка, вже не тільки склалися, а й досягли значного розвитку.

Отже, синтаксичні дослідження виконані автором без орієнтації на сучасну йому всебічну мовну практику українського народу, тому вони, незважаючи на їх значний науковий інтерес, все ж позначені рисою архаїчності. Висновкам, зробленим дослідником, властива певна обмеженість, яка не дозволяє прийняти їх у всій повноті для сучасної української мови.

Є.К. Тимченко відомий і як український лексикограф. Ще в 1887—1899 рр. він опублікував двотомний „Русско-малороссийский словарь”, у якому зібрано й перекладено з російської мови на українську близько 40 тисяч слів. Щодо реєстру слів, то на той час це був найповніший словник української мови, він містив навіть більше слів, ніж чотиритомний російсько-український словник М. Уманця та А. Спілки, що вийшов у світ майже одночасно з ним.

Автор, як він пише в передмові до свого словника, „віддавав перевагу загальнонародному українському лексичному матеріалу, уникаючи, по можливості, маловідомих провінціалізмів”, проте послідовно здійснити це йому не пощастило. Словник переповнений вузькими західноукраїнськими діалектизмами та індивідуальними неологізмами, а українські загальнонародні слова часто не знаходять у ньому місця. Це, а також відсутність фразеологічного матеріалу, знижувало його наукову й практичну вартість.

Ще на початку нашого століття Є.К. Тимченко склав історичний словник української мови. Рукопис його рецензував акад. О.О. Шахматов і дав йому загалом позитивну оцінку, але з різних причин цей словник не був опублікований. У 1919 р. при Академії наук УРСР була створена спеціальна комісія для складання історичного словника української мови, керівником якої призначено Є.К. Тимченка. Ця комісія за безпосередньою участю її керівника і за його редакцією підготувала й у 1930—1932 рр. видала дві книги „Історичного словника українського языка”, що охоплюють реєстр слів до букви **Ж** включно, зібраних з різних джерел старої української писемності XIV—XVIII ст., кількість яких досягала 400 назв. Для словника використані також цінні лексичні матеріали, що лишились у спадщину від П.Г. Житецького. З погляду сучасної лексикографічної науки до

історичного словника, що вийшов за редакцією Є.К. Тимченка, можна зробити деякі суттєві закиди методологічного і фактичного характеру. Це неповнота джерел, на підставі яких складено словник, відсутність чіткого розмежування українських і білоруських пам'яток, не завжди вдалі тлумачення змісту слів та ілюстрації, що розкривають його, нерівномірність цитат до окремих словникових статей і т. д. Але, незважаючи на все це, „Історичний словник українського язика” за редакцією Є.К. Тимченка поки що — єдина серйозна праця в галузі української історичної лексикографії, без неї зараз важко обійтися тому, хто досліджує історію української мови, особливо не можна вивчати без неї історію розвитку і становлення лексичної системи української мови. В цьому безсумнівна наукова цінність згаданої праці.

Цікавила Є.К. Тимченка і наука про живі українські народні говори. Разом з видатним українським діалектологом К.П. Михальчуком він склав „Програму до збирання діалектичних одмін української мови”, що друкувалася в „Записках Українського наукового товариства в Києві”, а потім вийшла окремо у виданні того ж товариства (1910). У програмі Є.К. Тимченкові належать докладно опрацьовані розділи, присвячені словотворенню, морфології, синтаксисові і лексиці. Українські діалектологи використовували цю програму багато років, аж до видання республіканською Академією наук у 1948 р. „Програми для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови” Б.О. Ларіна.

Питання про наукову якість діалектологічного матеріалу, що надходив з різних джерел і від різних осіб, завжди хвилювало вченого. На допомогу тим, хто збирав відомості про українські народні говори, він склав і опублікував „Вказівки, як записувати діалектичні матеріали на українським язиковім обширі” (1925).

Із власних досліджень українських діалектів можна назвати дві статті Є.К. Тимченка — „Властивості говірки м. Борзни” і „Властивості говірки с. Пахутинець і с. Кремешної Проскурівського повіту Подільської губернії”, об'єднані під спільним заголовком „Причинки до української діалектології” („Записки укр. наук. товариства в Києві”, кн. 1, 1908). Дослідження ці відзначаються пильною увагою до фонетичних умов, у яких виявляються діалектні особливості го-

вірки, що становить їхню незаперечну вартість для української лінгвістичної науки.

Уже після смерті автора, що настала 22 травня 1948 р., опублікована його невелика стаття „Одна діалектна особливість вживання морфеми *ся*” („Мовознавство”, 1948, т. VI), в якій розглядаються своєрідні синтаксичні конструкції з *ся* в західноукраїнських говорах. Ці говори зберегли відоме давньоруській мові одиничне вживання *ся* при повторюваних зворотних дієсловах (*А взяло ся на мені все тіло трусити*). В них до складу конструкцій з неповторюваним *ся* входять: особове дієслово і інфінітив, інфінітив і особове дієслово, два інфінітиви, два особових дієслова і дієслово у формі наказового способу в сполученні з іншим дієсловом.

Кілька разів виступав Є.К. Тимченко у справах українського правопису. Деякі з його пропозицій виявилися неприйнятними, наприклад, про знаки наукової транскрипції для африкат $\overline{дж}$ і $\overline{дз}$, усунення букви *щ*, особливо неприйнятними були ті, що зорієнтовані на вузьку західноукраїнську, а не на загальнонародну орфографічну практику, відбиту в творах східноукраїнських письменників: пом'якшення *л* перед *а*, *о*, *у* в словах іншомовного походження, написання голосного у сполученнях *тр*, *др* (*театер*, *Олександр*, *театро*, *Олександро*) і подібні. Проте деякі його орфографічні пропозиції були науково обгрунтовані, виходили вони з системи української літературної мови і тому знайшли загальне схвалення, наприклад, написання *правопис*, що входить до однієї системи з словами *випис*, *допис*, *напис* і подібними, а не *правопись*, як це було в багатьох тогочасних виданнях¹, написання *ри*, *ли*, а не *рі*, *лі*, *ро*, *ло*, в словах типу *чорнобривий*, *тривога*, *дрижати*, *глитати*² і ін.

У 1920 р. Є.К. Тимченко опублікував у своєму перекладі „Языкознание” Х. Санфельд-Єнсена, цим збагативши лінгвістичну літературу українською мовою. Він також автор одного з перших підручників української мови. Книга Є. Тимченка побудована на глибокій науковій основі, фонетичний і граматичний матеріал у ній викладається в певній системі, іноді з історичними коментарями. Особливо докладно опрацьований у підручнику розділ, присвячений суфіксальному і префіксальному словотворові всіх частин української мови. На той час цей розділ становив значний вклад не тільки в підручну, а й у наукову літературу з розгляданого питання.

¹ Є. Тимченко, Лінгвістичні замітки, журн. „Шлях”, 1918, № 1, стор. 46.

² „Україна”, 1925, № 4, стор. 190.

У 1917 р. без істотних змін „Українська граматика” Є.К. Тимченка вийшла новим виданням, до якого внесені лише окремі правописні зміни (усунено ї після приголосних **д, т, з, с, л, н** для позначення голосного і з **ѣ** та етимологічного **е**). Пізніше автор значно переробив свою граматику, він скоротив у ній матеріал із словотвору, відносно повно виклав синтаксис і додав вправи для виконання учнями. У переробленому вигляді вона вийшла у 1918 р. двома виданнями як підручник для III і IV класів тодішніх середніх шкіл. У переробленому виданні „Української граматики” ілюстративний матеріал залучався, як і в попередніх працях, майже виключно з фольклору і лише як виняток— із сучасної художньої літератури. Це, безперечно, був серйозний її недолік, тим більше, що вона призначалася для школи, отже, мала нормативний характер.

Відомий Є.К. Тимченко і як перекладач творів художньої літератури. В його перекладах публікувались українською мовою новели і оповідання Мопассана, Метерлінка, Гюго. В 1914 р. у Львові українською мовою в перекладі Є.К. Тимченка вийшла славнозвісна „Калевала. Фінська народна епопея”.

За останні десятиліття українське радянське мовознавство має великі досягнення у науковому вивченні української мови. З’явилися нові лінгвістичні теорії, багато й раніше відомих мовних фактів та явищ набули нового висвітлення, з’явилися нові методи лінгвістичних досліджень. Чимало з того, що свого часу вніс у науку Є.К. Тимченко, стало вже надбанням історії. Але невсипуща, сумлінна, висококваліфікована і цілеспрямована дослідницька робота вченого, незважаючи на її окремі, і навіть суттєві, недоліки, на обмеженість у доборі матеріалу для наукового аналізу, активно сприяла розвитку і збагаченню знань про українську мову, і в цьому велика заслуга Є.К. Тимченка перед лінгвістичною наукою.

М. А. Жовтобрюх

МОВОЗНАВЧІ ПОГЛЯДИ М.О. МАКСИМОВИЧА

Наукова громадськість нашої країни 15 вересня цього року відзначила 175-річчя з дня народження видатного вітчизняного вченого Михайла Олександровича Максимовича, праці якого полишили помітний слід у багатьох галузях знань. Народився М.О. Максимович 15.IX 1804 р. на хуторі Тимківщина теперішнього Золотоніського району на Черкащині. Ще на студентській лаві М.О. Максимович

виявив великі здібності до наукової роботи, і після закінчення в 1823 р. Московського університету він був залишений у ньому для її продовження. Через три роки став читати курс ботаніки і в 1833 р. одержав звання професора природознавства. Його вважають одним з основоположників вітчизняної науки про рослинний світ.

У 1834 р. М.О. Максимович переїздить до Києва й обіймає посади ректора й професора російської словесності щойно заснованого тут університету. З цього часу він зосереджує свою дослідницьку увагу на вивченні літератури, фольклору, історії, археології, філософії, етнографії. Помітне місце в колі його наукових інтересів посідають також і проблеми мовознавства. Однією з таких проблем було питання про відношення східнослов'янських мов до інших слов'янських та їх походження.

М.О. Максимович визначав мову як „живу сукупність слів, якою виражає себе народ і яка від одного покоління передається іншому й зберігається ними як заповітна спадщина”. Мови можуть бути пізнані лише за умов порівняння їх з іншими мовами „свого племені”. На цій основі „створюється поняття про їх родову приналежність і властивості, без чого жодна з них не може бути достатньо відомою”. Первинна слов'янська мова, зазначав учений, вже давно не існує, „але вона продовжує своє буття в сучасних мовах, що від неї походять”, у кожній з них збереглося „щось від первинної мови, що не збережено в інших”. Отже, „у порівняльному вивченні споріднених мов,— писав учений,— полягає найнадійніший засіб до найповнішого пізнання кожної... І немає жодного нареччя в слов'янському колі, яке мало б бути залишене поза увагою і не могло б прислужитись хоч чимось”¹ у цьому плані. Він не тільки накреслює завдання і розкриває значення порівняльного вивчення споріднених мов, а й робить, як на його час, досить ґрунтовне пояснення причин, що викликають мовні зміни, і серед таких причин він розрізняє внутрішні і зовнішні фактори. До перших із них належить діяння внутрішньомовних диференційних процесів, до других — вплив умов життя народу, якому належить конкретна мова. Мова народу виступає, пише дослідник, „з більшими чи меншими відміними в звуках, у цілих словах і в зворотах слів. Ці відмінні походили скільки від внутрішнього прагнення до різноманітності, стільки й від зовнішніх умов, під якими йшло життя народу і розвивалася його мова”².

¹ Максимович М. А. О степени средства между наречиями.— Собр. соч. : В 3-х т. Киев, 1880. Т. 3, с. 58.

² Там же, с. 58—59.

До другої половини 30-х років XIX ст. існувало вже кілька класифікацій слов'янських мов. Так, Й. Добровський всі слов'янські мови поділяв на дві групи, російську мову він відносив до спільної, т. зв. антської, групи з сучасними південнослов'янськими. Але серед 10 слов'янських мов у його класифікації ще відсутні такі мови, як болгарська, словенська, українська і білоруська. На дві групи поділяв слов'янські мови і П. Шафарик. Російська мова, яка поділялася на великоруське, малоруське і білоруське наріччя, у нього теж належала до спільної групи з сучасними південнослов'янськими, серед яких знайшли вже місце болгарська та словенська мови. В. Копітар розрізняв слов'янські мови додунайські і задунайські, серед останніх у нього знайшли місце північноруська і південноруська мови, тобто російська й українська.

Перша тричленна класифікація слов'янських мов належить чеському вченому Ф. Палацькому, який у своїй „Історії Богемії” (1836 р.) виділив східну групу, або руську, південно-західну, або ілірійську, і північно-західну, або ляську, але, не будучи добре обізнаним з особливостями східних і південних мов, болгарську мову зарахував до складу східної групи. Як відомо, класифікацію слов'янських мов, прийняту у сучасному мовознавстві, але з іншою термінологією, подав проф. Московського університету М.І. Надеждін (див. його ст. „Европеизм и народность” — Телескоп, 1836, кн. 1). Він розрізняв у слов'янських мовах східну, або руську групу, до якої належать мови російська, українська і білоруська, південно-західну, або задунайську, і північно-західну.

Критично розглянувши всі існуючі класифікації слов'янських мов, М.О. Максимович робить цілком справедливий висновок, що жодна західнослов'янська школа не визначила того місця і значення, „яке має руська мова в колі слов'янським”³.

Заслуга М.О. Максимовича полягає в тому, що він не тільки прийняв тричленну класифікацію слов'янських мов, як вона була представлена у вітчизняній філологічній науці, а й обґрунтував її у праці „Критико-историческое исследование о русском языке” (ЖМНП, т. XVII, березень, 1838) лінгвістичними факторами. У дослідженні „Начатки русской филологии”, що вийшло друком дещо пізніше (1845 р.), М.О. Максимович докладно, наскільки дозволяли факти, що були в розпорядженні тогочасної лінгвістичної науки, розглядає відношення східнослов'янських мов до інших слов'янських. Крім

³ Максимович М. А. О системе славянских наречий, т. 3, с. 43.

того, він аргументовано довів помилковість дуже поширеного тоді погляду, якого дотримувались навіть такі відомі вчені, як К. Калайдович, М.І. Надеждін та інші, ніби давньоруська мова тотожна з церковнослов'янською, і сучасні східнослов'янські мови походять від церковнослов'янської. Він визначив суспільну функцію церковнослов'янської мови в давній Русі як мови писемної, основою якої було македонське наріччя. В східнослов'янських мовах є, звичайно, поодинокі специфічні риси, спільні з нею, але вони засвоєні пізніше і їх не можна „поширювати на всю н а р о д н у руську мову”⁴ і вважати їх як родові, споконвічні для останньої.

„Церковнослов'янська мова,— писав автор,— уже в давні часи відрізнялась від сербської, болгарської і хорутанської (словенської.— *М.Ж.*), як свідчать про це їх особливості, відомі з давніх пам'яток, тим більш відмінна вона була від народної руської мови”⁵. А тому, зазначав він далі, потрібно зовсім усунути з філологічної науки думку про тотожність давньоруської мови з церковнослов'янською і про походження з останньої народних руських наріч. Джерелом, з якого утворились сучасні східнослов'янські мови, була самобутня слов'янська мова давньої Русі, або давня руська народна мова. Отже, „не будемо ж у наш час сплутувати поняття п и с е м н о г о вживання церковної мови на Русі з поняттям про н а р о д н у руську мову”⁶. Думка про тотожність церковнослов'янської мови з руською народною і походження від неї руських народних наріч, як і про її першооснову для всіх слов'янських мов, є помилковою в своїй основі, „залишається плутаною при всіх своїх вивертах і обмеженнях”⁷. Правильно висвітлюючи походження всіх східнослов'янських мов з одного спільного джерела, М.О. Максимович допустив, звичайно, помилку, коли вважав, що вони, зокрема російська та українська мови, склалися й існували ще до татаро-монгольської навали на Русь, тобто ще в XI—XII ст.

Досить значну увагу приділив М.О. Максимович вивченню стосунків давньої руської мови з іншими, зокрема з фінськими, германськими, насамперед скандинавськими, литовською, грецькою, перською, тюркськими мовами. Він виявив ряд лексичних запозичень і

⁴ Максимович М.А. О русском языке, т. 3, с. 9.

⁵ Максимович М.А. Об отношении церковнославянского языка к русскому, т. 3, с. 69.

⁶ Максимович М.А. Об отношении церковнославянского языка к русскому, т. 3, с. 70.

⁷ Там же, с. 70—74.

пояснив умови, які сприяли цьому. Проте, як підкреслює він у праці „История русской словесности древнего периода” (розд. IX), вплив інших мов на східнослов’янську в давній час був досить обмеженим і полягав у засвоєнні окремих слів, що „заходили в мову наших предків унаслідок життєвого спілкування. Слова ці не могли своєю кількістю змінити чистоти племінної стихії нашої родової мови” (т. 3, с. 452). Одночасно давня руська мова не тільки сприймала іншомовні слова, хоч і в невеликій кількості, а й передавала деякі свої слова тим мовам, носії яких мали з нею тісні взаємини.

Східну групу слов’янських мов М.О. Максимович об’єднував у два розряди, відносячи до першого з них російську (великоруську) і білоруську мови, а до другого — українську. Він зробив і одну з перших спроб класифікації діалектів східнослов’янських мов, виділивши в російській мові чотири наріччя — верхньоруське, або новгородське, нижньоруське, або суздальське, середньоруське і московське, назвавши останнє зразковим, вищим за ступенем, але молодшим за походженням⁸.

Говори української мови, чи південноруської, за його термінологією, об’єднуються в два наріччя—малоруське, або українське, і червоноруське, або галицьке; пізніше в першому він розрізняв ще два піднаріччя: українське з говорами переяславськими, волинськими, слобожанськими і сіверське, а в другому — піднаріччя галицьке і закарпатське. М.О. Максимович визначив і деякі суттєві фонетичні та морфологічні особливості виділених ним діалектних одиниць, як-от: уживання дифтонгів („двогласных звуков”) у сіверському піднаріччі відповідно до *і* з *о* в говорах усієї іншої української території; збереження *ы* в деяких закарпатських говорах відповідно до *и* в інших; твердість вимови приголосного *т* у закінченні 3-ої ос. дієслів у галицькому піднаріччі; закінчення **-ов** в орудному відмінку іменників і займенників жін. роду в наріччі червоноруським; уживання дієслів майбутнього часу на **-иму**, **-имеш**, **-име** в малоруському наріччі тощо. Тому справедливо його вважають одним із попередників сучасної науки про народні говори української мови.

Спеціально українській мові, вивченню її фонетичних, граматичних і лексичних особливостей, її історії М.О. Максимович присвятив кілька праць, а саме: „Мнение о малороссийском языке и правописании оного” (Русский зритель, 1830, ч. VI, № 21—22), „О право-

⁸ Див.: Максимович М.А. История русской словесности древнего периода, т. 3, с. 402—403.

писання малоросійського язика. Письмо к Г.Ф. Основьяненко” (Киевлянин, 1841, кн. 2), „О малоросійском произношении местных имен” (Москвитянин, 1843, № 10), „Филологические письма к М.П. Погодину” (Русская беседа, 1856, т. 3), „Ответные письма к М.П. Погодину” (там же, 1857, т. 2), „Новые письма к М.П. Погодину” (День, 1863, № 8, 10, 15—16) та інші. Багато цікавого і цінного матеріалу про українську мову містять передмови до його збірників „Малоросійские песни” (М., 1827) та „Украинские народные песни” (М., 1834).

М.О. Максимович рішуче виступав проти тих, хто не визнавав генетичної спорідненості української мови з іншими східнослов’янськими, як наприклад, проти М.П. Погодіна, який російську мову, на відміну від української, виводив безпосередньо від мови церковнослов’янської, власне в її давнішому стані ототожнював з останньою. М.О. Максимович у „Филологических письмах к М.П. Погодину”, посилаючись на наслідки філологічних досліджень „Остромирового евангелія” (1056—57 рр., написаного церковнослов’янською мовою), здійснених О.Х. Востоковим, зазначає, що мова цієї пам’ятки „така ж відмінна і далека від природного великоросійського наріччя, як і від малоросійського” (т. 3, с. 189) і що ототожнення російської мови з церковнослов’янською, по-перше, відриває „церковнослов’янську мову від найближчих до неї мов задунайських, або південнозахідних”, а по-друге, розриває „найближчу спорідненість руських наріч, за якою малоросійське великоросійське наріччя, або, говорячи повніше і точніше, південноруська і північноруська мови — рідні сестри, діти однієї руської мови” (т. 3, с. 189—190).

Учений приділяв чимало уваги дослідженню фонетичних і граматичних рис, що визначають специфіку української мови, та їх історії, серед них у фонетиці: злиття давніх і та **ы** в одному звукові **и**, вимова і відповідно до давнього **ѣ** та **о**, **е** в певних позиціях, м’якість **ц** у кінці основи (*отець, отця, сестриця*), фрикативна вимова **г** (**-h**), чергування в певних позиціях **г, к, х** — **з, ц, с**, наявність звука **дж**, зближення **в** і **у** на початку слова перед приголосним; у морфології: паралельне вживання закінчень **-ові, -еві** та **-у, -ю** в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду, наявність кличного відмінка, прийменникове закінчення **-ий, -ій** у чоловічому роді, втрата **-ть** у закінченні дієслів теп. часу (*пише, знає*), палатальна вимова **т** у дієслівному закінченні, вживання **-іть** у дієсловах наказового способу відпо-

відно до давнішого **-іте** та деякі інші. Специфічні особливості української мови аналізуються ним у ряді праць і майже завжди в порівняльному аспекті з мовами російською, білоруською та старослов'янською. Грунтуючись на науковому аналізі фонетичного матеріалу, М.О. Максимович, як видатний прогресивний учений⁹, переконливо заперечував погляди на українську мову як на наріччя іншої мови, а завжди розглядав її як самостійну рівноправну слов'янську мову, що має свою специфіку й належить до групи споріднених східнослов'янських мов.

М.О. Максимович позитивно оцінював твори народною мовою західноукраїнських поетів („О стихотворениях червонорусских”), але застерігав галицьких письменників проти вживання штучної і незрозумілої народів мови й орієнтував їх на живу народну мову, літературу Східної України¹⁰. Прогресивність його поглядів підтверджена всім перебігом дальшого історичного розвитку української літературної мови.

У колі наукових інтересів М.О. Максимовича були питання українського правопису. Відомо, що в період його наукової діяльності єдиного українського правопису ще не існувало. Одні автори (О. Павловський, Г. Квітка-Основ'яненко та ін.) додержувалися фонетичного принципу орфографії в різних його варіантах, інші – історично-етимологічного, серед них найпошлідовнішим був М.О. Максимович. Виходив він з переконання, що правопис не може бути простим зовнішнім копіюванням мовних звуків літерами, а повинен „крім своєї історичної стихії, виражати собою більш чи менш внутрішні, етимологічні закони і властивості нашої мови”¹¹. Таким, на його думку, був тодішній правопис російський, побудований на історико-етимологічній основі. Отже, і в українській мові він вважав за потрібне додержуватись принципів російського правопису. „Це роблю тому, що пишу не для одних малоросіян, але й для росіян, яким буде багато незрозумілого, якщо писати за вимовою й не зблизити хоч трохи правопис малоросійський з російським”¹². Одночасно, щоб відбити реальну українську вимову, він над окремими літерами ставив надрядкові знаки, а до позначення звуків деякими іншими робив відповідні пояснення.

⁹ Див.: Острянин Д. Світогляд М.О. Максимовича.— К., 1960, с.3.

¹⁰ Див.: Києвлянин, 1841, №2, с. 140—141.

¹¹ Максимович М.А. О правописании малороссийского языка, т. 3, с. 313.

¹² Максимович М.А. О малороссийских народных песнях, т. 2, с. 448.

У статті „О малороссийском произношении местных имен” М.О. Максимович виступив проти штучного онароднення власних топонімічних назв типу *Переяслів, Перекін, Півтава* (Полтава) і подібних, що тоді пропонувались деякими авторами і навіть попали до „Слов’янської карти”, складеної П. Шафариком. Цікавили його й питання етимології. В його доробку є навіть спеціальна стаття з цієї проблематики, вміщена в „Московском сборнике” (1846 р.) під назвою „Об имени человек”.

М.О. Максимович високо цинив надбання російської мовознавчої науки, як і взагалі наукові й культурні скарби російського народу, вбачаючи в них велике значення для всіх народів Росії. Показова з цього погляду його стаття „О грамматике Ломоносова”, присвячена сторічному ювілесві цієї визначної праці, в якій він писав: „Кожна робота Ломоносова ознаменована печаттю самобутнього мислення і творчості; всі науки були однаково йому доступні, і кожна наука, за яку він брався, може пожалкувати хіба про те, що вона для свого удосконалення не була його виключною галуззю”¹³. Далі він підкреслює, що Ломоносов написав „Российскую грамматику”, почувуючи потребу в ній для Росії¹⁴. „Головне багатство її змісту взяте з народних вуст, з живої мови великоросійської. Головна заслуга її саме в тому, що народна російська мова представлена в ній уперше і так гідно в окресленні граматичними правилами”¹⁵. М.О. Максимович підкреслив важливе значення граматики М.В. Ломоносова для дальшого розвитку граматичної науки в Росії, а її автора вважав „нашим руським першослов’янином і учителем”¹⁶.

Заслуги М.О. Максимовича в розвитку вітчизняного мовознавства незаперечні. Його мовознавчі праці позитивно оцінювала прогресивна російська преса. Так, журнал „Современник” (1840, № 3, с. 137) у відзиві на книгу „История древней русской словесности” писав: „Тут початок праці і загальнокорисної. Автор вдається до найцікавіших досліджень про походження різних слов’янських наріч, а потім перераховує в хронологічному порядку всі відомі писемні пам’ятки стародавньої літератури нашої. В його філологічному дослідженні є самобутність, своєрідність і докази, що свідчать про уважне і тривале вивчення ним предмета. Лише подібні праці і просувать науку до її остаточної довершеності”.

¹³ Максимович М.А. О грамматике Ломоносова, т. 3, с. 177.

¹⁴ Див.: там же, с. 176–177.

¹⁵ Там же, с. 177.

¹⁶ Максимович М.А. Филологические письма к Погодину, с. 183–189.

Свою титанічною, плідною і потрібною для розвитку науки і культури народу працею М.О. Максимович заслужив доброї пам'яті його вдячних нащадків.

ОСИП МАКСИМОВИЧ БОДЯНСЬКИЙ

Серед видатних вітчизняних учених минулого почесне місце належить одному з основоположників славістичної науки в нашій країні — Осипові Максимовичу Бодянському < ... >.

Народився він 12.XI (за ст. ст. 31.X) 1808 р. в містечку Варві Лохвицького повіту на Полтавщині (тепер районний центр Чернігівської області). Середню освіту одержав у Полтавській духовній семінарії в м.Переяславі (тепер Переяслав-Хмельницький), де добре оволодів класичними й старослов'янською мовами, ознайомився з польською і сербською. Там до його рук потрапив збірник сербських пісень Вука Караджича, що справив на нього велике враження, під його впливом він уже тоді став збирати українські народні пісні. У бібліотеці переяславського собору О.М.Бодянський знайшов видатну пам'ятку староукраїнської літературної мови XVI ст. — Пересопницький рукопис 1556—1561 рр. і передав її до семінарської бібліотеки, звідки пізніше цю пам'ятку придбала бібліотека Полтавського історичного музею (зараз вона зберігається в рукописному відділі ЦНБ Академії наук УРСР у Києві).

Вищу освіту О.М.Бодянський здобув на словесному відділенні філософського факультету Московського університету в 1831—1834 рр. Будучи студентом, дружив із М.В.Станкевичем і входив до складу літературно-філософського гуртка, організованого ним (разом з В.Г.Белінським, М.О.Бакуніним, К.С.Аксаковим та ін.). Ще в університеті він прилучився до науково-дослідної роботи й написав під керівництвом свого вчителя відомого професора історії М.Т.Каченовського працю “О мнениях касательно происхождения Руси”, в якій заперечував гіпотезу про норманське походження Русі; за неї, закінчуючи університет, він одержав ступінь кандидата словесних наук. У 1835 р. праця була опублікована в журналах “Сын отечества” і “Северный архив”.

У 1835—1837 рр. учений викладав латинську мову в 2-ій Московській гімназії. В 1837 р. захистив при Московському університеті дисертацію на тему “О народности поэзии славянских племен” і пер-

ший у нашій країні здобув науковий ступінь магістра слов'янських наріч. Його магістерська дисертація була опублікована окремою книгою і перекладена на сербську, чеську, німецьку та італійську мови. Восени того ж року він одержав відрядження в зарубіжні слов'янські країни для удосконалення в галузі історії й літератури слов'янських народів і підготовки до читання лекцій на славістичній кафедрі, що тоді відкривалася в Московському університеті, як також у Петербурзькому, Харківському і Казанському. За кордоном О.Бодяньський продовжував вивчати слов'янські мови, досліджував слов'янські рукописи в бібліотеках Праги, Відня, Будапешта, різних навчальних закладів і монастирів інших міст, знайомився з літературою, історією, культурою й побутом західних і південних слов'ян, а також налагодив особисті контакти з тогочасними видатними славістами, зокрема з В.Ганкою, Я.Колларом, В.Копітаром, Й.Юнгманом та ін. Особливо великий вплив на формування його славістичних поглядів справив П.Й.Шафарик, якого О.М.Бодяньський вважав “першим знавцем і рушійною силою слов'янства у західних і південних побратимів наших” [2, с.115], “живою енциклопедією всіх відомостей про слов'ян” [14, с.24] і з яким потім листувався протягом багатьох років.

Повернувшись у 1842 р. із закордонного відрядження, О.М.Бодяньський обирається екстраординарним професором кафедри історії та літератури слов'янських наріч Московського університету. Під час перебування в зарубіжних слов'янських країнах він зібрав велику славістичну бібліотеку з видань XVIII і перших десятиліть XIX ст., що включала близько 3 тис. книг, серед них граматичні праці Й.Добровського, А.Бернолака, В.Караджича, словники, хрестоматії, букварі окремих слов'янських мов, збірники, періодичні видання, твори з історії, географії, етнографії зарубіжних слов'янських країн. Вона стала основою славістичного відділу наукової університетської бібліотеки.

В університеті О.М.Бодяньський читав лекції не тільки з історії та літератури слов'янських народів, а й навчав студентів слов'янських мов – чеської, словацької, польської, сербської, тим самим відповідаючи на закиди йому з цього приводу, що по-справжньому вивчити літературу не можна у відриві від мови, якою вона написана. Практичне вивчення студентами слов'янських мов завершувалось курсом їх порівняльної граматики, яка “завжди має бути вінцем вивчення ба-

гатьох споріднених наріч, підсумком і плодом цього вивчення й разом з тим крашою нагородою його”, — як він писав у листі до видатного чеського поета і філолога В.Ганки в 1843 р. [16, с.299].

У 1855 р. О.М.Бодянський захистив докторську дисертацію на тему “О времени происхождения славянских письмен” і був обраний ординарним професором кафедри. З 1854 р. він член-кореспондент Академії наук, а також член багатьох вітчизняних і зарубіжних наукових товариств: т-ва історії й старожитностей південних слов’ян в Загребі (з 1850 р.), т-ва сербської словесності (з 1855 р.) тощо. У 1837 р. його обирають членом “Общества истории и древностей российских при Московском университете”, а в 1845 р. — секретарем цього товариства і редактором його “Чтений”, що відіграли винятково важливу роль у популяризації славістичних праць та пам’яток слов’янської писемності. В 1864 р. він удруге побував у науковому відрядженні до зарубіжних слов’янських країн. До наукової, педагогічної і видавничої діяльності О.М.Бодянського, що додержувався прогресивних поглядів, університетське керівництво та колеги з реакційної частини професури ставилися неприхильно. У 1848 р. його увільняють з посади професора Московського університету й редактора “Чтений” за надрукування російського перекладу книги Дж. Флетчера, що вийшла в Англії ще в 1591 р. і в якій піддавалися гострій критиці російське духовництво та внутрішня політика царизму часів Івана Грозного. Лише в кінці наступного року він домігся поновлення його на посаді професора університету, а редактором “Чтений” знову був обраний аж у 1857 р. При переобранні на посаду професора в 1868 р. реакційна професура його забалотувала, і він змушений був залишити викладання в університеті й вийти на пенсію у званні заслуженого професора. Помер О. М. Бодянський 18 (за ст. ст. 6) вересня 1877 р.

О.М.Бодянський — учений з широкими науковими інтересами. Серед них певне місце посідала українська тематика. Ще за молодих років пробував він свої сили в українській поезії, його чотири вірші з’явилися друком (під псевдонімом А. Бода-Варвинець) в газеті “Молва” в 1833 р. (ч. 6, № 99), а один — у збірнику “Молодик” (Харків, ч. 2) в 1843 р. Окремим виданням вийшли в Москві в 1835 р. його “Наськы украинськы казкы, запорозьця Иська Матырынкы”, що становлять віршовану обробку трьох казкових сюжетів.

У 1834 р. він під псевдонімом публікує рецензію на “Малороссий-

ские повести” Г.Ф.Квітки-Основ’яненка, в якій, оглянувши досягнення нової української літератури, особливо виділяє “Наталку Полтавку” І.П.Котляревського, тоді відому ще в рукописі, а її “чисту полтавську мову” рекомендує як взірець для наслідування [13, с.288].

Заслуговує на серйозну увагу його стаття “Г. возводителю к общеславянскому коренному звуку”, опублікована під псевдонімом N. У ній він полемізує з М.О.Максимовичем з приводу дальших шляхів розвитку української літературної мови. Заперечивши останньому проти спроби запровадити в українській мові історико-етимологічний правопис, який би “обіймав усі її відмінності” [12, с.325], тобто відбивав її діалектні особливості, а також такий, що “стверджується надзвичайною давністю” [12, с.315], автор статті писав: “Ми хочемо йти вслід б і л ь ш о с т і вживання, г о л о с у народу, єдиного законодавця своєї мови, а не народця якогось закутка, ... хочемо писати мовою, як вона звучить у вустах сучасників наших тепер, а не як вона звучала за тисячу і більше років” [1, с.254]. І далі: “У дослідженні мови потрібно особливо звертати увагу, щоб в ній правило, а щоб виняток, щоб властиве цілому, а щоб лише частинам. Тільки додержуючись цього простого, природного і безсумнівного закону, можна уникнути блискучих помилок” [1, с.255]. Отже, О.М.Бодянський обстоював прогресивні засади творення української літературної мови, єдиної для всього українського народу, основу якої мало становити сучасне живе мовлення українського населення. Разом з тим він обстоював і її фонетичну орфографію.

Цікавий матеріал з української мови знаходимо в ряді листів О.М.Бодянського до деяких зарубіжних учених. Так, наприклад, на прохання П.Й.Шафарика він у листі до нього від 26 квітня 1836 р. подає досить докладний опис фонетичної системи української мови, іноді зупиняючись навіть на її діалектних особливостях, як-от: вимова голосного *е* відповідно до *а* після *м*’яких приголосних у деяких галицьких говорах, вимова в закритому складі дифтонга *уі* або монофтонга *у* на місці давнього *о* у говорах подесення і понад Сеймом тощо. У листі від 23 серпня того ж року і з такою ж докладністю описується морфологічна будова української мови. Важливий матеріал з фонетики, морфології й історії української літературної мови містить його великий лист до Шафарика від 9 квітня 1842 р. Матеріали з української мови, надіслані Бодянським, Шафарик використав у своїй праці “Slovanské starožitnosti” та деяких інших.

За часів наукової діяльності вченого не існувало єдиного погляду на відношення української мови до російської, а в офіційних колах навіть заперечувалося її існування. Це питання теж не залишилося поза увагою тоді ще молодого дослідника, його висвітленню він присвячує спеціальну статтю, в якій на основі аналізу досить значного мовного матеріалу з різних писемних пам'яток приходиться до висновку, “що початок мови південних русів слід шукати там же, де й мови північних русів”, підкреслюючи, що вона така ж давня, як і остання [3, с.481].

Досить рано зацікавився О.М.Бодяньський славістичною проблематикою. Таке зацікавлення виявилось насамперед у галузі славістичної фольклористики, що розпочалося ще з часів юнацького захоплення збиранням і вивченням української народної творчості. Намір видати окремим виданням збірник записаних ним українських народних пісень за життя вченого, на жаль, не здійснився¹, зате український писемний матеріал широко був використаний у його магістерській дисертації.

У першій половині 30-х років О.М.Бодяньський публікує кілька рецензій на збірники слов'янської народної творчості, що тоді з'являлися друком, як-от: “Малороссийские пословицы и поговорки”, зібрані В.Н.С. (В.Смирницьким) і видані в 1834 р. у Харкові (Телескоп, 1834, ч. 21, № 21), “Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego”, зібрані і видані Вацлавом з Олеська в 1833 р. у Львові (Молва, 1834, ч. 8, № 42), “Народные спеванки или светские песни словаков в Венгрии”, зібрані, пояснені і видані Я.Колларом в 1834–1835 рр. у Будапешті (Москов. наблюдатель, 1835, кн. 1 і 2). Вчений у зіставно-порівняльному плані досліджує великий фонетичний матеріал народної творчості всіх слов'янських народів і за всіма доступними джерелами, наслідки дослідження викладає у своїй праці “О народной поэзии славянских племен”. У ній автор всебічно висвітлює поняття народної слов'янської поезії, його зміст і обсяг, підкреслюючи при цьому, що справжня поезія обов'язково має бути народною, відбивати долю, буття, духовне життя народу, його історію. Разом з тим він піддає обґрунтованій критиці космополітизм і схиляння перед іно-

¹Лише в 1978 р. українські народні пісні, записані О. М. Бодяньським, рукописний збірник яких зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, були опубліковані разом з піснями, записаними його братом Ф. М. Бодяньським, у видавництві “Наукова думка”. Підготував їх до друку й написав до них змістовну вступну статтю О. І. Дей (Дей О. І. Фольклористична діяльність Осипа та Федора Бодяньських. — В кн.: Українські народні пісні в записях Осипа та Федора Бодяньських. К., 1978).

земщиною, які були властиві тоді деяким ученим і які несумісні з сутністю народної поетичної творчості, заявляючи, що “минула вже пора мавпування” [9, с.4], народи бажають жити життям, яке належить їм і впливає з їх власних історичних джерел. Ці думки були співзвучні з тогочасною боротьбою західно- і південнослов'янських народів проти національного поневолення, за створення і розвиток їх національних культур і тому в прогресивних колах слов'янського світу знайшли гарячий відгук.

У згаданій праці О.М.Бодянський прагнув розв'язати також питання взаємозв'язку індивідуального та колективного в словесній народній творчості, вважаючи, що кожна народна пісня веде свій початок від однієї творчо обдарованої особи, а потім народом шліфується, доповнюється й поступово стає всенародним надбанням. Чимало уваги приділяється в книзі виявленню поетичної специфіки пісенного багатства кожного слов'янського народу. І хоч багато поглядів, висловлених у цій праці, вже застаріли, для свого часу вона була значним внеском у слов'янську науку й відзначалася прогресивним суспільним звучанням і забезпечила її автору, як справедливо відзначає О.І. Дей, “місце серед тих діячів першої половини ХІХ ст., з іменами яких пов'язане становлення української фольклористики й фольклористичної славістики в Росії та на Україні” [11, с.36]. Мові народної творчості О.М.Бодянський надавав також великого педагогічного значення. У листі від 29 травня 1843 р. до видатного діяча словацького народного відродження, поета і мовознавця Л.Штура він писав: “Я сам навчився й інших хочу навчати слов'янським нарiччям по пам'ятках, у яких народна мова перебуває в усій її чистоті, тобто по народних піснях, а потім уже переходити й до книжної мови”.

Найбільша заслуга вченого полягає в дослідженні слов'янської писемності і мови старописемних слов'янських пам'яток. У науковій літературі 30–50-х років минулого століття, особливо чеській, досить активно обговорювалося тоді спірне питання про час створення старослов'янської писемності та про основу старослов'янської мови. Воно привернуло до себе увагу й О.М.Бодянського ще під час його першого перебування в науковому відрядженні за кордоном. Вченому пощастило знайти в одній з братіславських бібліотек список до того ще ніким не поміченої пам'ятки, в якій значилося, що солунські брати переклали грецькі книги “на словенскы яззык на българскы” [8, с.134]. Беручи до уваги цей запис і проаналізувавши мову відомих йому списків сказання про письмена черноризця

Храбра, він у статті “О древнем свидетельстве, что церковно-книжный язык есть словено-булгарский” приєднується до погляду П.Й.Шафарика, який перший обстоював болгарську основу старослов'янської мови, і наводить нові аргументи, заперечуючи тим самим погляд, що в її основі була мова паннонських слов'ян, якого додержувалися тоді такі авторитетні вчені, як В.Копітар, Ф.Міклошич та ін.

Для свого часу велике значення мало дослідження вченого “О времени происхождения славянских письмен” (1855). Для розв'язання поставленого в заголовку питання автор насамперед докладно аналізує численні джерела – грецькі, латинські, слов'янські, вітчизняні й зарубіжні різних ізводів, час і місце їх написання, зміст, мову кожної пам'ятки і т. д., що має не останнє значення для наукового вивчення старослов'янської мови і давньослов'янської культури. Докладно висвітлюються і зіставляються погляди на час виникнення слов'янських письмен таких відомих учених, як М.М.Карамзін, К.Ф.Калайдович, М.О.Максимович, С.П.Шевирьов, Ю.І.Венелін, Й.Добровський, В.Копітар, П.Шафарик, Ф.Палацький, Я.Грім та ін., залучаються свідчення пам'яток різного походження. Вчений приходиться до висновку, що слов'янська писемність складена в 862 р., одночасно підкреслюючи знаменність цього року “в долі слов'янського племені” [7, с.378], а не у 855 р., як доводив Й. Добровський і ряд інших дослідників слов'янської писемності. Книга містить багато цікавих фактів та нових спостережень, і в цьому її велика наукова вартість.

Історії слов'янської писемності О.М.Бодяньський присвятив також кілька спеціальних статей, серед них “Новые открытия в области глаголицы”, яка написана у зв'язку із знаходженням у празьких бібліотеках нових глаголических пам'яток, давніших від уже відомих. Він зупиняється на існуванні відмінностей у глаголическому письмі, розрізненні “глаголиці болгарської та сербської, або хорватської, кожна з яких має свої різновиди” [6, с.557], констатує, що завдяки новим знаходженням “давність глаголиці відсунулася назад ще майже на ціле століття” [6, с.559], проте все ж не відмовляється від свого погляду, висловленого раніше в книзі “О времени происхождения славянских письмен”, і не погоджується з тим, що глаголиця старіша за кирилицю, хоч не заперечує проти віднесення “виникнення першої до того самого століття, що й останньої” [6, с.552]. У статті “Московские глаголические отрывки” аналізується графіка двох до-

даних до неї в знімку аркушів із суцільним кириличним письмом, серед якого вкраплені глаголичні літери, належні, як це можна судити з вивчення їх форми, до “сім’ї болгарської”, а не хорватської [5, с.4]. Цією пам’яткою, ознайомившись із статтею О.М.Бодяньського, зацікавився також і П.Й.Шафарик. Різним аспектам старослов’янської писемності присвячені статті автора “О надписи на камне надгробном, найденном в Смоленске” (Чтения, 1872, кн. 4), “Акт Зографского монастыря на Афоне” (Чтения, 1873, кн. 1) тощо.

Відгукувався вчений і на багато інших питань наукового й культурного життя країни, як наприклад, у статтях “Ломоносов как профессор-академик” (в кн.: Празднование столетней годовщины Ломоносова. – М., 1865), “По поводу описания славянорусских рукописей” (Чтения, 1871, кн. 1), “Трилогия на трилогию. Исторический очерк из современной жизни русского университета” (М., 1873, під псевдонімом К.Муций Сцевола), “Нужно ли нам преобразование календаря?” (Чтения. 1864, кн. 2) і т. д. Ряд його статей стосується організації наукової роботи та вищої освіти в країні.

Велику увагу для розвитку славістичної науки в Росії мала перекладацька діяльність О.М.Бодяньського. Ще молодим ученим він виклав зміст праці П.Й.Шафарика у статті “Мысли о древности славян в Европе” (Моск. наблюдатель, 1836, ч. 8, кн. 1), а потім переклав з чеської мови і опублікував такі його дослідження, як “О народах скифского племени. Историческое исследование” (там же, 1836, ч. 7, кн. 2), “Славянские древности” (М., 1837, т. 1, кн. 1, 2; 1838, кн. 3; 1847, т. 2, кн. 1; 1848, кн. 2), до якого написав і велику передмову, “Славянские племена в нынешней России” (Рус. ист. сб., 1838, т. 1, кн. 4), “Обозрение древнейшей истории славян сербских” (Журн. М-ва нар. просвещения, 1843, ч. 39), “Славянское народописание” (М., 1843) з власною передмовою і післямовою, “Расцвет славянской письменности в Булгарии” (Чтения, 1848, кн. 7), “Образование слов удвоением корня” (Чтения, 1863, кн. 1) та ін. Ці праці збагатили вітчизняну славістику новими фактами, ідеями, становили в той час основне джерело знань про слов’янські народи, сприяли активізації славістичних досліджень наших учених, а праця “Славянское народописание” (Slovabský národopis) служила більш як півстоліття головним посібником для студентів при вивченні історії, географії, статистики і мов слов’янських народів.

Переклав і опублікував О.М. Бодяньський окремі праці відомого

чеського славіста Ф. Палацького, а саме “Сравнение закона царя Стефана Душана сербского с древнейшими земскими постановлениями чехов” (Чтения, 1846, кн. 2) і “О русском князе Ростиславе, отце чешской королевы Кунгуты, и роде его” (там же, кн. 3); з польської мови переклав важливу для історії України працю Д.Зубрицького “Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси” (М., 1845), з сербської мови – важливий історичний документ “Виндольский закон 1280 года” (М., 1846) і “Клятву солунского паши”, що зберігалася в рукописі.

Велику організаторську й науково-дослідну роботу здійснив О.М.Бодяньський як редактор “Чтений Общества истории и древностей при Московском университете”. Він сам добирав і готував рукописи праць та історичних документів для публікації, часто писав до них передмови, пояснення, примітки тощо. Багато важливих матеріалів у “Чтениях” опубліковано з історії України, зокрема “Джерела малоросійської історії, зібрані Д.М. Бантиш-Каменським” (1858, кн. 1; 1859, кн. 1), “Реестр усього війська Запорізького після зборівського договору 1649 р.” (1874, кн 2–3), “Літопис Самовидця” (1846, кн. 1), “Історія Руссов” (там же), “Літописні повісткування про Малу Росію, її народ і про козаків взагалі” А. Рігельмана (1847, кн. 5), “Короткий опис козацького малоросійського народу” П. Симоновського (1847, кн. 2), “Різні матеріали, що до історії запорізької стосуються” Г.Ф. Міллера (1847, кн. 6), “Короткий історичний опис Малої Росії до 1765 року” (1848, кн. 6), “Літопис Густинського монастиря” (1848, кн. 8) та ряд інших. Матеріали ці використовувались українськими й російськими істориками (М.І.Костомаровим, М.О.Максимовичем, С.М.Соловійовим тощо). Публікувались у “Чтениях” дослідження і матеріали з історії Росії, російської словесності, народної творчості, мовознавства, етнографії, пам’яток старослов’янської писемності. Серед останніх особливо важливе значення мала велика публікація “Кирилл и Мефодий”, в передмові до якої наголошувалося на тому, що тоді, коли “обнародуємо якомога більше матеріалів, можна буде вже приступити й до наукового їх опрацювання” для остаточного вирішення спірних проблем походження слов’янської писемності. О.М.Бодяньський підготував до друку визначну пам’ятку давньоруської мови “Ізборник Святослава” 1073 р., хоч вона побачила світ уже після його смерті у 1882 р.

І сучасники, і наступні покоління славістів високо оцінювали на-

укову спадщину О.М. Бодянського і його діяльність як редактора “Чтений”. І.Я. Франко, наприклад, у статті “Осип Бодянський”, присвяченій 25-річчю з дня смерті вченого, називав його одним “з перших піонерів українського письменства 19-віку” і одним “з найзаслуженіших діячів на полі слов’яно- і спеціально українознавства в Росії” [15, с.411]. Він писав, що “Бодянський, ставши секретарем “Общества истории и древностей российских” при Московському університеті, розбудив се від 40 літ сонне товариство до нового життя і розпочав видавати “Чтения”... Сто томів сього видання, видані під його редакцією, се найкращий, справді величний пам’ятник його невсипущої діяльності” [15, с.416].

Велика заслуга О.М. Бодянського також і в тому, що він створив при Московському університеті першу в країні славистичну школу, з якої вийшли такі його учні, відомі вчені-славісти, як О.Ф. Гільфердинг, М.С. Дрінов, О. Л.Дювернуа, О.О. Котляревський, О.О. Кочубинський та ін.

Від часу зустрічі з О.М. Бодянським у лютому 1844 р. в дружніх стосунках з ним був Т.Г. Шевченко. Бодянський знайомив західних і південних слов’ян з творчістю поета, надсилаючи разом з іншими книгами і його твори окремим відомим діячам слов’янського відродження в Чехії (В. Ганці, П.Й. Шафарикові) та Хорватії (поету С. Вразу), а також Празькому музеєві. Він клопотався про полегшення долі поета на засланні, надсилав йому туди книги, листувався з ним [10, с.337].

Осип Максимович Бодянський доклав багато зусиль для налагодження й зміцнення творчих контактів між вітчизняними й зарубіжними вченими-славістами, для ознайомлення своїх слухачів і ширших кіл суспільства з культурою західних і південних слов’ян, прокладаючи цим шляхи до “братерського єднання” [4, с.164] і взаєморозуміння слов’янських народів. Своєю багатогранною науковою і організаторською діяльністю він відіграв велику роль у встановленні й розвитку славистики в нашій країні, його ім’я займає почесне місце в історії вітчизняної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Н.Г. Возводителю к общеславянскому коренному звуку. – Москвитянин, 1843, № 5, с. 254.
2. Бодянский И. Славянское народописание Шафарика. Послесловие переводчика. – Москвитянин, 1843, № 5, с. 115.
3. Бодянский О. Рассмотрение различных мнений о древнем языке северных и южных руссов. – Учен. зап. Моск. ун-та, 1835, с. 481.

4. Бодянский О. Речь к славянам в Москве. — Чтения, 1967, кн.2, с.164.
5. Бодянский О. Московские глаголические отрывки. — Чтения в Об-ве истории и древностей при Моск. ун-те, 1859, кн.1, с. 4.
6. Бодянский О. Новые открытия в области глаголицы. — Рус. вестн., 1856, т.1, кн.1, с. 557.
7. Бодянский О. О времени происхождения славянских письмен. — М., 1855, с. 378.
8. Бодянский О. О древнейшем свидетельстве, что древне-книжный язык есть словено-булгарский. — Журн. М-ва нар. просвещения, 1843, т.38, отд. 2, с. 134.
9. Бодянский О.М. О народной поэзии славянских племен. — М. 1837, с. 4.
10. Бодяньский Осип Максимович. — В кн.: Шевченківський словник. — К., 1978, т.1, с. 78; Лист Т. Шевченка до О. Бодяньського від 3 листопада 1854 р. — В кн.: Шевченко Т. Повна збірка творів у 3-х т. К., 1949, т.3., с.337.
11. Дей О.І. Фольклористична діяльність Осипа та Федора Бодяньських. — В кн.: Українські народні пісні в записях Осипа та Федора Бодяньських. К., 1978.
12. Максимович М.А. Собрание сочинений: В 3-х т. — Киев, 1880, т. 3. с. 325.
13. Мастак И. Малороссийские повести, рассказанные Грыцьком Основьяненком. — Учен. зап. Моск.ун-та, 1934, № 5, ч.6, с. 288.
14. Письма к М.П. Погодину из славянских земель. — М., 1879, вып. 1, с. 24.
15. Франко І. Осип Бодяньський. — Твори: В 20-ти т. — К., 1955, т.16, с. 411.
16. Францев В.А. Очерки по истории чешского возрождения. — Варшава, 1902, с. 299.

М.А. ЖОВТОБРЮХ

МОВОЗНАВЧІ ПРАЦІ Я.Ф. ГОЛОВАЦЬКОГО

Відомий український поет та вчений-філолог, фольклорист, історик і етнограф Яків Федорович Головацький, 175-річний ювілей якого наша громадськість відзначає 17 жовтня цього року, залишив значний слід і в мовознавчій науці, у розвитку української літературної мови.

Я.Ф. Головацький народився 17 жовтня 1814 р. в с. Чепелі, тепер Бродівського району Львівської області. Більшу частину свого творчого життя віддав він Західній Україні; у 1835—1839 роках навчався на філософському факультеті Львівського університету, з 1848 р. працював на посаді професора руської мови та словесності цього ж

факультету, в 1858–1859 роках був також і його деканом, а в 1862–1864 рр. – ректором університету. Замолоду він багато мандрував по селах Галичини й Закарпаття, збираючи матеріали народної поетичної творчості. Тому правильно зрозуміти значення наукової, зокрема лінгвістичної діяльності Я.Ф. Головацького й об'єктивно її оцінити можна лише на фоні тогочасної західноукраїнської мовної дійсності. А мовна ситуація тоді в Західній Україні була дуже складна.

У перші десятиліття XIX ст. там поширювався погляд на українську мову як на діалект польської, його обстоювали й деякі польські вчені, наприклад, Б. Лінде в передмові до “*Słownika języka polskiego*” (т.1, 1815, с. XIV), він був поширений серед адміністративних кіл Галичини; українська мова майже повністю була усунена з народних шкіл, у яких викладання відбувалося польською або церковнослов'янською мовами, не вживали її і в університеті. Однак процес слов'янського національного відродження поступово доходить і до західноукраїнського краю. Вже з 20-х років зростає серед його інтелігенції інтерес до народної пісні; І. Могильницький у 1823 р. пише “Граматику язика словеноруського”, в передмові до якої аргументовано, на рівні тодішньої науки доводить, що українська мова є самостійна, яка виділилась із східнослов'янської і найбільш споріднена з російською та старослов'янською. Ця передмова як окрема стаття пізніше була опублікована в перекладі польською та російською мовами¹.

У 1830 р. в Будапешті виходить друком праця закарпатського вченого М. Лучкая “*Grammatika Slavo-Ruthena*”, в якій об'єктом вивчення є українська мова в порівнянні з старослов'янською. У 1834 р. публікує свою працю “*Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien*”. Й. Левицький, у якій теж обґрунтовано доводиться самостійність української мови та єдність її в Західній і Східній Україні, хоч сама ця грамика була дуже невдала, комплікативна² й зорієнтована на штучне “язичіє”.

У 30-х роках XIX ст. поширюються національно-визвольні прагнення в середовищі української прогресивної інтелігенції Галичини; робляться спроби налагодити зв'язки з українцями, що живуть по той бік кордону, в Росії, з російськими вченими й діячами культури.

¹ Mogylnycki I. Rozprawa lo języku ruskim // *Czasopismo naukowe*. – Львів, 1829. – Зош. 3. – С. 56–87; Могильницький И. О русском языке // *Журнал Министерства народного просвещения*. – 1838. – № 1. – С. 17–43.

Різними шляхами проникає з Росії до Галичини наукова й художня література, зокрема й українською мовою, серед якої значною популярністю користувались “Енеїда” І.П. Котляревського, оповідання Г.Ф. Квітки-Основ’яненка тощо. Щоб перешкодити розвиткові таких зв’язків, в адміністративних колах Галичини виникає ідея латинізації західноукраїнської писемності, заміни кирилиці польським алфавітом в усіх книгах та інших друкованих документах, що видавалися для галицьких українців. Ця ідея була підтримана й деякими представниками української інтелігенції. Так, наприклад, Й. Лозинський у статті “O wprowadzenniu abecadła polskiego do pismenstwa ruskiego”, надрукованій у журналі “Rozmaitości” (1834, № 29), що виходив як додаток до “Gazety Lwowskiej”, доводив, що польські літери добре передають усі звуки української мови і вони мають бути запроваджені до українського письма. Цю думку обстоював він і в праці “Grammatika języka maloruskiego”, написаній польською мовою ще в 1833 р., а опублікованій у 1846 р., хоч і додержувався погляду на українську мову як самостійну в сім’ї слов’янських і єдину на Західній і Східній Україні. У 1835 р. польською латиницею була видана його книга “Russkoje wesile”.

Ідея латинізації західноукраїнської писемності і спроби її реалізації викликали рішучий протест більшості галицької інтелігенції, як прогресивної, так і реакційної. З гострою критикою поглядів Лозинського в цьому питанні виступив у пресі вже згадуваний нами Й. Левицький. Ще молодий тоді студент М. Шашкевич написав у 1834 р. велику статтю “Азбука і абетка”, надруковану окремою брошурою на зібрані серед студентів гроші однимумцем її автора Я. Головацьким у Перемишлі тиражем у 3 тис. примірників і розповсюджену по всій Галичині. В ній доведена повна неспроможність усієї аргументації прихильників латинізації українського письма; її прихильники, зазначає автор, “виходять із іншого, не чисто літературного становища”². Ідею впровадження польського абетка до українського письма засуджував М. Шашкевич і в рецензії на книгу Лозинського “Russkoje wesile”.

Серед багатьох, хто активно боровся проти спроб латинізації українського письма в Галичині, був і Я.Ф. Головацький. З цього погляду особливої уваги заслуговує його праця “Zur galizischen Schrift-

² Писання Маркіяна Шашкевича. – Львів, 1912. – С. 203.

und Sprachfrage”, опублікована дещо пізніше, в 1860 р., в якій він, крім іншого, обнародував офіційні документи галицької адміністрації “в справі примусового заведення латинських букв для руських видань”, що викликало “правдивий політичний скандал, скомпромітувавши тодішнього намісника (Галичини. – М.Ж.) Голуховського”³. Прихильники латинізації українського письма в Галичині зазнали, як відомо, поразки.

У перші десятиліття минулого століття мова друкованих видань для українського населення Галичини була далека від народної, в її основі – церковнослов’янська лексика, пересипана польськими словами та місцевими діалектизмами. Передова студентська молодь, ознайоmlена з творами, написаними народною мовою в Східній Україні, та з поглядами прогресивних слов’янських, зокрема і російських, вчених на розвиток національних літературних мов, не могла миритися з таким станом. Першою спробою видати в Галичині працю українською народною мовою був підготований у 1833 р. тоді молодим студентом М. Шашкевичем збірник “Син Русі”, в якому містилися художні твори молодих галицьких літераторів, однак через цензурні умови він не був опублікований. З цих же причин залишився в рукопису і другий збірник — “Зоря”, підготований у 1834 р. Шашкевичем разом зі своїми однодумцями Я. Головацьким та І. Вагилевичем. Крім художніх творів, він містив також розвідку з історії визвольної боротьби українського народу за часів Б. Хмельницького.

У 1837 р. М. Шашкевич, Я. Головацький та І. Вагилевич, що ввійшли в історію як “Руська трійця”, підготували новий збірник “Русалка Дністровая” і, оминаючи місцеву цензуру, надрукували його в Будапешті. Для Галичини він мав історичне значення, як для розвитку там української літератури, так і для розвитку літературної мови на народній основі. “Русалка Дністровая” — це перша друкована в Галичині праця, в якій на повну силу зазвучала жива народна українська мова, вона відкрила нові перспективи для розвитку літературної мови на західноукраїнських землях. Надрукована вона була не церковнослов’янською кирилицею, якою тоді там користувались, а так званою громадянською азбукою, звичайною тоді в друкованих працях Східної України і в Росії.

³ Франко І.Я. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Зібрання творів у 50-ти томах. — К., 1984. — Т.41. — С. 275.

Автори “Русалки Дністрової” не тільки вперше в Галичині використали нову азбуку, а й надрукували свій збірник новим правописом, в основі своєї фонетичним. Вони зовсім усунули літеру ь (*барвѣнок, стил, товариш*), голосний і з о та е позначили літерою і (віз, го-мін, жінки), хоч для і з ѣ зберегли традиційно й літеру ѣ (*лѣс, свѣт, дѣвчина*), усунули літеру ы й звук [и], незалежно від його походження, передавали літерою и (*язик, синочок, люди, милий*), голосний е після м’якого приголосного та звукосполучення је позначали літерою є (*листе, зѣле, мое, рубає, чуєш*), звукосполучення јо передава-лось літерами јо (*гайок, райом*), а о після м’якого приголосного літе-рами ъо (*васильок, сльози*); для позначення нескладового у вживалася літера ѱ (*воўки, даў*), африката дз передавалася літерою з (*зъобали, звонят*), а дж – запозиченою з сербського алфавіту літерою Ѣ (*са Ѣе-ний, ну Ѣу*) тощо. Окремі елементи цього правопису, зокрема усунен-ня ѣ, вживання є, и, ѣе, ъо та і на місці давніх о та е, пізніше закріпи-лись у нашій орфографії.

У збірнику “Русалка Дністровая”, що складається з чотирьох роз-ділів, опубліковані, крім “Передмови”, українські народні пісні, оригінальні вірші, переклади сербських пісень та історичні україн-ські пісні й окремі історичні документи, а як додаток також “Корот-ка відомість про слов’янські і руські рукописи, що зберігаються в бібліотеці св. Василя Вел. у Львові”, складена Я. Головацьким, та згадувана вище рецензія М. Шашкевича на працю Лозинського.

У передмові до збірника говориться про давність українського на-роду і його національну гідність, виявлену в його пісенній творчості. “Язык і хороша душа руська, – читаємо там, – була серед Слов’ян-щини, як чиста сльоза дівоча в долині Серафима”⁴. Автори збірника обстоювали єдність українського народу і його мови по обидва боки кордону, стверджували право і потребу вживання в Галичині, як і в Східній Україні, народної мови в літературі, посилаючись при цьому на художні твори східноукраїнських письменників І. Котляревсько-го, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ’яненка, видання українських пі-сень М. Максимовича та М. Цертелева.

Збірник “Русалка Дністровая”, хоч і небагато його примірників розійшлося в Галичині (уніатська церковна верхівка домоглася забо-рони його розповсюдження, яка проіснувала аж до революційних

⁴ Русалка Дністровая. Передмова. — 1837. — С. III.

подій 1848 р.), став подією, від якої бере початок нова епоха в розвитку української літератури та літературної мови в Західній Україні. Він сприяв пробудженню національної свідомості в середовищі прогресивної частини галицької інтелігенції, насамперед молоді, про що свідчить літературна і науково-освітня діяльність ідейних послідовників і співпрацівників “Руської трійці”, серед них М. Устияновича, Г. Ількевича, М. Кульчицького, М. Мінкевича. І. Головацького та ін. У цьому процесі безперечна заслуга і Я. Головацького.

Піднесенню в Галичині авторитету літературної мови на живій народній основі сприяли і нові оригінальні твори Я. Головацького та його переклади сербських пісень, уміщені в збірнику “Вінок русинам на обжинки” (ч. I, 1846; ч. II, 1847), виданому його братом І. Головацьким.

Я. Головацькому належать дві важливі на той час суто лінгвістичні праці, це – “Розправа о язичі южнорускім і его нарѣчіях” та “Грамматика руського языка”. Перша з них, що в скороченому вигляді була прочитана автором, тоді вже професором нововідкритої кафедри руської мови та словесності Львівського університету, на засіданні з’їзду вчених руських 23 жовтня 1848 р. у Львові, в повному обсязі побачила світ у 1849 р. У ній досліджується походження української мови, її місце серед інших слов’янських та характеризуються її говори.

На думку дослідника, слов’яни у давнину мали одну мову, але коли слов’янський народ розрісся і розсіявся, став обіймати великий простір, його мова розпалася спершу на нарѣччя, а потім і на окремі мови. Тому, що слов’янський народ “доконче мав змінити на різний лад свою бесѣду”⁵, сприяли також багатовікове сусідство з чужими племенами, різний побут, різне правління, війни, переселення й змішування з іншими народами. Найдавніші писемні відомості про слов’ян збереглися з IX–X ст., вже тоді вони, однокревні, не мали єдиної мови. В праці наводяться найдавніші пам’ятки слов’янської писемності, писані різними нарѣччями і в різних місцях, і зазначається, що на більшості з них позначався вплив церковнослов’янської мови, проте й у тих пам’ятках, які такого впливу не зазнали, як-от чеські, є слова й граматичні явища, що їх сучасна чеська мова не

⁵ Головацький Я. Розправа о язичѣ южнорускомъ и его нарѣчіяхъ. – Львів, 1899. – С. 2.

знає, але вони відомі церковнослов'янській. Після розпаду спільної мови кожна слов'янська розвивалася своїм шляхом.

Далі аналізується поділ сучасних слов'янських мов на групи в працях Й. Добровського, М. Максимовича, П. Шафарика та І. Срезневського й зазначається, що в східній групі, яку вперше виділив Максимович, є три мови – великоруська, южноруська (або малоруська чи, як говорять у Галичині, руська) та білоруська, а згодом додає, що малоруська мова має також і назву українська. Потім автор докладно розглядає межі поширення южноруської мови по обох боках Карпат – на Закарпатті, в Галичині й Буковині та по всій південній Росії – по обох боках Дніпра до середнього Дону, на Кубані, від Чорного моря до Прип'яті, Десни, Сейму й середнього Дінця та наводить цифрові дані про кількість українців.

Розглядаються й аргументовано заперечуються в розвідці помилкові погляди на українську мову як наріччя польської або великоруської. Однак у науці тепер “малоруський язик за осібний, самостійний і стародавній межі язиками слов'янськими поважати стали”⁶, – підкреслює Я. Головацький. Критикується й погляд на походження української мови від церковнослов'янської, що його дехто висловлював від поганого знання останньої. Певна увага приділяється дослідником розвитку літературної мови на Україні, стосункам її з польською в різні періоди, зазначається, що “язик руський був язиком придворним і урядовим за вел. кн. Литовського”⁷.

Щодо часу виникнення української мови, якою говорить український народ у південній Росії, Галичині та в Угорському королівстві, Я. Головацький пише, що вона “розвинулася на один лад у часи руських княженій... із рідних собі племен слов'янських, що мешкали в тім краї”⁸. Досить докладно аналізуються в порівняльному плані стосунки української мови з російською та білоруською, визначаються спільні й відмінні їх звукові та лексичні риси (с. 54–56), а також стисло, за Максимовичем та Шафариком, деякі риси, відмінні в українській мові від інших слов'янських. Даючи загальну характеристику українській мові, автор зазначає, що вона “є краснозвучна, повна, поважна, сильна, свобідна... Словом є то природна, чиста, повноголосна мова, мужесько-сильна, виразиста (лаконічна), м'яка,

⁶ Там же.— С. 19.

⁷ Там же.— С. 25.

⁸ Там же.— С. 27.

сердечно-ніжна”⁹, при цьому він підкреслює, що це є не лише його думка або “самохвальство”, а думка багатьох знавців слов’янських мов.

Чимало уваги в цій праці приділив дослідник питанням української діалектології, що тоді ще тільки зароджувалась. Він пише, що хоч українська мова єдина для всього народу, проте в ній є значні відмінності, в живому мовленні вона поділяється на наріччя, особливо багато відмінностей у живому мовленні українців спостерігається в гірській місцевості – в Галичині та Угорській Русі; мовлення у рівнинних краях більш одноманітне. Говори Галичини та Угорської Русі він об’єднує в три наріччя – волинсько-подільське, галицьке, або наддністрянське, та гірське, або карпато-руське, й наводить фонетичні, лексичні та деякі граматичні риси кожного наріччя, при цьому зазначає, що волинсько-подільське мало чим відрізняється від наріччя українського, яке, на його думку, об’єднує всі говори українців у Росії і яке виступає в творах східноукраїнських письменників. Цікаво, що дослідник іноді до характерних сучасних діалектизмів наводить для пояснення приклади їх із староукраїнських писемних пам’яток, наприклад, вимову **к** (кам) замість **т** (там) на Покутті, засвідчену в Молдавській грамоті 1420 р., написану в м. Сучаві.

Оцінюючи “Розправу” Я. Головацького в цілому, слід відзначити, що вона виконана на рівні тогочасної лінгвістичної науки й позитивно, з великим піднесенням сприйнята прогресивною частиною західноукраїнської інтелігенції, для якої, власне, насамперед і призначалась. Разом з тим праця містила чимало відомостей, зокрема про українські говори Галичини, Буковини та Закарпаття, вперше введених до наукового використання її автором, що на той час збагачували й поглиблювали науку про українську мову.

Ще більше значення, особливо для західноукраїнських земель, мала друга мовознавча праця Я. Головацького – “Граматика руського язика”. З наукового погляду вона була набагато змістовніша від граматик української мови, створених до того галицькими вченими. Це оригінальна праця, багата фактичним матеріалом, розглянутим на рівні науки свого часу. Її автор уже був добре ознайомлений з художніми творами тогочасних східноукраїнських письменників, була відома йому й “Граматика малорусского наречия” О. Павловсько-

⁹ Там же.— С. 30–31.

го, що вийшла друком 1818 р. у Петербурзі, а це допомогло йому, хоч об'єктом дослідження в його праці була в основному українська народна мова в її галицькому діалектному варіанті, певною мірою орієнтуватися при описі звукових та граматичних явищ і на їх загальноукраїнське поширення. Піднесенню наукової якості граматичної праці Я. Головацького сприяли, треба думати, його активні зв'язки з багатьма визначними вченими-славістами, зокрема з Я. Колларом, що з ним він познайомився ще молодим студентом у 1834 р., з І. Срезневським, листування з яким розпочалося в нього ще з 1842 р., та ін.

Немає сумніву, що “Грамматика руського языка” Головацького відіграла помітну роль у поширенні знань про українську мову в Галичині, коли після революції 1848 р. там почали виходити газети українською мовою, коли вона стала предметом вивчення в університеті й інших навчальних закладах.

У “Граматиці” багато місця відведено опису звукового складу української мови, загальноукраїнській і місцевій вимові голосних та приголосних. Так, наприклад, автор пише: “Букву **я** після согласної і **а** після **ж, ч, ш, щ**, вимовляють у наддністрянським наріччі, як м'яжке **є**, напр.: *жель, чєс, шєпка, щєстє, затєвєсє, рєсний, пєть*, але по общому вимову малоруському повинно ся говорити і писати: *жаль, час, шапка, щастє, затявся, рясний, пять* і ін.”¹⁰. Там же читаємо, що в українській мові однаково вимовляються “букви **и, і, ъ**”, хоч у гірському наріччі розрізняють вимову **и** та **ъ**; у деяких частинах Галичини в орудному відмінку однини вимовляють **о** замість **є** — *каменьом, ткачом*, так у кличній формі — *зозульо, а треба каменем, ткачем, зозуле*. Таких прикладів багато. Звернув увагу автор праці й на те, що українська мова не любить починати слова на голосний, у них перед голосним **в, г** або **й**: *вона, вогонь, вус, вухо, гострий, Ганна, Євдоха* і т. д.

Приголосні в граматиці поділяються на губні, зубні, язикові, язиково-гортанні і гортанні; розрізняються приголосні сильні й слабкі (дзвінкі й глухі), окремо виділяються плавні **л, м, н, р**. Зазначається, що **г** в українських словах вимовляється як латинське **h** (*гора, нога, грамота, циган*). Звук [г], що вимовляється, як латинське **g**, трапляється в чужих словах (*гвалт, грунт, гатунок*) і далі підкреслюється, що

¹⁰ Головацький Я. Грамматика русского языка. — Л., 1949. — С. 6.

часто “під польським впливом” у Галичині вимовляють г у деяких словах, які “повинно ся писати й вимовляти з г”¹¹ (*гарнець, господар, гніт, гречний та ін.*). Застерігає автор проти вимови дж на місці ж (*джайворонок*), дз на місці з (*дзелений*), г на місці к (*мисга – миска*), к на місці т (*кѣло, кѣсто – тіло, тісто*), як це спостерігається в окремих місцевостях Галичини.

Докладно розглядаються в книзі питання зміни приголосних о, е на і, е на о (*озеро, один*), зокрема після шиплячих (*жовтий, чоло, шовк*), приголосних л на в (*співав, вовк*), чергування приголосних д–дж, т–ч, з–ж, с–ш, ц–ч, г–з і ж, х–с і ш, к–ц і ч, спрощення в групах приголосних і т.д. Цікаві й досить детальні в ній зауваження щодо вимови дзвінких приголосних перед глухими і глухих перед дзвінкими, хоч вимову дзвінких приголосних на кінці слова автор зорієнтував на локальну західноукраїнську практику, тобто на оглушення їх у такій позиції: *лоп, хліп, діт, сторош* і т.д.¹² – *лоб, хліб, дід, сторож*.

Кваліфіковано і з належною повнотою викладено в праці матеріал з морфології української мови. Після загальних відомостей про слово, його поділ на склади та наголошування, розподіл на “первообразні” і похідні, прості і складні, про корінь і закінчення слова, автор зазначає, що всі слова за їх значенням “розподіляються на дев’ять розрядів, котрі частинами мови називаються”¹³. Всього він нарахує в українській мові дев’ять частин мови. До їх складу вже належить прикметник, як тоді це було і в граматиках з російської мови, але числівника в переліку частин мови ще немає, хоч у книзі після прикметника він досить докладно розглядається під заголовком “О імени числительнім”, причому ні до якої іншої частини мови він не зараховується. У складі числівників виділяються основні (*один, два, три* і т.д.), порядкові (*другий, третій*), “рожаєві” (*двоязыкий, троякий, кількоракій*), тобто такі, що виражають кількість “рожаєв” (гатунків) якого предмета¹⁴, умножительні (*двакратъ, стакратъ*), тобто такі, що означають, скільки разів предмет уживається, дробові і збірні (*трос, десятеро*); всі вони докладно розглядаються в усіх вживаних у мові формах та подаються зразки їх відмінювання.

¹¹ Там же. – С. 9.

¹² Там же. – С. 31.

¹³ Там же. – С. 39.

¹⁴ Там же. – С. 109.

За традицією, до складу частин мови включається дієприкметник (“причастіє”), хоч він, як зазначається, “не є що іншого, як ім’я прилагательное, від глагола произведене”¹⁵. У праці роз’яснюються ознаки, що споріднюють його з прикметниками, й наводяться граматичні категорії, що збереглися в ньому від дієслова. Розглядається в ній також дієприслівник (“дієпричастіє”), але не як самостійна частина мови, а як одна з форм дієслова.

Опис усіх частин мови подається в книзі дуже докладно. Так, наприклад, у розділі про іменник після його визначення і пояснення як частини мови підкреслюється, що одні іменники означають живі предмети, інші неживі, що вони поділяються на загальні і власні, перші з них — на одиничні, збірні і речовинні, а також виділяються в них збільшувальні (ручище), зменшувальні (носик) і зневажливі (парубисько) та наводяться суфікси, за допомогою яких вони утворюються. Аналізуються граматичні категорії роду, числа й відмінка іменників, розкривається значення кожного відмінка, і все це ілюструється великою кількістю відповідних прикладів. Всі іменники, крім власних, об’єднуються в п’ять відмін; до першої відносяться іменники чоловічого роду, до другої — жіночого на *-а, -я*, до третьої — середнього на *-о, -е*, до четвертої — жіночого на *-ь* і до п’ятої — середнього на *-а, -я* “зі вставкою” *-ен, -т* (плем’я — племена, гуся — гусята); наводяться зразки відмінювання всіх типів іменників і пояснюються всі їх відмінкові закінчення, а також звукові зміни в основі, що виникають при їх відмінюванні. Відмінювання власних іменників виділено окремо. З такою ж докладністю викладається матеріал і з розділів, присвячених усім іншим частинам мови.

Як і в фонетиці, із загальноновживаними часто зіставляються діалектні морфологічні явища, наприклад, зазначається, що в галицькому наріччі в іменниках типу лоша, теля на місці кінцевого *-а, -я* вимовляють *е, є* (*лоше, теле*), а “по малоросійському виговору вимовляється в словах на *-мя*” звук [н]: *імня, тімня*”¹⁶. Або: “Глагол *му* (скорочений *іму*) уживають в декотрих околицях для вираження будущого време́не, і то в горах восточної Галичини кладуть наперед глагола: *му ходити, меть платити, мемо жаловати, муть сміятися*; в сіверних же округах того ж краю і на Україні послідує *му, меш* і інш.

¹⁵ Там же.— С. 85.

¹⁶ Там же.— С. 205.

по глаголі: *ходитиму, платитимеш, жаловатимете, плакатимуть*¹⁷ і т. д.

“Грамати́ка” Головацького не позбавлена, звичайно, галицьких фонетичних і граматичних діалектизмів, на її лексиці певною мірою позначився вплив традиційних книжних елементів, традиційна в ній і вживана термінологія; з різних причин не зміг її автор використати в ній і фонетичного правопису. Не важко знайти в праці й окремі теоретичні положення, що не витримали пізніших до них наукових вимог.

Але, безсумнівно, вихід у світ “Граматики руського языка” Я. Головацького був визначною подією в науковому житті західноукраїнських земель. На жаль, її автор, займаючи поважну офіційну посаду в університеті, поступово став втрачати свої прогресивні погляди, зокрема й на характер української літературної мови в Галичині, почав відходити від її народної основи й переходити на поширене там книжне “язичіє”, що позначилося й на якості його університетських викладів.

Значний вплив “язичія” помітний і в німецько-українському “Словникові юридично-політичної термінології”, що вийшов друком у 1851 р. й одним з авторів якого був Я. Головацький. Цей словник — перша українська термінологічна праця, укладена вона була за дорученням австрійського уряду; він використовувався аж до 90-х років минулого століття в усіх офіційних урядових виданнях, призначених для українського населення Галичини, що почали публікуватися після революції 1848 р. У газетній статті “Дещо о діловім язичі у нас на Русі” (“Зоря Галицька”, 1850, № 17) Головацький виступив уже і як прихильник традиційного для Галичини етимологічного правопису.

Говорячи про мовознавчі праці Я. Головацького, не можна не згадати його чотирьохтомні “Народные песни Галицкой и Угорской Руси”, видані в 1878 р. у Москві, коли автор жив уже в Росії і працював головою Віденської археографічної комісії для розгляду древніх актів. Ця праця, що містить багатий за обсягом і різний щодо часу походження матеріал народної поетичної творчості, зібраний з усіх західноукраїнських регіонів, має велике значення насамперед для фольклористичних досліджень, але разом з тим вона надзвичайно важлива і для української діалектології. Якщо зважити, що у великій

¹⁷ Там же, — С. 156–157.

вступній статті до неї наводяться міркування автора про походження і значення назв багатьох галицьких реалій (*гуцулы, бойки, лемки, опришки, полонина, Бескид та ін.*), то стане ясно, що вона далеко не зайва й для історичного та ономастичного вивчення української мови. Тут варто згадати, що ще О.О. Потебня у досить розгорнутій і прихильній рецензії, написаній на “Народные песни” Я. Головацького за дорученням Академії наук, відзначав, що вони “є багаторічна наукова праця, потрібна для подальших досліджень етнографії, історії, історії мови (розрядка наша.— М.Ж.) та словесності Південної Русі”¹⁸.

Отже, оцінюючи творчу спадщину одного з членів “Руської трійці” — Я.Ф. Головацького, ми повинні віддати йому належне і за помітний його внесок у розвиток літературної мови в Галичині та в науку про українську мову.

¹⁸ Потебня А.А. Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я.Ф. Головацким. М., 1878 // Отчет о двадцать втором присуждении наград графа Уварова. — Спб, 1880. — С. 152.

“ПРАЦЯ ЛЮДИНИ – ОКРАСА І СЛАВА, ПРАЦЯ ЛЮДИНИ – БЕЗСМЕРТЯ Ї...”

(Науковий доробок мовознавця Михайла Андрійовича Жовтобрюха:
Список друкованих праць ученого)

Мова є засобом не тільки збереження багатомовікового досліду, нагромадженого людством, а й передачі його іншим поколінням. Вона забезпечує безперервність духовної культури.

Михайло Жовтобрюх

Вінцем багаторічних трудів стали триста... праць [М.А. Жовтобрюха], серед яких – десяти монографій і підручників для вузів. Його підручники із сучасної української мови і історичної граматики неодноразово перевидувалися і зараз є одними з основних у фаховій підготовці вчителів.

Марія Семенюченко

Хронологічний показчик друкованих праць

1935

1. За високу грамотність студентів // За більшовицькі педкадри, 1935, 23 вересня [Запоріжжя].

1936

2. Форми узгодження при числівниках два, три, чотири // Мова і література в школі: Метод. збірка. – Харків; Київ, 1936. – № 2-3. – С.62-75.

1937

3. До історії українського правопису // Мовознавство. – 1937. – № 11. – С.85-102; № 12. – С. 86-104.

1939

4. Про підручники української мови // Комуністична освіта. – 1939. – № 1. – С. 136-142.

5. До вивчення української мови в старших класах середньої школи // Комуністична освіта. – 1939. – № 9. – С.41-48.

1940

6. Про підручники синтаксису української мови // Комуністична освіта. – 1940. – № 3. – С.114-118.

7. Морфологія // Питальник для збирання діалектного матеріалу української мови. – К.: Інститут мовознавства АН УРСР, 1940. – С. 21-27.

8. Сучасна українська літературна мова: Методичні вказівки для заочників філологічних факультетів університетів і факультетів мови та літератури педагогічних інститутів. – К.: Радянська школа, 1940. – С. 1-28.

9. Збірник диктантів для початкової школи. – К.: Радянська школа, 1940. – С.1-100 [співавтор І.С.Колесник].

1941

10. Елементи мовознавства та відомості з історії української мови. – К.: Радянська школа, 1941. – С. 1-56.

11. Іван Франко як мовознавець // Наукова сесія Київського педінституту, присвячена 25-річчю з дня смерті І.Я.Франка: Тези доповідей. – К., 1941. – С. 6-11.

12. Рід іменників в українській мові // Праці наукової конференції викладачів-мовознавців вузів УРСР. – К.: Радянська школа, 1941. – С. 27-49.

1945

13. Сучасна українська мова: Програма для філологічних факультетів університетів і факультетів мови та літератури педінститутів. – К.: Радянська школа, 1945. – С. 1-20.

1946

14. Сучасна українська мова: Методичні вказівки для філологічних факультетів університетів, факультетів мови та літератури педагогічних і учительських інститутів. – К.: Радянська школа, 1946. – С. 1-26.

15. Питальник для складання діалектологічного атласу української мови // Учені записки Інституту мови і літератури АН УРСР. – 1946. – Т. II. – С. 126-138 [співавтори: П.С. Лисенко, Ф.І. Жилко, А.А. Москаленко].

16. Школа педагогічної майстерності // Молодь України, 1946, 25 червня.

17. Новий український правопис // Радянський селянин, 1946, 1 грудня.

1947

18. Програма курсу порівняльної граматики української і російської мов для факультетів мови і літератури педагогічних інститутів. – К.: Радянська школа, 1947. – С. 1-8.

19. Українська мова. Для заочників педагогічних училищ: Методичні вказівки. – Київ; Львів: Радянська школа, 1947. – С. 1-48.

1948

20. Сучасна українська літературна мова: Методичні вказівки для студентів-заочників факультету мови та літератури педагогічних інститутів. – Київ; Львів: Радянська школа, 1948. – С. 1-72.

21. Українська мова: Програма для факультетів та інститутів іноземних мов. – К.: Радянська школа, 1948. – С. 1-18.

22. Із досліджень фонетики української літературної мови першої половини XVIII століття // Наукові записки Київського державного педагогічного інституту. – 1948. – Т. VII. – С. 27-46.

23. Новий російсько-український словник // Радянська освіта, 1948, 6 лютого.

24. Вступ. Лексика і фразеологія. Фонетика. Числівник // М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Радянська школа, 1948. – С. 1-74, 148-163 (рец.: І. Тараненко // Радянська освіта, 1949, 23 липня; Є. Тичина, Б.М. Кулик “Курс сучасної української літературної мови” // Українська мова в школі. – 1951. – № 3. – С. 79-81).

1949

25. Лексика і фразеологія української літературної мови: Лекція для студентів-заочників мовно-літературних факультетів педагогічних інститутів. – Київ; Львів: Радянська школа, 1949. – С. 1-34.

26. Лексика сучасної української літературної мови: Навчальні матеріали для заочників педагогічних училищ. – К.: Радянська школа, 1949. – С. 1-24.

27. Українська мова: Лексика. Фонетика. Морфологія. – К.: Радянська школа, 1949. – Випуск 1. – С. 1-160.

28. Курс сучасної української мови з елементами історії: Методичні вказівки для студентів-заочників російського відділу факультетів мови та літератури педагогічних інститутів. – К.: Радянська школа, 1949. – С. 1-50.

29. Памятка собирателю материала для диалектологического атласа русского языка (по Тюменской области). – Тюмень, 1949. – С. 1-8.

30. Об изучении народных говоров нашей области // Тюменская правда, 1949, 11 июня.

31. Из опыта преподавания русского языка в 5-6 классах 21 средней школы г. Тюмени. – Тюмень: Изд. обл. института усовершенствования учителей (на склографі), 1949. – С. 1-47.

32. Новое учение о языке акад. Н.Я. Марра. – Тюмень: Изд. обл. института усовершенствования учителей (на склографі), 1949. – С. 1-44.

1950

33. Контрольные работы по диалектологии и исторической грамматике русского языка. – Тюмень: Изд-во Тюменского пединститута, 1950. – С. 1-12.

1952

34. Значение Н.В. Гоголя в истории русского литературного языка // Бухарская правда, 1952, 26 февраля.

35. Повысить уровень языковедческой работы // Бухарская правда, 1952, 25 мая.

1953

36. Улучшить преподавание русского языка в вузах национальных республик // Вестник высшей школы. – 1953. – № 2. – С. 23-26 [співавтор С.М. Иванов].

1955

37. Из наблюдений над системой гласных зауральских говоров русского языка // Наукові записки Черкаського педагогічного інституту. – 1955. – Т. VII. – Вип. 2. – С. 93-110.

38. Методичні розробки з синтаксису // Радянська освіта, 1955, 17 вересня.

1956

39. Исторична граматика української мови: Вступ. Фонетика. – К.: Радянська школа (Міністерство освіти УРСР. Управління підготовки вчителів), 1956. – Випуск перший. – С. 1-125.

40. Исторична граматика української мови. Частина I: Вступ. Фонетика. – К.: Радянська школа (Міністерство освіти УРСР. Науково-методичний кабінет заочного навчання вчителів), 1956. – С. 1-123.

41. Про деякі питання історичної фонетики української мови // Доповіді та повідомлення на науковій конференції Черкаського педагогічного інституту, присвяченій підсумкам науково-дослідної роботи за 1955 рік. Секція мовознавства та літератури: Тези. – Черкаси, 1956. – Вип. I. – С. 7-9.

42. Історичні чергування голосних в українській мові // Українська мова в школі. – 1956. – № 3. – С. 6-16.

43. Дбати про культуру мови районних газет // Черкаська правда, 1956, 1 листопада.

44. Из наблюдений над системой согласных зауральских говоров русского языка // Известия Воронежского пединститута. – 1956. – Т. XX. – С. 69-86.

45. Система відмінкових форм іменників в “Актах Бориспільського міського уряду XVII століття” // Доповіді та повідомлення на науковій конференції Черкаського педагогічного інституту, присвяченій підсумкам науково-дослідної роботи за 1956 рік. Секція мовознавства та літератури: Тези. – Черкаси, 1956. – Вип. 2. – С. 11-13.

46. Дбати про культуру мови районних газет // На допомогу редакторів газети. – 1956. – № 10. – С. 21-24.

47. Рец.: І.Г. Чередниченко. Збірник вправ з сучасної української мови // Українська мова і література в школі. – 1956. – № 3. – С. 72-76.

1957

48. Фонетика // О.П. Безпалько, М.К. Бойчук, М.А. Жовтобрюх, С.П. Самійленко, І.Й. Тараненко. Історична граматики української мови. – К.: Радянська школа, 1957. – С. 72-171 (рец.: М.Ф. Наконечний. За високий науковий рівень вузівського курсу історичної граматики // Українська мова в школі. – 1959. – № 5. – С. 84-92; J. Mogavac // Acta Universitatis Carolinae. Philologia. – Praha, 1960. – С. 153-158).

49. Синтаксис // Т.В. Баймут, М.К. Бойчук, М.К. Волинський, М.А. Жовтобрюх, Т.П. Малина, С.П. Самійленко. Порівняльна граматики української і російської мов. – К.: Радянська школа, 1957. – С. 179-215 (рец.: И. Леков // Български език. – 1957. – № 5. – С. 480-482; E. Fodar // Romano-Slavica. – 1960. – Т. IV. – С. 363-366).

50. Из морфологии “Актив Бориспільського міського уряду XVII століття” // Наукові записки Черкаського педагогічного інституту. – 1957. – Т. X. – Вип. 3. – С. 109-125.

51. Вивчення говорів Черкащини в радянський період // Наукові записки Черкаського педагогічного інституту. – 1957. – Т. XI. – С. 141-151.

52. Основні проблеми вивчення черкаських говорів // Доповіді та повідомлення на науковій конференції Черкаського педагогічного інституту, присвяченій підсумкам науково-дослідної роботи за 1957 рік. Секція мовознавства та літератури: Тези. – 1957. – Вип. 3. – С. 23-25.

53. Дещо про мову наших багатотиражних газет // Черкаська правда, 1957, 29 листопада.

54. Рец.: А.П. Медушевський, М.К. Тищенко. Українська мова: Синтаксис, 1957 // Українська мова в школі. – 1957. – № 5. – С. 85-89.

1958

55. Історичні чергування приголосних в українській мові //Українська мова в школі. – 1958. – № 1. – С. 16-25.

56. Контрольні роботи з мовознавчих дисциплін та їх місце в системі заочної освіти // Науково-методична конференція, присвячена заочній освіті: Тези. – К.: Радянська школа, 1958. – С. 21-24.

57. Контрольні роботи з мовознавчих дисциплін, їх тематика, зміст і рецензування // Заочна педагогічна освіта. – 1958. – № 4. – С. 32-40.

58. Принципи побудови курсу сучасної української літературної мови на факультетах мови і літератури педагогічних інститутів // Міжреспубліканський науково-методичний семінар завідуючих кафедрами мов педагогічних інститутів УРСР, БРСР, МРСР: Тези доповідей. – К., 1958. – С. 3-8.

59. Секундарний *i* в приєднаннях і префіксах української мови // Збірник наукових праць. – К.: Вид-во МО УРСР, 1958. – Т.І: Мовознавство. – С. 25-40.

60. Морфологические особенности зауральских говорів русского языка // Наукові записки Черкаського педагогічного інституту. – Черкаси, 1958. – Т. XII. – Вип. 4. – С. 113-158.

61. Наш вітчизняний першодрукар // Черкаська правда, 1958, 17 грудня.

62. Прикметники в “Актах Бориспільського міського уряду XVII ст.” // Тези доповідей та повідомлень на науковій конференції Черкаського педагогічного інституту, присвяченій підсумкам науко-

во-дослідної роботи за 1958 рік. Секція мовознавства та літератури. – Черкаси, 1958. – Вип. IV. – С. 20-23.

63. Українська мова: Програма для факультетів мови і літератури педагогічних інститутів, спеціальність – російська мова і література. – К.: Радянська школа, 1958. – С. 1-24.

64. Русский язык: Программа для филологических факультетов педагогических институтов, специальность – украинский язык и литература. – К.: Радянська школа, 1958. – С. 1-27.

1959

65. Контрольні роботи з сучасної української літературної мови. Для студентів-заочників III курсу мовно-літературного факультету (українського відділу) педагогічних інститутів. – К.: Радянська школа, 1959. – С. 1-44.

66. Норми оцінок з української мови в педагогічних інститутах. – К.: Вид-во МО УРСР, 1959. – С. 1-12.

67. Вступ. Лексика і фразеологія. Фонетика. Графіка і орфографія. Граматика: Вступні зауваження. Дієслово. Модальні слова // М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Радянська школа, 1959. – Ч. I. – С. 1-191, 308-360, 379-380 (рец.: О.Василенко, М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. Курс сучасної української мови // Українська мова в школі. – 1960. – № 3. – С. 74-81).

68. Принципи побудови курсів сучасної української і російської літературних мов на мовно-літературних факультетах педагогічних інститутів УРСР // Міжреспубліканський семінар з мовознавчих дисциплін. – К.: Радянська школа, 1959. – С. 26-43.

69. Зауваження до періодизації історії української літературної мови // Українська мова в школі. – 1959. – № 2. – С. 57-64.

70. Ще про мову та стиль наших газет // Черкаська правда, 1959, 12 листопада.

71. Закономірності фонетичних змін у морфологічних умовах // Тези доповідей та повідомлень на науковій конференції Черкаського педагогічного інституту, присвяченій науково-дослідній роботі за 1959 рік. Секція мовознавства та літературознавства. – Черкаси, 1959. – Вип. 5. – С. 16-17.

72. Про деякі морфологічні умови фонетичних змін // Питання історичного розвитку української мови: Тези доповідей міжвузівської наукової конференції. – Харків, 1959. – С. 16-17.

1960

73. Із морфології “Актів Бориспільського міського уряду XVII століття”. Прикметники. Числівники // Наукові записки Черкаського педагогічного інституту. Серія філологічних наук. – Черкаси, 1960. – Т. XV. – Вип. 5. – С. 147-162.

74. Контрольні роботи з сучасної української літературної мови. Для студентів-заочників III курсу мовно-літературного факультету (українського відділу) педагогічних інститутів. – К.: Радянська школа, 1960. – С. 1-44.

75. Рец.: Вопросы культуры речи, вып. 1, 1955; вып. 2, 1959 // Українська мова в школі. – 1960. – № 4. – С. 77-81.

76. Межреспубліканський научно-методический семінар заведуючих кафедрами мовознавства педагогічних інститутів. Доклади і со-общения // Вестник высшей школы. – 1960. – № 12. – С. 81-82.

77. Історична граматика української мови: Програма для факультетів і відділів української мови педагогічних інститутів. – К.: МО УРСР, 1960. – С. 1-23.

1961

78. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Лексика і фразеологія. Фонетика: Посібник для студентів-заочників. – К.: Радянська школа, 1961. – С. 1-132.

79. Вступ. Лексика і фразеологія. Фонетика. Графіка і орфографія. Граматики: Вступні зауваження. Дієслово. Модальні слова // М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. Курс сучасної української літературної мови. – Ч. 1. – К.: Радянська школа, 1961. – Вид. 2-е. – С. 1-204, 323-376, 395-396.

80. Завдання і перспективи мовознавчої науки в нашій республіці // Мовознавство. – 1961. – Т. 16. – С. 3-12.

81. Про вимову приголосних перед *і* в українській літературній мові // Мовознавство. – 1961. – Т. 16. – С. 68-75.

82. Дефініція. Дзвінки приголосні. Дієприкметник // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. 4. – 1961. – С. 125, 148, 222.

83. Зв'язка // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. 5. – 1961. – С. 237-238.

84. До характеристики вокалізму поетичної мови Т.Г. Шевченка // Тези доповідей IV міжвузівської республіканської славістичної конференції. – Одеса, 1961. – С. 9-11.

85. Синтаксис // Т.В. Баймут, М.К. Бойчук, М.К. Волинський, М.А. Жовтобрюх, Т.П. Малина, С.П. Самійленко. Порівняльна граматики української і російської мов. – К., 1961. – Вид. 2-е. – С. 190-265.

86. Курс історії української літературної мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. II. Автор розділів: Вступ. – С. 3-14; Мова публіцистики. – С. 101-110; Мова науки. – С. 184-215; Ділова мова. – С. 361-389 (рец.: М. Будник // Радянська освіта, 1962, 10 січня; В.С. Вашенко. Про розвиток української літературної мови радянського періоду // Українська мова в школі. – 1962. – № 3. – С. 79-82; М. Рильський // Радянська Україна, 1962, 15 квітня; П.Й. Горецький // Вітчизна. – 1962. – № 7. – С. 204-209; І. Грицютенко // Жовтень. – 1962. – № 12. – С. 142-144).

87. Українська мова: Програма педагогічних інститутів для російських відділів філологічних факультетів. – К.: Радянська школа, 1961. – С. 1-24.

88. Программы педагогических институтов: Русский язык для украинских отделений филологических факультетов. – К.: Радянська школа, 1961. – С. 1-28 [співавтор В.П. Ковальов].

89. І – літера, Й – літера // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. 6. – 1961. – С. 25, 27.

90. До нового піднесення славістичних студій // Харківський університет. – 1961. – № 5. – С. 2.

91. Рец.: М.І. Погрібний. Словник наголосів української літературної мови // Українська мова в школі. – 1961. – № 3. – С. 75-79.

1962

92. Фонетика // О.П. Безпалько, М.К. Бойчук, М.А. Жовтобрюх, С.П. Самійленко, І.Й. Тараненко. Історична граматики української мови. – К.: Радянська школа, 1962. – Вид. 2-е. – С. 77-181.

93. Про деякі явища граматичної аналогії в українській мові // Питання історичного розвитку української мови. – Харків, 1962. – С. 193-209.

94. Деякі особливості консонантизму поетичної мови Т.Г. Шевченка // Мовознавство. – 1962. – Т. 17. – С. 53-67.

95. Значення праць О.О. Потебні для розвитку вітчизняного мовознавства // О.О. Потебня. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 5-24.

96. Контамінація. Кореляція звуків. Л – літера // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. 7. – 1962. – С. 181, 224, 238.

97. Украинская публицистическая лексика середины XIX века в её связях с русской, польской и чешской // Всесоюзная конференция по славянской филологии. – Л., 1962. – С. 73-75.

98. Левченко Григорій Андріанович. Лігатура. М – літера // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. 8. – 1962. – С. 46, 175, 205, 359.

99. Н – літера // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. 9. – 1962. – С. 456.

100. Деякі особливості вокалізму поетичної мови Т.Г. Шевченка // Праці Одеського державного університету. – Одеса, 1962. – Т. 152. – С. 44-60.

101. Неологізми. Новгородській мінеї. О – літера. П – літера. Павловський Олексій Павлович. Парадигма // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. 10. – 1962. – С. 61, 158, 210, 446, 456, 515.

1963

102. Про деякі явища в усному мовленні (на матеріалі сучасної української літературної мови) // Тези доповідей республіканської наукової конференції з питань культури української мови. – К., 1963. – С. 15-19.

103. Методичні вказівки до проведення екзаменів, заліків і контрольних робіт та норми оцінок з сучасної української і російської мов у педагогічних інститутах УРСР. – К.: МО УРСР, 1963. – С. 1-31 [співавтор В.П. Ковальов].

104. Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 416 с. (рец.: С.П. Самійленко // Українська мова і література в школі. – 1964. – № 5. – С. 88-91; Л.О. Кадомцева, З.Т. Франко. Слово про зброю журналіста // Радянська Україна, 1964, 5 травня; В. Сич. Цінне дослідження // Черкаська правда, 1964, 13 травня; А. Бурячок. Дослідження мовознавця // Літературна Україна, 1964, 7 липня; П.М. Федченко. Українська пре-

- са та її мова // Радянське літературознавство. – 1964. – № 4. – С. 131-134; Ф. Медведєв, П. Моргун, М. Наконечний. Багатство фактів // Прапор. – 1964. – № 11. – С. 95-96).
105. Курс історії української літературної мови: Українська літературна мова 20-30 рр. XX ст. – К.: Радянська школа, 1963. – Вип. XI-XII [автор розділів: Вступ. – С. 3-10; Мова публіцистики. – С. 65-87; Мова науки. Ділова мова. – С. 118-145].
106. Курс історії української літературної мови: Українська літературна мова 40-50 рр. XX ст. – К.: Радянська школа, 1963. – Вип. XIV [автор розділів: Вступ. – С. 3-10; Мова публіцистики. Мова науки. Ділова мова. – С. 93-119].
107. Переносне значення слова. Писемність. Приголосні звуки. Просте речення // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. II. – 1963. – С. 58, 144, 479, 555.
108. Республиканская научная конференция по вопросам культуры украинского языка (Хроникальная заметка) // Вопросы языкознания. – 1963. – № 4. – С. 153-154.
109. Огляд досліджень з стилістики української мови // Питання стилістики української мови в її взаємозв'язках з іншими слов'янськими мовами: Тези. – Чернівці, 1963. – С. 4-6.
110. Окрилені Жовтнем // Українська мова і література в школі. – 1963. – № 9. – С. 3-8.
111. Р – літера. Речення. Розов Володимир Олексійович. С – літера // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. 12. – 1963. – С. 52, 225, 325, 465.
112. Страница из украинско-чешских языковых связей // Вопросы теории и истории языка. – Л., 1963. – С. 120-126.
113. Діяльність Наукової ради // Доповіді та повідомлення. Наукова рада з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй”. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 1-35.
114. Синтаксис. Синявський Олекса Наумович. Складне речення. Словосполучення // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. 13. – 1963. – С. 133-134, 139, 210, 250.
115. Актуальні проблеми українського мовознавства // Мовознавство. – 1963. – Т. XVIII. – С. 3-9.

116. Т – літера. Тимченко Євген Костянтинович // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. 14. – 1963. – С. 224-402.

117. Рец.: І.Г. Чередниченко. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. – К., 1962 // Українська мова в школі. – 1963. – № 1. – С. 84-88 [співавтор З.Т. Франко].

118. Рец.: А.П. Медушевський. Викладання фонетики і морфології української мови у восьмирічній школі. – К., 1962 // Українська мова і література в школі. – 1963. – № 2. – С. 85-88.

119. Рец.: Л.М. Шакур Нарысы гісторыі беларускай літаратурнай мовы. Мінськ, 1960 // Мовознавство. – 1963. – Т. XVIII. – С. 103-110.

1964

120. Українське радянське мовознавство на піднесенні // Українська мова і література в школі. – 1964. – № 4. – С. 3-8.

121. Формування українського публіцистичного словника в середині ХІХ ст. // Мовознавство і літературознавство: Збірник вибраних праць педагогічних інститутів. – К.: Радянська школа, 1964. – С. 103-116.

122. Вклад О.О. Шахматова у вітчизняну науку // Український історичний журнал. – 1964. – № 3. – С. 120-122.

123. Деякі явища усного літературного мовлення // Про культуру мови. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 45-62.

124. Єдина літературна // Українська мова і література в школі. – 1964. – № 10. – С. 19-24.

125. Перша ластівка // Літературна Україна, 1964, 23 жовтня.

126. Краса і сила рідної мови // Радянська Україна. – К., 1964, 25 листопада [співавтор В.М. Русанівський].

127. У – літера. Український алфавіт. Уніфікація письма. Ф – літера. Фраза. Х – літера. Ц – літера // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т.15. – 1964. – С. 51, 112, 147-148, 185, 349-350, 409, 570.

128. Українська мова // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. 15. – 1964. – С. 100-104 [співавтор І.К. Білодід].

129. Обсуждение “Предложений по усовершенствованию русской орфографии” // Вопросы языкознания. – 1964. – № 6. – С. 21-25 [співавтор В.М. Русанівський].

130. Ч – літера. Частина мови. Ш – літера. Щ – літера. Ю – літера. Я – літера. Ъ – літера // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. 16. – 1964. – С. 66, 84-85, 240, 401, 418, 443, 510.

1965

131. Вступ. Лексика і фразеологія. Фонетика. Графіка і орфографія. Граматика: Вступні зауваження. Дієслово. Модальні слова // Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Радянська школа, 1965. – Вид 3-є. – С. 1-214, 337-393, 412-414.

132. Кілька слів про книгу “Живе слово” // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 2. – С. 92-93.

133. В.С. Ващенко // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 3. – С. 94-95. [див. також: За передову науку, 1965, № 8 (вид. Дніпропетровського університету)].

134. Наукове вивчення фонетики української мови за роки Радянської влади // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 11. – С. 10-19.

135. Основні тенденції в розвитку сучасної української орфоєпії // Республіканська наукова конференція, присвячена вивченню закономірностей розвитку усної форми української літературної мови. – Полтава, 1965. – С. 24-28.

136. Про мову великого поета // Вісті з України. – 1965. – № 24. – С. 5.

137. Мовознавство // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т.17. – 1965. – С. 472-476 [співавтор І.К. Білодід].

138. Українська мова // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. 17. – 1965. – С. 560-565 [співавтор І.К. Білодід].

139. Приголосні в українському усному літературному мовленні // Закономірності розвитку українського літературного мовлення. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 55-84.

140. Виступ на V Міжнародному конгресі славистів // Славянська філологія. – София, 1965. – Т. VII: Езыкознание. – С. 62-63.

141. Рец.: Б.В. Кобилянський. Короткий огляд історії мовознавства // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 2. – С. 76-80.

1966

142. Народові відданий. До сторіччя з дня народження П.Ф. Залозного // Радянська освіта, 1966, 8 січня [див. також: Життя і слово, 1966, 31 січня (Канада, Торонто)].

143. Украинский язык // Языки народов СССР. – М.: Наука, 1966. – Т. 1. – С. 123-153 [співавтор І.К. Білодід].

144. Аналіз тематики науково-дослідної роботи лінгвістичних кафедр республіки // Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй”. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 19-28.

145. І.К. Білодід (до 60-річчя з дня народження) // Українська мова і література в школі. – 1966. – № 9. – С. 92-93.

146. Є.К. Тимченко як дослідник української мови // Українська мова і література в школі. – 1966. – № 10. – С. 18-24.

1967

147. Збагачення мов народів СРСР. – К.: Знання, 1967. – С. 1-48 (рец.: Ф. Медведєва, О. Юрченко. Серед прекрасних братніх мов // Прапор, 1967. – № 12. – С. 81-82; М. Запорожець. Слушні погляди // Наша культура, 1967, № 10. – С. 12-13 [Варшава]).

(Примітка: На Всесоюзному конкурсі на кращі твори науково-популярної літератури нагороджена “Дипломом заохочувальним”. № 200, від 8 липня 1968 року).

148. Видатний український вчений П.Г. Житецький (до 130-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. – 1967. – № 1. – С. 126-128.

149. Проблеми вивчення публіцистичного та наукового стилів української літературної мови // Підсумок і проблеми наукового вивчення української мови в повоєнний період. – К.: Радянська школа, 1967. – С. 7-9.

150. Украинский язык // Советское языкознание на 50 лет. – М.: Наука, 1967. – С. 43-54.

151. Формирование литературных норм украинского языка // Тезисы докладов на республиканской научной конференции по теме: “Проблемы развития языков и литератур советских народов”. – Кишинев, 1967. – С. 23-26.

152. Про один теоретичний аспект культури української мови // Мовознавство. – 1967. – № 3. – С. 53-60.

153. Серед прекрасних братніх мов // Робітнича газета, 1967, 1 серпня [див. також: Среди прекрасных братских языков // Рабочая газета, 1967, 1 августа].

154. Про деякі тенденції в розвитку сучасної української орфоєпії // Українське усне літературне мовлення. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 124-136.

155. Розвиток стилістичних досліджень української мови // Стилістичні параметри стилів. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 3-22.

156. Розквіт і піднесення // Радянська Україна, 1967, 26 листопада.

157. Ukraina keel uurimine nхukoquae vximu ajat // Keel ja kirjandus. – Таллін. – 1967. – № 11. – С. 683-685.

158. Визначний дослідник української мови // Українська мова і література в школі. – 1967. – № 12. – С. 18-25.

159. Дослідження фонетики і граматики української мови // Мовознавство на Україні за 50 років. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 35-78.

160. Языкознание // Украинская Советская Социалистическая Республика. – К., 1967. – С. 412-415 [співавтор І.К. Білодід].

161. Украинский язык // Украинская Советская Социалистическая Республика. – К., 1967. – С. 496-501 [співавтор І.К. Білодід].

1968

162. Науковий стиль української мови // Мовознавство. – 1968. – № 2. – С. 3-18.

163. Норма в літературному побутовому мовленні // Республіканська наукова конференція, присвячена вивченню українського усного літературного мовлення: Тези доповідей. – К.: Радянська школа, 1968. – С. 4-6.

164. Українська літературна мова в радянський час // Мовознавство. – 1968. – № 6. – С. 3-16.

165. Загальне мовознавство: Програма для філологічних факультетів педагогічних інститутів. – К.: Радянська школа, 1968. – С. 1-16 [співавтори: С.П. Самійленко, Г.М. Удовиченко, П.М. Фесуненко].

166. Історична граMATика української мови: Програма для філологічних факультетів педагогічних інститутів. – К.: Радянська школа, 1968. – С. 1-20 [співавтор С.П. Самійленко].

167. Слово мовлене. – К.: Знання, 1969. – С. 1-48 (рец.: О. Пінчук // Друг читача”, 1970, 7 березня; І. Тараненко // Радянська освіта, 1970, 7 березня; І.С. Олійник. М.А. Жовтобрюх. Слово мовлене (Українська літературна вимова) // Українська мова і література в школі. – 1971. – № 5; М.Л. Мовні поради // Наше слово, 1970, № 37, 38 і 39; М.Л. Замість мовних порад // Наше слово, 1970, № 40 [Варшава]).

168. Порівняльна граматики української і російської мови: Програма для філологічних факультетів педагогічних інститутів. – К.: Радянська школа, 1969. – С. 1-16.

169. Видатна праця українських лексикографів // Радянська Україна, 1969, 19 квітня.

170. Про термін прізвище // Мовознавство. – 1969. – № 4. – С. 82-86.

171. Іван Опанасович Василенко // Мовознавство. – 1969. – № 4. – С. 87-88.

172. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. – К.: Наукова думка, 1969 [авторів належать розділи: Вступні відомості з фонетики. – С. 43-49; Український алфавіт. Принципи української орфографії. – С. 402-417] (рец.: І.З. Петличний // Українська мова і література в школі. – 1970. – № 2. – С. 91-93; Marian Jurkowski // Slavia orientalis. – Варшава, 1970. – № 1. – С. 91-95; J. Moraves // Ceskoslovenska rusistika. – Прага, 1971. – № 3. – С. 130-132; Поль Гард. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика // Мовознавство. – 1971. – № 3. – С. 84-86; Ю.А. Карпенко // Вопросы языкознания. – 1974. – № 6. – С. 137-141).

173. Біля джерел рідної мови // Вісті з України, 1969, 28 серпня.

174. Староукраїнські мовні традиції в творах І. Котляревського // Ювілейна наукова конференція, присвячена 200-річчю від дня народження І. Котляревського: Тези доповідей і повідомлень. – Харків, 1969. – С. 46-50.

175. Развитие терминологического словаря украинского языка в дооктябрьский период // Вопросы филологии / Московский гос. пед. институт им. Ленина: Ученые записки. – М., 1969. – № 341. – С. 92-99.

176. Linguistics // Soviet Ukraine. – К., 1969. – С. 396-398 [співавтор І.К. Білодід].

177. Ukrainian language // Soviet Ukraine. – К., 1969. – С. 474-480 [співавтор І.К. Білодід].

1970

178. Розквіт мови української соціалістичної нації // В.І. Ленін і розвиток національних мов: Тези доповідей наукової конференції. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 17-20.

179. Давні традиції в новій українській літературній мові // Мовознавство. – 1970. – № 2. – С. 27-40.

180. Ленінська теорія національно-мовного будівництва і розвиток української літературної мови // Українська мова і література в школі. – 1970. – № 5. – С. 15-24.

181. Культура мови на Україні // Життя і слово. – 1970. – № 17 [Канада. Торонто].

182. Поняття норми в літературному побутовому мовленні // Усне побутове літературне мовлення. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 15-25.

183. The ways of rappaechment of verbat and variantics of literary speech // Seventh word congress of sociology. – Софія, 1970. – С. 170.

184. Виступ на VI міжнародному з'їзді славістів // VI mezinarodni zjezd slavistu w Prahe. 1868 Acta zjezdu I. – Прага, 1970. – С. 164-165.

185. Наголос і літературна мова // Літературна Україна, 1970, 3 листопада.

186. Основні етапи розвитку української наукової термінології // Перша науково-методична нарада з проблеми упорядкування і нормалізації термінології: Тези доповідей і повідомлень. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 8-9.

187. Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Наукова думка, 1970. – С. 1-304 (рец.: Є. Регушевський, Ф. Ялович. Про мову преси // Кіровоградська правда, 1970, 23 травня [див. також: Друг читача, 1970, 9 червня]; Д.Х. Баранник // Українська мова і література в школі. – 1970. – № 8. – С. 94-95; В. Костомаров // Журналіст. – 1970. – № 9. – С. 46; І. Матвіяс, М.А. Жовтобрюх. Мова української періодичної преси // Мовознавство. – 1970. – № 6. – С. 83-86).

188. Пути сближения устной и письменной разновидностей литературной речи: на материале украинского языка. – М.: Советская социологическая организация, 1970. – С. 12.

189. Загальне мовознавство: Програма для педагогічних інститу-

тів. — К.: Вища школа, 1970. — С. 1-14 [співавтори: С.П. Самійленко, Г.М. Удовиченко, П.М. Фесуненко].

190. Здобутки і перспективи // Мовознавство. — 1971. — № 2. — С. 3-13.

191. Розквіт мови української соціалістичної нації // В.І. Ленін і розвиток національних мов. — К.: Наукова думка, 1971. — С. 76-94.

192. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика (т. I). Морфологія (т. II) // Вісник Академії наук Української РСР. — 1971. — № 3. — С. 106-111.

193. Про видання пам'яток староукраїнської писемності // Мовознавство. — 1971. — № 4. — С. 80-83.

194. Рец.: Словник української мови. Том перший // Вісник Академії наук Української РСР. — 1971. — № 4. — С. 103-106.

1972

195. Василь Климентійович Дем'янчук // Мовознавство. — 1972. — № 1. — С. 84-87.

196. Здобутки української лексикографічної науки // Черкаська правда, 1972, 4 квітня.

197. Староукраїнські мовні традиції в творчості І.П. Котляревського // Слава сонцем засіяла. — К.: Дніпро, 1972. — С. 223-231.

198. Відбиття процесу становлення фонологічної системи української літературної мови в творах Г.С. Сковороди // Мовознавство. — 1972. — № 4. — С. 59-70.

199. Вступ. Лексика і фразеологія. Фонетика. Графіка і орфографія. Граматика: Вступні зауваження. Дієслово. Модальні слова // Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. — К.: Вища школа, 1972. — Вид. 4-е. — С. 3-204, 320-370, 391-393.

200. Состояние и задачи научно-исследовательской работы по русскому языку в педвузах Украинской ССР // Пути совершенствования подготовки учителей русского языка в педагогических институтах: Материалы Всесоюзного совещания заведующих кафедрами русского языка. — Рязань: Изд-во МО СССР, 1972. — С. 30-33.

1973

201. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. — К.: Наукова думка, 1973 [автор розділів: Предмет і завдання лексикології. — С. 5-26; Стилістична диференціація української лексики]. — С. 151-178 (рец.: Д.І. Ганич. Сучасна українська літературна мова.

Лексика і фразеологія. К., “Наукова думка”, 1973 // Українська мова і література в школі. – 1974. – № 6; Ю.А. Карпенко. Вопросы языкознания, 1974. – № 6. – С. 137-141).

202. Проблеми взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів // Мовознавство. – 1973. – № 1. – С. 3-15.

203. Дбаймо про літературну вимову // Трибуна лектора. – 1973. – № 6. – С. 37-39.

204. Точність у вимові // Трибуна лектора. – 1973. – № 7. – С. 40-41.

205. Про VII Міжнародний конгрес славистів // Мовознавство. – 1973. – № 6. – С. 89-90.

206. Рец.: Ф.П. Филин. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., 1972. // Мовознавство. – 1973. – № 2. – С. 80-85 [співавтор Я.О. Спринчак].

207. Рец.: А.Н. Стеценко. Исторический синтаксис русского языка. М., 1972 // Мовознавство. – 1973. – № 4. – С. 88-90.

1974

208. Питання історичної фонетики української мови в працях А.Ю. Кримського // А.Ю. Кримський – україніст і орієнталіст. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 26-40.

209. Про підручник з сучасної української літературної мови для педагогічних факультетів // Українська мова і література в школі. – 1974. – № 7. – С. 81-86.

210. Українська мова // Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. – Мінськ, 1974. – Т. X. – С. 442.

211. Депалатализация согласных перед *e, i* в украинском языке // Вопросы филологии: Сборник трудов / Московский гос. пед. институт им. Ленина. – М., 1974. – С. 22-30.

1975

212. Украинская лексика в грамматике И. Ужевича // Актуальные проблемы исторической лексикологии восточнославянских языков: Тезисы докладов и сообщений всесоюзной научной конференции. – Днепропетровск, 1975. – С. 155-157.

213. Розвиток українського радянського мовознавства за останнє тридцятиріччя // Мовознавство. – 1975. – № 4. – С. 3-15.

214. Процеси зближення усного і писемного літературного мовлення // Студії з мовознавства. – К.: Вища школа, 1975. – С. 5-10.

215. Рец.: І.С. Дорошенко, П.С. Дудик. Вступ до мовознавства.

1974 // Українська мова і література в школі. – 1975. – № 3. – С. 92-95.

216. Рец.: Словник іншомовних слів. К., 1975 // Українська мова і література в школі. – 1975. – № 9. – С. 91-94 [співавтор А.П. Грищенко].

217. Євген Михайлович Кудрицький // Мовознавство. – 1976. – № 2. – С. 93.

218. Основа і принципи української літературної вимови // Українська мова і література в школі. – 1976. – № 6. – С. 63-75.

219. Староукраїнські грамоти як пам'ятка літературної мови // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 62-70.

220. “Грамматыка славенская” Івана Ужєвича – пам'ятка староукраїнської мови // Слово і труд. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 167-179.

221. Україняне лимба // Енциклопедия советикэ молдовеннясэ. – Кишинєу, 1976. – Т. 6. – С. 501.

1977

222. Украинский язык // Большая Советская Энциклопедия. – М., 1977. – Т. 25. – С. 595-596.

223. Мовознавство на кафедрах вищих шкіл республіки (1967-1977) // Мовознавство. – 1977. – № 5. – С. 21-34.

224. Збагачення української літературної мови в радянський час // Українська мова і література в школі. – 1977. – № 12. – С. 32-42.

225. Основні тенденції розвитку сучасної української літературної мови. // Мова. Людина. Суспільство. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 14-23.

226. 60 лет советского языкознания на Украине (развитие стилистических исследований) // Проблемы сопоставительной стилистики восточнославянских языков: Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции (Донецк, 23-24 сентября 1977 г.). – К., 1977. – С. 5-7.

227. Неологізми. Повтори синтаксичні. Поетичний синтаксис. Синоніми. Синявський Олекса Наумович // Шевченківський словник: У двох томах. – К., 1977. – Том другий. – С. 44, 114, 126, 212.

228. Zvukov strank jazyka. Gryrick stranka jazyka [Розділи в українській частині праці “Slovník slovenske lingvisticke terminologii”]. – Прага, 1977. – С. 63-180 [також брав участь у редагуванні всього тексту української частини Словника].

229. Програма з історичної граматики української мови: Для ук-

раїнських відділів філологічних факультетів педагогічних інститутів. – К., 1977. – С. 1-10 [співавтор С.П. Самійленко].

230. Програма з порівняльної граматики української і російської мов: Для філологічних факультетів педагогічних інститутів. – К.: Вища школа, 1977. – С. 1-16 [співавтор М.Я. Брицин].

231. Методичні вказівки до проведення екзаменів, заліків, контрольних, курсових, дипломних і лабораторних робіт та норми оцінок з сучасної української і російської мов у педагогічних інститутах УРСР. – К.: МО УРСР, 1977. – С. 1-40 [співавтор М.Я. Брицин].

232. Рец.: М.Г. Булахов. Восточнославянские языковеды. Библиографический словарь. – Минск, 1976 // Мовознавство. – 1977. – Т. 1. – № 1. – С. 86-89.

1978

233. Синтаксис // Брицин М.Я., Жовтобрюх М.А., Майборода А.В. Порівняльна граматика української і російської мов”. – К.: Вища школа, 1978. – С. 214-265 (рец.: Г.П. Ижакевич. Пособие по сопоставительной грамматике // Русский язык и литература в школах Украинской ССР. – 1979. – № 3. – С. 76-77; М.Г. Булахуф. Веснік Беларускага дзяржаўнага універсітэта імя У.І. Леніна, серыя IV, в. 3, 1979. – С. 81-88; О.О. Чехівський. Порівняльна граматика української і російської мов // Українська мова і література в школі. – 1980. – № 3. – С. 80-81).

234. Украинский разговорник XVI века // Восточнославянское и общее языкознание. – М., 1978. – С. 191-197.

235. В.Г. Короленко про розвиток національних мов // Тезиси докладов Короленковских чтений, посвященных 125-летию со дня рождения В.Г. Короленко. – Полтава, 1978. – С. 9-10.

236. Вчилися ми наполегливо // За передову науку, 1978, 13 і 20 березня [орган Дніпропетровського університету].

237. Українське мовознавство на кафедрах вищих шкіл республіки у радянський період // Українське мовознавство: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. – К., 1978. – Вип. 6. – С. 8-27.

238. М.Л. Худаш. З історії української антропонімії. – К., 1977 // Мовознавство. – 1978. – № 3. – С. 77-81.

239. Рец.: Традиции русского языковедения на Украине. К., 1977 // Русский язык и литература в школах Украинской ССР. – 1978. – № 3. – С. 85-87.

1979

240. Граматика // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. / Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. — К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. — 1977-1985. — Т. III. — 1979. — С. 141.

241. Важлива пам'ятка української літературної мови // Українська мова і література в школі. — К., 1979. — С. 29-35.

242. Будова і лексична характеристика українського розмовника кінця XVI ст. // Питання східнослов'янської лексикографії XI-XVII ст. — К.: Наукова думка, 1979. — С. 50-58.

243. Уніфікація української літературної мови і діалекти // Мовознавство. — 1979. — № 5. — С. 3-12.

244. Мовознавчі погляди М.О. Максимовича // Мовознавство. — 1979. — № 5. — С. 46-50.

245. Історія української мови. Фонетика. — К.: Наукова думка, 1979. — С. 63-329, 349-367 (рец.: Баранник Д., Височина В. // Мовознавство. — 1980. — № 4. — С. 89-92; Тоцкая Н.И. // Вопросы языкознания. — 1980. — № 4. — С. 133-136; Грицютенко І.Є. // Вісник Академії наук Української РСР. — 1980. — № 3. — С. 102-104).

246. Рец.: Булахов М.Г. Восточнославянские языковеды. — Минск, Т. II, 1977; Т. III, 1978 // Мовознавство. — 1979. — № 2. — С. 67-71.

1980

247. Мовознавство і школа // Розвиток мовознавства в УРСР. 1967-1977. — К.: Наукова думка, 1980. — С. 212-237.

248. Ільїнський Григорій Андрійович // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. / Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. — К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. — 1977-1985. — Т. IV. — 1980. — С. 357.

249. Відмінкові форми в "Розмові" XVI століття // Мовознавство. — 1980. — № 5. — С. 32-43.

250. Качановський Володимир Васильович // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. / Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. — К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. — 1977-1985. — Т. V. — 1980. — С. 74.

251. Кудрицький Євген Михайлович // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. / Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. — К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. — 1977-1985. — Т. V. — 1980. — С. 557.

252. З рецензії статті О. Знайка "Самбатас. Із історії Києва" // Дніпро. — 1980. — № 7. — С. 135.

253. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинсько І.І.

Історична граматика української мови. – К.: Вища школа, 1980 [авторів належать розділи Вступ і Фонетика. – С. 3-104, 309-319].

254. Взаємовідношення національного й інтернаціонального в українській семантичній термінології. *Contemporary problems in linguistic terminology* // Актуальные проблемы лингвистической терминологии. – Гетеборг, 1980. – С. 73-88.

1981

255. Левченко Григорій Андрійович. Лексема. Лексика // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. / Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1977-1985. – Т. 6. – 1981. – С. 6, 96.

256. Рец.: Русское и славянское языкознание в России середины XVIII-XIX вв. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1980 // Мовознавство. – 1981. – № 5. – С. 84-87.

1982

257. Частини мови в “Граматиці слов’янській” І. Ужевича // Східнослов’янські граматики XVI-XVII ст. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 51-58.

258. Дослідження українського усного літературного мовлення // Взаємодія усних і писемних стилів мови. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 5-27.

259. Молодописемні мови // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. / Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1977-1985. – Т. 7. – 1982. – С. 92.

260. Неологізми // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. / Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1977-1985. – Т. 7. – 1982. – С. 320.

261. Писемність // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. / Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1977-1985. – Т. 8. – 1982. – С. 319.

262. Програма педагогічних інститутів: Порівняльна граматики української і російської мов. – К., 1982. – С. 16 [співавтор М.Я. Брицин].

1983

263. Іван Франко про діалектну основу української літературної мови // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 1983. – Вип. 13. – С. 3-11.

264. Осип Максимович Бодяньський // Мовознавство. – 1983. – № 5. – С. 44-50.

265. Приголосні звуки // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. / Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1977-1985. – Т. 9. – 1983. – С. 81-82.

266. Синтаксис. Синявський Олекса Наумович. Складне речення // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. / Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1977-1985. – Т. 10. – 1983. – С. 163, 170, 233.

267. Рец.: Черторижская Т.К. Взаимодействие русской и украинской лексики в русских произведениях Т.Г. Шевченко // Мовознавство. – 1983. – № 1. – С. 74-76.

268. Рец.: Булаховський Л.А. Вибрані праці: У 5-ти томах // Мовознавство. – 1983. – № 2. – С. 72-75.

1984

269. Українська літературна мова: К.: Наукова думка, 1984. – 256 с. (рец.: Чабаненко В. Нова праця видатного вченого // Педагог, 1984, 19 жовтня [Запоріжжя]; Бичко З. Обшири мовознавства // Друг читача, 1984, 22 листопада; Панько Т.І., Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова // Українська мова і література в школі. – 1985. – № 6. – С. 70-73).

270. До питання про депалаталізацію шиплячих в українській мові // Українське мовознавство: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. – К., 1984. – Вип. 12. – С. 32-40.

271. Системність східнослов'янської лінгвістичної термінології у “Словнику слов'янської лінгвістичної термінології” // Славянская лингвистическая терминология. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 77-87.

272. Виступ у дискусії на засіданні Міжнародної комісії з лінгвістичної термінології // Славянская лингвистическая терминология. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 146-147.

273. Програми педагогічних інститутів: Історична граматики української мови для студентів спеціальності “Українська мова і література”. – К.: Міністерство освіти УРСР, 1984. – С. 16 [співавтор А.П. Грищенко].

274. Тимченко Євген Костянтинович. Українська мова. Український алфавіт // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. / Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. — К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. — 1977-1985. — Т. II, кн. I. — 1984. — С. 274, 457, 464.

275. Українська мова // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. / Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. — К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. — 1977-1985. — Т. II, кн. 2. — 1984. — С. 349-353.

276. Рец.: Русское языкознание. Вып. 1-7. "Вища школа", 1980-1983 // Мовознавство. — 1984. — № 3. — С. 72-74.

277. Рец.: Історія української мови. Синтаксис. К.: Наук. думка, 1983 // Мовознавство. — 1984. — № 4. — С. 74-76.

1985

278. Проблематика досліджень з української мови на IX Міжнародному з'їзді славістів // Мовознавство. — 1985. — № 1. — С. 3-12.

279. Historical overview of the ukrainian language // News from Ukraina. — 1985. — № 6, february.

280. Рец.: Орфоепічний словник. Уклад М.І. Погрібний. — К.: Радянська школа, 1984. — № 1. — С. 69-71.

281. Фраза // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. / Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. — К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. — 1977-1985. — Т. 12. — 1985. — С. 38.

282. Частини мови. Язичіє // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. / Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. — К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. — 1977-1985. — Т. 12. — 1985. — С. 249-250, 494.

283. Рец.: Історія української мови. Лексика і фразеологія. К., 1983 // Вопросы языкознания. — 1985. — № 2. — С. 146-150.

284. О.О. Потебня і школа // Наукова спадщина О.О. Потебні і сучасна філологія. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 97-118.

285. Рец.: Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. — К.: Вища школа, 1985. — С. 360 // Українська мова і література в школі. — 1985. — № 10. — С. 71-73.

286. Синтаксическая соотносительность русских словосочетаний с предлогом *из*, *с* и украинских с предлогом *з* // Русский язык — язык межнационального общения, дружбы и сотрудничества народов СССР: Тезисы республиканской научно-технической конференции. 24-26 октября 1985 г. — Кировоград, 1985. — С. 99-100.

287. Деякі особливості прийменникових конструкцій // Українська мова і література в школі. — 1985. — № 11. — С. 47-52.

1986

288. Культура мовлення. Дякувати кому // Сільські вісті, 1986, 10 січня.
289. Брати участь. Зіставляти, зіставлення // Сільські вісті, 1986, 23 січня.
290. Близки, но не тождественны: Об употреблении предлогов *с, из* // Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР. – 1986. – № 3. – С. 67-69.
291. Пошанна множина // Сільські вісті, 1986, 30 квітня.
292. Синтаксичні конструкції з прийменником *по* // Українська мова і література в школі. – 1986. – № 8. – С.51-55.
293. Слова з кореневою морфемою *вед-/вод-* у східнослов'янських мовах // Мовознавство. – 1986. – № 5. – С. 14-22.
294. Круглий стіл журналу “Мовознавство”: Зауваження до проспекту “Історії української літературної мови” // Мовознавство. – 1986. – № 5. – С. 37-38.
295. Українська мова // Українська Радянська Соціалістична Республіка. Енциклопедичний довідник / Гол. ред. Ф.С. Бабичев. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії, 1986. – С. 346-350.
296. Павло Гнатович Житецький (до 150-річчя від дня народження) // Українська мова і література в школі. – 1986. – № 12. – С. 60-64.
297. Фонетика и фонология // Украинская грамматика. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 5-39.

1987

298. Синтаксис // Булахов М.Г., Жовтобрюх М.А., Кодухов В.И. Восточнославянские языки. – М.: Просвещение, 1987. – С. 164-242, 292-294.
299. Виступ у дискусії // IX Международный съезд славистов: Материалы дискуссии. Фольклористика. Историческая проблематика. Круглые столы. – К., 1987. – С. 97.
300. Синтаксис // Брицин М.Я., Жовтобрюх М.А., Майборода А.В. Порівняльна грамати́ка української і російської мов. – К.: Вища школа, 1987. – Вид. друге. – С. 211-258.
301. Український історичний вокалізм у працях Л.А. Булаховського // Л.А. Булаховский и современное языкознание. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 96-103.

1988

302. Культура мовлення і школа // Культура слова. – 1988. – № 34. – С. 3-10.

303. До історії синтаксичних конструкцій на означення суб'єкта дії в українській мові // Мовознавство. – 1988. – № 2. – С. 51-57.

304. Алфавіт. Буквар. Вашенко Василь Семенович. Корецький Петро Йосипович // Українська література енциклопедія: В 5-ти т. / Відп. ред. І.О. Дзевєрін. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії, 1988-1990. – Т.І. – 1988. – С. 47, 244, 281, 464.

1989

305. Українська грамати́ка І.С. Нечуя-Левицького // Мовознавство. – 1989. – № 1. – С. 33-37.

306. Мова наших пісень і сліз. Інтерв'ю // Сільські вісті, 1989, 20 серпня [див. також: Людина і світ. – 1989. – № 8. – С. 4-6].

307. Мовознавчі праці Я.Ф. Головацького // Мовознавство. – 1989. – № 5. – С. 68-74.

308. Стихійність і мовна норма // Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народно-розмовної мови: Тези доповідей Республіканської конференції. – Ужгород, 1989. – С. 59-60.

309. Русский язык как источник лексического обогащения украинской периодики // Слово в различных сферах речи. – Волгоград, 1988. – С. 56-64.

310. Українська грамати́ка І.С. Нечуя-Левицького // Мовознавство. – 1989. – № 1. – С. 33-37.

311. Булахов М.Г. “Слово о полку Игореве” в литературе, искусстве, науке // Мовознавство. – 1990. – № 5. – С. 72-73.

1991

312. Євген Костянтинович Тимченко – вчений і педагог // Мовознавство. – 1991. – № 5. – С. 63-69.

313. Нарис історії українського мовознавства (1918-1941). – К.: Наукова думка, 1991. – 260 с.

1992

314. Рец.: Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства // Мовознавство. – 1992. – № 1. – С. 75-76.

315. Проблеми історії української мови в працях І. Огієнка // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження. — Кам'янець-Подільський, 1992. — С. 85-87.

316. Лекція з лінгвістичних наук у вищій школі // Сучасні аспекти дослідження граматики української мови і лінгвометодичні основи викладання шкільного курсу: Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції. — Полтава, 1992. — С. 41-43.

1993

317. Університет для мене дорогий // Дніпропетровський університет. — 1993, № 1-2, 5 січня.

318. Система частин мови в українській лінгвістичній традиції (ретроспективний огляд) // Мовознавство. — 1993. — № 3. — С. 3-12.

Алфавітний покажчик друкованих праць

1. Актуальні проблеми українського мовознавства // Мовознавство. — 1963. — Т. XVIII. — С. 3-9.

2. Алфавіт. Буквар. Вашенко Василь Семенович. Корецький Петро Йосипович // Українська література енциклопедія: В 5-ти т. / Відп. ред. І.О. Дзевєрін. — К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії, 1988-1990. — Т.І. — 1988. — С. 47, 244, 281, 464.

3. Аналіз тематики науково-дослідної роботи лінгвістичних кафедр республіки // Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй”. — К.: Наукова думка, 1966. — С. 19-28.

4. Біля джерел рідної мови // Вісті з України, 1969, 28 серпня.

5. Близки, но не тождественны: Об употреблении предлогов *с, из* // Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР. — 1986. — № 3. — С. 67-69.

6. Брати участь. Зіставляти, зіставлення // Сільські вісті, 1986, 23 січня.

7. Будова і лексична характеристика українського розмовника кінця XVI ст. // Питання східнослов'янської лексикографії XI-XVII ст. — К.: Наукова думка, 1979. — С. 50-58.

8. Булахов М.Г. “Слово о полку Игореве” в літературі, мистецтві, науці // Мовознавство. — 1990. — № 5. — С. 72-73.

9. В.Г. Короленко про розвиток національних мов // Тезиси докладов Короленковских чтений, посвященных 125-летию со дня рождения В.Г. Короленко. – Полтава, 1978. – С. 9-10.
10. В.С. Ващенко // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 3. – С. 94-95 [див. також: За передову науку, 1965, № 8 (вид. Дніпропетровського університету)].
11. Важлива пам'ятка української літературної мови // Українська мова і література в школі. – К., 1979. – С. 29-35.
12. Василь Климентійович Дем'янчук // Мовознавство. – 1972. – № 1. – С. 84-87.
13. Взаємовідношення національного й інтернаціонального в українській семантичній термінології. Contemporary problems in linguistic terminology // Актуальные проблемы лингвистической терминологии. – Гетеборг, 1980. – С. 73-88.
14. Вивчення говорів Черкащини в радянський період // Наукові записки Черкаського педагогічного інституту. – 1957. – Т. XI. – С. 141-151.
15. Видатна праця українських лексикографів // Радянська Україна, 1969, 19 квітня.
16. Видатний український вчений П.Г. Житецький (до 130-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. – 1967. – № 1. – С. 126-128.
17. Визначний дослідник української мови // Українська мова і література в школі. – 1967. – № 12. – С. 18-25.
18. Виступ на V Міжнародному конгресі славістів // Славянська філологія. – София, 1965. – Т. VII: Езыкознание. – С. 62-63.
19. Виступ на VI міжнародному з'їзді славістів // VI mezinárodní zjezd slavist w Praze. 1868 Acta zjezdu I. – Прага, 1970. – С. 164-165.
20. Виступ у дискусії // IX Международный съезд славистов: Материалы дискуссии. Фольклористика. Историческая проблематика. Круглые столы. – К., 1987. – С. 97.
21. Виступ у дискусії на засіданні Міжнародної комісії з лінгвістичної термінології // Славянская лингвистическая терминология. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 146-147.
22. Відбиття процесу становлення фонологічної системи української літературної мови в творах Г.С. Сковороди // Мовознавство. – 1972. – № 4. – С. 59-70.

23. Відмінкові форми в “Розмові” XVI століття // Мовознавство. – 1980. – № 5. – С. 32-43.

24. Вклад О.О. Шахматова у вітчизняну науку // Український історичний журнал. – 1964. – № 3. – С. 120-122.

25. Вступ. Лексика і фразеологія. Фонетика. Графіка і орфографія. Граматика: Вступні зауваження. Дієслово. Модальні слова // М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Радянська школа, 1959. – Ч. I. – С. 1-191, 308-360, 379-380 (рец.: О.Василенко, М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. Курс сучасної української мови // Українська мова в школі. – 1960. – № 3. – С. 74-81).

26. Вступ. Лексика і фразеологія. Фонетика. Графіка і орфографія. Граматика: Вступні зауваження. Дієслово. Модальні слова // М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. Курс сучасної української літературної мови. – Ч. I. – К.: Радянська школа, 1961. – Вид. 2-е. – С. 1-204, 323-376, 395-396.

27. Вступ. Лексика і фразеологія. Фонетика. Графіка і орфографія. Граматика: Вступні зауваження. Дієслово. Модальні слова // Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Радянська школа, 1965. – Вид. 3-е. – С. 1-214, 337-393, 412-414.

28. Вступ. Лексика і фразеологія. Фонетика. Графіка і орфографія. Граматика: Вступні зауваження. Дієслово. Модальні слова // Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Вища школа, 1972. – Вид. 4-е. – С. 3-204, 320-370, 391-393.

29. Вступ. Лексика і фразеологія. Фонетика. Числівник // М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Радянська школа, 1948. – С. 1-74, 148-163 (рец.: І. Тараненко // Радянська освіта, 1949, 23 липня; Є. Тичина, Б.М. Кулик “Курс сучасної української літературної мови” // Українська мова в школі. – 1951. – № 3. – С. 79-81).

30. Вчилися ми наполегливо // За передову науку, 1978, 13 і 20 березня [орган Дніпропетровського університету].

31. Граматика // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. / Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1977-1985. – Т. III. – 1979. – С. 141.

32. “Грамматыка славенская” Івана Ужевича – пам’ятка староукраїнської мови // Слово і труд. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 167-179.
33. Давні традиції в новій українській літературній мові // Мовознавство. – 1970. – № 2. – С. 27-40.
34. Дбаймо про літературну вимову // Трибуна лектора. – 1973. – № 6. – С. 37-39.
35. Дбати про культуру мови районних газет // На допомогу редакторів газети. – 1956. – № 10. – С. 21-24.
36. Дбати про культуру мови районних газет // Черкаська правда, 1956, 1 листопада.
37. Депапалатализация согласных перед *e, i* в украинском языке // Вопросы филологии: Сборник трудов / Московский гос. пед. институт им. Ленина. – М., 1974. – С. 22-30.
38. Дефініція. Дзвінки приголосні. Дієприкметник // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. 4. – 1961. – С. 125, 148, 222.
39. Дещо про мову наших багатотиражних газет // Черкаська правда, 1957, 29 листопада.
40. Деякі особливості вокалізму поетичної мови Т.Г. Шевченка // Праці Одеського державного університету. – Одеса, 1962. – Т. 152. – С. 44-60.
41. Деякі особливості консонантизму поетичної мови Т.Г. Шевченка // Мовознавство. – 1962. – Т. 17. – С. 53-67.
42. Деякі особливості прийменникових конструкцій // Українська мова і література в школі. – 1985. – № 11. – С. 47-52.
43. Деякі явища усного літературного мовлення // Про культуру мови. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 45-62.
44. Діяльність Наукової ради // Доповіді та повідомлення. Наукова рада з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй”. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 1-35.
45. До вивчення української мови в старших класах середньої школи // Комуністична освіта. – 1939. – № 9. – С. 41-48.
46. До історії синтаксичних конструкцій на означення суб’єкта дії в українській мові // Мовознавство. – 1988. – № 2. – С. 51-57.
47. До історії українського правопису // Мовознавство. – 1937. – № 11. – С. 85-102; № 12. – С. 86-104.

48. До нового піднесення славістичних студій // Харківський університет, – 1961. – № 5. – С. 2.

49. До питання про депалаталізацію шиплячих в українській мові // Українське мовознавство: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. – К., 1984. – Вип. 12. – С. 32-40.

50. До характеристики вокалізму поетичної мови Т.Г. Шевченка // Тези доповідей IV міжвузівської республіканської славістичної конференції. – Одеса, 1961. – С. 9-11.

51. Дослідження українського усного літературного мовлення // Взаємодія усних і писемних стилів мови. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 5-27.

52. Дослідження фонетики і граматики української мови // Мовознавство на Україні за 50 років. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 35-78.

53. Елементи мовознавства та відомості з історії української мови. – К.: Радянська школа, 1941. – С. 1-56.

54. Є.К. Тимченко як дослідник української мови // Українська мова і література в школі. – 1966. – № 10. – С. 18-24.

55. Євген Костянтинівич Тимченко – вчений і педагог // Мовознавство. – 1991. – № 5. – С. 63-69.

56. Євген Михайлович Кудрицький // Мовознавство. – 1976. – № 2. – С. 93.

57. Єдина літературна // Українська мова і література в школі. – 1964. – № 10. – С. 19-24.

58. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинько І.І. Історична граматика української мови. – К.: Вища школа, 1980 [авторові належать розділи Вступ і Фонетика. – С. 3-104, 309-319].

59. За високу грамотність студентів // За більшовицькі педкадри, 1935, 23 вересня [Запоріжжя].

60. Завдання і перспективи мовознавчої науки в нашій республіці // Мовознавство. – 1961. – Т. 16. – С. 3-12.

61. Загальне мовознавство: Програма для педагогічних інститутів. – К.: Вища школа, 1970. – С. 1-14 [співавтори: С.П. Самійленко, Г.М. Удовиченко, П.М. Фесуненко].

62. Загальне мовознавство: Програма для філологічних факультетів педагогічних інститутів. – К.: Радянська школа, 1968. – С. 1-16 [співавтори: С.П. Самійленко, Г.М. Удовиченко, П.М. Фесуненко].

63. Закономірності фонетичних змін у морфологічних умовах //

Тези доповідей та повідомлень на науковій конференції Черкаського педагогічного інституту, присвяченій науково-дослідній роботі за 1959 рік. Секція мовознавства та літературознавства. — Черкаси, 1959. — Вип. 5.— С. 16-17.

64. Зауваження до періодизації історії української літературної мови // Українська мова в школі. — 1959. — № 2. — С. 57-64.

65. Збагачення мов народів СРСР. — К.: Знання, 1967. — С. 1-48 (рец.: Ф. Медведєва, О. Юрченко. Серед прекрасних братніх мов // Прапор, 1967. — № 12. — С. 81-82; М. Запорожець. Слушні погляди // Наша культура, 1967, № 10. — С. 12-13 [Варшава]).

66. Збагачення української літературної мови в радянський час // Українська мова і література в школі. — 1977. — № 12. — С. 32-42.

67. Збірник диктантів для початкової школи. — К.: Радянська школа, 1940. — С.1-100 [співавтор І.С.Колесник].

68. Зв'язка // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. — К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. — 1960-1965. — Т. 5. — 1961. — С. 237-238.

69. Здобутки і перспективи // Мовознавство. — 1971. — № 2. — С. 3-13.

70. Здобутки української лексикографічної науки // Черкаська правда, 1972, 4 квітня.

71. Значение Н.В. Гоголя в истории русского литературного языка // Бухарская правда, 1952, 26 февраля.

72. Значення праць О.О. Потебні для розвитку вітчизняного мовознавства // О.О. Потебня. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962. — С. 5-24.

73. З рецензії статті О. Знайка “Самбатас. Із історії Києва” // Дніпро. — 1980. — № 7. — С. 135.

74. Из наблюдений над системой гласных зауральских говоров русского языка // Наукові записки Черкаського педагогічного інституту. — 1955. — Т. VII. — Вип. 2. — С. 93-110.

75. Из наблюдений над системой согласных зауральских говоров русского языка // Известия Воронежского пединститута. — 1956. — Т. XX. — С. 69-86.

76. Из опыта преподавания русского языка в 5-6 классах 21 средней школы г. Тюмени. — Тюмень: Изд. обл. института усовершенствования учителей (на склогографі), 1949. — С. 1-47.

77. І – літера, Й – літера // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. 6. – 1961. – С. 25, 27.
78. І.К. Білодід (до 60-річчя з дня народження) // Українська мова і література в школі. – 1966. – № 9. – С. 92-93.
79. Іван Опанасович Василенко // Мовознавство. – 1969. – № 4. – С. 87-88.
80. Іван Франко про діалектну основу української літературної мови // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 1983. – Вип. 13. – С. 3-11.
81. Іван Франко як мовознавець // Наукова сесія Київського педінституту, присвячена 25-річчю з дня смерті І.Я.Франка: Тези доповідей. – К., 1941. – С. 6-11.
82. Із досліджень фонетики української літературної мови першої половини XVIII століття // Наукові записки Київського державного педагогічного інституту. – 1948. – Т. VII. – С. 27-46.
83. Із морфології “Актів Бориспільського міського уряду XVII століття”// Наукові записки Черкаського педагогічного інституту. – 1957. – Т.Х. – Вип.3. – С. 109-125.
84. Із морфології “Актів Бориспільського міського уряду XVII століття”. Прикметники. Числівники // Наукові записки Черкаського педагогічного інституту. Серія філологічних наук. – Черкаси, 1960. – Т. XV. – Вип. 5. – С. 147-162.
85. Ільїнський Григорій Андрійович // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. ✓ Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1977-1985. –Т. IV. – 1980. – С. 357.
86. Історична граматики української мови: Вступ. Фонетика. – К.: Радянська школа (Міністерство освіти УРСР. Управління підготовки вчителів), 1956. – Випуск перший. – С. 1-125.
87. Історична граматики української мови. Частина I: Вступ. Фонетика. – К.: Радянська школа (Міністерство освіти УРСР. Науково-методичний кабінет заочного навчання вчителів), 1956. – С. 1-123.
88. Історична граматики української мови: Програма для факультетів і відділів української мови педагогічних інститутів. – К.: МО УРСР, 1960. – С. 1-23.

89. Исторична граматика української мови: Програма для філологічних факультетів педагогічних інститутів. – К.: Радянська школа, 1968. – С. 1-20 [співавтор С.П. Самійленко].
90. Историчні чергування голосних в українській мові // Українська мова в школі. – 1956. – № 3. – С. 6-16.
91. Историчні чергування приголосних в українській мові // Українська мова в школі. – 1958. – № 1. – С. 16-25.
92. Історія української мови. Фонетика. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 63-329, 349-367 (рец.: Баранник Д., Височина В. // Мовознавство. – 1980. – № 4. – С. 89-92; Тоцкая Н.И. // Вопросы языкознания. – 1980. – № 4. – С. 133-136; Грицютенко І.Є. // Вісник Академії наук Української РСР. – 1980. – № 3. – С. 102-104).
93. Качановський Володимир Васильович // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. / Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1977-1985. – Т. V. – 1980. – С. 74.
94. Кілька слів про книгу “Живе слово” // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 2. – С. 92-93.
95. Контамінація. Кореляція звуків. Л – літера // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. 7. – 1962. – С. 181, 224, 238.
96. Контрольні роботи з мовознавчих дисциплін та їх місце в системі заочної освіти // Науково-методична конференція, присвячена заочній освіті: Тези. – К.: Радянська школа, 1958. – С. 21-24.
97. Контрольні роботи з мовознавчих дисциплін, їх тематика, зміст і рецензування // Заочна педагогічна освіта. – 1958. – № 4. – С. 32-40.
98. Контрольні роботи з сучасної української літературної мови. Для студентів-заочників III курсу мовно-літературного факультету (українського відділу) педагогічних інститутів. – К.: Радянська школа, 1959. – С. 1-44.
99. Контрольні роботи з сучасної української літературної мови. Для студентів-заочників III курсу мовно-літературного факультету (українського відділу) педагогічних інститутів. – К.: Радянська школа, 1960. – С. 1-44.
100. Контрольные работы по диалектологии и исторической грамматике русского языка. – Тюмень: Изд-во Тюменского пединститута, 1950. – С. 1-12.

101. Краса і сила рідної мови // Радянська Україна. – К., 1964, 25 листопада [співавтор В.М. Русанівський].

102. Круглий стіл журналу “Мовознавство”: Зауваження до проспекту “Історії української літературної мови” // Мовознавство. – 1986. – № 5. – С. 37-38.

103. Кудрицький Євген Михайлович // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. / Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1977-1985. – Т. V. – 1980. – С. 557.

104. Культура мови на Україні // Життя і слово. – 1970. – № 17 [Канада. Торонто].

105. Культура мовлення і школа // Культура слова. – 1988. – № 34. – С. 3-10.

106. Культура мовлення. Дякувати кому // Сільські вісті, 1986, 10 січня.

107. Курс історії української літературної мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. II. Автор розділів: Вступ. – С. 3-14; Мова публіцистики. – С. 101-110; Мова науки. – С. 184-215; Ділова мова. – С. 361-389 (рец.: М. Будник // Радянська освіта, 1962, 10 січня; В.С. Вашенко. Про розвиток української літературної мови радянського періоду // Українська мова в школі. – 1962. – № 3. – С. 79-82; М. Рильський // Радянська Україна, 1962, 15 квітня; П.Й. Горещький // Вітчизна. – 1962. – № 7. – С. 204-209; І. Грицютенко // Жовтень. – 1962. – № 12. – С. 142-144).

108. Курс історії української літературної мови: Українська літературна мова 20-30 рр. ХХ ст. – К.: Радянська школа, 1963. – Вип. XIII [автор розділів: Вступ. – С. 3-10; Мова публіцистики. – С. 65-87; Мова науки. Ділова мова. – С. 118-145].

109. Курс історії української літературної мови: Українська літературна мова 40-50 рр. ХХ ст. – К.: Радянська школа, 1963. – Вип. XIV [автор розділів: Вступ. – С. 3-10; Мова публіцистики. Мова науки. Ділова мова. – С. 93-119].

110. Курс сучасної української мови з елементами історії: Методичні вказівки для студентів-заочників російського відділу факультетів мови та літератури педагогічних інститутів. – К.: Радянська школа, 1949. – С. 1-50.

111. Левченко Григорій Андріанович. Лігатура. М – літера // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. 8. – 1962. – С. 46, 175, 205, 359.

112. Левченко Григорій Андрійович. Лексема. Лексика // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. / Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1977-1985. – Т. 6. – 1981. – С. 6, 96.

113. Лексика і фразеологія української літературної мови: Лекція для студентів-заочників мовно-літературних факультетів педагогічних інститутів. – Київ; Львів: Радянська школа, 1949. – С. 1-34.

114. Лексика сучасної української літературної мови: Навчальні матеріали для заочників педагогічних училищ. – К.: Радянська школа, 1949. – С. 1-24.

115. Лекція з лінгвістичних наук у вищій школі // Сучасні аспекти дослідження граматики української мови і лінгвометодичні основи викладання шкільного курсу: Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Полтава, 1992. – С. 41-43.

116. Ленінська теорія національно-мовного будівництва і розвиток української літературної мови // Українська мова і література в школі. – 1970. – № 5. – С. 15-24.

117. М.Л. Худаш. З історії української антропонімії. – К., 1977 // Мовознавство. – 1978. – № 3. – С. 77-81.

118. Межреспубліканський научно-методический семінар заведующих кафедрами языков педагогических институтов. Доклады и сообщения // Вестник высшей школы. – 1960. – № 12. – С. 81-82.

119. Методичні вказівки до проведення екзаменів, заліків і контрольних робіт та норми оцінок з сучасної української і російської мов у педагогічних інститутах УРСР. – К.: МО УРСР, 1963. – С. 1-31 [співавтор В.П. Ковальов].

120. Методичні вказівки до проведення екзаменів, заліків, контрольних, курсових, дипломних і лабораторних робіт та норми оцінок з сучасної української і російської мов у педагогічних інститутах УРСР. – К.: МО УРСР, 1977. – С. 1-40 [співавтор М.Я. Брицин].

121. Методичні розробки з синтаксису // Радянська освіта, 1955, 17 вересня.

122. Мова наших пісень і сліз. Інтерв'ю // Сільські вісті, 1989, 20 серпня [див. також: Людина і світ. – 1989. – № 8. – С. 4-6].

123. Мова української періодичної преси (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 1970. – С. 1-304 (рец.: Є. Регушевський, Ф. Ялович. Про мову преси // Кіровоградська правда, 1970, 23 травня

[див. також: Друг читача, 1970, 9 червня]; Д.Х. Баранник // Українська мова і література в школі. – 1970. – № 8. – С. 94-95; В. Костомаров // Журналіст. – 1970. – № 9. – С. 46; І. Матвіяс, М.А. Жовтобрюх. Мова української періодичної преси // Мовознавство. – 1970. – № 6. – С. 83-86).

124. Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 416 с. (рец.: С.П. Самійленко // Українська мова і література в школі. – 1964. – № 5. – С. 88-91; Л.О. Кадомцева, З.Т. Франко. Слово про зброю журналіста // Радянська Україна, 1964, 5 травня; В. Сич. Цінне дослідження // Черкаська правда, 1964, 13 травня; А. Бурячок. Дослідження мовознавця // Літературна Україна, 1964, 7 липня; П.М. Федченко. Українська преса та її мова // Радянське літературознавство. – 1964. – № 4. – С. 131-134; Ф. Медведєв, П. Моргун, М. Наконечний. Багатство фактів // Прапор. – 1964. – № 11. – С. 95-96).

125. Мовознавство // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т.17. – 1965. – С. 472-476 [співавтор І.К. Білодід].

126. Мовознавство і школа // Розвиток мовознавство в УРСР. 1967-1977. – К.: Наукова думка. – 1980. – С. 212-237.

127. Мовознавство на кафедрах вищих шкіл республіки (1967-1977) // Мовознавство. – 1977. – № 5. – С. 21-34.

128. Мовознавчі погляди М.О. Максимовича // Мовознавство. – 1979. – № 5. – С. 46-50.

129. Мовознавчі праці Я.Ф. Головацького // Мовознавство. – 1989. – № 5. – С. 68-74.

130. Молодописемні мови // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. / Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1977-1985. – Т. 7. – 1982. – С. 92.

131. Морфологические особенности зауральских говоров русского языка // Наукові записки Черкаського педагогічного інституту. – Черкаси, 1958. – Т. XII. – Вип. 4. – С. 113-158.

132. Морфологія // Питальник для збирання діалектного матеріалу української мови. – К.: Інститут мовознавства АН УРСР, 1940. – С. 21-27.

133. Н – літера // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. 9. – 1962. – С. 456.

134. Наголос і літературна мова // Літературна Україна, 1970, 3 листопада.

135. Нарис історії українського мовознавства (1918-1941). – К.: Наукова думка, 1991. – 260 с.

136. Народові відданий. До сторіччя з дня народження П.Ф. Залозного // Радянська освіта, 1966, 8 січня [див. також: Життя і слово, 1966, 31 січня (Канада, Торонто)].

137. Наукове вивчення фонетики української мови за роки Радянської влади // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 11. – С. 10-19.

138. Науковий стиль української мови // Мовознавство. – 1968. – № 2. – С. 3-18.

139. Наш вітчизняний першодрукар // Черкаська правда, 1958, 17 грудня.

140. Неологізми // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. // Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1977-1985. – Т. 7. – 1982. – С. 320.

141. Неологізми. Новгородські мінеї. О – літера. П – літера. Павловський Олексій Павлович. Парадигма // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. 10. – 1962. – С. 61, 158, 210, 446, 456, 515.

142. Неологізми. Повтори синтаксичні. Поетичний синтаксис. Синоніми. Синявський Олекса Наумович // Шевченківський словник: У двох томах. – К., 1977. – Том другий. – С. 44, 114, 126, 212.

143. Новий російсько-український словник // Радянська освіта, 1948, 6 лютого.

144. Новий український правопис // Радянський селянин, 1946, 1 грудня.

145. Новое учение о языке акад. Н.Я. Марра. – Тюмень: Изд. обл. института усовершенствования учителей (на склографі), 1949. – С. 1-44.

146. Норма в літературному побутовому мовленні // Республіканська наукова конференція, присвячена вивченню українського усного літературного мовлення: Тези доповідей. – К.: Радянська школа, 1968. – С. 4-6.

147. Норми оцінок з української мови в педагогічних інститутах. – К.: Вид-во МО УРСР, 1959. – С. 1-12.

148. О.О. Потєбня і школа // Наукова спадщина О.О. Потєбні і сучасна філологія. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 97-118.

149. Об изучении народных говоров нашей области // Тюменская правда, 1949, 11 июня.

150. Обсуждение “Предложений по усовершенствованию русской орфографии” // Вопросы языкознания. – 1964. – № 6. – С. 21-25 [співавтор В.М. Русанівський].

151. Огляд досліджень з стилістики української мови // Питання стилістики української мови в її взаємозв'язках з іншими слов'янськими мовами: Тези. – Чернівці, 1963. – С. 4-6.

152. Окрилені Жовтнем // Українська мова і література в школі. – 1963. – № 9. – С. 3-8.

153. Осип Максимович Бодянский // Мовознавство. – 1983. – № 5. – С. 44-50.

154. Основа і принципи української літературної вимови // Українська мова і література в школі. – 1976. – № 6. – С. 63-75.

155. Основні етапи розвитку української наукової термінології // Перша науково-методична нарада з проблеми упорядкування і нормалізації термінології: Тези доповідей і повідомлень. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 8-9.

156. Основні проблеми вивчення черкаських говорів // Доповіді та повідомлення на науковій конференції Черкаського педагогічного інституту, присвяченій підсумкам науково-дослідної роботи за 1957 рік. Секція мовознавства та літератури: Тези. – 1957. – Вип. 3. – С. 23-25.

157. Основні тенденції в розвитку сучасної української орфоєпії // Республіканська наукова конференція, присвячена вивченню закономірностей розвитку усної форми української літературної мови. – Полтава, 1965. – С. 24-28.

158. Основні тенденції розвитку сучасної української літературної мови // Мова. Людина. Суспільство. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 14-23.

159. Павло Гнатович Житецький (до 150-річчя від дня народження) // Українська мова і література в школі. – 1986. – № 12. – С. 60-64.

160. Памятка собирателю материала для диалектологического атласа русского языка (по Тюменской области). — Тюмень, 1949. — С. 1-8.

161. Переносне значення слова. Писемність. Приголосні звуки. Просте речення // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. II. – 1963. – С. 58, 144, 479, 555.

162. Перша ластівка // Літературна Україна, 1964, 23 жовтня.

163. Писемність // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. // Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1977-1985. – Т. 8. – 1982. – С. 319.

164. Питальник для складання діалектологічного атласу української мови // Учені записки Інституту мови і літератури АН УРСР. – 1946. – Т. II. – С. 126-138 [співавтори: П.С. Лисенко, Ф.І. Жилко, А.А. Москаленко].

165. Питання історичної фонетики української мови в працях А.Ю. Кримського // А.Ю. Кримський – україніст і орієнталіст. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 26-40.

166. Повыситъ уровень языковедческой работы // Бухарская правда, 1952, 25 мая.

167. Поняття норми в літературному побутовому мовленні // Усне побутове літературне мовлення. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 15-25.

168. Порівняльна граматики української і російської мови: Програма для філологічних факультетів педагогічних інститутів. – К.: Радянська школа, 1969. – С. 1-16.

169. Пошанна множина // Сільські вісті, 1986, 30 квітня.

170. Приголосні в українському усному літературному мовленні // Закономірності розвитку українського літературного мовлення. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 55-84.

171. Приголосні звуки // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. / Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1977-1985. – Т. 9. – 1983. – С. 81-82.

172. Прикметники в “Актах Бориспільського міського уряду XVII ст.” // Тези доповідей та повідомлень на науковій конференції Черкаського педагогічного інституту, присвяченій підсумкам науково-дослідної роботи за 1958 рік. Секція мовознавства та літератури. – Черкаси, 1958. – Вип. IV. – С. 20-23.

173. Принципи побудови курсів сучасної української і російської літературних мов на мовно-літературних факультетах педагогічних інститутів УРСР // Міжреспубліканський семінар з мовознавчих дисциплін. – К.: Радянська школа, 1959. – С. 26-43.

174. Принципи побудови курсу сучасної української літературної мови на факультетах мови і літератури педагогічних інститутів // Міжреспубліканський науково-методичний семінар завідуючих кафедрами мов педагогічних інститутів УРСР, БРСР, МРСР: Тези доповідей. – К., 1958. – С. 3-8.

175. Про видання пам'яток староукраїнської писемності // Мовознавство. – 1971. – № 4. – С. 80-83.

176. Про вимову приголосних перед *i* в українській літературній мові // Мовознавство. – 1961. – Т. 16. – С. 68-75.

177. Про деякі морфологічні умови фонетичних змін // Питання історичного розвитку української мови: Тези доповідей міжвузівської наукової конференції. – Харків, 1959. – С. 16-17.

178. Про деякі питання історичної фонетики української мови // Доповіді та повідомлення на науковій конференції Черкаського педагогічного інституту, присвяченій підсумкам науково-дослідної роботи за 1955 рік. Секція мовознавства та літератури: Тези. – Черкаси, 1956. – Вип. I. – С. 7-9.

179. Про деякі тенденції в розвитку сучасної української орфоєпії // Українське усне літературне мовлення. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 124-136.

180. Про деякі явища в усному мовленні (на матеріалі сучасної української літературної мови) // Тези доповідей республіканської наукової конференції з питань культури української мови. – К., 1963. – С. 15-19.

181. Про деякі явища граматичної аналогії в українській мові // Питання історичного розвитку української мови. – Харків, 1962. – С. 193-209.

182. Про мову великого поета // Вісті з України. – 1965. – № 24. – С. 5.

183. Про один теоретичний аспект культури української мови // Мовознавство. – 1967. – № 3. – С. 53-60.

184. Про підручник з сучасної української літературної мови для педагогічних факультетів // Українська мова і література в школі. – 1974. – № 7. – С. 81-86.

185. Про підручники синтаксису української мови // Комуністична освіта. – 1940. – № 3. – С.114-118.

186. Про підручники української мови // Комуністична освіта. – 1939. – № 1. – С. 136-142.

187. Про VII Міжнародний конгрес славістів // Мовознавство. – 1973. – № 6. – С. 89-90.

188. Про термін прізвище // Мовознавство. – 1969. – № 4. – С. 82-86.

189. Проблематика досліджень з української мови на IX Міжнародному з'їзді славістів // Мовознавство. – 1985. – № 1. – С. 3-12.

190. Проблеми взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів // Мовознавство. – 1973. – № 1. – С. 3-15.

191. Проблеми вивчення публіцистичного та наукового стилів української літературної мови // Підсумок і проблеми наукового вивчення української мови в повоєнний період. – К.: Радянська школа, 1967. – С. 7-9.

192. Проблеми історії української мови в працях І. Огієнка // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 85-87.

193. Програма з історичної граматики української мови: Для українських відділів філологічних факультетів педагогічних інститутів. – К., 1977. – С. 1-10 [співавтор С.П. Самійленко].

194. Програма з порівняльної граматики української і російської мов: Для філологічних факультетів педагогічних інститутів. – К.: Вища школа, 1977. – С. 1-16 [співавтор М.Я. Брицин].

195. Програма курсу порівняльної граматики української і російської мов для факультетів мови і літератури педагогічних інститутів. – К.: Радянська школа, 1947. – С. 1-8.

196. Програма педагогічних інститутів: Порівняльна граMATика української і російської мов. – К., 1982. – С. 16 [співавтор М.Я. Брицин].

197. Програми педагогічних інститутів: Історична граMATика української мови для студентів спеціальності “Українська мова і література”. – К.: Міністерство освіти УРСР, 1984. – С. 16 [співавтор А.П. Грищенко].

198. Программы педагогических институтов: Русский язык для украинских отделений филологических факультетов. – К.: Радянська школа, 1961. – С. 1-28 [співавтор В.П. Ковальов].

199. Процеси зближення усного і писемного літературного мовлення // Студії з мовознавства. – К.: Вища школа, 1975. – С. 5-10.

200. Пути сближения устной и письменной разновидностей литературной речи: на материале украинского языка. – М.: Советская социологическая организация, 1970. – С. 12.
201. Р – літера. Речення. Розов Володимир Олексійович. С – літера // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. 12. – 1963. – С. 52, 225, 325, 465.
202. Развитие терминологического словаря украинского языка в дооктябрьский период // Вопросы филологии / Московский гос. пед. институт им. Ленина: Ученые записки. – М., 1969. – № 341. – С. 92-99.
203. Республиканская научная конференция по вопросам культуры украинского языка (Хроникальная заметка) // Вопросы языкознания. – 1963. – № 4. – С. 153-154.
204. Рец.: А.Н. Стеценко. Исторический синтаксис русского языка. М., 1972 // Мовознавство. – 1973. – № 4. – С. 88-90.
205. Рец.: А.П. Медушевський, М.К. Тищенко. Українська мова: Синтаксис, 1957 // Українська мова в школі. – 1957. – № 5. – С. 85-89.
206. Рец.: А.П. Медушевський. Викладання фонетики і морфології української мови у восьмирічній школі. – К., 1962 // Українська мова і література в школі. – 1963. – № 2. – С. 85-88.
207. Рец.: Б.В. Кобилянський. Короткий огляд історії мовознавства // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 2. – С. 76-80.
208. Рец.: Булахов М.Г. Восточнославянские языковеды. – Минск, Т. II, 1977; Т. III, 1978 // Мовознавство. – 1979. – № 2. – С. 67-71.
209. Рец.: Булаховський Л.А. Вибрані праці: У 5-ти томах // Мовознавство. – 1983. – № 2. – С. 72-75.
210. Рец.: Вопросы культуры речи, вып. 1, 1955; вып. 2, 1959 // Українська мова в школі. – 1960. – № 4. – С. 77-81.
211. Рец.: Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – С. 360 // Українська мова і література в школі. – 1985. – № 10. – С. 71-73.
212. Рец.: І.Г. Чередниченко. Збірник вправ з сучасної української мови // Українська мова і література в школі. – 1956. – № 3. – С. 72-76.

213. Рец.: І.Г. Чередниченко. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. К., 1962 // Українська мова в школі. – 1963. – № 1. – С. 84-88 [співавтор З.Т. Франко].
214. Рец.: І.С. Дорошенко, П.С. Дудик. Вступ до мовознавства. 1974 // Українська мова і література в школі. – 1975. – № 3. – С. 92-95.
215. Рец.: Історія української мови. Лексика і фразеологія. К., 1983 // Вопросы языкознания. – 1985. – № 2. – С. 146-150.
216. Рец.: Історія української мови. Синтаксис. К.: Наук. думка, 1983 // Мовознавство. – 1984. – № 4. – С. 74-76.
217. Рец.: Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства // Мовознавство. – 1992. – № 1. – С. 75-76.
218. Рец.: Л.М. Шакур. Нарысы гісторыі беларускай літаратурнай мовы. Мінськ, 1960 // Мовознавство. – 1963. – Т. XVIII. – С. 103-110.
219. Рец.: М.Г. Булахов. Восточнославянские языковеды. Библиографический словарь. – Минск, 1976 // Мовознавство. – 1977. – Т. 1. – № 1. – С. 86-89.
220. Рец.: М.І. Погрібний. Словник наголосів української літературної мови // Українська мова в школі. – 1961. – № 3. – С. 75-79.
221. Рец.: Орфоепічний словник. Уклав М.І. Погрібний. – К.: Радянська школа, 1984. – № 1. – С. 69-71.
222. Рец.: Русское и славянское языкознание в России середины XVIII-XIX вв., Л., изд-во ЛГУ, 1980 // Мовознавство. – 1981. – № 5. – С. 84-87.
223. Рец.: Русское языкознание. Вып. 1-7. “Вища школа”, 1980-1983 // Мовознавство. – 1984. – № 3. – С. 72-74.
224. Рец.: Словник іншомовних слів. К., 1975 // Українська мова і література в школі. – 1975. – № 9. – С. 91-94 [співавтор А.П. Грищенко].
225. Рец.: Словник української мови. Том перший // Вісник Академії наук Української РСР. – 1971. – № 4. – С. 103-106.
226. Рец.: Традиции русского языковедения на Украине. К., 1977 // Русский язык и литература в школах Украинской ССР. – 1978. – № 3. – С. 85-87.
227. Рец.: Ф.П. Филин. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., 1972. // Мовознавство. – 1973. – № 2. – С. 80-85 [співавтор Я.О. Спринчак].

228. Рец.: Черторижская Т.К. Взаимодействие русской и украинской лексики в русских произведениях Т.Г. Шевченко // Мовознавство. – 1983. – № 1. – С. 74-76.
229. Рід іменників в українській мові // Праці наукової конференції викладачів-мовознавців вузів УРСР. – К., Радянська школа, 1941. – С. 27-49.
230. Розвиток стилістичних досліджень української мови // Стилiстичнi параметри стилiв. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 3-22.
231. Розвиток українського радянського мовознавства за останнє тридцятирiччя // Мовознавство. – 1975. – № 4. – С. 3-15.
232. Розквіт і піднесення // Радянська Україна, 1967, 26 листопада.
233. Розквіт мови української соціалістичної нації // В.І. Ленін і розвиток національних мов: Тези доповідей наукової конференції. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 17-20.
234. Розквіт мови української соціалістичної нації // В.І. Ленін і розвиток національних мов. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 76-94.
235. Русский язык как источник лексического обогащения украинской периодики // Слово в различных сферах речи. – Волгоград, 1988. – С. 56-64.
236. Русский язык: Программа для филологических факультетов педагогических институтов, специальность – украинский язык и литература. – К.: Радянська школа, 1958. – С. 1-27.
237. Секундарний *i* в прийменниках і префіксах української мови // Збірник наукових праць. – К.: Вид-во МО УРСР, 1958. – Т.І: Мовознавство. – С. 25-40.
238. Серед прекрасних братніх мов // Робітничая газета, 1967, 1 серпня [див. також: Среди прекрасных братских языков // Рабочая газета, 1967, 1 августа].
239. Синтаксис // Брицин М.Я., Жовтобрюх М.А., Майборода А.В. Порівняльна граматика української і російської мов. – К.: Вища школа, 1978. – С. 214-265 (рец.: Г.П. Ижакевич. Пособие по сопоставительной грамматике // Русский язык и литература в школах Украинской ССР. – 1979. – № 3. – С. 76-77; М.Г. Булахаў. Веснік Беларускага дзяржаўнага універсітэта імя У.І. Леніна, серыя IV, в. 3, 1979. – С. 81-88; О.О. Чехівський. Порівняльна граматика української і російської мов // Українська мова і література в школі. – 1980. – № 3. – С. 80-81).

240. Синтаксис // Брицин М.Я., Жовтобрюх М.А., Майборода А.В. Порівняльна граматики української і російської мов. – К.: Вища школа, 1987. – Вид. друге. – С. 211-258.

241. Синтаксис // Булахов М.Г., Жовтобрюх М.А., Кодухов В.И. Восточнославянские языки. – М.: Просвещение, 1987. – С. 164-242, 292-294.

242. Синтаксис // Т.В. Баймут, М.К. Бойчук, М.К. Волинський, М.А. Жовтобрюх, Т.П. Малина, С.П. Самійленко. Порівняльна граматики української і російської мов. – К.: Радянська школа, 1957. – С. 179-215 (рец.: И. Леков // Български език. – 1957. – № 5. – С. 480-482; Е. Fodar // Romano-Slavica. – 1960. – Т. IV. – С. 363-366).

243. Синтаксис // Т.В. Баймут, М.К. Бойчук, М.К. Волинський, М.А. Жовтобрюх, Т.П. Малина, С.П. Самійленко. Порівняльна граматики української і російської мов. – К., 1961. – Вид. 2-е. – С. 190-265.

244. Синтаксис. Синявський Олекса Наумович. Складне речення // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. / Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1977-1985. – Т. 10. – 1983. – С. 163, 170, 233.

245. Синтаксис. Синявський Олекса Наумович. Складне речення. Словосполучення // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. 13. – 1963. – С. 133-134, 139, 210, 250.

246. Синтаксическая соотносительность русских словосочетаний с предлогом *из*, *с* и украинских с предлогом *з* // Русский язык – язык межнационального общения, дружбы и сотрудничества народов СССР: Тезисы республиканской научно-технической конференции. 24-26 октября 1985 г. – Кировоград, 1985. – С. 99-100.

247. Синтаксичні конструкції з прийменником *по* // Українська мова і література в школі. – 1986. – № 8. – С. 51-55.

248. Система відмінкових форм іменників в “Актах Бориспільського міського уряду XVII століття” // Доповіді та повідомлення на науковій конференції Черкаського педагогічного інституту, присвяченій підсумкам науково-дослідної роботи за 1956 рік. Секція мовознавства та літератури: Тези. – Черкаси, 1956. – Вип. 2. – С. 11-13.

249. Система частин мови в українській лінгвістичній традиції (ретроспективний огляд) // Мовознавство. – 1993. – № 3. – С. 3-12.

250. Системність східнослов'янської лінгвістичної термінології у "Словнику слов'янської лінгвістичної термінології" // Славянская лингвистическая терминология. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 77-87.

251. Слова з кореневою морфемою *вед-/вод-* у східнослов'янських мовах // Мовознавство. — 1986. — № 5. — С. 14-22.

252. Слово мовлене. — К.: Знання, 1969. — С. 1-48 (рец.: О. Пінчук // Друг читача, 1970, 7 березня; І. Тараненко // Радянська освіта, 1970, 7 березня; І.С. Олійник, М.А. Жовтобрюх. Слово мовлене (Українська літературна вимова) // Українська мова і література в школі. — 1971. — № 5; М.Л. Мовні поради // Наше слово, 1970, № 37, 38 і 39; М.Л. Замість мовних порад // Наше слово, 1970, № 40 [Варшава]).

253. Состояние и задачи научно-исследовательской работы по русскому языку в педвузах Украинской ССР // Пути совершенствования подготовки учителей русского языка в педагогических институтах: Материалы Всесоюзного совещания заведующих кафедрами русского языка. — Рязань: Изд-во МО СССР, 1972. — С. 30-33.

254. Староукраїнські грамоти як пам'ятка літературної мови // Мовознавство. — 1976. — № 4. — С. 62-70.

255. Староукраїнські мовні традиції в творах І. Котляревського // Ювілейна наукова конференція, присвячена 200-річчю від дня народження І. Котляревського: Тези доповідей і повідомлень. — Харків, 1969. — С. 46-50.

256. Староукраїнські мовні традиції в творчості І.П. Котляревського // Слава сонцем засіяла. — К.: Дніпро, 1972. — С. 223-231.

257. Стихійність і мовна норма // Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народно-розмовної мови: Тези доповідей Республіканської конференції. — Ужгород, 1989. — С. 59-60.

258. Страница из украинско-чешских языковых связей // Вопросы теории и истории языка. — Л., 1963. — С. 120-126.

259. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Лексика і фразеологія. Фонетика: Посібник для студентів-заочників. — К.: Радянська школа, 1961. — С. 1-132.

260. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика (т. I). Морфологія (т. II) // Вісник Академії наук Української РСР. – 1971. – № 3. – С. 106-111.

261. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1973 [автор розділів: Предмет і завдання лексикології. – С. 5-26; Стилiстична диференціяція української лексики]. – С. 151-178 (рец.: Д.І. Ганич. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. К., “Наукова думка”, 1973 // Українська мова і література в школі. – 1974. – № 6; Ю.А. Карпенко Вопросы языкознания, 1974. – № 6. – С. 137-141).

262. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. – К.: Наукова думка, 1969 [авторів належать розділи: Вступні відомості з фонетики. – С. 43-49; Український алфавіт. Принципи української орфографії. – С. 402-417] (рец.: І.З. Петличний // Українська мова і література в школі. – 1970. – № 2. – С. 91-93; Marian Jurkowski // *Slavia orientalis*. – Варшава, 1970. – № 1. – С. 91-95; J. Moraves // *Cheskoslovanska rusistika*. – Прага, 1971. – № 3. – С. 130-132; Поль Гард. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика // Мовознавство. – 1971. – № 3. – С. 84-86; Ю.А. Карпенко // Вопросы языкознания. – 1974. – № 6. – С. 137-141).

263. Сучасна українська літературна мова: Методичні вказівки для заочників філологічних факультетів університетів і факультетів мови та літератури педагогічних інститутів. – К.: Радянська школа, 1940. – С. 1-28.

264. Сучасна українська літературна мова: Методичні вказівки для студентів-заочників факультету мови та літератури педагогічних інститутів. – Київ; Львів: Радянська школа, 1948. – С. 1-72.

265. Сучасна українська мова: Методичні вказівки для філологічних факультетів університетів, факультетів мови та літератури педагогічних і учительських інститутів. – К.: Радянська школа, 1946. – С. 1-26.

266. Сучасна українська мова: Програма для філологічних факультетів університетів і факультетів мови та літератури педінститутів. – К.: Радянська школа, 1945. – С. 1-20.

267. Т – літера. Тимченко Євген Костянтинович // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. 14. – 1963. – С. 224-402.

268. Тимченко Євген Костянтинович. Українська мова. Український алфавіт // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. // Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1977-1985. – Т.ІІ, кн. І. – 1984. – С. 274, 457, 464.

269. Точність у вимові // Трибуна лектора. – 1973. – № 7. – С. 40-41.

270. У – літера. Український алфавіт. Уніфікація письма. Ф – літера. Фраза. Х – літера. Ц – літера // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т.15. – 1964. – С. 51, 112, 147-148, 185, 349-350, 409, 570.

271. Украинская лексика в грамматике И. Ужевича // Актуальные проблемы исторической лексикологии восточнославянских языков: Тезисы докладов и сообщений всесоюзной научной конференции. – Днепропетровск, 1975. – С. 155-157.

272. Украинская публицистическая лексика середины XIX века в её связях с русской, польской и чешской // Всесоюзная конференция по славянской филологии. – Л., 1962. – С. 73-75.

273. Украинский разговорник XVI века // Восточнославянское и общее языкознание. – М., 1978. – С. 191-197.

274. Украинский язык // Большая Советская Энциклопедия. – М., 1977. – Т. 25. – С. 595-596.

275. Украинский язык // Советское языкознание на 50 лет. – М.: Наука, 1967. – С. 43-54.

276. Украинский язык // Украинская Советская Социалистическая Республика. – К., 1967. – С. 496-501 [співавтор І.К. Білодід].

277. Украинский язык // Языки народов СССР. – М.: Наука, 1966. – Т. 1. – С. 123-153 [співавтор І.К. Білодід].

278. Украинане лимба // Енциклопедия советикэ молдовеннясэ. – Кишинеу, 1976. – Т. 6. – С. 501.

279. Українська грамати́ка І.С. Нечуя-Левицького // Мовознавство. – 1989. – № 1. – С. 33-37.

280. Українська літературна мова в радянський час // Мовознавство. – 1968. – № 6. – С. 3-16.

281. Українська літературна мова. К.: Наукова думка, 1984. – 256 с. (рец.: Чабаненко В. Нова праця видатного вченого-// Педагог, 1984, 19 жовтня [Запоріжжя]; Бичко З. Обшири мовознавства // Друг

читача, 1984, 22 листопада; Панько Т.І., Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова // Українська мова і література в школі. – 1985. – № 6. – С. 70-73).

282. Українська мова // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. 17. – 1965. – С. 560-565 [співавтор І.К. Білодід].

283. Українська мова // Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. – Мінськ, 1974. – Т. X. – С. 442.

284. Українська мова // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. / Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1977-1985. – Т. II, кн. 2. – 1984. – С. 349-353.

285. Українська мова // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1960-1965. – Т. 15. – 1964. – С. 100-104 [співавтор І.К. Білодід].

286. Українська мова // Українська Радянська Соціалістична Республіка. Енциклопедичний довідник / Гол.ред. Ф.С. Бабичев. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії, 1986. – С. 346-350.

287. Українська мова. Для заочників педагогічних училищ: Методичні вказівки. – Київ; Львів: Радянська школа, 1947. – С. 1-48.

288. Українська мова: Програма педагогічних інститутів для російських відділів філологічних факультетів. – К.: Радянська школа, 1961. – С. 1-24.

289. Українська мова: Лексика. Фонетика. Морфологія. – К.: Радянська школа, 1949. – Випуск 1. – С. 1-160.

290. Українська мова: Програма для факультетів мови і літератури педагогічних інститутів, спеціальність – російська мова і література. – К.: Радянська школа, 1958. – С. 1-24.

291. Українська мова: Програма для факультетів та інститутів іноземних мов. – К.: Радянська школа, 1948. – С. 1-18.

292. Українське мовознавство на кафедрах вищих шкіл республіки у радянський період // Українське мовознавство: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. – К., 1978. – Вип. 6. – С. 8-27.

293. Українське радянське мовознавство на піднесенні // Українська мова і література в школі. – 1964. – № 4. – С. 3-8.

294. Український історичний вокалізм у працях Л.А. Булаховського // Л.А. Булаховский и современное языкознание. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 96-103.

295. Улучшить преподавание русского языка в вузах национальных

республік // Вестник высшей школы. — 1953. — № 2. — С. 23-26 [співавтор С.М. Іванов].

296. Університет для мене дорогий // Дніпропетровський університет. — 1993, № 1-2, 5 січня.

297. Уніфікація української літературної мови і діалекти // Мовознавство. — 1979. — № 5. — С. 3-12.

298. Фонетика // О.П. Безпалько, М.К. Бойчук, М.А. Жовтобрюх, С.П. Самійленко, І.Й. Тараненко. Історична граматики української мови. — К.: Радянська школа, 1957. — С. 72-171 (рец.: М.Ф. Наконечний. За високий науковий рівень вузівського курсу історичної граматики // Українська мова в школі. — 1959. — № 5. — С. 84-92; J. Moravec // Acta Universitatis Carolinae. Philologia. — Praha, 1960. — С. 153-158).

299. Фонетика // О.П. Безпалько, М.К. Бойчук, М.А. Жовтобрюх, С.П. Самійленко, І.Й. Тараненко. Історична граматики української мови. — К.: Радянська школа, 1962. — Вид. 2-е. — С. 77-181.

300. Фонетика и фонология // Украинская грамматика. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 5-39.

301. Форми узгодження при числівниках два, три, чотири // Мова і література в школі: Метод. збірка. — Харків; Київ, 1936. — № 2-3. — С. 62-75.

302. Формирование литературных норм украинского языка // Тезисы докладов на республиканской научной конференции по теме: “Проблемы развития языков и литератур советских народов”. — Кишинев, 1967. — С. 23-26.

303. Формування українського публіцистичного словника в середині ХІХ ст. // Мовознавство і літературознавство: Збірник вибраних праць педагогічних інститутів. — К.: Радянська школа, 1964. — С. 103-116.

304. Фраза // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. / Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. — К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. — 1977-1985. — Т. 12. — 1985. — С. 38.

305. Ч — літера. Частина мови. Ш — літера. Щ — літера. Ю — літера. Я — літера. Ъ — літера // Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. — К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. — 1960-1965. — Т. 16. — 1964. — С. 66, 84-85, 240, 401, 418, 443, 510.

306. Частини мови в “Граматиці слов’янській” І. Ужєвича // Східнослов’янські граматики XVI-XVII ст. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 51-58.
307. Частини мови. Язичіє // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. / Ред. кол.: О.К. Антонов та ін. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. – 1977-1985. – Т. 12. – 1985. – С. 249-250, 494.
308. Школа педагогічної майстерності // Молодь України, 1946, 25 червня.
309. 60 лет советского языкознания на Украине (развитие стилистических исследований) // Проблемы сопоставительной стилистики восточнославянских языков: Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции (Донецк, 23-24 сентября 1977 г.). – К., 1977. – С. 5-7.
310. Ще про мову та стиль наших газет // Черкаська правда, 1959, 12 листопада.
311. Языкознание // Украинская Советская Социалистическая Республика. – К., 1967. – С. 412-415 [співавтор І.К. Білодід].
312. Historical overview of the ukrainian language // News from Ukraina. – 1985. – № 6, february.
313. Linguistics // Soviet Ukraine. – К., 1969. – С. 396-398 [співавтор І.К. Білодід].
314. The ways of rappaarechment of verbat and variantics of literary speech // Seventh word congress of sociology. – Софія, 1970. – С. 170.
315. Ukraina keel uurimine nxukoquae vximu ajat // Keel ja kirjandus. – Таллін. – 1967. – № 11. – С. 683-685.
316. Ukrainian language // Soviet Ukraine. – К., 1969. – С. 474-480 [співавтор І.К. Білодід].
317. Zvukova stranka jazyka. Gryricka stranka jazyka [розділи в українській частині праці “Slovník slovenský lingvistické terminologie”]. – Прага, 1977. – С. 63-180 [також брав участь у редагуванні всього тексту української частини Словника].

МУДРІ ПОРАДИ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО-МОВОЗНАВЦЯ

(Друковані праці, що вийшли у світ за відповідальною редакцією
Михайла Андрійовича Жовтобрюха)

Без мови неможливе існування будь-якого колективу, неможливе виробництво, трудова діяльність, творча праця, взагалі неможливе існування людини.

Михайло Жовтобрюх

Вже учителя слово в наші душі лягло...

Любов Забашта

1941

1. Праці наукової конференції викладачів-мовознавців вузів УРСР. – К.: Радянська школа, 1941. – 284 с.

1956

2. Доповіді та повідомлення на науковій конференції Черкаського педагогічного інституту, присвяченій підсумкам науково-дослідної роботи за 1956 рік: Тези. Секція мовознавства та літератури. – Черкаси, 1956. – Вип. 2. – С. 1-28.

1957

3. Доповіді та повідомлення на науковій конференції Черкаського педагогічного інституту, присвяченій підсумкам науково-дослідної роботи за 1957 рік: Тези. Секція мовознавства та літератури. – Черкаси, 1957. – Вип. 3. – С. 1-64.

1958

4. Науково-методична конференція, присвячена заочній освіті: Тези. – Черкаси: Радянська школа, 1958. – С. 1-73.

5. Тези доповідей та повідомлень на науковій конференції Черкаського педагогічного інституту, присвяченій підсумкам науково-дослідної роботи за 1958 рік. Секція мовознавства та літератури. – Черкаси, 1958. – Вип. IV. – С. 1-48.

1961

6. І.К. Білодід. Вчення М.В. Ломоносова про три стилі і його значення в історії російської і української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 1-36.

1962

7. М.У. Каранська. Сполучники *що, щоб* і граматичні конструкції з ними в сучасній українській літературній мові. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962. — С. 1-136.

1963

8. П. Дудик, В. Туркін. Культура мови лектора. — К.: Знання, 1963. — С. 1-35.

9. Л.І. Гольденберг, Н.Ф. Королевич. Українська мова: Бібліографічний покажчик. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — С. 1-300.

1964

10. І.К. Білодід. Т.Г. Шевченко в історії української літературної мови. — К.: Наукова думка, 1964. — С. 1-136.

1965

11. В.С. Перебийніс. На шляху таємниці мови. — К.: Наукова думка, 1965. — С. 1-128.

12. І.К. Білодід. Вук Караджич в історії українсько-сербських наукових зв'язків. — К.: Наукова думка, 1965. — С.1-48.

13. Є.Д. Чак. Складні випадки українського слововживання. — К.: Радянська школа, 1965. — С. 1-128.

14. Програма з історичної граматики української мови для філологічних факультетів університетів. — К.: Вид-во Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, 1965. — С. 1-20.

1966

15. Исследования по грамматике и лексикологии: Республиканский межвузовский сборник. — К.: Наукова думка, 1966. — С. 1-194.

1967

16. А.Ф. Демьяненко. Типы словосочетаний в русской письменности конца XVII — начала XVIII в. — К.: Наукова думка, 1967. — С. 1-300.

17. Питання мовної культури. — К.: Наукова думка, 1967. — Вип. I. — С. 1-88.

1968

18. Синтаксична будова української мови. — К.: Наукова думка, 1968. — С.1-203.

19. Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй”. — К.: Наукова думка, 1968. — Вип. 5. — С. 1-60.

20. Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй”. – К.: Наукова думка, 1968. – Вип. 6. – С. 1-76.

1969

21. Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй”. – К.: Наукова думка, 1969. – Вип. 7. – С. 1-84.

22. А.П. Грищенко. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 1-94.

23. У.В. Анічэнка. Беларуска-українскія пісьмова-моўныя сувязі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1969. – С. 1-298.

24. Д.Х. Баранник. Усний монолог. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 1969. – С. 1-144.

25. Й.А. Багмут, В.М. Русанівський. Рідне слово: Розвиток мови й мовознавства в УРСР. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 1-72.

26. Білодід І.К. Ленінська теорія національно-мовного будівництва в соціалістичному суспільстві. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 1-92.

27. Чак Є.Д. Складні випадки українського слововживання. – К.: Радянська школа, 1969. – С. 1-220.

28. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 1-436.

1970

29. Граматика слов’янська І. Ужевича. – К.: Наукова думка, 1970, др. арк. 33, 64.

30. Перебийніс В.С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 1-272.

31. В.І. Ленін і розвиток національних мов: Тези доповідей наукової конференції. – К.: Наукова думка, 1970. – С.1-32.

32. Усне побутове літературне мовлення. – К.: Наукова думка, 1970. – С.1-204.

33. Програма з сучасної української літературної мови для народних університетів культури. – К.: Знання, 1970. – С. 1-74.

34. Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй”. – К.: Наукова думка, 1970. – Вип. 8. – С. 1-96.

35. Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми “Законо-

мірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй”. — К.: Наукова думка, 1970. — Вип. 9. — С. 1-42.

1971

36. Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй”. — К.: Наукова думка, 1971. — Вип. 10. — С. 1-76.

37. Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй”. — К.: Наукова думка, 1971. — Вип. 11. — С. 1-84.

38. Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові. — К.: Наукова думка, 1971. — С. 1-120.

39. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. — К.: Наукова думка, 1971. — С. 1-316.

1972

40. Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. — К.: Наукова думка, 1972. — С. 1-132.

41. Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй”. — К.: Наукова думка, 1972. — Вип. 12. — С.1-84.

42. Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй”. — К.: Наукова думка, 1972. — Вип. 13.— С. 1-56.

43. Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй”. — К.: Наукова думка, 1972. — Вип. 14. — С. 1-60.

44. Програма для філологічних факультетів університетів: Історична граматика української мови. — К.: Видання Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, 1972. — С. 1-20.

1973

45. Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник. — К.: Наукова думка, 1973. — С. 1-422.

46. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія. — К.: Наукова думка, 1973. — С. 1-440.

47. А.Ю. Кримський. Твори: В п'яти томах. — К.: Наукова думка, 1973. — Т.ІІІ: Мовознавство. Фольклористика. — С. 1-304.

48. П.С. Дудик. Синтаксис сучасного українського розмовного мовлення. — К.: Наукова думка, 1973. — С. 1-286.

49. Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй”. – К.: Наукова думка, 1973. – Вип. 15. – С. 1-76.

50. Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй”. – К.: Наукова думка, 1973. – Вип. 16. – С. 1-80.

51. Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй”. – К.: Наукова думка, 1973. – Вип. 17. – С. 1-28.

1974

52. Матеріали республіканської наукової конференції з проблем синтаксису українського усного літературного мовлення. – Вінниця, 1974. – С. 1-428.

53. О.П. Пресняков. Слово, думка, образ. – К.: Знання, 1974. – С. 1-48.

54. Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 1-208.

55. Синтаксис словосполучення і простого речення: (Синтаксичні категорії і зв’язки). – К.: Наукова думка, 1975. – С. 1-224.

1976

56. Н.П. Плющ. Інтонація вставності в українській мові. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 1-132.

57. Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй”. – К.: Наукова думка, 1976. – Вип. 20. – С. 1-32.

58. Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй”. – К.: Наукова думка, 1976. – Вип. 21. – С. 1-44.

1977

59. Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй”. – К.: Наукова думка, 1977. – Вип. 18. – С. 1-54.

60. Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 1-200.

61. Словник мови творів Г. Квітки-Основ’яненка: У трьох томах. – Харків, 1978-1979. – Том перший. – С. 1-408.

1979

62. Словотвір сучасної української літературної мови. — К.: Наукова думка, 1979. — 408 с.

63. Ж.И. Соколовская. Система в лексической семантике. — К.: Вища школа, 1979. — 192 с.

64. Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка: У трьох томах. — Харків, 1978-1979. — Том другий. — С. 1-680; Том третій. — С. 1-689.

1980

65. І.Р. Вихованець. Прийменникова система української мови. — К.: Наукова думка, 1980. — С. 1-288.

1981

66. Мовознавство і школа. — К.: Наукова думка, 1981. — С. 1-220.

1983

67. Словотвірна семантика східнослов'янських мов. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 1-204.

1988

68. Літописні оповідання про похід князя Ігоря / Упорядкування, текстологічне дослідження та переклад В.Ю. Франчук. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 1-192.

АВТОРИТЕТНЕ СЛОВО ПРОФЕСОРА ЖОВТОБРЮХА

(Список праць, членом редакційної колегії яких
був М.А. Жовтобрюх)

Мова – це невичерпні скарби людського розуму, найтонших людських почувань. У мові відбита вся багатотисячолітня історія народу, його боротьба за найсвітліші людські ідеали, мова для кожного є найважливішим засобом багатогранного спілкування з іншими людьми, засобом висловлення думок, емоцій, надій і сподівань.

Михайло Жовтобрюх

*Не велике я поле зорав,
Та за плугом ніколи не спав.
Що робив, те робив я до краю,
І всю силу, що мав я і маю,
На роботу невпинную клав.*

Борис Грінченко

1955

1. Наукові записки Черкаського педагогічного інституту. – Черкаси, 1955. – Т.VII. – Вип. 2.

1957

2. Наукові записки Черкаського педагогічного інституту. – Черкаси, 1957. – Вип. 3. – Т.Ж.

3. Наукові записки Черкаського педагогічного інституту. – Черкаси, 1957. – Т.XI.

1958

4. Збірник наукових праць. – К.: Видання МО УРСР, 1958. – Т.I.: Мовознавство.

5. Наукові записки Черкаського педагогічного інституту. – Черкаси, 1958. – Т.XII. – Вип. 4.

1959

6. Міжреспубліканський семінар з мовознавчих дисциплін. – К.: Радянська школа, 1959.

1962

7. О.О. Потебня. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962.

1963

8. Доповіді та повідомлення: Наукова рада з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй”. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963.

9. Питання граматики і лексикології. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963.

10. Питання експериментальної фонетики. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963.

1964

11. Мовознавство і літературознавство: Збірник вибраних праць педагогічних інститутів. – К.: Радянська школа, 1964.

12. Джерела з української та російської мов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964.

13. Дослідження з української та російської мов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964.

14. Про культуру мови. – К.: Наукова думка, 1964.

15. Структурно-математичні дослідження української мови. – К.: Наукова думка, 1964.

1965

16. Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. – К.: Наукова думка, 1965.

17. У майстерні художнього слова. – К.: Наукова думка, 1965.

18. Структурно-математична лінгвістика. – К.: Наукова думка, 1965.

19. Граматичні та стилістичні студії з української і російської мов. – К.: Наукова думка, 1965.

1966

20.* Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй”. – К.: Наукова думка, 1966. – Вип. 2.

21. Стилiстичнi та структурнi лiнгвiстичнi моделi. – К.: Наукова думка, 1966.

1967

22. Підсумки і проблеми наукового вивчення української мови в повоєнний період. – К.: Наукова думка, 1967.

23. Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй”. — К.: Наукова думка, 1967. — Вип. 3.

24. Журнал “Мовознавство”. — 1967.

25. Українське усне літературне мовлення. — К.: Наукова думка, 1967.

1968

26. Республіканська наукова конференція, присвячена вивченню українського усного літературного мовлення: Тези доповідей. — К.: Радянська школа, 1968.

27. Журнал “Трибуна лектора”. — 1968.

28. Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй”. — К.: Наукова думка, 1968. — Вип. 4.

29. Питання мовної культури. — К.: Наукова думка, 1968. — Вип. 2.

1969

30. Питання мовної культури. — К.: Наукова думка, 1969. — Вип. 3.

31. Питання словотвору східнослов’янських мов. — К., 1969.

1970

32. Питання мовної культури. — К.: Наукова думка, 1970. — Вип. 4.

1971

33. Рідне слово. — К.: Наукова думка, 1971. — Вип. 5.

34. Матеріали республіканської наукової конференції, присвяченої 115-річчю з дня народження та 55-річчю з дня смерті І.Я. Франка. — Житомир, 1971.

35. В.І. Ленін і розвиток національних мов. — К.: Наукова думка, 1971.

1972

36. Питання фразеології східнослов’янських мов. — К.: Наукова думка, 1972.

37. Слава сонцем засіяла. — К.: Дніпро, 1972.

38. Рідне слово. — К.: Наукова думка, 1972. — Вип. 6.

39. Словник української мови: В 11-ти т. — К.: Наукова думка, 1970-1980. — Т.III-XI. — 1972-1980.

1973

40. Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження. – К.: Наукова думка, 1973.

41. Українське мовознавство. Міжвідомчий науковий збірник. – К., 1973. – Вип. 1.

1974

42. Тези доповідей та повідомлень міжвузівської наукової конференції з питань східнослов'янського іменного словотвору. – К.: Наукова думка, 1974.

43. А.Ю. Кримський – україніст і орієнталіст. – К.: Наукова думка, 1974.

1975

44. Актуальные проблемы исторической лексикологии восточнославянских языков: Тезисы докладов и сообщений всесоюзной научной конференции. – Днепропетровск, 1975.

45. Студії з мовознавства. – К.: Вища школа, 1975.

1976

46. Науково-технічний прогрес і мова. Тези доповідей республіканської наукової конференції. – Житомир, 1976.

47. Слово і труд. – К.: Наукова думка, 1976.

1977

48. Проблемы сопоставительной стилистики восточнославянских языков: Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции. – Донецк, 1977.

1978

49. Історія української мови: Морфологія. – К.: Наукова думка, 1978.

50. Науково-технічний прогрес і мова. – К.: Наукова думка, 1978.

51. Питання східнослов'янської лексикографії XI-XVII ст. – К.: Наукова думка, 1979.

1979

52. Історія української мови: Фонетика. – К.: Наукова думка, 1979.

1980

53. Науково-технічний прогрес і проблеми термінології: Тези доповідей республіканської конференції. – К.: Наукова думка, 1980.

1983

54. Стиль і час: Хрестоматія. – К.: Наукова думка, 1983.

Загальна редакція М.А. Жовтобрюха в газеті “Сільські вісті”

1986

1. Григораш А. Реманент чи інвентар? // Сільські вісті, 1986, 14 лютого.
2. Пилинський М., Григораш А. Хліборобство – це теж землеробство // Сільські вісті, 1986, 15 квітня.
3. Ленець К. Роки – літа. Арполенко Г. П’ятдесят – вісімдесят // Сільські вісті, 1986, 15 квітня.
4. Пустовіт Л. З мовної практики. Харчук О. Організувати – організувати // Сільські вісті, 1986, 28 травня.
5. Відповіді читачам // Сільські вісті, 1986, 19 червня.
6. Чумак В. Літературне – не діалектне // Сільські вісті, 1986, 25 липня.
7. Григораш А. Відповідаємо читачам. Ленець К. Подрібнений чи подріблений // Сільські вісті, 1986, 23 вересня.
8. Марахова А. Як назвати дитину? // Сільські вісті, 1986, 12 серпня.
9. Ленець К. Чи слова роковини і ювілей такого самого значення? Лозова Н. Лампа чи світильник? // Сільські вісті, 1986, 22 жовтня.
10. Григораш А. Відповідаємо читачам // Сільські вісті, 1986, 25 листопада.
11. Бичко З. Про вживання слів вірний та правильний // Сільські вісті, 1986, 21 грудня.

1987

12. Неровня Н. З дорогим іменем // Сільські вісті, 1987, 13 січня.
13. Ленець К., Карпенко О. Відповідаємо читачам // Сільські вісті, 1987, 5 лютого.
14. Григораш А. Відповідаємо читачам // Сільські вісті, 1987, 5 березня.
15. Скрипник Л. Народна мудрість проти пияцтва // Сільські вісті, 1987, 9 квітня.
16. Карпенко О., Чумак В. Відповіді читачам // Сільські вісті, 1987, 20 травня.

“НАМ КОЖНОМУ ДІСТАЛАСЯ ЧАСТОЧКА УЧИТЕЛЯ”

(Наукова школа професора Михайла Жовтобрюха:
список кандидатів і докторів філологічних наук,
підготовлених Михайлом Андрійовичем Жовтобрюхом)

*Я з рук твоїх давно пішов у люди,
В життя бурхливі, грозняні моря.
Учитель!.. Тебе я не забуду,
Моєї юні радісна зоря!*

Володимир Сосюра

*Девізом життя відомого вченого-славіста, док-
тора філологічних наук, професора Михайла
Андрійовича Жовтобрюха є не лише принцип:
“Жодного дня без написаного”, а й постійне,
вдумливе, наполегливе і дбайливе виховання мо-
лодих спеціалістів.*

Йосип Багмут, Олексій Дем'яненко

1958

1. Біятенко Лідія Олексіївна. Номінативні речення в сучасній ук-
раїнській літературній мові [Київський державний педагогічний
інститут імені О.М. Горького]

1962

2. Непийвода Фаня Адамівна. Актові книги Стародубського місь-
кого уряду як пам'ятка української літературної мови [Київський
державний педагогічний інститут імені О.М. Горького]

1963

3. Моринець Вікторія Володимирівна. Атрибутивні словосполу-
чення в українській мові [Київський державний університет імені
Т.Г. Шевченка]

4. Кишенько Марія Герасимівна. Специфічні конструкції з приді-
єсловним керуванням в сучасній українській літературній мові в зі-
ставленні з російською мовою [Київський державний педагогічний
інститут імені О.М. Горького]

1964

5. Лобода Василь Васильович. Складні синтаксичні конструкції з підрядним додатковим реченням в українській мові [Київський державний педагогічний інститут імені О.М. Горького]

1965

6. Грищенко Арнольд Панасович. Структура складносурядного речення в сучасній українській літературній мові [Об'єднана Вчена рада Відділення літератури, мови і мистецтвознавства АН УРСР імені О.О. Потебні]

1968

7. Вихованець Іван Романович. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській мові [Об'єднана Вчена рада Відділення літератури, мови і мистецтвознавства АН УРСР імені О.О. Потебні]

8. Недбайло Любов Іванівна. Граматична категорія числа в сучасній українській мові [Київський державний педагогічний інститут імені О.М. Горького]

9. Амітін Веніамін Львович. Українізми в мові російської радянської літератури 20-х рр. [Самаркандський університет]

1969

10. Удовиченко Григорій Михайлович. Словосполучення в українській мові [Київський державний педагогічний інститут імені О.М. Горького (докторська дисертація)]

11. Неділько Оксана Данилівна. Антропонімія північної частини Лівобережної України (друга половина XVII-перша половина XVIII ст.) [Київський державний педагогічний інститут імені О.М. Горького]

12. Шаройко Ольга Іванівна. Структура простого речення в діалогічному мовленні [Київський державний педагогічний інститут імені О.М. Горького]

1970

13. Ковбаса Ніна Лаврентіївна. Складений присудок в сучасній українській мові [Київський державний педагогічний інститут імені О.М. Горького]

14. Тронь Костянтин Леонтійович. Аббревіатури в сучасній українській мові [Львівський державний університет імені І.Я. Франка]

1972

15. Горна Пелагія Григорівна. Ад'єктивні словосполучення в українській і російській мовах [Інститут мовознавства АН УРСР імені О.О. Потебні]

16. Томіліна Галина Яківна. Збірні іменники в східнослов'янських мовах [Київський державний педагогічний інститут імені О.М. Горького]

1973

17. Пінчук Олексій Федотович. Віддієслівні іменники в сучасній українській літературній мові.

18. Петровська Ольга Петрівна. Збірні іменники в сучасній українській мові [Інститут мовознавства АН УРСР імені О.О. Потебні]

1974

19. Стасевський Станіслав Борисович. Семантико-граматична структура терміна в українській мові [Інститут мовознавства АН УРСР імені О.О. Потебні]

20. Скрипник Лариса Григорівна. Фразеологія української мови [Інститут мовознавства АН УРСР імені О.О. Потебні (докторська дисертація)]

21. Щербатюк Галина Харитонівна. Спільнокореневі прикметники в українській мові [Інститут мовознавства АН УРСР імені О.О. Потебні]

1975

22. Жигилій Ніна Василівна. Словосполучення на вираження просторових відношень в українській мові [Київський державний педагогічний інститут імені О.М. Горького]

23. Уздиган Іванна Михайлівна. Ад'єктивні прислівники в українській мові XVI-XVII ст. [Інститут мовознавства АН УРСР імені О.О. Потебні]

1977

24. Арполенко Галина Петрівна. Інфінітивні речення в сучасній українській літературній мові [Інститут мовознавства АН УРСР імені О.О. Потебні]

25. Романченко Олена Василівна. Акцентна система прикметників української мови [Інститут мовознавства АН УРСР імені О.О. Потебні]

ПЕРСОНАЛІЯ МИХАЙЛА АНДРІЙОВИЧА ЖОВТОБРЮХА

(Слово про видатного лінгвіста вчених-мовознавців,
учених-філософів, учених-педагогів, його вчителів та учнів,
журналістів, письменників, земляків)

Любити мову і добре знати її – поняття взаємозв'язане.

Михайло Жовтобрюх

*...своєю невтомною працею і відданістю науці
М.А. Жовтобрюх піднявся до її осяйних вершин,
став визначним ученим.*

*Йосип Багмут,
Олексій Дем'яненко*

1955

1. Ювілей вченого // Черкаська правда, 1955, 23 листопада.

“В четвер, 17 листопада, в актовому залі Черкаського педагогічного інституту імені 300-річчя возз'єднання України з Росією відбувся вечір, присвячений 50-річчю з дня народження і 30-річчю науково-педагогічної діяльності викладача цього інституту доцента Михайла Андрійовича Жовтобрюха.

Про творчий шлях М.А. Жовтобрюха як мовознавця, про його багатогранну діяльність розповів завідуючий кафедрою інституту Т. Шелюто.

Ювіляра тепло вітали викладачі і студенти.

З словом-відповіддю виступив М.А. Жовтобрюх”.

* Цю частину книги супроводжує міні-хрестоматія, до якої увійшли фрагменти публікацій різних років [1955-2006], що були вміщені в академічних виданнях, наукових, науково-методичних журналах, всесоюзних, республіканських, обласних, районних газетах, наукових і періодичних виданнях вищих навчальних закладів. Про видатного мовознавця Жовтобрюха писали вчені-лінгвісти (Й. Багмут, О. Дем'яненко, А. Грищенко, М. Плющ, М. Семенюченко, О. Чабаненко, М. Степаненко), учні-філософи (Ф. Мисюра), учні-педагоги (І. Кривонос), його учителі (О. Грабенко) й учні (О. Матійко), журналісти (О. Кулик, С. Кушнір), письменники (П. Ротач), земляки (Ф. Кириченко, Т. Шамрай). Ми ставили за мету подати найважливішу інформацію, що різнобічно характеризує Михайла Андрійовича Жовтобрюха як ученого, педагога, громадянина, просто людину.

1957

2. Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 310 с. [див. іменний покажчик].

1965

3. Полудень віку (до 60-річчя з дня народження М.А. Жовтобрюха) // За педагогічні кадри, 1965, 12 листопада [Київський державний педагогічний інститут імені О.М. Горького].

“М.А. Жовтобрюх пройшов шлях від народного вчителя до видатного вченого і педагога, ім’я якого широко відоме в нашій країні.

Працюючи старшим викладачем, доцентом, професором, деканом факультету, завідуючим кафедрою, всі свої сили віддає Михайло Андрійович дослідженню актуальних проблем мовознавства, вихованню молодих кадрів <...> науковців і вчителів.

Наукові інтереси М.А. Жовтобрюха вражають надзвичайною різноманітністю. Він надрукував близько 200 наукових праць, присвячених різним питанням української і російської мов, славістики, загального мовознавства, методики викладання мови у середній і вищій школах.

М.А. Жовтобрюх вніс великий вклад у розробку питань українського мовознавства. Широкою популярністю серед учителів і студентів користується його підручник “Сучасна українська літературна мова”, який витримав кілька видань. Ця праця характеризується оригінальністю дослідження, точністю узагальнень і висновків.

Цінним посібником для підготовки філологів є “Історична граматика української мови” і “Синтаксис порівняльної граматики”, а також розділи “Наукова мова”, “Публіцистична мова” та “Ділова мова” в академічному курсі української літературної мови <...>

Значну увагу приділяє він питанням методики викладання мов у середній і вищій школах. Ним упорядковано збірник диктантів з української мови для початкової школи, посібник для вчителів “Елементи мовознавства та історії української мови”, а також ряд методичних посібників з української мови для студентів-заочників філологічного факультету.

Зараз М.А. Жовтобрюх керує кафедрою російської мови в Київському педагогічному інституті ім. Горького, очолює відділ теорії української мови і структурно-математичної лінгвістики в Інституті мовознавства. Велику науково-педагогічну роботу він поєднує з активною громадсько-корисною діяльністю. М.А. Жовтобрюха обрано

заступником голови республіканської Наукової ради з проблем мовознавства, членом бюро секції літератури і мови республіканського товариства “Знання”.

4. Багмут Й., Дем’яненко О. Дослідник слова // Радянська освіта, 1965, 17 листопада [див. також: Життя і слово. – 1965, 8 грудня. – С. 17 (Торонто, Канада)].

“Науковець багато сил віддав дальшому піднесенню і розвитку мовознавчої науки <...> М.А. Жовтобрюх підтримує все нове, передове в науці, приділяє велику увагу доборові, вихованню й підготовці спеціалістів <...> спрямовує їх наукові дослідження.

Коло наукових інтересів Михайла Андрійовича широке й різнобічне. Свій творчий шлях він почав розвідками із загального мовознавства, розвиваючи й продовжуючи традиції вітчизняних учених І. Завадовського, Л. Булаховського та ін.

Вивчення, аналіз і опис різних особливостей української, російської, білоруської, чеської й інших літературних мов тісно поєднувалось у нього з дослідженням українських і російських діалектів, окремих говірок.

Статті і розвідки про говірки <...> є значним здобутком не лише україністики, а й славістики в цілому <...>

Михайло Андрійович перший на Україні написав розвідку про історію українського правопису і коментував “Новий український правопис” <...>

Найбільш значне місце у творчій лабораторії професора займають проблеми виявлення різних аспектів української мови”.

5. Кириченко Ф. Видатний філолог // Будівник комунізму, 1965, 4 грудня [Гадяч].

“М.А. Жовтобрюх <...> написав і опублікував понад 200 наукових праць з мовознавства, підготував для студентів інститутів і університетів кілька підручників <...>.

М.А. Жовтобрюх підготував багато науковців-мовознавців, постійно прищеплює своїм слухачам любов до слова, до глибокого вивчення мовознавства. Як професор пединституту [у цей час – 1965 рік – він завідував кафедрою російської мови в Київському державному педагогічному інституті імені О.М. Горького. – М.С.] користується заслуженим авторитетом і любов’ю серед студентів. Він постійно виступає із лекціями про мовознавство серед редакційних працівників, пропагандистів та агітаторів”.

6. Михайло Андрійович Жовтобрюх (До 60-річчя) // Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй”. – 1966. – Вип. 1. – С. 96-97.

“Жоден мовознавець, і зокрема україніст, який працює на ділянці українського мовознавства чи то в галузі фонетики, чи граматики, чи лексикології, чи історичної граматики, чи, нарешті, історії літературної мови, не може пройти повз значну й багатогранну наукову творчість М.А. Жовтобрюха.

За 40 років своєї педагогічної і наукової діяльності, працюючи в Запорізькому, Київському, Тюменському, Бухарському, Черкаському педінститутах і в Інституті мовознавства АН УРСР, М.А. Жовтобрюх підготував цілі покоління педагогів і вчених, видав більш як сотню наукових праць, статей, розвідок.

Діапазон наукових інтересів Михайла Андрійовича в галузі українського мовознавства дійсно необмежений. З-під його пера вийшли цінні посібники з сучасної української мови, історичної граматики; розділи до таких же колективних посібників та до курсів порівняльної граматики української і російської мов, історії української літературної мови радянського періоду; дослідження в галузі граматики, лексики, фразеології та фонетики української мови; студії в галузі історії мови, зокрема “Актив Бориспільського міського уряду XVII ст.”, з діалектології, і насамперед говорів Черкащини; правопису і його історії; мови письменників; праці з ділянки методики викладання мови в школі і у вузі.

Книжкою, яка принесла Михайлові Андрійовичу заслужене визнання філологічної громадськості на Україні і за її межами, є “Мова української преси” – дослідження процесу становлення і розвитку мови української преси від її початків і до кінця XIX ст. М.А. Жовтобрюх продовжує дослідження в цій галузі і водночас працює над фонетикою та граматикою сучасної української мови. Він – один з авторів і редактор першого тому п’ятитомної колективної праці “Сучасна українська мова”.

Михайлові Андрійовичу належать десятки статей з різних питань лінгвістики для УРЕ і різноманітних енциклопедичних довідників. Він часто виступає із статтями про мову в журналах, газетах, з лекціями для редакторів і перед учительськими і студентськими аудиторіями.

Ім'я М.А. Жовтобрюха – видатного вченого-мовознавця, доктора філологічних наук, професора, невтомного трудівника-педагога вписане в історію української радянської науки”.

7. Жовтобрюх Михайло Андрійович // Український Радянський Енциклопедичний словник: У 3-х т. / Голов. ред. кол.: М.П. Бажан (гол. ред.) та ін. – К.: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1966. – Т.1. – С. 729.

1967

8. Мовознавство на Україні за п'ятдесят років / Відп. ред. Й. А. Багмут. – К.: Наукова думка, 1967. – 455 с. [див. іменний покажчик].

1968

9. Жовтобрюх Михайло Андрійович // Учені вузів Української РСР. – К.: Вид-во Київського університету, 1968. – С. 164.

“Працює над проблемами фонетики і граматики української та російської мов, а також закономірностей розвитку усного літературного мовлення. Дослідив публіцистичний стиль української мови ХІХ ст. <...> Має понад 200 друкованих праць. Основні з них: “Мова української преси”, К., 1963; “Курс сучасної української літературної мови”, К., 1961; “Історична граматика української мови”, К., 1956”.

1975

10. М.А. Жовтобрюх (к семидесятилетию со дня рождения) // Русский язык в школе. – 1975. – № 5. – С. 120-121.

“На протяжении 38 лет он преподавал почти все основные дисциплины по циклу русского и украинского языкознания в педагогических институтах <...> Его содержательные лекции хорошо помнят бывшие студенты Запорожского, Тюменского, Черкасского <...> Бухарского и, конечно, Киевского педагогического института, для которых он был профессором, заведующим кафедрой и деканом филологического факультета.

М.А. Жовтобрюх является известным исследователем украинского и русского языков, а также важнейших теоретических проблем общего языкознания <...> М.А. Жовтобрюх является общепризнан-

ним авторитетом в області фонетики українського мови. Теоретическіе взгляды ученого <...> нашли практическое отражение в “Орфоепічному словнику української мови” (К., 1973), вышедшим под его редакцией. М.А. Жовтобрюх является также членом редколлекции одиннадцатитомного толкового “Словника української мови” <...> Его перу принадлежит много статей по методике преподавания русского языка в средней и высшей школе, опубликованных в республиканских изданиях и “Віснику вищої школи”.

Характерная черта, отличающая М.А. Жовтобрюха как ученого, – присущее ему чувство нового, умение находить и разрабатывать актуальные для <...> языкознания темы. Это особенно касается работ по общему языкознанию. Тут следует назвать такие работы, как <...> “Пути сближения устной и письменной разновидностей литературной речи” (Киев, 1970), и ряд статей, посвященных межъязыковым контактам, теоретическим вопросам культуры речи, понятию нормы в устной речи. Не избегает М.А. Жовтобрюх и сложных спорных вопросов истории развития славянских языков, например взаимоотношения и преемственности современных и старых книжных литературных языков”.

11. Михайло Андрійович Жовтобрюх (до 70-річчя з дня народження) // Мовознавство. – 1975. – № 5. – С. 83-85.

“Життєвий шлях трудівника науки відзначають насамперед праці, мірилом вартості яких, крім теоретичної глибини і наукової актуальності, є також міцний зв’язок з практичними потребами життя. Певною мірою саме ці риси виявилися у багатогранній науковій творчості визначного українського <...> мовознавця доктора філологічних наук, професора Михайла Андрійовича Жовтобрюха <...>

Наукові проблеми, зокрема питання україністики, які досліджує М.А. Жовтобрюх, різноаспектні й актуальні. Уже перші його розвідки, присвячені історії становлення орфографічних норм української мови, були позначені глибоким знанням предмета дослідження, широкою ерудицією автора й чіткістю його науково-методологічних позицій. Значне місце в науковому доробку М.А. Жовтобрюха належить працям з історії української мови <...>

У науковому доробку М.А. Жовтобрюха є багато праць з питань фонетики, граматики й лексики сучасної української літературної мови <...>

М.А. Жовтобрюх постійно дбає про виховання наукових кадрів

<...> Скарбниця наукового досвіду вченого завжди відкрита для тих, хто хоче одержати наукову консультацію, визначити свій шлях у науці <...>

Праця на благо рідної науки, високий науковий <...> рівень його досліджень, виховання молодих лінгвістів – ось той природний стан, поза яким не можна уявити собі Михайла Андрійовича Жовтобрюха як принципового і вимогливого до себе й інших ученого. Він завжди в праці і в творчому русі”.

12. М.А. Жовтобрюх // Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй”. – К.: Наукова думка, 1975. – Вип. 19. – С. 20-22.

“Визначний український <...> мовознавець доктор філологічних наук, професор Михайло Андрійович Жовтобрюх <...> одержавши філологічну й історичну освіту в Дніпропетровському ІНО (1929 р.) <...> присвятив своє життя справі викладання різних лінгвістичних дисциплін у вищих навчальних закладах і дослідженню широкого кола питань, пов’язаних насамперед з історією і сучасним етапом української мови. Уже перші його наукові розвідки, присвячені історії правопису української мови, були позначені широкою ерудицією дослідника, глибоким знанням фактів <...>

Професор М.А. Жовтобрюх – відомий дослідник історії української мови, зокрема її фонетичної і морфологічної будови. Численні дослідження з цих питань лягли в основу монографій, написаних М.А. Жовтобрюхом, та розділів колективних праць. З досліджень цього циклу загальне визнання наукової громадськості здобули монографії М.А. Жовтобрюха “Елементи мовознавства та відомості з історії української мови” (1941 рік), “Історична граматики української мови. Вступ. Фонетика” (1956 рік), а також розділи в колективних працях “Порівняльна граматики української та російської мов” (1957-1962), “Курс історичної граматики української мови” (1957-1962). Цінний внесок в розвиток українського <...> мовознавства становлять праці М.А. Жовтобрюха, в яких учений на основі глибокого знання першоджерел висвітлює складний шлях становлення української літературної мови за час від зародження української періодичної преси першої чверті ХІХ ст. до початку ХХ ст.

<...> Напередодні свого сімдесятиріччя М.А. Жовтобрюх написав монографію “Історична фонетика української мови”, що відкриває

багатотомну працю “Історія української мови”, створювану в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР”.

13. Грабенко О.П. Шана ювіляру-земляку (До 70-річчя з дня народження видатного представника мовознавчої науки М.А. Жовтобрюха) // Будівник комунізму, 1975, 15 листопада [Гадяч].

“Як колишній учитель ювіляра ще на вищих трирічних педагогічних курсах, що діяли в 20-х роках у м. Гадячі, я <...> життєвий шлях його маю перед своїми очима від босоногого селянського хлопчини аж до професора, доктора філологічних наук, завідуючого відділом теорії української мови Інституту мовознавства імені О.О. Потебні Академії наук УРСР. Казковий шлях!..

Не “доля”, не “випадок”, не “виграш на щасливий білет” так високо піднесли звичайного сільського хлопчика в звичайній для того часу сорочині з домотканого полотна і сімейного “індпошиву”. Михайло Андрійович Жовтобрюх ріс разом із трудовим народом своєї <...> Вітчизни, як вірний його син, допитливий і невтомний трудівник <...> навіть уже доходючи до висот науки, він відчував себе лише одним з “каменярів на шляху поступу” і продовжував працювати і працювати, крок за кроком долаючи “кам’янисті” <...> стежки до вершин фахових знань. Досягнуте ні на хвилину не вгамовувало його, не приспляло його жадоби до наукової праці і пошуку. Воно лише ставило нові проблеми, нові завдання, наснажувало на роботу <...> І так – щодня, щогодини, протягом усього життя, починаючи з найраніших учнівських років, що припали на досить скрутний час у житті нашого суспільства – початок 20-х років.

Я не пам’ятаю, щоб Михайло Андрійович, навіть уже будучи літньою людиною, повністю віддав себе відпочинку. Він завжди брав олівець чи книгу в руки, поспішав то в Казань, то у Львів, то в Москву, то в Варшаву, в безліч міст, установ, і не з порожніми руками, а з лекціями, доповідями, виступами, рецензіями, коментарями з складних наукових питань <...>

Весь величезний обсяг робіт тільки бадьорить, ніби дарує новий цілющий вплив на його допитливу вдачу. Михайло Андрійович – щира, життєлюбна, емоційно багата людина, здатна чуйно відгукнутися на все добре <...> Кожна <...> чесна людина для нього друг, товариш і брат, незалежно від того, хто перед ним: чи бабуся-колгоспниця, що живе в будинку його родини, чи вчений з широковідомим ім’ям. Він і досі щиро любить свої Ручки, земляків, школу (якій, до

речі, немало в чому допомагає), він у них бачить втілення всієї дорожці для нього Батьківщини.

Вірний син <...> народу, невтомний трудівник, скромна, проста, сердечна людина – таким я знаю Михайла Андрійовича Жовтобрюха”.

14. Лесів Михайло. Ювілей вченого // Наше слово, 1975, 28 грудня [Варшава].

“З ділянки українського мовознавства праці Михайла Жовтобрюха стосуються історії мови та проблем сучасної української мови. З історії мови найбільш відомі його “Елементи мовознавства та відомості з історії української мови” (1941), “Історична граматики української мови. Вступ. Фонетика” (1956) та колективні праці, активним учасником яких він був: “Порівняльна граматики української та російської мов” (1957, 1962), “Курс історичної граматики української мови” (1957). Останнім часом завершив він роботу над монографією, у якій розглядається питання історичної фонетики української мови. Праця ця розпочинає нове опрацювання історії української мови в Інституті мовознавства АН УРСР.

Проф. М. Жовтобрюх висвітлює шляхи розвитку української літературної мови на підставі глибокого вивчення першоджерел. Треба згадати дві його фундаментальні монографії про мову періодичної преси від першої чверті ХІХ ст. до початку ХХ ст. (1970, 1973).

Багато місця у своїх наукових працях присвячує М. Жовтобрюх питанням фонетики, граматики та лексики сучасної української літературної мови. Крім підручників, брав він участь у створенні п’ятитомної монументальної праці “Сучасна українська літературна мова”. Він є відповідальним науковим редактором двох томів цієї праці <...> Під його керівництвом створено словник-довідник “Українська літературна вимова і наголос” (1973).

З ділянки російського мовознавства проф. Жовтобрюх написав кілька розвідок про зауральські говори російської мови, а також праці з порівняльної українсько-російської граматики.

Вчений-лінгвіст постійно дбав про виховання молодих наукових кадрів <...>

Знаємо також професора як людину добру і ширу, відкриту до наукової розмови, охочу допомогти своїм досвідом <...>

Зустрічі з ним у Києві чи Варшаві залишили в мене якнайкраще враження: вони настроювали оптимістично, спонукали до праці”.

1976

15. Кривонос І. Спасибі, професоре // Радянська освіта, 1976, 17 листопада.

“Величезний вплив справляє на життя нашого вузу [Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка. – М.С.] доктор філологічних наук професор М.А. Жовтобрюх з Інституту мовознавства імені О.О. Потебні АН УРСР. Скільки він доповідей і лекцій прочитав, в скількох наукових конференціях брав найактивнішу участь! Почувши, що у вузі має відбутися “Тиждень російської і української мов”, Михайло Андрійович поспішає до Полтави. І як тільки він встигає, маючи так багато громадських доручень і таке широке коло наукових інтересів? <...>

А нещодавно професор М.А. Жовтобрюх подарував інститутській бібліотеці <...> тисячі книг <...>

– Це справжнє багатство, – схвильовано мовить працівниця читального залу В.В. Литовченко. – Виходить, що вчений розшукував рідкісні видання, купував нові не для себе, а для вузу. Ось на цій полиці ті книги, які він сам написав. Книг, брошур і статей близько 300.

Іншу полицю акуратно “заселяли” видання з дарчими написами від багатьох і багатьох авторів. Поряд – автореферати кандидатських і докторських дисертацій.

На стелажах широко представлені діалектологія, історія писемності, старослов'янська, східнослов'янські мови. Привертають увагу праці видатних <...> лінгвістів. Багато різних типів словників – “Болгарсько-російський”, “Великий російсько-польський”, “Російсько-білоруський”, “Словник наголосів для працівників радіо і телебачення” <...> Щедро представлено українську мову: історія української мови, історична фонетика і акцентологія, діалектологія, історична лексикологія <...>”.

16. Кривонос І. Когда содружество действительно // Учительская газета, 1976, 25 ноября.

“Совсем недавно доктор филологических наук, профессор М.А. Жовтобрюх из Киева подарил нам [Полтавському державному педагогічному інституту імені В.Г. Короленка. – М.С.] три с половиной тысячи книг из своей библиотеки с дарственными надписями выпускника нашего института В.А. Сухомлинского, писателей

О. Гончара, А. Малышко, И. Цюпы и др. известных ученых и педагогов.

Дело, разумеется, не в дарственных надписях и даже не в важном самом по себе факте пополнения институтской библиотеки ценнейшей литературой <...>

Тот же профессор М.А. Жовтобрюх как руководитель одного из отделов Института языкознания Академии наук УССР оказывает огромную помощь филологическим кафедрам нашего института <...>

Только что вышла в свет брошюра “Вопросы изучения исторической грамматики украинского языка”, написанная группой преподавателей нашего института. Профессор М.А. Жовтобрюх и им оказал огромную помощь”.

17. Семенюченко М. Шедрий дар // Зоря Полтавщини, 1976, 12 грудня.

“Вчений часто буває на Полтавщині, зустрічається з громадськістю, з науковцями. Предметом його особливої уваги і опіки є Полтавський педагогічний інститут. Тут він не раз виступав із лекціями перед студентською аудиторією, брав участь у творчих дискусіях, допомагав з'ясувати найскладніші питання лінгвістики <...>

Михайло Андрійович уміє заохотити до наукових пошуків, він завжди сповнений бажання поділитися з іншими своїми багатими знаннями <...>

Буваючи у Полтаві, Михайло Андрійович завжди допомагав викладачам педагогічного інституту порадами, із ширим інтересом заглиблювався у життя вузу <...>

А нещодавно вчений зробив його викладачам і студентам неоціненний дар: віддав у їх користування величезну власну бібліотеку – до 4-х тисяч томів <...> Цей книжковий скарб – невичерпне джерело для наукової роботи студентів і викладачів вузів, учителів міста і області. Завдяки цьому дарункові істотно зміцніла наукова база інституту”.

1977

18. Красиві люди // Робітнича газета, 1977, 18 травня [див. також: Рабочая газета, 1977, 18 мая].

“А ось <...> яскравий приклад безкорисливого прагнення робити людям добро. Найближчим часом на дверях одного із залів навчального корпусу Полтавського педагогічного інституту з'явиться таб-

личка: “Бібліотеку подарував своїм землякам професор М.А. Жовтобрюх”. Доктор філологічних наук, завідувачий відділом української мови Інституту мовознавства АН УРСР, професор Михайло Андрійович Жовтобрюх родом з Полтавщини. Тому і вирішив подарувати своїм землякам власну наукову бібліотеку, що налічує майже чотири тисячі томів. Книги він збирав усе життя. В цьому унікальному зібранні – цінні дослідження з історії слов’янських мов, словники, рідкісні старовинні видання, праці філологів зарубіжних країн і самого Михайла Андрійовича – автора 300 наукових робіт”.

19. Кривонос І. Спасибо, профессор. – Библиотекарь. – 1977. – № 8. – С. 47 [див: також: Радянська освіта, 1976, 17 листопада].

1980

20. Редколегія журналу “Мовознавство” // Мовознавство. – 1980. – № 5. – С. 32.

“<...> У працях ... відомого представника мовознавчої науки [М.А. Жовтобрюха. – М.С.] знайшли глибоке висвітлення вузлові питання фонетики, граматики, історії й культури української мови, його перу належать численні посібники з лінгвістичних дисциплін для вищої школи. Працюючи в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР, М.А. Жовтобрюх взяв найактивнішу участь у створенні таких фундаментальних багатотомних праць, як “Сучасна українська літературна мова” та “Історія української мови <...>”.

21. Шамрай Т. Цікава зустріч // Будівник комунізму, 1980, 17 травня [Гадяч].

“Нещодавно поріг Ручківської восьмирічної школи переступив завжди бажаний і дорогий гість доктор філологічних наук, професор <...> колишній випускник нашої школи Михайло Андрійович Жовтобрюх. Важко знайти, мабуть, людину, яка б говорила про рідне село з більшою шанобою, гордістю, ніж він. Мимоволі заслухаєшся, відчуваючи, з якою любов’ю розповідає Михайло Андрійович про свою школу, перших учителів, без яких його талент у галузі мовознавства не розвинувся б з такою силою.

Під час жвавого листування, що тривало між краєзнавцями школи та нашим земляком більше 10 років, Михайло Андрійович подав вагому допомогу у відтворенні історії села від часів його заснування до наших днів. Він допоміг встановити імена ручан, які стали відомими людьми <...>

Наша бібліотека постійно поповнюється книгами – дарунками

Михайла Андрійовича. Зараз їх нараховується більше ста, з них 18 – його власні твори. Наш гість – автор підручників з української мови <...> нагороджений орденами і медалями за трудові заслуги перед Батьківщиною <...>”.

1982

22. Кулик О. Дарунок, якому немає ціни: Наші славні земляки // Зоря Полтавщини, 1982, 18 липня.

“Михайлу Андрійовичу <...> не випало <...> працювати на Полтавщині. А дружні зв'язки з Полтавським педінститутом підтримує давно. Його тут добре знають, сам він часто приїздив на різні конференції, урочисті ювілеї <...>

Вчителям та учням шкіл, студентам добре відомі підручники М.А. Жовтобрюха, зокрема його “Курс сучасної української літературної мови”, який є настільною книгою кожного студента-філолога <...>

Цікаво, що Михайло Андрійович знає історію кожної своєї книги [яка є в його бібліотеці. – М.С.]. Брав у руки будь-яку, що лежала під рукою, і розповідав, як вона до нього потрапила”.

23. Жоўтобрух Міхайла Андрэвіч // Слова і фразеалагізм у кантесе. Зборнік артыкулаў / Мінскі дзяржаўны педагагічы інстытут. – Мінск, 1982. – С. 75-77.

1984

24. Кулик А. Щедрые восходы // Книжное обозрение. – № 7. – 1984 (февраль). – С. 14.

“<...> [Среди книг, подаренных М.А. Жовтобрюхом Полтавскому педагогическому институту] есть <...> достаточно редкие издания. Старые книги добротнo сохранены их хозяином, им же переплетены журналы. Наверное, каждому интересно увидетъ школьные учебники первых пятилеток или журнал “Критика” за 1930-1932 годы, брошюру “Мысль и язык”, датированную 1892 годом, или научную работу “История звуковъ русского языка” (1876).

Работники библиотеки были очень рады, когда увидели и болгарские книги. Их теперь используют на празднике славянской письменности, который ежегодно проводится в институте. Михаил Андреевич знает историю каждой книги”.

25. Грищенко А.П. Наукова література у написанні курсової і дипломної роботи: Методичні і бібліографічні рекомендації для студен-

тів філологічного факультету. – К.: КДПІ імені О.М. Горького, 1984. – 34 с.

“Науковий доробок професора М.А. Жовтобрюха справді багатогранний: йому належать праці з фонетики, граматики і лексикології сучасної української мови, дослідження з питань історичної фонетики і морфології української мови, ґрунтовні розвідки про становлення української періодичної преси, дослідження з проблем російського та слов'янського мовознавства, соціолінгвістики і культури усного і писемного мовлення, підручники і посібники з української мови, за якими студенти-філологи навчаються понад сорок років”.

1985

26. Наші лауреати: Премії імені видатних учених України: Грищенко Арнольд Панасович, Жовтобрюх Михайло Андрійович, Німчук Василь Васильович // Вісник Академії наук Української РСР. – 1985. – № 7. – С. 112-114.

“Перу М.А. Жовтобрюха належить понад триста друкованих праць, у яких ставиться і розв'язується багато проблем з діахронної та синхронної фонетики і фонології української мови, синтаксичної структури східнослов'янських мов, історичної граматики та історії української літературної мови, лексикології і фразеології, порівняльної граматики слов'янських мов. У його монографіях “Мова української преси. До середини 90-х рр. XIX ст.” та “Мова української періодичної преси (кін. XIX – поч. XX ст.)” вперше досліджується історія формування і нормалізації мови української преси в дожовтневий період, публіцистичного, наукового й ділового стилів, формування української термінології”.

27. Високий обов'язок ученого (до 80-річчя з дня народження М.А. Жовтобрюха) // Мовознавство. – 1985. – № 5. – С. 28-29.

“<...> [Михайло Андрійович Жовтобрюх] пройшов шлях від учителя сільської початкової школи до відомого вченого-лінгвіста <...>

Вагомим внеском у розвиток не лише українського, а й слов'янського мовознавства є його праці з питань діахронічного розвитку фонологічної і фонетичної систем української мови. Багаторічні пошуки вченого на цій науковій ділянці узагальнено в книзі “Історія української мови. Фонетика” (К., 1979), якою Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР започаткував фронтальний діахронічний опис усіх рівнів української мови. У згаданій роботі історична фонетика української мови вперше вивчається в нерозривній

єдності двох аспектів – фонетичного і фонематичного. Автор чітко визначає взаємозв'язок цих двох аспектів при аналізі звукової системи і звукових процесів у кожний період розвитку української мови, на достовірних фактах обґрунтовує думку про те, що будь-які зміни, навіть найдрібніші, у кінцевому результаті мають фонологічне значення, оскільки вони змінюють конкретну реалізацію відповідних фонологічних одиниць.

Велику вагу мають праці М.А. Жовтобрюха, в яких він на підставі фактично вперше введених до наукового обігу першоджерел висвітлює шляхи встановлення і розвитку української літературної мови <...> Після опублікування праць М.А. Жовтобрюха про мову українських періодичних видань жоден дослідник історії української літературної мови, історії української журналістики не може не зважати на ті науково аргументовані висновки і численні джерела, у багатьох випадках раритетні, які визначають власне лінгвістичну й загальнокультурну їх цінність <...>

Актуальні проблеми сучасної української мови, нові тенденції в розвитку її орфоепічних, граматичних і лексичних норм одержали кваліфіковану інтерпретацію в численних статтях і брошурах М.А. Жовтобрюха, у створеному під його науковим керівництвом першому у практиці лінгвістичної україністики словнику-довіднику “Українська літературна вимова і наголос” (К., 1973)”.

28. Мисюра Ф. Визначний мовознавець України // Будівник комунізму. — 1985, 14 листопада [Гадяч].

“За п'ять десятиліть невтомної науково-педагогічної роботи в Запорізькому, Київському, а по війні Тюменському, Бухарському і знову Київському педінститутах М.А. Жовтобрюх виховав не одне покоління вчителів-мовознавців, підготував кілька десятків аспірантів до захисту кандидатських, а потім і докторських дисертацій. І сам він за ці роки зріс, написав кілька підручників і посібників з української мови і загального мовознавства, захистив кандидатську і докторську дисертації, став професором, провідним ученим Інституту мовознавства імені О.О. Потебні АН УРСР.

Майстерно написані М.А. Жовтобрюхом підручники і посібники з української мови “Сучасна українська літературна мова”, “Історична граматики української мови” <...> витримали по кілька видань. Протягом багатьох років вони використовуються як одне з основних джерел фахової підготовки вчителів-мовознавців.

Наукові проблеми, зокрема україністики, які досліджує М.А. Жовтобрюх, завжди актуальні, різноаспектні, практично доцільні. Перші його праці були приурочені історії становлення орфографічних норм української мови. Значне місце в науковому арсеналі вченого посідають праці з історії української мови.

Важливим внеском у розвиток українського <...> мовознавства є праці М.А. Жовтобрюха про шляхи становлення і розвитку української літературної мови <...>

М.А. Жовтобрюх – один з активних організаторів і учасників багатьох всесоюзних і республіканських наукових конференцій з мовознавчої тематики <...> За праці з історії українського мовознавства Михайло Андрійович Жовтобрюх став лауреатом премії імені Івана Франка АН УРСР.

І ще одна хороша вдача притаманна видатному вченому України. Михайло Андрійович не забуває свій рідний край, дорогу його серцю Полтавщину. Майже кожного року влітку вчений відвідує рідне село Ручки, місто Гадяч, Полтаву і знаменитий Сорочинський ярмарок. Чи то в районній, чи в обласній газеті він залишає якийсь цікавий матеріал, відвідує навчальні заклади, музеї, дає поради, консультації або читає публічну лекцію <...> Нещодавно М.А. Жовтобрюх подарував Полтавському державному педагогічному інституту свою велику, в кілька тисяч примірників, бібліотеку, залишивши в себе найнеобхідніше. Земляки знають і шанують свого визначного вченого-мовознавця.

Невтомна праця на благо рідної Вітчизни <...> науки, високий науковий <...> рівень досліджень, виховання молодих лінгвістів, вчителів-словесників – це той природний арсенал, поза яким не можна уявити собі завжди неспокійного Михайла Андрійовича Жовтобрюха – вимогливого і принципового до себе й до інших вченого. Він завжди в думках, у наполегливій праці, в творчому русі”.

29. Чабаненко О. Невтомний трудівник // Запорізький університет, 1985, 29 листопада.

“Щойно минуло 80 років із дня народження видатного українського мовознавця доктора філологічних наук, професора Михайла Андрійовича Жовтобрюха. Разом із усією науковою громадськістю республіки цю знаменну дату відзначили й ми – запорізькі філологи. Нам особливо приємно усвідомлювати, що творчий шлях відомого вченого в 30-і роки починався на кафедрі української мови Запорізького педагогічного інституту.

Півстоліття М.А. Жовтобрюх активно працює на ниві славистики, його перу належать монографічні дослідження <...> а також великі розділи в таких виданнях, як-от: “Сучасна українська літературна мова” (кн. 1-5, 1969-1973), “Історія української мови. Фонетика” (1970). Під безпосереднім керівництвом ученого створено оригінальний академічний словник-довідник “Українська літературна вимова і наголос” (1973), написано колективну роботу “Словотвір сучасної української літературної мови” (1979).

Михайло Андрійович – автор сотень статей і брошур, співавтор кількох широко знаних підручників для студентів-словесників, у тому числі: “Історична граматики української мови” (1980) та “Курс сучасної української літературної мови” (1972).

Багато сил віддає професор М.А. Жовтобрюх розбудові нашої мовознавчої науки. Протягом 1959-1982 рр. він завідував відділом теорії й історії української мови в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні Академії наук України, був фактичним керівником Республіканської Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй”, а також ініціатором й організатором численних наукових конференцій та симпозіумів <...>

М.А. Жовтобрюх ніколи не забуває про Запорізький університет (колись педінститут). Він часто приїздить до нас у гості, виступає перед студентами й викладачами, цікавиться життям його рідного філологічного факультету. Зустріч із ним – це завжди свято добра, щирості, справжньої інтелігентності й великої вченості.

Наукові заслуги професора Жовтобрюха цього року відзначені академічною премією ім. І.Я. Франка. Нехай дух Каменяра наснажує невтомного трудівника на нові звершення і творчі перемоги! ”

30. Матійко О. Тією стежкою, що над Хоролом // Сільські вісті, 1985, 13 грудня.

“Не одне покоління вчителів-словесників виховав учений і педагог, скільки школярських очей вдивлялося в параграфи його підручників, скільки вдивляється... А скільки маститих учених вважають себе його учнями... А його наукові праці, його нелегкі розвідки до джерел давнього народного мовлення <...> його “подорожі” рознесені по бібліотеках підшивками дореволюційної преси, знову ж таки у пошуках істини. Усе те віднайти, осягти, перевести в скупі рядки наукових суджень <...> це робота, підвладна особливому таланту <...>

[М.А. Жовтобрюх:] Спеціаліст – найперше – повинен любити [свою професію. – М.С.] <...> По-друге, спеціаліст тому й спеціаліст, що добре знає свою справу. Тут додаю: “Повинен він любити людей і навчати їх, передавати їм свої знання. Він же з ними живе поруч. Якщо спеціаліст тримає знання при собі, не ділиться ними, – вони пусті”. І третє: мова – як спеціаліста, так і керівника <...> Це дуже і дуже важливо: як ти розмовляєш <...>.

[М.А. Жовтобрюх:] Я все життя був поріднений з нею, з книгою. Треба знаходити час для читання. Телевізор – це добре, а книга є книгою. Чарівний світ книги! Чи є щось чарівніше?.. Зібрав я був наукову бібліотеку, понад п’ять тисяч книг. Написав у Полтаву. Приїхали великою машиною, повантажили. Тепер мої книги, мій подарунок там, у педінституті. Я маю велику приємність, що моя бібліотека служитиме людям”.

31. Плющ М., Мисюра Ф. Зодчий рідного слова: М.А. Жовтобрюху – 80 // За педагогічні кадри, 1985, 23 грудня [Київський державний педагогічний інститут імені О.М. Горького].

“Нещодавно в нашому інституті відзначалося 80-річчя доктора філологічних наук, професора М.А. Жовтобрюха. В його творчому доробку понад 300 наукових праць з українського, російського і загального мовознавства, що мають помітне теоретичне і практичне значення для сучасної філології <...>

М.А. Жовтобрюх <...> підготував кілька десятків аспірантів до захисту кандидатських, а потім і докторських дисертацій. Він написав кілька підручників і посібників з української мови і загального мовознавства, став професором, провідним ученим Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР. Наш ювіляр не пориває й досі свого зв’язку з нашим інститутом, де читає студентам-філологам спецкурс з історії українського мовознавства. Тут він був деканом, завідував кафедрами української і російської мов”.

1993

32. Енциклопедія українознавства: В 11 т. – Львів: Молоде Життя, 1993-2003. – Т. 3. – 1993. – С. 699.

1995

33. Жовтобрюх Михайло // Енциклопедія українознавства: Словникова частина: У 9-ти т. / Наукове товариство ім. Шевченка; ред. Кубійович Володимир. – Париж; Нью-Йорк, 1955-1980. – Т.ІІ. – 1995. – С. 699.

34. Степаненко М.І. Михайло Андрійович Жовтобрюх: Людина, педагог, учений // Історія Полтавського педагогічного інституту в особах: Матеріали конференції, присвяченої 80-річчю ювілею інституту. – Полтава: Кларисса, 1995. – С. 113-116.

“З Полтавщиною пов’язаний життєвий і творчий шлях відомого в Україні і далеко за її межами мовознавця, одного із фундаторів лінгвістичної думки в східнослов’янському світі М.А. Жовтобрюха <...> Наукові інтереси вченого зосереджувалися в основному на дослідженні структури сучасної української мови, головним чином фонетики і синтаксису, а також історії української літературної мови, історичної фонетики української мови, стилістики, соціолінгвістики, історії вітчизняного мовознавства. Михайло Андрійович є автором підручників з історичної фонетики української мови та сучасної української літературної мови для студентів філологічних факультетів, співавтором підручників з історичної граматики української мови, з сучасної української літературної мови, з порівняльної граматики української і російської мов. Назвемо лише деякі з них: Курс сучасної української літературної мови (Вступ. Лексика і фразеологія. Фонетика. Числівник). – К., 1948. – С. 2-74, 148-163; Українська мова. – К., 1949. – С. 1-160; Історична граMATика української мови (Вступ. Фонетика). – К., 1956. – С. 1-125 <...> Курс історії української літературної мови (Вступ. Мова публіцистики. Мова науки. Ділова мова). – К., 1961. – С. 3-14, 101-110, 184-215, 361-389; Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія (Предмет і завдання лексикології. Стилiстична диференціяція української мови). – К., 1973. – С. 5-26, 151-178; Українська літературна мова. – К., 1984. – С. 1-256; Украинская грамматика (Фонетика и фонология). – К., 1986. – С. 5-39 <...>

Підготував 25 докторів і кандидатів наук, у 94 дисертантів виступав офіційним опонентом (серед них і доценти Полтавського педінституту: Н.В. Жигилій, Н.І. Казирод, М.І. Степаненко, Л.Ф. Українець). Чимало праць вийшло за його науковою редакцією <...> Учителі Полтавщини, викладачі інституту можуть гордитися своїм славним земляком”.

35. Михайло Андрійович Жовтобрюх (1905-1995) // Мовознавство. – 1995. – № 6. – С. 79.

“<...> в особі [М.А. Жовтобрюха] гармонійно поєдналися мудрість ученого і вчителя, чесність і принциповість людини та грома-

дянина, товариськість і постійне бажання бути корисним усім тим, хто потребує його порад і допомоги <...>

Мовознавчі зацікавлення М.А. Жовтобрюха широкі й багатогранні, однак серед них можна виділити такі проблеми першорядної ваги, як історія української мови, фонетична, граматична і лексична структура сучасної української мови.

Евфемістичне поняття “заслужений відпочинок” означало для М.А. Жовтобрюха продовження наукового пошуку, справжній творчий неспокій. За час, окреслений згаданим поняттям, крім численних статей, він написав дві книги – “Українська літературна мова” (К., 1984) і “Нарис історії українського радянського мовознавства (1918-1941)” (К., 1991).

Висока наука ніколи не перешкоджала М.А. Жовтобрюхові бути автором підручників, посібників, програм, методичних рекомендацій, призначених для викладання мовознавчих дисциплін у вищих навчальних закладах <...> Майже п’ять десятиліть існування підручника, що удосконалювався з кожним виданням, – це вже поважне свідчення серйозного внеску М.А. Жовтобрюха у фахову підготовку вчителів української мови.

Славістичні аспекти наукової діяльності Михайла Жовтобрюха репрезентовані, зокрема, “екзотичними” працями, присвяченими аналізу фонетичних і морфологічних особливостей говорів російської мови, активною участю в роботі над упорядкуванням слов’янської лінгвістичної термінології, а також виступами на п’ятому, шостому і сьомому міжнародному конкурсах славістів <...>

М.А. Жовтобрюх – дбайливий вихователь наукових кадрів – кандидатів і докторів наук <...> Що ж до кількості тих, кого М.А. Жовтобрюх консультував, давав поради, напучував добрим словом, то статистика тут безсила”.

2000

36. Грищенко А.П. Жовтобрюх Михайло Андрійович // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – С. 170-171.

2001

37. Кафедрі української мови – 80 // Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць НПУ імені М.П. Драгоманова / Відп. редактор М.Я. Плющ. – К.: НПУ, 2001. – С. 3-7.

“Протягом 1937-1941 рр., а також у перші повоєнні роки на кафедрі української мови працював видатний мовознавець проф. *М.А. Жовтобрюх*, який не припиняв викладацької роботи й пізніше, працюючи в Інституті мовознавства імені О.О. Потебні <...> Професору *М.А. Жовтобрюхові* належать праці з історії української мови, історії українського мовознавства, а також численні підручники і посібники для студентів-філологів”.

2004

38. Кушнір С. Жовтобрюх з берегів Хоролу // *Голос України*, 2001, 9 листопада.

“Переді мною лежить узята з бібліотеки книжка. Це “Курс сучасної української літературної мови”, автори *М. Жовтобрюх* та *Б. Кулик*, видано в Києві 1972 року. Очевидно, що підручником користувалось кілька поколінь студентів: зачитано до дірок. Хтось вирвав кілька перших сторінок, щоб не заважали, бо ж відомо, що там було – цитати про те, як невтомно турбувалися за українську мову Чернишевський, Ленін і компартія. А все, що далі, можна спокійно читати, не ризикуючи зашкодити своєму інтелектові <...>.

Коло наукових інтересів *Жовтобрюха* – проблеми сучасної літературної мови, історія української мови та мовознавства, культура усної й писемної мови, соціолінгвістика, порівняльна граматики слов'янських мов. Звісно, філологія тієї епохи не обходила без кон'юнктури, але в основі того, що робив *Жовтобрюх*, закладена та міра професіоналізму, що не піддається кон'юктурі. Це те, що наближає філологію до математики та інших точних наук. Він написав багато підручників, книг та статей. Його (написана разом з *В. Русанівським* та *В. Складенком*) “Історія української мови. Фонетика” (1979) є однією з найкращих спроб вивчення звукового складу української мови. Немало його статей вміщено в новітній енциклопедії “Українська мова”, що вийшла в світ торік, через п'ять літ по смерті вченого <...>

Але нам цікаві не так філологічні тонкощі, як нюанси життєвої драми. Бо це те, без чого не обходиться біографія жодного видатного українця.

Він народився в селі Ручки Гадяцького району на Полтавщині. І до кінця життя любив це красиве село під Китай-горою, в долині Хоролу. І сумував за ним, і приїздив, і писав листи. і передав багато книжок до місцевої школи. Схоже на те, що це була нерозділена лю-

бов, бо ж який може бути практичний інтерес у полтавського колгоспу до професора філології? От якби він був генерал або міністр! Власне, це доля чи не всіх наших мовознавців. Поза наукою про мову вони невідомі тим, хто цією мовою розмовляє. Жовтобрюху, може, пощастило більше, бо його онук – всенародний улюбленець кіноактор Сергій Іванов, котрий зіграв Кузнечика у фільмі “В біій ідуть самі старики”. І діда іноді згадуватимуть, згадуючи знаменитого онука. Обидва вони збиралися якось приїхати на Хорол, на батьківщину (бо онук її ніколи не бачив), та обидва так і не встигли.

Втім, Михайло Андрійович любив свою малу батьківщину, не вимагаючи взаємності. Залюбки допомагав тим школярам з полтавської провінції, котрі приїздили завойовувати вершини столичної науки й звертались до нього по протекцію. Він колись сам таким був. Кажуть, дід Жовтобрюх (щоб ненароком не “провалити”) розпитував вчорашніх сільських школярів про їхні знання. І ставив не важкі для нього самого запитання. Приміром, любив питати: “Чи знаєте Ви, хто такий Юрій Яновський?” Чому для нього важливо було саме це ім’я? Міг би спитати про когось “хрестоматійнішого” – абітурієнтові було б легше. В чім тут причина? Можливо, віддавши життя філології, котра в ті роки була надто регламентована й позбавлена польоту, Жовтобрюх мав у серці особливий сентимент до яскраво-крилатого романтика Яновського. І коли йому відповідали: “Знаю!” – він радів, бо знаходив рідну душу, для якої подібні імена не були пустим звуком”.

39. Степаненко М.І. З історії кафедри української мови Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка // Питання граматики, стилістики, лінгвометодики (до 90-річчя університету): Збірник статей. – Полтава: Освіта, 2004. – С. 3-16.

2005

40. Ротач П. Дві книги з Попівщини // Рядки за рядками, літа за літами...: Статті. Дослідження. Спогади. – Полтава: Верстка, 2005. – С. 396-399.

“<...> Михайло Андрійович Жовтобрюх (він уродженець с. Ручки Гадяцького району, вихідець із сім’ї хліборобів) <...> прожив велике трудове життя, залишив помітний слід у мовознавстві. <...> Вийшли десятки його книг, серед них – підручники з мови для вузів. А всього написав і видав сотні наукових праць.

Доки був міцніший здоров’ям, то завжди навідував Полтавщину.

Хвалився в одному з листів: “Частенько буваю у рідному селі. Рідних там уже немає, але є добрі земляки, яких мені завжди хочеться навідати”. Отак родове коріння нагадує про себе.

Від рідних Ручок недалеко й до Ромна <...> З Ромна Михайло Андрійович поїхав у Попівщину. “Забажалось побачити село, де починалася моя педагогічна праця <...>”. Згадалося, як пішки йшов до міста з тими двома дорогоцінними книжками [“Литовським статутом” XVI століття й “Арифметикою” Магницького, які подарував Роменському краєзнавчому музеєві. – М.С.] під пахвою й щасливо повторював про себе: “Уціліли!” Згадувався кожен крок тієї дороги”.

2006

41. Грищенко Арнольд. Михайло Жовтобрюх // Дивослово: Українська мова й література в навчальних закладах: Щомісячний науково-методичний журнал Міністерства освіти і науки України. – 2006. – № 6 (591). – С. 37-39.

В історії українського мовознавства і вищої філологічної освіти почесне місце належить докторові філологічних наук, професорові Михайлу Андрійовичу Жовтобрюху – великому трудівникові й видатному мовознавцеві, в особі якого гармонійно поєдналися мудрість ученого і вчителя, чесність і принциповість людини та громадянина, товарицькість і постійне бажання бути корисним тим, хто потребував його порад і допомоги. Оптимізм і прага перемогти не залишали М. Жовтобрюха, попри надто складні суспільно-політичні обставини української пореволюційної історії і трагічні події в родинному житті <...>.

Поняття “30-ті роки” в радянській історії України має зовсім інший зміст. Це був час голодомору, припинення “гри” в українській професорі фізичного винищення за облудно сфабрикованими звинуваченнями письменників, діячів культури, науковців, викладачів вищих навчальних закладів, учителів і звичайних трудящих. Вони належали, за тогочасною кваліфікацією, до прошарку інтелігенції. Значних втрат зазнав і Київський педінститут. 4 серпня 1937 р. було заарештовано, 23 жовтня за вироком так званої трійки заарештовано і страчено, а наступного дня розстріляно видатного українського мовознавця, професора кафедри української мови Олександра Сидоренка. Молодий викладач М.Жовтобрюх не був особисто знайомий з цим ученим, але добре знав його праці, з яких особливо великим став

посібник “Норми української літературної мови”, виданий 1931 р. з присвятою українському вчителю. Автор посібника сподівався, що саме у школі сформується єдина всеукраїнська літературна мова – чиста й прекрасна.

Цілком можливо, що з вересня 1937 р. М.Жовтобрюх почав викладати мовознавчі дисципліни замість О.Синявського. Коли українському мовознавству в контексті “злиття націй”, “формування нової історичної спільноти людей – радянського народу”, “переважання інтернаціонального над національним” та інших “залізних ідеологем” дозволялося бути лише малою річкою, а не повноводою річкою, М.Жовтобрюх продовжив мовознавчо-викладацьку традицію свого попередника, виявив неабияку наполегливість і досяг визначних наукових результатів, поєднавши у своїй діяльності теоретичні пошуки й потреби щоденної практики, зокрема, належного змісту мовної освіти в середній та вищій школі і фахової підготовки вчителів української мови та літератури. У Київському педінституті М.Жовтобрюх працював до 1948 р. (крім періоду німецької окупації міста) на посадах старшого викладача, доцента, декана мовно-літературного факультету, заступника директора з навчально-виховної роботи. Під час окупації, щоб урятуватися від голоду, родина Жовтобрюхів переїхала до с. Гореничів, що під Києвом. У цей час мовознавець і письменник В.Чапленко (Чапля), рідний брат професора І.Чаплі, який перебував у Червоній армії, вирушаючи в еміграцію разом із сином-десятикласником, завітав до М.Жовтобрюха й запропонував йому виїхати до Львова. Пізніше багато емігрантів з таборів переміщених осіб перебралися за океан (такий шлях обрали й колеги по педінституту П.Ковальов та І.Губаржевський). М.Жовтобрюх відмовився залишити Батьківщину, однак тимчасова еміграція стала сторінкою його біографії.

Відразу ж по війні розпочалися переслідування тих, хто перебував на окупованій території. М.Жовтобрюху довелося виїхати з України. Три роки він очолював кафедру російської мови в Тюменському педінституті, а потім два роки на такій само посаді працював у Бухарському педінституті. На шляху до київської домівки був ще Черкаський державний педагогічний інститут: тут учений кілька років завідував кафедрою української та російської мов. Нарешті 1959 р. розпочався другий київський період у житті М.Жовтобрюха. Він став старшим науковим співробітником інституту мовознавства ім. Олександра Потебні НАН України <...>.

У М.Жовтобрюха були широкі й багатогранні мовознавчі зацікавлення, серед яких можна виокремити кілька надзвичайно важливих проблем, що стали предметом аналізу в його фундаментальних наукових студіях та вдумливих лінгводидактичних працях. Ідеться насамперед про проблеми історії української мови, фонетичну, граматичну й лексичну структуру мови, культуру усного й писемного мовлення, функціональні стилі української мови, становлення норм літературної мови, підручники й посібники з різних мовознавчих дисциплін для студентів-філологів.

Велику вагу мають два монографічні дослідження М.Жовтобрюха з історії української мови: “Мова української преси (до середини дев’яностих років XIX ст.)” (К., 1963) і “Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.)” (К., 1970). Очевидно, ці праці залишатимуться неперевершеними до того часу, поки не з’явиться новий дослідник такого наукового сумління і такої працездатності, яким зарекомендував себе М.Жовтобрюх, ретельно збираючи фактичний матеріал і аналізуючи на його підставі шляхи становлення української літературної мови, репрезентованої протягом XIX ст. в різних періодичних виданнях. Попри переслідування й імперські заборони, українська преса в умовах царської Росії була важливим чинником у становленні орфографічних, фонетичних, граматичних і лексичних норм української мови. Монографічні дослідження містять дуже важливі відомості про історію термінологічної лексики української мови з різних ділянок наукового життя й суспільно-політичної діяльності. Важливо наголосити, що дослідження М.Жовтобрюха в багатьох випадках спростовують твердження про засвоєння українською мовою іншомовної лексики за посередництвом російської мови. Особливо показовими з цього погляду були західноукраїнські періодичні видання, до яких іншомовна лексика потрапляла безпосередньо з мов-джерел. Дослідження вченого про мову української преси – важливий внесок у з’ясування проблем історії української журналістики, суспільно-політичної історії України XIX – початку XX ст. <...>.

Як учений М.Жовтобрюх був справжньою енциклопедією українознавства. Він блискуче орієнтувався у складних перипетіях історії України, досконало знав специфіку становлення української літератури й культури, гуманітарних галузей наукового знання. Йому належить один із найзмістовніших викладів становлення лінгвістичних

студій, що, як і літературна творчість відповідного періоду, були виявом пореволюційного національно-культурного відродження, особливо продуктивного за доби українізації. М.Жовтобрюх вичерпно проаналізував доробок науковців з академічних установ і вищих навчальних закладів на всіх ділянках українського мовознавства <...>.

Славістичні аспекти наукової діяльності М.Жовтобрюха репрезентовані працями, присвяченими аналізу фонетичних і морфологічних особливостей українських говорів російської мови, активною участю в роботі Міжнародної комісії з упорядкування слов'янської лінгвістичної термінології, виступами на міжнародних конгресах славістів <...>.

Найвищою нагородою, якою відзначена титанічна науково-педагогічна діяльність М.Жовтобрюха, стала премія ім. Івана Франка НАН України. Його ім'ям названо вулицю в рідному селі. Його бібліотекою мовознавчої літератури нині користуються викладачі й студенти Полтавського педагогічного університету ім. Володимира Короленка.

Засади людяності, наукового сумління, чесності й добропорядності, які визначали життєвий шлях М.Жовтобрюха, варті наслідування <...>.

42. Калько Микола. Пам'яті патріарха // Михайло Андрійович Жовтобрюх і сучасна українська лінгвістика: Зб. матер. всеукр. наук. конф. / Редкол.: Г. І. Мартинова та ін. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – С. 3.

ПАМ'ЯТІ ПАТРІАРХА

Михайлові Андрійовичу Жовтобрюху

• Non grata для пихатих градусів,
з неправедним тавром війни,
у світ черкаських листопадів
Ви приблукали з чужини.

Ці шість черкаських листопадів,
мов шість листків календаря...
І рідне слово лиш – розрада
І праведних надій зоря.

І в цій серцебічно-дніпровій
Полтавці — мамі колисковій,
що вже конала в хащах міст.

був Світу Зміст,
був Сенс Буття,
було Життя...

43. Калько Микола. Шість черкаських листопадів (Черкаський період науково-педагогічної діяльності М. А. Жовтобрюха) // Михайло Андрійович Жовтобрюх і сучасна українська лінгвістика: Матер. всеукр. наук. конф. / Редкол.: Г. І. Мартинова та ін. — Черкаси: Брама-Україна, 2006. — С. 71-76.

“Етапним періодом в історії становлення філологічного факультету Черкаського педінституту (нині — Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького), періодом, пов’язаним із піднесенням на якісно новий рівень як наукових досліджень у галузі лінгвістики, так і викладання фахових дисциплін, було шестиліття (1953 — 1959) діяльності на факультеті відомого українського мовознавця Михайла Андрійовича Жовтобрюха — невтомного трудівника на ниві української освіти та науки, в особі якого якнайгармонійніше поєдналися мудрість педагога та вченого, сумлінність безкомпромісність громадянина та людини, приязність, доброзичливість, товариськість, іманентна готовність та шире бажання попри постійну зайнятість негайно допомогти всім, хто потребує його дружньої допомоги та мудрої поради наставника. „Пташками гнізда Михайлового” з неприхованою гордістю вважали і вважають себе майже всі гранди української лінгвістики. Ось далеко неповний перелік імен, знаних усім світовим лінгвістичним співтовариством: професор І. Р. Вихованець, професор А. П. Грищенко, професор В. В. Дубода, професор Г. М. Удовиченко, професор Н. Л. Іваницька, професор Л. Г. Скрипник, професор І. М. Уздиган, професор Г. П. Артеменко, професор Г. Х. Щербатюк та ін. < ... >.

Михайла Андрійовича Жовтобрюха прихистило лише невеличке місто на Дніпрі: з 1953-го до 1959-го року він працює в Черкаському державному педагогічному інституті імені 300-річчя возз’єднання України з Росією (спочатку на посаді доцента, а з 1955-го року — завідувача кафедри української та російської мов. Лише з настанням Хрущовської відлиги в 1959 році учений на запрошення Академії наук УРСР переїздить до Києва, де стає очільником Відділу теоретичної

торії української мови Інституту мовознавства імені О. О. Потебні.

Черкаське шестиліття – це період напруженої і плідної праці дослідника і педагога, головною метою діяльності якого було піднесення на якісно новий рівень викладання дисциплін лінгвістичного циклу. Обов'язковий аналіз різних кутів зору на той чи той мовний феномен, глибока аргументація відповідних поглядів, детальний та обґрунтований виклад власного бачення репрезентованої проблеми, активізація студентської аудиторії шляхом створення проблемних ситуацій – ось далеко не повний перелік вимог, які ставились до кожної власної лекції та викладів колег-кафедралів <...>.

Результатом плідної діяльності М.А. Жовтобрюха було значне піднесення рівня філологічної освіти та престижу філологічного факультету як у Черкаському держпедінституті, так і серед вищих навчальних закладів України. Одним із підтверджень цього є хоча б той факт, що серед випускників філологічного факультету 1958 року – 2 доктори і 2 кандидати філології: доктор філологічних наук, професор Людмила Максимівна Дем'янівська, доктор філологічних наук, професор Василь Васильович Лобода (нині – покійний), кандидат педагогічних наук, доцент Надія Федорівна Січкара, кандидат філологічних наук, доцент Григорій Григорович Вакула (нині – покійний). Гордістю факультету української філології, його корифеєм є ще одна вдячна учениця М. А. Жовтобрюха – кандидат філологічних наук, доцент кафедри методики викладання та культури української мови Фаня Адамівна Непийвода. Все черкаське шестиліття вона працювала під керівництвом метра, відразу отримавши досить-таки складні як для викладача-початківця курси „Історичної граматики” та „Історії української мови”. Упродовж 1959 – 1962 років Ф.А. Непийвода під керівництвом Михайла Андрійовича виконала та успішно захистила дисертацію на здобуття ступеня кандидата філологічних наук на тему „Актові книги Стародубського міського уряду як пам'ятка української літературної мови”.

Під керівництвом Михайла Андрійовича писали і захищали дисертаційні роботи майбутні талановиті вчені, наукові імена яких знані як в Україні, так і за її межами – випускники Черкаського педагогічного: Володимир Васильович Лобода, Ніна Лаврентіївна Іваницька (Ковбаса), Галина Харитонівна Щербатюк-Осмачко, Валентина Павлівна Забеліна”.

44. Мацько Любов. Питання історії української літературної мови у праці М. А. Жовтобрюха „Мова української преси” // Михайло Андрійович Жовтобрюх і сучасна українська лінгвістика: Зб. матер. всеукр. наук. конф. / Редкол.: Г. І. Мартинова та ін. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – С. 57-65.

„Сторіччя з дня народження видатного українського лінгвіста ХХ століття – унікального гуманітарія – енциклопедиста україніки і славістики, педагога – лінгводидакта і методиста, автора підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій, українського інтелігента за інтелектом і станом душі – є урочистою датою нашої пам’яті цієї світлої людини та вдячності їй за таку велику і плідну науково-педагогічну працю: 317 наукових праць, 25 докторів і кандидатів наук, 94 опонентські виступи і неміряно-нелічено наукових доповідей та щоденних консультацій, у яких Михайло Андрійович не відмовляв ніколи і нікому. Рівночасно сторічний ювілей Михайла Андрійовича Жовтобрюха має бути і сповідальним звітом українських філологів та педагогів про становище і стан української мови та української національної освіти, про рівень філологічної науки в сучасній уже незалежній Українській державі. Певною мірою ним є і Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 100-річчю від дня народження професора М. А. Жовтобрюха, яку проводить кафедра українського мовознавства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького <...>.

Список друкованих праць (а для тих, хто знав Михайла Андрійовича особисто, працював поряд з ним чи під його керівництвом) і його конкретна діяльність свідчать, що наукові інтереси доктора філологічних наук, професора М. А. Жовтобрюха були надзвичайно широкими: від першої газетної публікації „За високу грамотність студентів” у 1935 р. у Запоріжжі до останніх статей про проблеми історії української мови в працях І. Огієнка, університетські лекції з лінгвістичних наук і ретроспективний огляд „Система частин мови в українській лінгвістичній традиції” у ж. „Мовознавство” (1993р.). Михайла Андрійовича цікавило абсолютно все, що стосувалося української мови, її минулого й сучасного розвитку, культури, вивчення на всіх рівнях освіти, науково-програмного забезпечення навчального процесу, зв’язків з іншими мовами і культурами. Проте науково-дослідна діяльність професора зосереджувалася на структурі і змісті сучасної української мови, зокрема фонетики і морфології,

історичної фонетики та історичної морфології, історії вітчизняного мовознавства, історії української літературної мови, соціолінгвістики. Українська лінгво-літературознавча історія ХХ століття фактично пройшла на очах Михайла Андрійовича і значною мірою з його особистою участю <...>.

45. Сологуб Надія. Дослідження усного літературного мовлення під керівництвом професора М. А. Жовтобрюха // Михайло Андрійович Жовтобрюх і сучасна українська лінгвістика: Зб. матер. всеукр. наук. конф. / Редкол.: Г. І. Мартинова та ін. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – С. 65-70.

„Хочу окремо сказати про Михайла Андрійовича як керівника магнітофонних записів українського літературного мовлення в різних куточках України. З цією метою шоліта проводилися експедиції, учасником яких була і я. Михайло Андрійович дуже відповідально і патріотично ставився до цих записів, дбав про їх географічне розташування, якість, відповідність поставленим завданням. З цікавістю прослуховував їх і використовував у своїх працях. Використовували і ми. Зокрема я у своїй кандидатській дисертації, присвяченій варіантності відмінкових закінчень, активно використала зафіксовані у записах форми.

Ми з нетерпінням чекали літа, оскільки це була не лише робота, а й завжди знайомство або зустріч з історично визначними і мальовничими місцями Батьківщини. А саме такі місця для експедиції вибирав Михайло Андрійович.

Особливо запам'яталася експедиція з колегою Галиною Щербатюк у Гадацький район на Полтавщини, зокрема в с. Ручки – малу батьківщину Михайла Андрійовича, – про яке він часто розповідав нам. Нелегкою, покрученою зміною епох була доля цього вченого, що впливало і на його поведження в певних ситуаціях.

Любив народне слово і прагнув у записах продовжити його життя. Міг запитати: „А що таке істик? Знаєте?” (істик – частина плуга). У ньому жила селянська хліборобська душа. <...>.

46. Лонська Людмила. Проблеми морфології у науковій спадщині М. А. Жовтобрюха // Михайло Андрійович Жовтобрюх і сучасна українська лінгвістика: Зб. матер. всеукр. наук. конф. / Редкол.: Г. І. Мартинова та ін. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – С. 76-81.

„Серед проблем, які досліджував М. А. Жовтобрюх, важливе місце займає морфологія, зокрема, питання про принципи виділення частин мови. Система частин мови, що бере початок ще з античних часів, була науково обґрунтована М. А. Жовтобрюхом у працях, присвячених питанням з морфології, „Курс сучасної української літературної мови” (1972), „Історична граматики української мови” (1980), „Українська мова : Лексика. Фонетика. Морфологія” (1949), „Система частин мови в українській лінгвістичній традиції (ретроспективний огляд)” (1993). Граматичні особливості різних частин мови висвітлювалися в таких працях: „Форми узгодження при числівниках два, три, чотири” (1936), „Рід іменників в українській мові” (1946), „Із морфології „Актив Бориспільського міського уряду І” ст. Прикметники. Числівники” (1960), питальник для збирання діалектного матеріалу „Морфологія” (1940). Традиційна система частин мови, підтримана М. А. Жовтобрюхом, стала панівною в морфології упродовж тривалого періоду (понад 50 років), її використовують у практиці викладання української мови у вищих навчальних закладах і сьогодні — у шкільному курсі. Ця система є базовою для сучасних досліджень з морфології. У цьому актуальність висвітленої проблеми <...>.

47. Гаврилова Тетяна, Ланова Тетяна. До питання про спадок М. Жовтобрюха-славіста // Михайло Андрійович Жовтобрюх: сучасна українська лінгвістика: Зб. матер. всеукр. наук. конф. Редкол.: Г. І. Мартинова та ін. — Черкаси: Брама-Україна, 2006. — С. 87-88.

„У науковій діяльності М. А. Жовтобрюха гармонійно поєднуються різноаспектні та всебічні зацікавлення. Багатогранний талант лінгвіста виявився й у галузі славістики. Як представник порівняльно-історичного мовознавства М. Жовтобрюх не міг не залучити до дослідження фактаж багатьох мов, тому майже кожен лінгвістичний явище аналізується ним у широкому слов'яномовному контексті. Причому вчений робить об'єктом студій не лише факти літературних мов, але й живі говірки російської, української, польської та інших мов. М. Жовтобрюх торкається і глобальних, інтермовознавчих проблем, водночас з тим глибоко вникає в деталі, що

стосуються кожної окремої мови. Вчений приділяє належну увагу як загальнотеоретичним та методологічним аспектам слов'янознавства, так і практичним його потребам.

У діяльності вченого-слов'янознавця виділяємо кілька напрямків:

1. М. А. Жовтобрюх є автором чи співавтором праць (зокрема й підручників) з історичної граматики, історії української літературної мови, порівняльної граматики трьох східнослов'янських мов. Дослідження наукового фактажу до них ґрунтується на засадах компаративістики.

2. М. Жовтобрюх – невтомний збирач і ретельний дослідник діалектів слов'янських мов.

3. Як подвижник-славист, він був ініціатором, організатором і учасником міжнародних симпозіумів, інших зібрань, присвячених проблемам слов'янських мов.

4. Учений представляє українське мовознавство і українську мову в інших країнах. Доречно згадати, що в енциклопедіях колишніх радянських республік (наприклад, у білоруській, молдавській), починаючи від Великої радянської енциклопедії, автором статей про українську мову є саме він.

5. М. А. Жовтобрюх – рецензент багатьох праць, у яких порушуються питання славистики.

6. Йому належить аналіз мови ряду письменників-представників слов'янського світу.

М.А. Жовтобрюха можна, безперечно, залучити до тих філологів, що творили й примножували славистичну науку <...>.

48. Мартинова Ганна. Говірки Черкащини: стан і перспективи дослідження // Михайло Андрійович Жовтобрюх і сучасна українська лінгвістика: Зб. матер. всеукр. наук. конф. / Редкол.: Г. І. Мартинова та ін. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – С. 89-96.

„У численній бібліографії М.А. Жовтобрюха, який плідно працював у галузі сучасної української літературної мови, її історії, стилістики, соціолінгвістики, історії вітчизняного мовознавства, є кілька праць, що засвідчують його причетність до діалектології. Учений вивчав зауральські говори російської мови, полтавські говірки, а працюючи завідувачем кафедри мовознавства Черкаського педаго-

гічного інституту (1951 – 1959), звернув увагу на важливість дослідження говірок Черкащини, які „відіграли велику роль у формуванні української національної мови”.

Характеризуючи стан вивчення „черкаських” говірок (термін М. А. Жовтобрюха – Г.М.), учений писав, що вони „досліджені досі недостатньо, є цілі райони, на території яких ще не велася будь-яка діалектологічна робота, говори яких ще не ставали об’єктом будь-якого вивчення”, у окремих із них проводився збір лише лексичного матеріалу, проте зовсім не звернено увагу на фонетичну і граматичну системи цих говірок, їхній синтаксис і фразеологію; жодна „черкаська” говірка не стала об’єктом монографічного опису в усій сукупності її складових (звуковий склад, лексика, словотвір, словозміна, будова простого і складного речень, фразеологія) <...>.

ЗМІСТ

“Шлях від учителя сільської початкової школи до відомого вченого-лінгвіста”	4
Вибране	35
“Праця людини – окраса і слава, праця людини – безсмертя її...” (Науковий доробок мовознавця Михайла Андрійовича Жовтобрюха: Список друкованих праць ученого)	328
Мудрі поради видатного вченого-мовознавця (Друковані праці, що вийшли у світ за відповідальною редакцією Михайла Андрійовича Жовтобрюха)	381
Авторитетне слово професора Жовтобрюха (Список праць, членом редакційної колегії яких був Михайло Андрійович Жовтобрюх)	387
“Нам кожному дісталася часточка Учителя” (Наукова школа професора Михайла Жовтобрюха: список кандидатів і докторів філологічних наук, підготовлених Михайлом Андрійовичем Жовтобрюхом)	392
Персоналія Михайла Андрійовича Жовтобрюха (Слово про видатного лінгвіста вчених-мовознавців, учених-філософів, учених-педагогів, його вчителів та учнів, журналістів, письменників, земляків) ..	395

12. X. 1992

Доброго вечора Мелані Франкович,

Вірніше казати Вам за розумовими справами у присутності пан-
сних мовознавців інтенсивно, що відбувається у Вашому інтелекті
(18-19 років) як. Наприклад, коли, приїждячи до Львова, яку дуже повільно
і мобільно, не зможу — і в цьому випадку саме маю бути маніфестом до творчості,
не доможу зупинити, краще бати старі свої думки, які не можуть замикатися.
А маю кінцівок постійно змінювати, з інтенсивною манією, на яку
ми, старі, не можемо бути своїм матір'ю. Залишаю собі можливість про життя думати,
бо вона не забуває створювати висловлювання, що стає більш докучливою, саме тому я дуже старався
кариєно на своїй ідентифікації вигадувати ситуації, на яких можна спостерігати
можливість бути матір'ю. У своїх словах я маю не те, що казати, що чи бачити ситуацію
в думках? Зрозуміти, що уявити ми можемо, якими словами, як-то мати знання, що
інтенсивно, чим збагачує свої знання, як-то збагачує свої знання, як-то збагачує
привести на них результати. Мамі бачити в нас, на мамі, не всі.

Можливо бачити, як-то збагачує знання, як-то збагачує знання, як-то збагачує
поглядати на думки, як-то збагачує знання, як-то збагачує знання.

Вірю, що ви будете краще. Успіхів Вам!

Ваш Миколайчук

3 січня 1944 року

Дорогий Микола Івановичу,
всім доброго!

Ви побачили, що деякі товариші привітали Івановича
української мови у Вищому інституті мови, історії, і
філології час. Я знаю, що у Вас працював на кафедрі української
мови з 1933 року Кудряков Євген Миколайович, а до того він ще
роком разом зі мною працював у Закарпатському інституті мови. У
1937 року в Київському інституті мови була утворена
і він також перешав до Київського інституту мови, де в той час
на кафедрі української мови Іванович працював завкафедрою і мав
своє інкари. Були інкари мови з Києвом, Кудряков
пішов до Полтави, щоб зустріти своїх до Києва, а потім в Німечці
заарештували, і замінив аж на Івановича Євг. У Євгена Миколайовича
дружина була дуже інтелігентна і смілива, загубила її під час
Байболо, вона врятувала в Німеччині судити аж мови. Там була
кілька років і вона в мову, вперше працював у Віденському,
що мав був голову Вересний Раді і ЦК СРСР, вперше
дав розпорядження департаменту мови Євгена Миколайовича і потім
у 1940 році вперше, дружина сама поїхала з відповідними
документами на Івановича Євг і там Євген Миколайович зустрів
матері і привіз до Німеччини, а Комісаріат мови ЦКР мав
їх на роботу в Київському інституті мови і він ще кілька

Якщо працював і мав право, а потім повернувся на свою батьків-
щину, в Пенсільванію, де і працював у неї керуванні. До цього я вже
писав. С. М. Кутрушвілі у 1917 р. закінчив історико-філософський фаховий
курс із спеціалізацією історична наука. Після цього він, викладаючи у дуже
презентабельній школі, отримав з французькими не дружив. У цьому був розірв,
наві і навіть мав можливість збирати статистичні дані про економіку
Франції. Він писав, написавши історичну працю, а потім повернувся у Францію
і працював, за певною пропозицією добувши можливість у цю країну з керівництвом
на управлінні економікою саме в Женеві ілюстраційно, і він те добувши
виступав виступав. Значить, він і працював у цю країну спеціалізувався.
Оце все, що я маю на згадку про Францію ілюстраційно, про ілюстраційно,
з якою у мене зв'язані Франція ілюстраційно з якою країною з якою країною.

Після цього С. М. у Пенсільванію повернувся у 1935 році,
коли в Пенсільванію повернувся університеті закінчив спеціалізувався французький,
до 1938 р. працював, в Пенсільванію. У Франції ілюстраційно ілюстраційно ілюстраційно
С. М. Самітський, як не мав нічого, з 1933 року, коли він закінчив
спеціалізувався в Пенсільванії, але працював на кафедрі ілюстраційно ілюстраційно
до Франції ілюстраційно ілюстраційно він керував, значить, в 1937 році.

Оце все, що я маю про Самітського, у Пенсільванії в спеціалізувався
ілюстраційно, як ілюстраційно у Франції ілюстраційно на ілюстраційно ілюстраційно
ілюстраційно, а також ілюстраційно він керував ілюстраційно, що ілюстраційно ілюстраційно
ілюстраційно Самітський у цю країну. Якщо Самітський ілюстраційно.

Ваше ім'я, *С. М. Самітський*

Наукове видання

СТЕПАНЕНКО Микола Іванович

Наукова спадщина мовознавця

Михайла Жовтобрюха

Михайла Андрійовича Жовтобрюха по праву вважають одним із найвидатніших українських мовознавців ХХ століття. У книзі «Наукова спадщина Михайла Жовтобрюха» розкрито нелегкий шлях професора-лінгвіста, подано вибрані праці мовознавця Жовтобрюха, повний перелік досліджень і персоналія вченого, яку супроводжує міні-хрестоматія. До неї увійшли витяги з наукових розвідок, надрукованих у фахових виданнях, із статей, дописів, що були вміщені в різних газетах і журналах (1955-2007 рр.). Про Михайла Андрійовича писали вчені-філологи, педагоги, журналісти, сількори.

Для вчителів-словесників, студентів-філологів, учнів загальноосвітніх шкіл, краєзнавців, усіх, хто небайдужий до історичних і сучасних проблем науки про мову, цікавиться її розвитком.

Підписано до друку 30.10.2007.

Формат 60x84¹/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 25,1. Наклад 800 прим.

Зам. № 2015.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 2488 від 12.05.2006 р.

ВАТ «Видавництво «Полтава»

36020, м. Полтава, вул. Котляревського, 38/40.

Тел./факс (0532) 7-34-08.

E-mail: izdpol@pi.net.ua